

T.C.
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ÇOCUK GELİŞİMİ ANABİLİM DALI
ÇOCUK GELİŞİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ATEİST VE İNANÇLI YETİŞKİNLERİN ÇOCUKLARINA
ÖLÜM KAVRAMINI ANLATMA BİÇİMLERİNİN
İNCELENMESİ**

Sermin YILDIZ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Erhan ALABAY

İSTANBUL-2021

T.C.
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ÇOCUK GELİŞİMİ ANABİLİM DALI
ÇOCUK GELİŞİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ATEİST VE İNANÇLI YETİŞKİNLERİN ÇOCUKLARINA
ÖLÜM KAVRAMINI ANLATMA BİÇİMLERİNİN
İNCELENMESİ**

Sermin YILDIZ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Erhan ALABAY

İSTANBUL-2021

ÖZET

ATEİST VE İNANÇLI YETİŞKİNLERİN ÇOCUKLARINA ÖLÜM KAVRAMINI ANLATMA BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ

Bu çalışmada ateist ve inançlı yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını nasıl açıkladıklarını ve ölüm eğitimi programlarına bakış açılarını belirlemek amaçlanmıştır. Çalışma nitel araştırma desenlerinden durum çalışması ile yapılmıştır. Çalışma grubu Türkiye’deki 4-9 yaşları arasında çocuğu olan ateist ve inançlı yetişkinlerden oluşmaktadır. Kartopu veya zincirleme örnekleme yöntemi ile ulaşılan yetişkinlerden 12 ateist ve 12 inançlı olmak üzere toplam 24 kişi çalışılmıştır. Çalışmanın görüşme formu soruları, araştırma probleminin tüm boyutlarını kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Mülakat şeklinde yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmacı tarafından oluşturulan “Kişisel Demografik Bilgi Formu” ve “Ölüm Kavramına Yönelik Mülakat Soruları” kullanılmıştır. Görüşmeler yüz yüze şeklinde ve zoom ya da skype üzerinden sesli ve görüntülü olarak yapılmıştır.

Çalışmanın sonucunda katılımcıların, çocuklara eğitim süreçlerinde ölüm kavramının anlatılmasına yönelik görüşleri alındığında; inançlı katılımcıların %92’si ölüm kavramının çocuklara anlatılması görüşünü belirtirken, %8’i ölüm kavramının sadece ölüm deneyimi ve kayıp yaşamış çocuklara verilmesi görüşünü savunmuştur. Ateist katılımcıların ise %83’ü çocuklara ölüm kavramının anlatılması görüşünü belirtirken %17’si çocuklara ölüm kavramını anlatmanın gerekli olmadığı görüşünü savunmuştur. Çocuklara ölüm kavramını anlatmaya yönelik yaş kriterinde; inançlı katılımcılar işlem öncesi dönemi yaşlarını vurgularken, ateist katılımcılar ise işlem öncesi dönem ve soyut işlemler dönemi yaşlarını vurgulamışlardır. Her iki katılımcı grup da ölüm kavramı çocuklara aktarılırken canlılar ve yaşam konusu üzerinden çocuğun yaşantısından somut örneklerle açıklamanın önemi üzerinde durmuştur. Katılımcıların ülkemizdeki okullarda ölüm eğitimi programının uygulanmasına dair görüşleri alındığında; inançlı katılımcıların %67’sinin uygulansın ve %25’inin uygulanmasın şeklinde görüş belirttikleri, %8’inin ise kararsız olduğu incelenmiştir. Ateist katılımcıların ise %50’sinin uygulansın ve %42’sinin uygulanmasın şeklinde görüş belirttikleri, %8’inin kararsız olduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm Kavramı, Ateist Birey, İnançlı Birey, Ölüm Eğitimi, Erken Çocukluk Dönemi.

ABSTRACT

EXAMINATION OF ATHEIST AND FAITH ADULTS TELLING THE CONCEPT OF DEATH TO THEIR CHILDREN

In this study, it is aimed to determine how atheist and religious adults explain the concept of death to their children and their perspectives on death education programs. The study was conducted with a case study, one of the qualitative research designs. The study group consists of atheist and faithful adults who have children between the ages of 4 and 9 in Turkey. A total of 24 adults, 12 atheists and 12 believers, has been studied through snowball or chain sampling method. The interview form questions of the study were prepared to cover all dimensions of the research problem. Semi-structured interview technique was used in the form of an interview. “Personal Demographic Information Form” and “Interview Questions Regarding the Concept of Death” created by the researcher were used. Interviews were made face-to-face, via zoom or skype, with audio and video.

As a result of the study, when the opinions of the participants on explaining the concept of death to children in the education process were taken; While 92% of the faithful participants stated that the concept of death should be explained to children, 8% supported the view that the concept of death should be given only to children who have experienced death and lost. On the other hand, 83% of the atheist participants expressed the opinion that the concept of death should be explained to children, while 17% argued that it is not necessary to explain the concept of death to children. In the age criterion for explaining the concept of death to children; while the faithful participants emphasized the pre-operational age, atheist participants emphasized the pre-operational and abstract operational ages. Both participating groups emphasized the importance of explaining the concept of death with concrete examples from the child’s life through living things and life. When the opinions of the participants on the implementation of the death education program in schools in our country were taken; it was examined that 67% of the faithful participants stated that they should be applied and 25% of them should not, and 8% were undecided. On the other hand, it was examined that 50% of the atheist participants stated that they should be applied and 42% should not, and 8% were undecided.

Keywords: The Concept of Death, Atheist Individual, Faithful Individual, Death Education, Early Childhood Period.

TEŞEKKÜR

Tez dönemim boyunca araştırmamı gerçekleştirme de bilgisi, ilgisi, hoş görüşü, sabrı ile her daim bana güvenen, desteklerini esirgemeyen, tanımaktan mutluluk ve araştırmam için çalışmaktan büyük bir onur duyduğum değerli danışman hocam Doç. Dr. Erhan ALABAY' a çok teşekkür ediyorum.

Tez savunması jüri üyelerinden olan çok değerli hocam Prof. Dr. Nurper ÜLKÜER'e ve saygıdeğer Dr. Öğr. Üyesi Esin Sezgin'e çok teşekkür ediyorum.

Yüksek lisans eğitimi ve tez sürecimin tüm aşamalarında sonsuz bir hoşgörü ve desteği ile yanımda olan, bana olan inancını sürekli dile getiren, onunla kendimi her daim mutlu ve huzurlu hissettiğim sevgili eşim Halil İbrahim YILDIZ' a, tüm yüksek lisans eğitimime tanık olan, ders, sınav ve tez sürecimin tüm aşamalarında hoşgörü gösteren, güzel fikirleri ve önerileri ile bana destek veren, zorlu stresli süreçte sınıksız sarılmaları ile beni her daim mutlu ve motive eden biricik oğlum Yusuf'uma sonsuz teşekkür ederim. Tezimin son süreçlerinde kendini hissettiren minik kalbe şükürler olsun, hediye oldun bize.

Lisans eğitimim ve akabinde meslek hayatına atılma sürecinde sürekli ertelediğim yüksek lisans eğitimim için tekrar beni yüreklendiren, desteği ve bana olan sonsuz güveni ile her daim yanımda olan sevgili ablacığım Zerrin SANCAK' a çok teşekkür ediyorum. Değerli meslektaşım Çiğdem Çiçek ATMACA arkadaşşıma yardımlarından dolayı teşekkür ediyorum.

Tezimin çalışma grubunu oluşturan, kıymetli zamanlarını ve düşüncelerini bilim adına paylaşan gönüllü katılım sağlayan 24 kişiye ne kadar teşekkür etsem azdır.

Her çocuğun mutlu, huzurlu, sağlıklı olabilmesi ve hayata dair merak ettiği tüm sorulara cevap bulabilmesi dileğiyle...

Tezimde katkısı olan çok değerli hocamız Dr. Öğr. Üyesi Aylin SÖZER'i rahmetle ve saygıyla anıyor, teşekkürlerimi sunuyorum.

“Tezimi çok değerli hocamız rahmetli Dr. Öğr. Üyesi Aylin SÖZER' e ithaf ediyorum.”

BEYAN FORMU

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, tarafımdan üretildiğini ve şkdar niversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna göre yazıldığını beyan ederim.

Tarih: 04.07.2021

Sermin YILDIZ

İmzası

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	iii
TEŞEKKÜR	v
BEYAN FORMU	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	x
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırma Problemi.....	4
1.1.1. Araştırmanın Alt Problemleri	4
1.2. Araştırmanın Amacı.....	5
1.3. Araştırmanın Önemi	5
1.4. Varsayımlar.....	9
1.5. Sınırlılıklar.....	9
1.6. Tanımlar.....	9
2. GENEL BİLGİLER.....	10
2.1. Ölüm Kavramı	10
2.2. Ölümün Evrenselliği	12
2.3. Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı.....	13
2.3.1. Çocuklukta Ölüm Kavramının Gelişimi	14
2.4. Gelişim Kuramları Açısından Çocuklarda Ölüm Kavramının Algılanması	20
2.4.1. Psikanalitik Kurama Göre Ölüm Kavramının Gelişimi.....	21
2.4.2. Bilişsel Gelişim Kuramına Göre Ölüm Kavramının Gelişimi.....	22

2.4.3. Sezgisel (Intuitive) Kurama Göre Ölüm Kavramının Gelişimi	26
2.5. Yetişkinin Çocuğu İle Ölüm Hakkında İletişimi	30
2.5.1. Erken Çocukluk Dönemindeki Çocuklara Ölümün Anlatılması	36
2.6. Ölüm Eğitimi	40
2.6.1. Ölüm Eğitiminin Tarihçesi	43
2.6.2. Ölüm Eğitimi Programları	43
2.6.3. Ölüm Eğitiminin Amaçları	44
2.7. Ölüm Kavramı Ve Ölüm Eğitimi İle İlgili Yapılan Çalışmalar.....	45
2.7.1. Ölüm Kavramı Ve Ölüm Eğitimi İle İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalar	45
2.7.2. Ölüm Kavramı Ve Ölüm Eğitimi İle İlgili Yurtdışında Yapılan Çalışmalar.....	53
3. GEREÇ VE YÖNTEM.....	66
3.1. Araştırmanın Modeli.....	66
3.2. Çalışma Grubu	67
3.2.1. Çalışma Grubunun Özellikleri	68
3.3. Veri Toplama Araçları	72
3.4. Verilerin Toplanması	75
3.5. Verilerin İşlenmesi, Çözümlemesi Ve Yorumlanması	76
4. BULGULAR.....	78
4.1. İnançlı Ve Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramına Yönelik Görüşleri	78
4.2. İnançlı Ve Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Öğretilmesine Yönelik Görüşleri	121
5. TARTIŞMA.....	264
5.1. Yetişkinlerin Ölüm Kavramına Yönelik Görüşleri.....	264
5.2. Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Öğretilmesine Yönelik Görüşleri	269
6. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	288
KAYNAKLAR	294

EKLER	306
Ek 1. Görüşme Formu.....	306
Ek 2. Etik Kurul Onayı	308
Ek 3. Gönüllü Onam Formu	311
Ek 4. Özgeçmiş Formu	312

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1: Ölüm Kavramının Alt Bileşenleri	15
Tablo 2: Araştırmaya Katılan Ateist Bireylerin Demografik Bilgi Dağılımı	69
Tablo 3: Ateist Bireylerin Demografik Bilgi Yüzdelik Dağılımları	70
Tablo 4: Araştırmaya Katılan İnançlı Bireylerin Demografik Bilgi Dağılımı.....	71
Tablo 5: İnançlı Bireylerin Demografik Bilgi Yüzdelik Dağılımları	72
Tablo 6: Mülakat Soruları.....	75
Tablo 7: İnançlı Ve Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramı Üzerinden Ürettikleri Metafor Listesi.....	84
Tablo 8: İnançlı Yetişkinlerin Kavramsal Kategorilerine Giren Metafor Listesi	85
Tablo 9: Ateist Yetişkinlerin Kavramsal Kategorilerine Giren Metafor Listesi.....	88

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 1: Ölüm Eğitiminin Amaçlarının Temelleri	44
Şekil 2: İnançlı Yetişkinlerin Ölümü Tanımlama Biçimleri	78
Şekil 3: İnançlı Yetişkinler Ölümün Tanımı Yüzdelik Dilimleri.....	79
Şekil 4: Ateist Yetişkinlerin Ölümü Tanımlama Biçimleri	81
Şekil 5: Ateist Yetişkinler Ölümün Tanımı Yüzdelik Dilimleri	81
Şekil 6: İnançlı Yetişkinlerin Metaforlarından Oluşturulmuş Kavramsal Kategoriler ..	84
Şekil 7: Ateist Yetişkinlerin Metaforlarından Oluşturulmuş Kavramsal Kategoriler	87
Şekil 8: İnançlı Yetişkinlerin Yakın Çevresinde Ölümü Yaşama Durumları Ve Yaşadıkları Ölüm Olayı	90
Şekil 9: İnançlı Yetişkinler Yaşanan Ölüm Olayının Yüzdelik Dilimleri.....	91
Şekil 10: Ateist Yetişkinlerin Yakın Çevresinde Ölümü Yaşama Durumları Ve Yaşadıkları Ölüm Olayı	94
Şekil 11: Ateist Yetişkinler Yaşanan Ölüm Olayının Yüzdelik Dilimleri	95
Şekil 12: İnançlı Yetişkinlerin Yakın Çevresinde Yaşadığı Ölüm Olayı Sonrasında Aklına Gelen İlk Düşünce.....	98
Şekil 13: İnançlı Yetişkinler Ölüm Olayı Akabinde Akla İlk Gelen Şey Yüzdelik Dilimleri.....	99
Şekil 14: Ateist Yetişkinlerin Yakın Çevresinde Yaşadığı Ölüm Olayı Sonrasında Aklına Gelen İlk Düşünce	104
Şekil 15: Ateist Yetişkinler Ölüm Olayı Akabinde Akla İlk Gelen Şey Yüzdelik Dilimleri	105
Şekil 16: İnançlı Yetişkinlerin Yaşadıkları Ölüm Olayının Onlar Üzerindeki Etkileri	109

Şekil 17: İnançlı Yetişkinlerin Yaşadıkları Ölüm Olayının Etkilerinin Yüzdelik Dilimleri	110
Şekil 18: Ateist Yetişkinlerin Yaşadıkları Ölüm Olayının Onlar Üzerindeki Etkileri.	115
Şekil 19: Ateist Yetişkinlerin Yaşadıkları Ölüm Olayının Etkilerinin Yüzdelik Dilimleri	116
Şekil 20: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklara Eğitim Süreçlerinde Ölüm Kavramının Anlatılmasına Yönelik Görüşleri	121
Şekil 21: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılmasına Dair Görüşlerin Yüzdelik Dilimleri	122
Şekil 22: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılmasının Gerekliliğine Dair Görüşlerin Yüzdelik Dilimleri	122
Şekil 23: Ateist Yetişkinlerin Çocuklara Eğitim Süreçlerinde Ölüm Kavramının Anlatılmasına Yönelik Görüşleri	129
Şekil 24: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılmasına Dair Görüşlerin Yüzdelik Dilimleri	130
Şekil 25: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılmasının Gerekliliğine Dair Görüşlerin Yüzdelik Dilimleri	130
Şekil 26: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklara Ölüm Kavramının Anlatma Yaşlarının Kaç Yaş Olduğuna Yönelik Düşünceleri	135
Şekil 27: İnançlı Yetişkinlere Göre Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması Gereken Yaş Kriterinin Yüzdelik Dilimleri	135
Şekil 28: Ateist Yetişkinlerin Çocuklara Ölüm Kavramının Anlatma Yaşlarının Kaç Yaş Olduğuna Yönelik Düşünceleri	141
Şekil 29: Ateist Yetişkinlere Göre Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması Gereken Yaş Kriterinin Yüzdelik Dilimleri	141
Şekil 30: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklara Ölüm Kavramının Nasıl Anlatılması Gerektiğine Yönelik Görüşleri.....	148
Şekil 31: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Kavramını Anlatırken Yaş Ve Bilişsel Gelişim Özellikleri Doğrultusunda Anlatım Yapmanın Yüzdelik Dilimi.....	149

Şekil 32: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Anlatılmasına Dair Görüşlerinin Yüzdelik Dilimleri	149
Şekil 33: Ateist Yetişkinlerin Çocuklara Ölüm Kavramının Nasıl Anlatılması Gerekliğine Yönelik Görüşleri	159
Şekil 34: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Anlatılmasına Dair Görüşlerinin Yüzdelik Dilimleri	160
Şekil 35: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Eğitimi Programlarına Yönelik Bakış Açıları Ve Ülkemizdeki Okullarda Uygulanmasına Dair Fikirleri	168
Şekil 36: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Eğitimi Programının Ülkemizde Uygulanmasına Dair Yüzdelik Dilimleri	169
Şekil 37: İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Eğitimi Uygulansın Görüşünün Gereklikleri Yüzdelik Dilimi	169
Şekil 38: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Eğitimi Programlarına Yönelik Bakış Açıları Ve Ülkemizdeki Okullarda Uygulanmasına Dair Fikirleri	179
Şekil 39: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Eğitimi Programının Ülkemizde Uygulanmasına Dair Yüzdelik Dilimleri	180
Şekil 40: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Eğitimi Uygulansın Görüşünün Gereklikleri Yüzdelik Dilimi	180
Şekil 41: Ateist Yetişkinlerin Ölüm Eğitiminin Uygulanmasında Kararsızlık Yaşayan Ve Uygulanmasın Görüşünü Savunanların Gerekliklerinin Yüzdelik Dilimleri	181
Şekil 42: İnançlı Yetişkinlerin Uygulanabilecek Ölüm Eğitimi Programının İçeriğinde Olmasını Uygun Gördükleri Konu Başlıkları	190
Şekil 43: İnançlı Yetişkinlerin Uygulanabilecek Ölüm Eğitimi Programının İçeriğinde Olmasını Uygun Gördükleri Konu Başlıklarının Yüzdelik Dilimleri	191
Şekil 44: Ateist Yetişkinlerin Uygulanabilecek Ölüm Eğitimi Programının İçeriğinde Uygun Gördükleri Konu Başlıkları.....	197
Şekil 45: Ateist Yetişkinlerin Uygulanabilecek Ölüm Eğitimi Programının İçeriğinde Uygun Gördükleri Konu Başlıklarının Yüzdelik Dilimleri	198

Şekil 46: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölmek Ne Demek?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamaları.....	202
Şekil 47: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölmek Ne Demek?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamalarının Yüzdelik Dilimleri	203
Şekil 48: Ateist Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölmek Ne Demek?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamaları.....	209
Şekil 49: Ateist Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölmek Ne Demek?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamalarının Yüzdelik Dilimleri	210
Şekil 50: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasındayken “İnsanlar Neden Ölürlür?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamaları.....	217
Şekil 51: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “İnsanlar Neden Ölürlür?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamalarının Yüzdelik Dilimleri	218
Şekil 52: Ateist Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasındayken “İnsanlar Neden Ölürlür?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamaları.....	224
Şekil 53: Ateist Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “İnsanlar Neden Ölürlür?” Şeklindeki Sorusuna Yönelik Açıklamalarının Yüzdelik Dilimleri	225
Şekil 54: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölen İnsanlar Nereye Gider?” Sorusuna Yönelik Açıklamaları.....	230
Şekil 55: İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölen İnsanlar Nereye Gider?” Sorusuna Yönelik Açıklamalarının Yüzdelik Dilimleri	231
Şekil 56: Ateist Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölen İnsanlar Nereye Gider?” Sorusuna Yönelik Açıklamaları.....	236
Şekil 57: Ateist Yetişkinlerin Çocuklarının 4-8 Yaşları Arasında İken “Ölen İnsanlar Nereye Gider?” Sorusuna Yönelik Açıklamalarının Yüzdelik Dilimleri	237
Şekil 58: İnançlı Yetişkinlerin 4-8 Yaşları Arasındaki Çocuklara Ölüm Kavramını Açıklamada Yaşadıkları Güçlükler.....	244
Şekil 59: İnançlı Yetişkinlerin 4-8 Yaşları Arasındaki Çocuklara Ölüm Kavramını Açıklamada Yaşadıkları Güçlüklerinin Yüzdelik Dilimleri	245

Şekil 60: Ateist Yetişkinlerin 4-8 Yaşları Arasındaki Çocuklara Ölüm Kavramını Açıklamada Yaşadıkları Güçlükler.....	255
Şekil 61: Ateist Yetişkinlerin 4-8 Yaşları Arasındaki Çocuklara Ölüm Kavramını Açıklamada Yaşadıkları Güçlüklerin Yüzdelik Dilimleri	256

1. GİRİŞ

Yaşamın içinde yer alan ve “doğum” kadar hayatın doğal bir parçası olan “ölüm kavramı”, insanlarda bıraktığı travmatik etkileri sebebiyle doğuma yönelik sergilenen olumlu bakış açısı ile karşılanmaz. Çünkü insanlar için sevdiği kişiyi kaybetme ihtimali tedirgin edicidir. Türk diline yerleşmiş olan, “ölmek ve vefat etmek” şeklinde aynı anlama gelen ama söylemlerinde farklı düzeyde sertlik olan bu iki ayrı kelime dikkate değerdir. Bakıldığında, Türk kültüründe söz konusu olan özellikle de çocuklar olduğunda; yas ve kaybın yaşandığı ailelerde ölümün saklanması, ölüm hakkında çok konuşulmaması ve çocuğun sorularının cevapsız kalması ve geçiştirilmesi söz konusu olabilmektedir (Sevinç, 2019). İşin gerçeği günümüz çocukları, küçük yaşlarından itibaren, televizyonda ve filmlerde izledikleri, çocuk kitaplarındaki okunan hikayelerde, ailelerinde ve çevrelerinde yaşanan (ebeveyn, büyük anne, büyük baba) ölümle tanışmaktadırlar. Bazı çocukların bir evcil hayvanı öldüğünde ölüme yönelik ilk tecrübeleri yaşanmış olur. Her açıdan ölüm hem yetişkinler hem de çocuklar için başa çıkması zor bir durum olmaktadır (Webb, 2003). Tüm canlıların bir zamanlar yaşadığının kanıtı olan ve yaşamayı anlamlı kılan ölüme, çağlar boyu insanlar tarafından yenilmesi gereken bir olgu olarak yaklaşılmıştır. Bu da ölüm olgusunu, yalnız bir eylem olarak değil de bir kavram olarak algılanmasını sağlamaktadır. İnsanoğlu ölümü ne zaman ki tanımaya ve tanımlamaya başlamış ve hakkında fikir üretebilmiş o zaman anlamlandırabilmişlerdir. Aynı zamanda ölümün ne olduğunu bilmekle birlikte ölümsüz olmanın keşiflerini yapmışlardır. Ölüm; kültürden kültüre, toplumdan topluma, kişiden kişiye değişen ve farklı biçimlerde tanımlanabilen göreceli bir kavramdır. Öyle ki; kişinin yaşam dönemleri içinde farklı biçimlerde algıladığı ve tanımladığı bir olguyu temsil eder (Akdaş, 2017).

İnsanoğlu var olduğu andan itibaren, anlamlılığa yatkın zihni ile kendisinin ve dünyanın var oluşuna bir anlam katmaya çalışmıştır. Farklı dinler, inanışlar bu anlamı kolaylaştırmaktadır. Mevcut dünya görüşü veya inanış biçimi kadar hayatın farklı anlamları olduğu söylenebilir. Hristiyanlık, İslamiyet gibi dinlerin bakış açısıyla dünyaya verilen anlam, Darwinizm bakış açısıyla verilen anlamdan farklı olmaktadır (Sezer, 2012). İnsanın varoluş gerçeğini, kendini ve dünyayı anlama çabası, onu sürekli gerçeği anlamaya iten sadece merak değil, dahası varlığını sürdürme gereksiniminden kaynaklanmıştır. Bireyin, hayatının her gelişim döneminde varlığının devamlılığını

anlaması temel bir amaçken yok oluş kabul edilmesi zor bir durumdur. Bu bağlamda, farklı gelişim dönemlerinde ölümün, bireye açıklanma biçimleri önem arz etmektedir (Sezer ve Saya, 2009). Ayrıca ölümü nasıl algıladığımız; gelişimsel açıdan farklılaştığı gibi, din, kültür ve tecrübelerimizden de ciddi derecede etkilenmektedir. Bu da demek oluyor ki; bireyin kendisinin yok oluşuna yönelik algıları, yaşamış olduğu kayıplardan ve geçirdiği travmatik süreçlerden yahut da bilişsel-duyuşsal özelliklerine göre hayata yüklediği anlamlardan etkilenen dinamik bir olgudur. Ölüm algısı her birey için bağımsız gelişmekte ve farklılaşmaktadır (Orbach ve Glaubman, 1979).

Yetişkinlerde ölüm kavramı, sosyal ve kültürel gelenekler, inançlar, kişisel, duygusal, dini öğretiler ve kavramsal anlayışları kapsayan çok katmanlı ve karmaşık bir olgudur (Slaughter, 2005). Bu yüzden insanlar yaşamları içinde ölümden söz etmezler. Yine de günün birinde sonsuza dek yok olacaklarını bilmelerine rağmen ölüm fikri, insana kaygı ve gerilim yaşatır. Bu sebeptendir ki insanlar bilinçli olarak ölümü akla getirmemek bir yana onu telaffuz bile etmezler (Kılıç, 2013, s:166). Ölümün algılanması yetişkin açısından bile güç bir durumken, çocukların da ölümü kavramaları ve anlamlandırmaları haliyle güçlüğe ve karmaşıklığa sebep olacaktır. Bu durumda ölüme çocuklar gözünden bakış açısı, ölümü nasıl sorguladıkları ve anlama girişimleri merak konusu olmaktadır (Göka, 2009, s: 227).

Bilindiği üzere ölüm herkesi ilgilendiren bir konudur. Yetişkinler kadar çocukları da etkiler. Bu bağlamda ölüm herkesin beklentisinde vardır. İnsanın yaşının, cinsiyetinin, sosyal durumunun ne olduğu önemli olmadan ölüm herkese aynıdır. Çocuklar, çoğunlukla ölüm konusu algılamakta zorluk yaşar ve büyüklerine yönelttikleri ölümle ilgili sorularla meraklarını gidermeye çalışır (Aytekin, 2008).

Günümüz batı toplumlarındaki ebeveynler kaçınılmaz ölüm gerçeği ile yüzleşmekte zorlanır ve çoğunlukla ölüm gerçeğini yaşamdan dışlayarak, çocuklarını koruma eğilimindedirler. Onlar için hayatın başlangıcını (yaşamı) tartışmak, çocuklarına ölümü (sonu) anlatmaktan daha kolaydır (Feifel, 1990; Smilansky, 1987). Bu durum batı kültüründe ölüm gerçekliği karşısında yok sayma, inkar, baskılama gibi sağlıklı kaçınma yollarına başvurularak, tabulaştırıldığı anlamına gelmektedir (Becker, 1973; Kubler-Ross, 1983; Smilansky, 1987; Feifel, 1990).

Yetişkinler tarafından ne yapılırsa yapılsın, çocukların da ölümle tanışması kaçınılmaz bir durumdur. Varoluşçu psikanalist Yalom'a (2008, s:11) göre; çocuklar, çok küçük yaşlardan itibaren hayatın içinde ölümlü olmanın işaretlerini şahit oldukları örneklerde bulurlar. Örneğin; böceklerin ve hayvanların ölümü, doğanın değişiminde sararıp, düşen yaprakların ölümü, ortadan yok olan büyük anne ve büyük babalar, yas tutan ebeveynler, mezarlıklar gibi yok oluş manzaralarına maruz kalırlar. Çocuklar ellerinde olmadan fark ettikleri ölümlülük işaretlerini gözlemler, merak eder ve ebeveynlerinin onlara sunduğu örnekleri izleyerek sessiz kalırlar.

Ölüm hakkında yetişkini sorgulayan çocuk karşısında; büyükler sıklıkla açık ve gerçekliği içermeyen sözlerle geçiştirmeye çalışılır yahut da sessizlik içerisinde kalarak, bu konu üzerinde konuşmak istemediklerini gösterirler. Lakin yetişkinlerin bilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Ölümün olmadığına, ölümle ilgili çevresinden edindiği gözlemlerin ve duyumların yanlış olduğuna inandırmak büyük bir hata olacaktır. Merak edilen sorular doğru cevapları almalıdır. Onların küçük ve hassas oldukları için koruma amaçlı yapılan bu hata ve ölümle ilgili sessizlik, çocuğun zihninde korku ve kabusla döner (Aytekin, 2008).

Farklı gelişimsel dönemlerdeki çocukların ölümü kavrayış düzeyleri de değişiklik gösterir. Yetişkinlerin çocuğun ölüm olayını kavrayabilmesine yardımcı olmak için; öncelikle ölüm hakkında açıklama yaparken yaşına uygun kullanılan kavramları bilmesi gerekmektedir. Ölüm algısının tam olarak olgunlaşması çocuktan çocuğa değişir ve gelişimsel ölüm kavramının süreçlerinde izlenen sıra aynıdır (Dregrov, 2000, s: 1). Sedney'in (2002) çalışmasında belirttiği gibi çocuklarla ölüm hakkında konuşurken, seçilecek cümleler "çocuğun yaşına" ve "çocuğun geçmiş deneyimlerine" göre belirlenebilir. Her çocuğun bireysel farklılıkları düşünüldüğünde, ölüm algısı üzerinde de deneyimlere, inançlara ve duygulara bağlı olarak değişimler olacaktır (Akt. Yıldız, 2004). Bu durumda, Göka (2009) çocukların ölümü algılamaları bulundukları yaş ve gelişim dönemlerine göre farklılık oluşturduğu için (s: 227); ölümü anlatmadan önce gelişim dönem özelliklerinin iyi bilinmesi koşulu ile çocuklara eğitim vermek çok önemlidir. Çünkü çocukların ölüme dair yanlış algılamaları, küçük yaşlarda iken aktarılan yanlış bilgilerin sonucunda oluşur. Ölüm algısındaki yanlış anlamlar, ölüm gerçeğinin kabulünü ve yakın kaybında yas sürecinin sağlıklı bir şekilde atlatılmasını zorlaştırması açısından etkisi büyüktür (s: 231).

1.1. Araştırma Problemi

Bu araştırmanın problem cümlesini; farklı inanç ve dünya görüşlerine sahip bireylerin çocuklarına ölüm kavramını anlatma biçimleri nasıldır? sorusu oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırmanın problemi; “Ateist ve inançlı yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını anlatma biçimleri nasıldır?” sorusudur.

1.1.1. Araştırmanın Alt Problemleri

Bölüm 1. Ateist ve inançlı bireylerin ölüme yönelik görüşleri ile ilgili alt problemler

1. a. Ateist ve inançlı bireyler, kendi ölüm algılarına göre “ölüm kavramını” nasıl tanımlar?

1.b. Ateist ve inançlı bireylerin ölüm kavramına ilişkin metaforik algıları nasıldır? ve Ölüm onlar için neye benzer?

2. Ateist ve inançlı bireyler, yakın ilişki içerisinde oldukları tanıdıklarının (anne, baba, kardeş, teyze, dayı, yeğen, büyükanne, büyük baba gibi) ölüm olayı içinde yer aldılar mı? ve bu ölüm olayı nedir?

3. Ateist ve inançlı bireylerin, yakın çevresinde yaşadığı/ duyduğu ya da tanık olduğu ölüm olayı sonrasında akıllarına gelen ilk şey ne olmaktadır?

4. Ateist ve inançlı bireylerin, yakın çevresinde yaşadığı/ duyduğu ya da tanık olduğu ölüm olayının onlar üzerinde bıraktığı etki nelerdir?

Bölüm 2. Ateist ve inançlı bireylerin çocuklarına ölüm kavramının kazandırılmasına yönelik görüşleri ile ilgili alt problemler

1. Ateist ve inançlı bireylerin, çocukların eğitimleri sürecinde ölüm kavramına yer vermeye/ ölüm kavramının anlatılmasına yönelik tutumları nasıldır?

2. Ateist ve inançlı bireylerin, çocuklara ölüm kavramının kaç yaşından itibaren öğretilmesine/ anlatılmasına yönelik fikirleri nelerdir?

3. Ateist ve inançlı bireyler, çocuklarına ölüm kavramını öğretirken/ anlatırken nasıl bir yol izler/nasıl ifade eder?

4. Ateist ve inançlı bireyler, çocuklara okullarda müfredatın içinde ölüm kavramının geliştirilmesine yönelik “ölüm eğitimi” adı altında bir eğitim verilmesi hakkında ne düşünür? ve bireylerin, ölüm eğitimine yönelik bir uygulamanın ülkemizde de olması yönündeki bakış açıları nelerdir?

5. Ateist ve inançlı bireylerin, çocuklara yönelik ölüm eğitiminin içeriğinde nelerin yer alması gerektiği üzerinde fikirleri nelerdir?

6. Ateist ve inançlı bireyler, çocukları 4-8 yaşları arasında iken “ölüm ne demek?” sorusu sorduğunda nasıl cevap vermektedir?

7. Ateist ve inançlı bireyler, çocukları 4-8 yaşları arasında iken “insanlar neden ölürlür?” sorusunu sorduğunda nasıl cevap vermektedir?

8. Ateist ve inançlı bireyler, çocukları 4-8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye gider?” sorusunu sorduğunda nasıl cevap vermektedir?

9. Ateist ve inançlı bireyler, 4-8 yaşları arasındaki küçük çocuklara ölüm kavramını anlatırken ne gibi güçlükler yaşar?

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmadaki araştırma sorusunun içeriğini kapsayan ateist ve inançlı bireyleri düşünecek olursak; her iki çalışma grubunun da hayata dair yüklediği anlamlar farklı olmakla birlikte, değişmeyen tek gerçek ve ortak noktaları “ölüm” kavramıdır. Bu araştırmanın amacı; ateist ve inançlı yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını anlatma biçimlerinin incelenmesidir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Ölüm, insan hayatındaki kaçınılmaz bir gerçek olmakla birlikte; çocuklara eğitimin içinde ölümle ilgili bilgi verilmesinin gerekliliği göz ardı edilemez. Çocuğun zihnindeki ölüm kavramı ile ilgili soruları ciddi cevapları hak etmektedir. Yetişkin tarafından sorusu ötelenen çocuk cevapları bulmak için başkasına yönelecektir. Aslında hem dini hem de dini olmayan kaynaklı açıklamalar yaparak, gerçekliği sunmak mümkündür (Puolimatka ve Solasaari, 2006).

Alanyazın çalışmaları incelendiğinde; çocuklarda gelişimsel ölüm kavramının kazanımı ve olası ölüm deneyimi karşısında çocukların duygu durumlarını belirleme

konularının önemi üzerinde durulduğu görülmüştür. Ancak, çocukları ölüm hakkında bilgilendirme biçimleri, ebeveynlerin ölüm konusunun aile içinde paylaşılmasına karşı tutumları ve çocuklarına ölümü anlatırken kullandıkları iletişim dili becerilerini değerlendiren çalışmaların çok az sayıda olduğu görülmüştür (Koytak, 2008).

Literatürde, çocukların gelişimsel ölüm kavramını edinme sürecinde ebeveyn katılımı açısından yaşanan iletişim zorlukları (açıkça iletişimden kaçınma) ve ebeveynin ölüme yönelik kaygısının sürece etkilerini araştıran deneysel çalışmaların yok denecek kadar az olduğu ve genellikle çalışmalarda ölüm kavramının gelişimine etki eden dışsal değişkenlerin (dini inanç, geçmiş deneyim, kültürler arası ve sosyo- kültürel) incelenmesi ile yetinildiği görülmüştür (Matalon, 1998). Birçok araştırmacı tarafından, çocuklar açısından çok önemli olduğu düşünülen “ölüm eğitimi” ve ölüm konusunda ebeveynin katılımı, iletişim çabalarını destekleyen çalışmaların olması gerektiği yönünde vurgu yapılmıştır (Feifel, 1990; Kubler-Ross, 1983).

Çocuk ve ölüme ilişkin literatürdeki deneysel çalışmalara bakıldığında araştırmacılar tarafından, ebeveynlerin çocukları ile ölümle ilgili iletişim kurma becerilerinin nasıl olduğu konusunun halen daha eksik olduğu düşünülmektedir. Eksik olduğu düşünülen bu konunun beraberinde; evde, çocukları ile ölüm konusunu konuşurken ebeveynlerin ne ölçüde rahat oldukları, nasıl anlattıkları, kaçınılmaz gerçek olan ölüm konusuna çocuklarını ne kadar hazırladıkları ve ölüm deneyimi karşısında ortaya çıkabilecek duyguları (üzüntü, şaşkınlık, öfke, çaresizlik vb.) aile içinde ne ölçüde rahatça paylaşılabilirlikleri gibi soruları ortaya çıkardığı görülmüştür (Matalon, 1998).

Birçok yetişkine göre ölüm, hayatın normal akışının dışında tutulan ve inkar edilmesi gereken bir olgudur. Bu sebeple çocuklarla ölüm hakkında konuşmaktan kaçınır (Erden, 2002). Ancak çocukların, çok küçük yaşlardan itibaren ölüm algısının geliştiğine yönelik bilgi literatürde bulunabilir: Raimbault’un (2005) Çocuk ve Ölüm adlı kitabında “Psikoanalitik yaklaşımlar” çerçevesinde çocukların, çok erken yaşlarda ölüm konusunu, yetişkinlerin ölüm algısının yeterliliğinde olmasa da küçük bir farkla benzer biçimde anladığından bahsedilmiştir (akt. Aytekin, 2008).

Ailelerin çocuklarıyla ölüm kavramını konuşmak üzerine iletişim becerilerini geliştirmeye yönelik yardımcı donanımlar oldukça azdır. Dini ve sosyo-kültürel değişkenlerin etkileri üzerine yapılan çalışmalar yeterli olmakla birlikte azınlıktadır.

Aileler çocuklarına olası bir ölüm deneyimi yaşanmadan, ölüm kavramını söyleme ihtiyacı hissetmemektedir (Çetin, 2015).

Ölüm tüm canlı organizmaların yaşadığı bir olgu olduğu için, konudan ne kadar uzak tutulmaya çalışılırsa çalışılsın; çocuklar, çok erken yaşlardan itibaren ölüm olayı ile muhakkak karşılaşır. Ölümle en sık tanışma şekli ise televizyonda izledikleri çizgi filmlerde olan ölüm sahneleridir (Kılıç, 2013, s: 182). Televizyona yansıyan terör saldırıları, savaşlar, doğal afetler veya kazalar gibi ölüm haberlerini duyarak, insanların öldüklerini fark ederler. Ayrıca çocuklar, sokakta, yaşadığı çevrede bir kuşun, kedinin, böceğin ya da sineğin öldüğüne şahit olurlar. Bu durumda çocuklar, anne babalarının konuşmalarını dinleyerek, ölüm haberlerini duyarak ya da ölü hayvanları görerek, sorular sorar, bir anlam çıkarmaya ve ölümü algılamaya uğraşırlar (Yörükoğlu, 2004, s: 256).

Ölüm gerçeği ile karşılaşan ve ölümle ilgili sorular soran çocuklara, yetişkinler nasıl davranmalıdır? Çocukta merak uyandıran bu müthiş gizemli olayı saklama ve yok sayma yoluna mı başvurmaları yahut da açıklamalı mıdır? Şayet ölüm kavramını anlatmayı seçecekler ise çocuklarına nasıl yaklaşmaları ve nasıl anlatmaları gerekir? gibi sorular ve verilecek cevaplar, ölüm eğitimi kavramının boyutlarını şekillendirir (Köylü, 2004).

Silverman, Weiner ve El-Ad (1995) yaptığı çalışmada yas tutan aileleri, çocukları ile iletişimi yönünden iki gruba ayırarak incelemiştir. İletişim biçimlerinde göre “Açık aile”de ebeveynler hastalık sebebi ile yaklaşmakta olan ölüm olayını, çocukları ile gerçekçi, samimi, dürüst bir dil kullanarak açıkça konuşur. “Daha az açık aile”de ise ebeveynler çocukları ile iletişimde aldatıcı ya da geçiştirme yoluna giderek sessizliği seçer ve konuşmalar net ve açık değildir. Araştırmalar, ebeveynlerin ölümü yok sayarak, çocuklarını korumak adına yaptıkları bu girişimlerin, çocukların olumsuz etkilenmesine, zihinsel karmaşıklık yaşamasına ve kaygı düzeylerini arttırdığını vurgulanmıştır. Kalter, Lohnes, Chasin, Cain, Dunning ve Rowan (2003) yaptığı çalışmada da benzer şekilde; 6-16 yaşları arasındaki çocuklardan ebeveynlerinden birinin kaybı ile yüzleşmesinde, hayattaki diğer ebeveyni ile kurulacak olan açık iletişimin, çocuğun kayıpla başa çıkmasını ve ölümle ilgili uyum sürecini de kolaylaştırdığı tezi savunulmuştur.

Koytak (2008) yaptığı çalışmanın bulgularına dayanarak; ebeveynlerin çocukları ile ölüm konuşurken kullandıkları iletişim biçimleri ile çocuklarının ölümü kavrayış düzeyi arasında ilişki olduğu tespit etmiştir. Bu durumda çocukların ölümü algılamasına yönelik

kurulan bu iletişim becerilerinin etkililiği; ebeveynlerin ölümü nasıl anlattıkları ve çocukların da ölümü ne olarak ne düzeyde kavradıkları ile birebir ilişkilidir. Bu ilişkinin kalitesi açısından ebeveynler, ölüm konusunu ne kadar samimi, açık ve duyarlı bir dil kullanarak konuşurlar ise çocukların ölümü kavrayış düzeylerinin de o denli artacağı öngörüsü önemli olmaktadır. Bu durumda çocukların ölüm algılarının oluşmasında, ebeveynler ile kurdukları iletişim biçimlerini incelemek mantıklıdır.

Halen daha günümüzde çocuklarla iletişimde “cinsellik” konusu gibi “ölüm” olgusunun da tabu olarak görülmesine bağlı olarak; ebeveynlerin kendi içlerinde de farklı tutumlar sergiledikleri düşünülmektedir. Bu açıdan, iletişim biçimlerindeki bu farklılaşmanın anne ve babaların aile içindeki rollerinin iletişim tarzlarına da yansıdığı düşünülmektedir (Koytak, 2008). Çocukların bakış açıları ile ölüm kavramının nasıl geliştiği bilindikten sonra, anne-babalar ve eğitimciler için çocuklarla ölüm hakkında konuşmak kolaylaşacak ve ölümü kaçınılması gereken bir durum olmaktan çıkacaktır (Tümlü, 2013).

Literatürdeki bu bilgiler ışığında ve literatürde bulunan bu boşlukla; farklı dünya görüşü ya da inanış biçimine sahip bireylerden ateist ve inançlı yetişkinlerin, çocuklarına ölüm konusunu anlatma şekillerinde de farklılıklar olup olmadığını ve ölüm eğitimi hakkındaki düşüncelerini incelemek araştırmayı kayda değer kılmaktadır. Bu yönü ile de literatürde yapılacak ilk çalışma olma özelliği bulunmaktadır. Yurtdışında yapılan çalışmalara bakıldığında ölüm eğitimlerinin uygulanması geçmiş yıllara dayanmasına rağmen; ülkemizde bu konunun daha çok yeni olduğu ve günümüzde halen daha ölüm eğitimi üzerinde yapılmış çalışmaların yeterli olmadığı görülmektedir (Bölükbaşı Macit ve Tümlü, 2019).

Yurtdışındaki okullarda müfredata ölüm eğitimin dahil edilmesi yönündeki girişimlerin izleri eski yıllara dayanmasına rağmen ülkemizde ölüm eğitimi konusu ve bununla ilgili çalışmalar çok yeni iken; bu çalışmada bireylerin ölüm eğitimine ve okullarda uygulanabilirliğine yaklaşımları belirlenebilecek olması ile ülkemizde farkındalık oluşturmaya, alanyazına ve ileride yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.4. Varsayımlar

- 1) Katılımcıların, kendilerini inanç sistemlerine göre değerlendirmelerine yönelik vermiş oldukları sözel beyanlar ile ateist ve inançlı oldukları varsayılmıştır.
- 2) Ayrıca kişisel bilgi formu ve mülakat sorularına verdikleri cevaplarda gerçek görüş ve düşüncelerini samimi bir şekilde yansıttıkları düşünülmektedir.

1.5. Sınırlılıklar

- 1) Bu araştırma, çalışmaya gönüllü katılımcı olan ateist ve inançlı yetişkinler ile sınırlıdır.
- 2) Aynı zamanda bu yetişkinlerle yapılan yarı yapılandırılmış görüşmede, kullanılan mülakat soruları ile sınırlıdır.
- 3) Pandemi şartlarından dolayı 2 görüşme yüz yüze yapılmasına rağmen 22 görüşme online olarak yapılmıştır.
- 4) Çalışma 12 ateist ve 12 inançlı yetişkin ile sınırlıdır.
- 5) 2020-2021 eğitim-öğretim yılı kapsamında toplanan veriler ile sınırlıdır.

1.6. Tanımlar

Ölüm: Sözlük anlamı olarak; “Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedi uyku, emrihak, irtihal, memmat, mevt, vefat” (Türk Dil Kurumu, 2021).

Ölüm Kavramı: “Varlığın, varoluş halinin sona ererek, niteliksel ve niceliksel anlamda biçim değiştirmesi” şeklinde en genel tanımı yapılabilir (Tanhan ve Arı İnci, 2009, s:2)

Canlılar için ise Ölüm: “Hücrenin, organın veya organizmanın yaşamsal fonksiyonlarını tamamen yitirmesi ya da canlı olma halinin sona ermesi” anlamındadır (Tanhan ve Arı İnci, 2009, s:3).

Ateist: “Tanrıtanımaz” (Türk Dil Kurumu, 2021).

İnançlı: “İnancı olan, imanlı, itikatlı, mutekit” (Türk Dil Kurumu, 2021).

2. GENEL BİLGİLER

2.1. Ölüm Kavramı

Yaşadığımız hayatın içinde “yaşam ve ölüm” kavramları öylesine birbirinin içine geçmiştir ki onları birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu durumda her insan, tüm canlıların bir gün ölüm gerçeği ile yüzleşeceğinin farkındadır ve ölümlü olduğunu bilerek yaşamına devam eder (Dülger, 2014). Tüm insanlar olarak; çevremizdeki nesne ve olaylara kendi bakış açılarımız ile öznel anlamlar yüklemek gibi doğal bir eğilimimiz vardır. Aynı şekilde nesnel ölüm kavramının üstünde, ölümle ilgili kişisel anlamlar vardır. Bu durumda insanlar tarafından, ölümle ilgili kişisel deneyimlerin benzerliğine dayalı toplumun diğer üyeleri ile de paylaşılan kolektif çok sayıda ortak anlamlar da kullanılmaktadır (Cicirelli, 1998). Öznel anlamlarla harmanlanan ölümün ortak özellikleri açısından ölüm kavramı; yetişkinler tarafından sıklıkla “evrensel (tüm canlılar ölür), kişisel-öz farkındalık (ben de öleceğim), kaçınılmaz ve geri döndürülemez” şeklinde algılanmaktadır (Kastenbaum, 2000, s:34-35; Slaughter, 2005; Slaughter ve Griffiths, 2007).

“Dünya üzerinde bir gün öleceğini bilerek yaşayan tek canlı insanoğludur.” Ölüm tüm canlıların varoluşunun ayrılmaz bir parçasıdır. Yeryüzündeki canlıların hepsi kaçınılmaz bir şekilde bir gün ölümle karşılaşacaktır. Düşünce tarihi boyunca ölüm kavramının tanımlanması farklı biçimlerde yapılmıştır. Düşünürler tarafından yapılan tüm tanımların ortak çıkış noktası ise; ölüm konusunun canlıların hepsi için ortak bir kader ve kaçınılmaz bir gerçek olmasıdır (Çetin, 2015).

Çağlar boyu insanoğlunun düşüncesini sürekli meşgul eden ölüm kavramının elbette farklı kültürlere, toplumlara ve disiplinlere ait farklı tanımları olacaktır (Tanhan ve Arı, 2006). Hançerlioğlu’na (1978) göre ölüm; canlılardaki yaşamsal faaliyetlerin, yeniden ortaya çıkmamak üzerine sona ermesi; Longman (1983) aktif çalışma İngilizce sözlüğüne göre ölüm; “Hayatın sonu, yaşamın bitişi, ömrün sona ermesi”; Doğan (1982) Büyük Türkçe sözlüğe göre ölüm; “bir insan, hayvan veya bitkide yaşamın tam ve kesin olarak sona ermesidir. Ancak, ölümle ilgili yapılan tanımların hepsinde ortak olan nokta ise; “Canlı organizmanın kendini yenileme yeteneğini yitirmesi veya hayati organlarından

birinin ya da birkaçının tamamen işlevini yitirmesiyle hayatın sona ermesidir” (Çobanlı ve Salt, 2001).

Ölüm, yaşamın her alanında sanattan, bilime, edebiyata ve felsefeye kadar uzanan geniş bir yelpazede ele alınmıştır. Ölümün tartışıldığı en önemli alanlardan biri de felsefedir (Tanhan ve Arı, 2006). Örneğin Antik Yunan filozofu Epikür, “Benim olduğum yerde ölüm yok; ölümün olduğu yerde ben yokum. Onun için ölüm bana bir şey ifade etmiyor” diyerek bakış açısına göre ölümü mantığa bürümeye çalışarak; aslında bilinçaltındaki kaygıyı- ölümü yaşamdan ayrı düşünüp- dışlamaktadır (Geçtan, 2007, s:185). Antik Yunan- Roma döneminin felsefe ekolü olan ve ölümün yaşamdaki etkilerine dikkat çeken Stoacılara göre ölüm; Epikür’ün tam tersi bir düşünce ile hayatın en önemli olayıdır ve “İyi yaşamayı öğrenmenin, iyi ölmeyi öğrenmek olduğu ya da iyi ölmeyi öğrenmenin, iyi yaşamayı öğrenmek olduğunu (Geçtan, 2007, s: 182) ifade ederek, ölümü yaşamın merkezine almışlardır. Varoluşçuluğun büyük ve çağdaş filozoflarından Cicero “Felsefe yapmak ölüme hazırlıktır” sözü ile ölüm olgusuna bakış açısını daha da ötelere taşımaktadır (Geçtan, 2007, s: 186).

Ölümle çok yakından ilgilenen Varoluşçu yaklaşım filozoflarından Heidegger’in (1926) ölümle ilgili görüşlerinde biyolojik anlamları açısından yaşam ve ölüm kavramlarının birbirinden kesin çizgilerle ayrılmasına karşın psikolojik açıdan ise içe içe geçtiğini düşünmektedir. Çünkü ona göre ölüm; fiziksel anlamda insanı yok edici olmakla birlikte ölüm düşüncesi insanı kurtarıcıdır ve Roma İmparatorluğu’nun seçkin devlet insanı ve düşünürü olan Seneca ölümüne korkusuzca giderek, son nefesine kadar felsefeden söz etmiştir. Ona göre yaşam ve ölüme bakış açısı “Yalnızca yaşamdan vazgeçmeye istekli ve hazır olan, yaşamın gerçek tadını alır” şeklindedir (akt. Geçtan, 2007, s:183).

Psikolojide varoluşçu yaklaşımlarının temel kavramları içinde bulunan ölüm olgusu, hayatın içinde insanların yaşadığı ikilem bunalımı- insanoğlu isterse ölümü seçebilir fakat istemese bile ölümü yaşayacaktır- şeklinde açıklanmaktadır. Bu açıdan ölüm olgusu varoluş yaklaşımının çözemediği, yaşamın anlamlarının içinde saklı bulunan ve yaşamın zorunluluğu olan büyük bir gizemi barındırmaktadır (akt. Tanhan ve Arı, 2006).

Yaşayan tüm canlılar için ölümün “evrensel, değişmez ve kaçınılmaz” olduğu mutlak ve yadsınamaz bir gerçektir. Hayatın içinde insanoğlu “doğumu ve ölümü” dışında seçim

yapma özgürlüğüne sahiptir. Öyledir ki ölüm sıklıkla seçilen bir durum olmadığı gibi katlanılan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında yaşamın içinde var olmak demek; bu süreç içinde ölümlü olmak, ölüme yakın bir aday olmak, ölümle iç içe geçmiş olmak ve ölüme mahkum olmak anlamlarına gelmektedir (Hökelekli, 2008, s:9). Yaşamda atılan tüm adımlar ölüme doğrudur. İnsanoğlu için ölüm; yaşamı boyunca bunun farkında olduğu ve kimsenin kaçamayacağını bildiği bir sondur (Tanhan, 2007). Ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğunun bilincinde olan kişi için aslında bilinmeyen ve tarif edilemeyen şey, ölümün ne zaman ve ne şekilde gelecek olmasıdır. Bu sebeptendir ki, ölüm hakkında konuşulmayan ve korku duyulan bir kavramdır (Aksu ve Okçay, 2010).

Ölüm kavramı, felsefe alanında asırlar öncesinde varoluşçu filozofların en çok sorguladıkları konu olmasına karşın, çağdaş bilimde ölüm konusu suskun kalınan üzerinde düşünülmesi ve konuşulması tabu olarak görülmüş ve ancak 60'lı yıllardan sonra incelenmeye başlanmıştır. Türkiye'de de bu suskunluk kabul görülmüş ve son kırk yıl içinde bu tutum zayıflamış ve ölüm konusuna ilgi artmıştır. Çünkü bireyin gelişim dönemleri doğumundan ölümüne dek uzanan süreçte bir bütün olarak incelenmesi, anlaşılması bilimsel açıdan değerlendirilmektedir (Hökelekli, 2008, s: 1-2).

2.2. Ölümün Evrenselliği

Evrensel kavramı; “Belirli bir düzen, evrensel zorunluluk deyimlerinde olduğu gibi, evrenin bütününe yayılan, evrenin bütünü ve evrendeki her şey için geçerli olan ve hiçbir istisna kabul etmeyendir” (TürkçeBilgi, 2021). Evrensellik kavramı ise; “Anlayış düzlemi içinde hem bilgi hem de siyasal alanlarda genel geçer ilkelerin var olduğunu öne süren ve bu ilkelerin her yerde mutlak geçerliliğini savunan anlayış biçimidir”. Yani gerçekliğin bir bütünü temsil ettiği gibi, onun bilgisinin de bir bütün olarak anılması gerektiğini savunan bir yaklaşımdır (TürkçeBilgi, 2021). Ölüm de aynı zamanda evrensel bir gerçektir. Ölüme yüklenen anlamlarda bireysel ve kültürel yönden farklılıklar olsa da her canlının bir gün ölümü yaşayacak olması gerçeği, ölümü en sahici evrensel bir olay haline getirmektedir. Bireylerde içgüdüsel olarak görülen “hayatını koruma” ve “sonsuz kadar yaşama” isteğine karşılık oluşan dürtü, ölüme karşı verilen tepkilerin ilk ve derin kaynağını temsil etmektedir. İnsanoğlunun geçmiş tarihinden bu yana gelinen süreçte tek tanrılı dinlerin öncesinden, antik yunandan günümüze dek olan- ölümle ilgili ne çok açıklamalar ve anlamlandırma çabaları olduğu görülmektedir. Tüm kutsal kitapların

özünde ortak inanç olarak; ölümden sonraki hayatın oluşu ve bu hayatın önemli olduğunun vurgulandığı görülmektedir (akt. Zorba, 2018).

İnsanlık için varlığını deneylerle ispatlayamasa da içinde var olduğunu hissettiği ruhun, bedenle olan ilişkisini net şekilde ortaya çıkarılamamış olması; ruh-beden ilişkisi ya da ölümden sonraki hayat konuları açısından farklılıklar oluşturmaktadır. Bu durumda ya bilimin mantığını benimseyerek agnostik düşünce yahut da dinin ve inanç sistemlerini benimseyerek, kabul edici bir yaklaşım görülmektedir (Akar, 2007).

2.3. Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı

İnsanların, uzun yıllardan beri ölüm kavramına farklı bakış açıları ile yaklaşımları sonucunda birçok disiplin alanlarının dikkatini çektiği gibi psikoloji alanı içinde, ölüm olgusunun bireyler ve yaşantılarına etkilerini incelemek ilginç bir konu olmuştur. Gelişim dönemleri içinde ölümün algılanış düzeyinde, ölüm olgusunun kişiye anlatılma şekilleri ve kişinin ölüm karşısında yaşadığı etkilene durumlarına göre farklılıklar görülmektedir (Sezer ve Saya, 2009). Ölüm kavramının algılanmasında gelişimsel dönem süreçleri içinde farklılıkları olsa da ortak noktası ise; yaşamın bir gün biteceği düşüncesi, kişiyi huzursuz ediyor olmasıdır (akt. Zorba, 2018).

Bakış açısı olarak ölüm kavramının gelişimi bireyin içinde bulunduğu döneme göre farklılıklar göstermektedir. Mesela, psikanalitik kurama göre küçük çocukların ölümü algılayış ve kabulleniş düzeyleri, bilişsel ve duygusal olgunlaşmasının sınırları içindedir. Küçük çocuklar, ölüm olgusu karşısında, -ölümü biyolojik açıdan anlamlandıramadıkları için- fazlaca kaygı ve sıkıntı yaşayabilirler. Çünkü psikanalitik araştırmacılara göre, küçük yaştaki çocukların bilişsel ve duygusal gelişimleri tamamlanmadığı için, ölümü kavrama ve kabul etme kapasitelerinin düşük olduğunu ve ölümü anlamlandırmadaki yaşadıkları yanlış algılamaların özellikle “ölümün biyolojik bir olay” olarak kabul edilememesinden kaynaklandığı öne sürülmüştür (Slaughter, 2005). Bu sebeplerden dolayı, bireyde ölüm kavramının algılanış düzeyinin gelişiminin farklı evrelerinde şekillenmesine bağlı olarak; ölüm konusunun bireye anlatılma biçimlerinin öneminin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Önem verilmesi gereken diğer bir konu ise; bireye gelişim dönemleri içerisinde ölümle ilgili “gerçekçi ve yapıcı” bir olgunluk kazandırmaktır (Sezer ve Saya, 2009).

2.3.1. Çocuklukta ölüm kavramının gelişimi

Araştırmacılar, çocukların ölüm kavramına gelişimine yönelik çalışmalar ile bilişsel aşamalarını gözlemleyebilmektedir. Bu çalışmalar ile de yetişkinlerinkine benzer normatif bir ölüm kavramına ulaşmalarına yönelik küçük çocukların daha erken yaşlarda bile çabaladıkları ve bir “tür” ölüm kavramına sahip oldukları görülmektedir (Kastenbaum, 2000, s:3).

Çocukluk döneminde ölüm kavramının gelişimini inceleyen araştırmalarda; gelişimsel ölüm kavramının kazanılması yaş ve bilişsel gelişim çerçevelerinde ayrı ayrı ele alınarak incelenmiştir (Aksu ve Okçay, 2010). Çocuklar için ölüm kavramı daha çok insanların davranışlarına göre şekillenmesi üzerinden anlamlandırmaya çalışırlar. Ölümle insanların sadece hastalık ve yaşlı olma durumunda karşılaşacağı; sağlıklı yaşamı seçerek veya ölüme neden olan faktörlere (kazalar, hastalık) engel olunarak ölümden kaçılabilceğini düşünürler. 4-8 yaşları arasındaki küçük çocukların ölümün nedenini pek anlayamamakla birlikte, sebep olarak silah, zehir ya da hastalık gibi içsel ve dışsal etkenleri görmektedirler. Ölümü yaşamın farklılaşmış bir biçimi olarak görme eğiliminde olduklarından; ölümlerin cennette ya da mezarda bulunduklarını ve hala hava, su ve yiyeceklere ihtiyacı olduğunu, düşünme, rüya görme ve işitme yetilerine sahip olduklarına inanabilirler. Ölümle ilgili yapılan ilk araştırmalarda gelişimsel açıdan olgunlaşmamış ölüm olgusu açık uçlu görüşmeler ile belirlenmiştir. Daha sonra ise karmaşık bir kavram olan ölüm olgusunun tam olarak anlaşılması için belirli alt kavramlar ile tanımlanmış ve çocukların bu kavramları edinme düzeylerine göre analiz çalışmaları yapılmıştır (Slaughter ve Griffiths, 2007).

Gelişimsel ölüm kavramının kazanılmasını, bilişsel gelişim dönemleri açısından değerlendiren araştırmacılar, üç bilişsel yapıya odaklanmaktadır. Bu üç bileşeni oluşturan yapılar “geri döndürülemezlik (Irreversibility), işlevsizlik (Nonfunctionality) ve evrenselliği (Universality)”. Araştırmacılar tarafından ölümün kavramının deneysel çalışmalarında çalışılan bileşenlerin bu üç yapıdır ve bu bileşenler ile ilgili iki kavramında üzerinde odaklanılmıştır: Nedensellik ve fiziksel şekilde olmadan yaşamı sürdürme bileşenleri şeklindedir (Speece ve Brent, 1984). Tüm bu bileşenleri kapsayan kavramlar aşağıdaki tablo 1’de yer almaktadır (Tümlü, 2013).

Tablo 1: Ölüm kavramının alt bileşenleri

<i>Ölüm kavramının alt bileşenleri</i>	
Bileşenler	
a) Evrensellik (Universality)	
a-1) Kapsayıcılık (All-inclusiveness)	
a-2) Kaçınılmazlık (Inevitability)	
a-3) Öngörülemezlik (Unpredictability)	
b) Geri döndürülemez olma (Irreversibility)	
c) İşlevsizlik (Nonfunctionality)	
d) Nedensellik (Causality)	
e) Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme (Noncorporeal continuation)	

a) Evrensellik (Universality): Yaşayan tüm canlıların eninde sonunda ölecek olması ve ölümün bütün canlıların başına gelebileceğinin kabulünün anlaşılması (Slaughter ve Griffiths, 2007), tüm canlıların ölmesi (Speece ve Brent, 1984) ve tereddütsüz her canlının ölümle karşılaşacak olmasının kavranmasıdır (Smilansky, 1987 s: 218). Evrensellik kavramını henüz kazanamayan çocuklar, bazı davranışlar sergilediklerinde ölümden kaçabileceklerini yahut da özel insanların ölmeyeceğini düşünmektedirler. Aynı şekilde Nagy (1959), çocukların akıllıca davrandıkları ya da şanslı oldukları zaman ölümden kaçabileceklerini düşündüklerini belirtmiştir. Küçük çocukların ölümden kaçınabileceklerini- ölmeyeceklerini- düşündükleri insanlar arasında öğretmenler (Beauchamp, 1974), aileleri (Swain, 1979), çocukların geneli (Peck, 1966; Robinson, 1976-1978) ve kendileri (Hornblum, 1978) vardır (akt. Speece ve Brent, 1984). Schilder ve Wechsler'in (1934) çalışmasının verilerine göre çocukların kendi ölümlülüklerini algılamaları, diğer insanların ölümlülüklerini kavradıktan sonra olgunlaşmaktadır (akt. Speece ve Brent, 1984). Ölüm kavramının karmaşık alt bileşeni olan evrensellik, kendi içinde de üç alt bileşeni olan “kapsayıcılık, kaçınılmazlık ve öngörülemezlik” ile ilgili yakından ilgilidir (Slaughter ve Griffiths, 2007; Smilansky, 1987 s: 218; Speece ve Brent, 1984).

a.1) Kapsayıcılık (All-inclusiveness): Ölüm olgusunun kavranması olsun olmasın hayattaki tüm canlıları ilgilendiren bir konudur. “Herkes ölecek mi?” sorusunun cevabı kapsayıcılık bileşenin ne olduğu hakkında önemli bilgi verir. Bu sorunun cevabı “Hiçbir canlının ölümden muaf olamayacağıdır” (Tümlü, 2013). Çocukların ölüm kavramını kazanma çabaları sırasında üstesinden gelmeye çalıştığı onlar için zor olan iki tür basit

ölüm kavramı anlayışından bahsedilmektedir. Bu iki temel kavramdan birincisi başkalarının ölümü “You are dead”; ikincisi ise kendisinin ölecek olması “I will die” düşünceleri ile ilgilidir (Kastenbaum, 2000, s: 30).

Diğer insanların ölümü kavramına (you are dead) yaklaşımları şu şekildedir (Kastenbaum, 2000, s: 31-33):

- 1) Sen yoksun “You are absent”: Çocuklar için yokluk hissi, yanında olmayan ondan uzakta olan birisi şeklinde yaşanır. Yani “burada ve şimdi” olmaması çocuk için o kişi yok demektir.
- 2) Terk edildim “I am abandoned”: İlk düşünce tarzının çok benzeri bir yaklaşımdır. Çocuğa yakın kişinin, şu an yok olması – uzakta olması- ona rahatsızlık veren duygular yaşamasına sebep olur.
- 3) Senin yokluğun, bende terk edilmişlik hissi ile ayrılık kaygısı yaşamama neden olur. Çocuk için yaşadığı bu ayrılık anksiyetesi kritik boyutta ise, ayrılık yaşadığı kişi ile değil sadece, çevresine de ilgisiz kalabilir.
- 4) Ayrılığın zamansal bir sınırı yoktur. Çocuğun zaman algısı yetişkinlerin sahip olduğu zaman kavramı düzeyinde olmadığı için; kısa, uzun veya sürekli ayrılıklarının farkını tam kavrayamamaktadır.
- 5) Çocuğun günlük rutininde gerçekleşen ve tekrara bağlı içsel ve dışsal olaylar olan “uyuma-uyanma, yemek yeme, gece-gündüz” çocuğun ölümle ayrılma arasındaki ilişkiyi kavramasını zorlaştırır.
- 6) Cevap vermiyorsun “You do not respond”: Çocuğun ölü bir kişi ya da hayvanla yakın temas halinde olduğu özel durumlar için geçerlidir. Böyle bir olayın içinde çocuğun en belirgin gösterdiği tepki, çocuğun ölen varlığı, ona karşılık ve ses vermesi için ikna etme çabalarıdır.

Çocuğun, kendisinin ölecek olmasına “I will die” kavramına yaklaşımları şu şekildedir (Kastenbaum, 2000, s: 34-35):

1. Yaşamın içinde kendine ait varoluşu olan bir insan olduğunu bilir.
2. Özellikleri arasında ölümlülük olan canlı varlıkların sınıfına kendisinin de ait olduğunun farkındadır.
3. Zihinsel çıkarımlar yaparak, kendi ölümünün de kesin olduğunu anlar.

4. Ölümün olası birçok nedeninin olduğunu ve nedenlerin birçok farklı yol ile gerçekleşebileceğini bilir.
5. Ölümün belirli nedenlerinden bazılarının üstesinden gelse, kaçınabileceğini düşünse de hepsinden kaçamayacağını bilir.
6. Ölümün geçmişte yaşanan değil de gelecekte yani henüz yaşanmamış bir zamanda olacağını bilir.
7. Gelecekte gerçekleşecek ölüm olayının kesin olduğunun farkında olmakla birlikte, ne zaman karşılaşılabileceğinin bilinmesi belirsizdir.
8. Ölümün bir son ve yaşamın bitişi olduğu ve ölüm gerçekleştiğinde, bir daha tekrar yaşamının tecrübe edilemeyeceğinin farkındadır.
9. Kendisi için ölüm dünya işini sona erdiren bir durum ve dünyadan ayrılıştır.

a.2) Kaçınılmazlık (Inevitability): Yaşayan her canlının mutlaka bir gün er ya da geç öleceğinin anlaşılmasının kavranmasını içerir. Nagy (1948) çocukluk döneminde dokuz yaşından önce ölümün kaçınılmazlık boyutuna değinmedikleri; Hoffman ve Strauss (1985) ise ölümün bu boyutunun özelliklere çocuklara sorulduğunda ve en küçük beş yaşında iken, canlıların tümünün er ya da geç öleceklerini anlayabildiklerini belirtmiştir. Ölümün yaşayan tüm canlı varlıklar için geçerli olduğu ve hiçbir canlının bu olgudan muaf tutulmadan- eninde sonunda tüm canlılar için geçerli- olacağını gösterir. “Herkes ölür mü? ve ölmek zorunda mı?” soruları bileşenin gerçekliğinde bilgi kaynağıdır (Corr, Corr ve Nabe, 2006-2009, s: 330). Ölüm kavramını daha derin işleyen kaçınılmazlık alt boyutu, yaşayan tüm canlılar için önlemez olmakla birlikte hangi insanların ve kaç kişinin öleceği ile ilgili değil, tamamen ölüm olayından hiçbir insanoğlunun kaçamayacağı gerçekliğini kapsamaktadır. Birey ölüme sebebiyet verebilecek olayları önleyebilir lakin ölümün gerçek olan kendisinden kaçamaz. Çünkü yaşayan her varlık ölmek mecburiyetindedir (Corr ve Balk, 2010, s: 30).

a.3) Öngörülemezlik (Unpredictability): Ölüm olgusunun zaman kavramı ile ilişkisi yönünden düşünmek söz konusudur. Yani ölüm gerçeğinin yaşayan tüm canlılar için kapsayıcılığı ve kaçınılmazlığını kabul edilmekle birlikte, ölüm zamanının belirsiz ve tahmin edilmesinin güç olduğunun – ölüm herhangi bir zaman diliminde olabilir- farkına varılmasıdır. Çocuklar ve bazı yetişkinler için, ölüm evrensellik alt bileşenlerinden olan bu yönü çekince yaşatabilir (Tümlü, 2013).

b) Geri döndürülemezlik (Irreversibility): Canlı olmaktan çıkıp, ölü olmaya; ölümle sonuçlanmış bir duruma geçmiş olur. Çünkü canlı bir varlığın fiziksel bedeni öldüğü vakit, canlı halde tekrar hayata gelemez (manevi bir ahirete olan inanç ayrı). Tıbbi yapılan canlandırma müdahaleleri hayatta var olmak ile ölü olmak arasında kalan sınır bölgede yapılan uygulamalardır. Bu açıdan fiziksel bedenin tam ve kesin ölümü değildir. Ölümün geri döndürülemezlik alt bileşeni, ölümü yaşamış canlının fiziksel bedeninin asla hayata geri dönüp, var olamayacağını anlatmaktadır (Slaughter ve Griffiths, 2007; Smilansky, 1987, s: 218; Speece ve Brent, 1984). Küçük çocuklar geri döndürülemezlik bileşenini kazanmadan önce, sıklıkla ölümü geçici ve geri dönülebilir bir durum olarak görürler (Speece ve Bret, 1984). Nagy (1948) küçük çocuklar ölü varlıkların tekrar kendiliğinden canlanabileceğine inanırlar. Örneğin, ölen kişinin tıbbi müdahale (hastaneye gitmek) ile Lonetto (1980), yemek yedikten sonra Koocher, (1973), su içtikten sonra Beauchamp (1974), sihirle Schilder ve Wechsler (1934) ya da dua ederek Sternlicht (1980) geri dönebileceğine inanırlar (akt. Speece ve Brent, 1984). Aynı zamanda çocukların ölümü tekrar uyanılabilen uyku, dönülebilen bir gezi yolculuğu ya da iyileştirilebilen bir hastalık gibi düşünebilmektedir. Çocukları bu düşünceye iten sebepler arasında, yetişkinlerin çocuklarına ölümü anlatırken kullandıkları, ölümle ilişkilendirilen kavramlarla ilişkili olabileceğini vurgulamaktadır (Speece ve Brent, 1984).

c) İşlevsizlik (Nonfunctionality): Slaughter ve Griffiths'e göre (2007) yaşayan fiziksel bedene ait tüm yaşamsal fonksiyonların durmasının kesinliği- ölümle birlikte vücudun yaşamsal süreçlerinin işlevselliğini yitirmesinin- anlaşılmaktadır. Vücudun yaşamsal tüm biyolojik ve psikolojik fonksiyonlarının sona ermesi Smilansky (1987); işlevsizlik bileşenin en somut örnekleri; yemek yeme, büyüme, konuşma, düşünme, hayal kurma, görme, işitme, hissetme, bilme ve kalp atışı gibi yaşamsallığı içeren işlevlerin sonlanması şeklindedir (Speece ve Brent, 1984). Çocuklar için ölen insanların şimdi ne yaptıkları (cennette ya da bulunduğu her neresi ise) merak konusudur. Ayrıca ölümün tedavi ile iyileştirilebilir bir olay olup olmadığı sorgularlar. Lakin ölüm nihai bir son ise, tedavi edilemez bir durumdur (Barret ve Behne, 2005). Çocuklukta bu alt bileşen kazanılmadan önce, yaşayan ve ölü insanlar arasındaki farkı anlayabilmekte; ölülerin yaşayanların sahip olduğu bütün işlevsel becerilere (hissetme, nefes alma) sahip olmadıkları yahut da ölülerin bazı işlevleri yapmakta yetersiz olduklarını fark edebilmektedir (Speece ve Brent, 1984). Kane (1979) yaptığı çalışmada, çocukların

bilişsel olmayan işlevlerin -örneğin kalp atışı ve nefes alma gibi- ölümlerin için sona ermesini; bilişsel işlevlerin- örneğin düşünmek, hissetmek gibi- sonlanıp artık gerçekleştirilememesinden daha önce anladıkları sonucuna varmıştır. Bu bulguya varılmasının sebebi olarak, çocukların en önce daha belirgin görünür işlevlerin yitirilmesine yönelik yapılan açıklamadır.

Ölüm kavramının alt bileşenlerinin incelendiği çalışmalarda; “geri döndürülemezlik ve işlevsizlik” boyutunun dinsel olgulara dayandırıldığı incelenmiştir. Ölmüş bir varlığın “bizi yukarıdan izliyor olması” veya “bir gün geri dönecek olması” şeklindeki anlayışların, çocuklarla ölüm hakkında iletişimde dinsel olguların aktarımına yer verilmesidir (Aksu ve Okçay, 2010). Ölümün alt bileşenlerinden “Geri döndürülemezlik ve işlevsizlik” boyutu, ölümün kesinlik ve sonlanma özelliği ile ilişkilidir (Tümlü, 2013).

d) Nedensellik (Causality): Ölüm olayının biyolojik bir nedene- yaşamsal fonksiyonların yitimi gibi- bağlı olarak oluştuğunun kavranmasıdır (Thalbourne, 1996; Slaughter, 2005). Bu bileşen yaşayan canlı bir varlığın ölümünün nasıl oluştuğu gerçeğinin ve ölüme sebebiyet veren olayların anlaşılmasını içermekle birlikte “Bir canlı neden ölür?” ve “Canlıları öldüren nedir?” şeklindeki sorulara cevaplar arar. Bu süreçte çocuklar, ölüme sebep olan içsel ve dışsal olaylar ya da güçler hakkında daha gerçekçi bakış açısı edinmek için sorgular. Kötü davranışlar veya birisinin ölümünün istenmesi yüzünden ölüm olayının gerçekleşeceği gibi hayali (büyülü) düşünceler ile ölümün gerçek nedenlerinin ayrımını yapabilmeyi öğrenmeleri önemlidir (Fogarty, 2000). Alt bileşenlerden nedensellik boyutu, ölüme neden olan olayların tam olarak bilinmesini içerir. Hoffman ve Strauss (1985) yaptıkları çalışmada çalıştıkları 4 yaş grubu çocuklarda, ölümün biyolojik kaynaklı nedensellikleri kısmen de olsa anladıklarını bulmuşlardır. Aynı zamanda Orbach, Gross, Glaubman ve Berman (1986) ise çalışmalarında, çocukların nedensellik kavramını anlamlandırmada çok zorlandıklarını bulmuşlardır. Kane (1979) yaptığı çalışmada, çocukların 6 yaşından önce ölüme sebebiyet veren gerçek nedenleri tanımlamakta güçlük yaşadığını incelemiştir.

e) Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme (Noncorporeal continuation): Ölüm kavramını oluşturan alt bileşenlerden “evrensellik, geri döndürülemezlik, işlevsizlik ve nedensellik” boyutları canlının fiziksel bedenine yöneliktir. Lakin insanoğlu- birçok yetişkin ve çocuk- bu bileşenleri kazanmış olsa dahi ölümle ilgili kaygıları devam etmekte

ve görünür yok olan fiziksel bedenden farklı olarak devam edeceğini düşündüğü yaşamın türlerini anlamlandırmaya çabalar. Yani bu bileşen ile fiziksel bedenin dışında olan ve devam eden yaşamın bazı biçimlerini anlamlandırma ve kavrama çalışmalarını ifade eder (Brent ve Speece, 1993). Speece ve Brent (1996) yaptığı çalışmada ölüm kavramının beşinci alt bileşeni olarak “bedensel olmayan sürekliliği (noncorporeal continuation) önermiştir ve fiziksel bedenin ölümünden sonra kişisel varlığının devamlılığı (yeni bir bedende canlanma ya da ruhun beden olmaksızın cennete yükselmesi) şeklinde tanımlamıştır. Bu bileşen aynı zamanda çocuklar sıklıkla “Ölümden sonra ne olur?” ya da “Ölünce ruhunuz nereye gider?” şeklinde sorular sorarak; fiziksel bedenin ölümünden sonra yaşamın var olmaya devam ettiğine inanıldığını gösterir (Corr ve Balk, 2010, s: 31). Wiener, Best ve Pizzo (1994) yaptıkları bir çalışmada on bir yaşında HIV/AIDS virüsüne yakalanmış bir kız çocuğundan hastalıkla ilgili deneyimlerini yazması istendiğinde; “Eğer cennette birisiyle konuşabilseydim, o zaman bana oranın nasıl bir yer olduğunu, orada neler yapıldığını ve gelirken neler getirebileceğimi söyleyebilirdi” diye yazmıştır (s: 12). Bu bileşendeki inanç, bir ruhun cennette yaşamına devam etmesi şeklindeki gibi bir inanç olmakla birlikte farklı biçimlerde de olabilir. Örneğin, bedenin (ruhun) yepyeni ayrı bir bedende yaşam bulması (reenkarnasyon) ya da yeniden doğuşu temsil eden diriliş ile bireyin eski bedende yaşama dönmesi gibidir. Çoğu insana göre ölümden sonraki yaşam inandırıcı gelmese de bu bakış açısı önemli görülmektedir. Çünkü pek çok çocuk, fiziksel bedenin ölümünü dünyanın sonrasına (ötesine) taşıyarak anlamaya çalışmaktadır (Corr ve Balk, 2010, s: 31).

2.4. Gelişim Kuramları Açısından Çocuklarda Ölüm Kavramının Algılanması

Çocukların ölüm kavramını algılamalarını inceleyen araştırmacıların genellikle Piaget’in bilişsel gelişim kuramlarını kullandıkları görülmektedir. Piaget, bebeklikten ergenlik dönemine kadar zihinsel gelişimi incelemiş ve gelişimi evreler halinde sıralamıştır. Piaget’in bebeklik dönemini kapsayan evresinde bile altı farklı zihinsel gelişim basamağı vardır. Piaget’e göre çocukların zihinsel evrelere göre uzunca bir zaman soyut düşünce becerisi kazanma basamağına gerçek anlamda ulaşamayacakları, buna göre 10 yaşındaki bir çocuğun, tüm zihinsel becerileri edinmesi ile somut işlemler dönemine ulaşabileceğini ileri sürmektedir (Tümlü, 2013).

Piaget'in bu bilişsel gelişim kuramı ışığında, çocukların ergenlik dönemi içinde tam olarak soyut kavramları- aynı şekilde ölüm kavramını- anlayabildikleri görüşü hakimdir. Lakin küçük yaştaki çocukların ölüm ile ilgili tam ve yeterli bilgiye sahip olmasalar dahi, ölüm olgusuna yönelik bir şeyler duymaları, bilmeleri ve hissetmeleri de bir gerçektir (Kastenbaum, 2000, s: 3).

Çocuğun ölümü algılayış düzeyi, onun bilişsel gelişimindeki olgunlaşması ile ilgilidir (Sezer ve Saya, 2009). Koocher' e göre (1973-1974) çocuklardaki ölüm kavramı bozulmalarının küçük yaşa bağlı olarak bilişsel gelişimi açısından olgunlaşmasının yeterince gelişmemiş olmasına; Rochlin' e göre ise (1965) ölümü kavramadaki bozulmanın, küçük yaştaki ölüm korkusuna karşılık geliştirdiği savunma mekanizması süreci olduğu, duygusal ve motive edici faktörler, bilişsel çarpıtmalar ve gerçek dışı inançlardan etkilendiğini belirtmiştir. Ona göre ölüm kavramındaki bozulma ile soyut düşünme becerisi ile arasındaki ilişki ya hiç yoktur ya da azdır (akt. Orbach ve Glaubman, 1979).

Çocuklar için, duygusal ve karmaşık kavramları uyandıran ölüm olgusunun, yaşlara göre nasıl farklılaştığı ve kavrayış düzeyinin nasıl olgunlaştığı konuları; psikanalitik kuram, Piaget'in bilişsel gelişim kuramı ve yeni bir kuram olan sezgisel (intuitive) kuram açısından incelenmiştir. Psikianalitik kuram çerçevesindeki çalışmalarda, çocuklukta ölüm olgusu ve ölümle ilgili tutum ve duygusal tepkileri araştırılmıştır. Piaget'in bilişsel gelişim kuramı ile gerçekleştirilen çalışmalarda, çocuğun içinde bulunduğu bilişsel gelişim dönemdeki evrelerine göre ölüm olgusunu nasıl kavradığı incelenmiştir. Henüz yeni olan sezgisel kuram bakış açısı ile yapılan çalışmalarda ise, çocuğun biyoloji alanında sahip olduğu bilgiler ile sezgisel açıdan ölüm kavramını nasıl değerlendirdiği araştırılmıştır (Slaughter ve Griffiths, 2007).

2.4.1. Psikanalitik kurama göre ölüm kavramının gelişimi

Çocukların, ölümü anlayış düzeylerini belirlemek üzere yapılan ilk araştırmalarda, psikanalitik yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda öncelikle betimsel yöntem kullanılarak – açık uçlu görüşme teknikleri, hikaye anlatımı ve resim yapma gibi tekniklerle- çocukların ölüm hakkındaki bilgilerini serbestçe ifade etmelerini desteklemek amaçlanmıştır. Bu çalışmalarda araştırmacılar, hem çocukların ölüme karşı

gösterdikleri duygusal tepkilerine odaklanmış hem de gelişimsel ölüm kavramını nasıl kazandıklarını değerlendirmişlerdir. Çalışmaların bulgularına göre; çocukların ölüme duygusal bir olay olarak yaklaştıkları, ölüme bağlı ayrılık durumunda üzüntü, kaygı ve korku gibi – yetişkinlerin de hissettikleri benzer duygular gibi- duygusal tepki verdikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca çocukların ölümü kavrayış düzeylerinin, yetişkinlerden farklı olduğu ve buna bağlı olarak ölüm karşısında çocukların duygusal tepkilerinin daha yoğun olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Slaughter, 2005).

Psikanalitik araştırmacılara göre küçük çocuklar, bilişsel ve duygusal gelişimlerini henüz tamamlayamamış olmaları sebebiyle ölümü algılama ve kabul etme becerileri düşüktür. Aynı şekilde ölümün biyolojik boyutu açısından tanımlamaların kabul edilememesi, çocukların ölümle ilgili yanlış anlamalarının kaynağı olduğu görülmüştür. On yaşından küçük çocuklar için ölüm, cennet veya mezarlık gibi çok uzak bir yere gitme ve orada yaşamlarına devam ettikleri şeklinde algılanır. Çocukların, ölümü geri dönüşü mümkün olmayan devamlılık olarak algıladıklarına değinilmekle birlikte cennet inancının devamlılığı temsil ettiği, cennetin çok uzak olması ya da tabutun çok sıkı kapatılması düşüncesi ile ölenlerin geri dönemeyecekleri vurgulanmaktadır. Çocukların bakış açısı ile, ölüm uyanılmayan kalıcı bir uyku olarak tanımlanmış; ölümün sebebi olarak bir canavarın insanlara zarar verip, öldürmesi; ölümün yapılan kötülöklere karşı bir ceza olduğu görülmüştür (Slaughter, 2005).

Ölüm konusunda yapılan psikanalitik araştırmaların, çocukların ölümle ilgili yanlış anlamlandırma biçimlerinin içinde bulundukları gelişim dönemi ile açıklanabileceğini vurgulamaları çok önemli olmakla birlikte, farklı yaş gruplarında gelişimsel ölüm kavramının incelenmesine yönelik yeni çalışmalara yön vermiştir (Sezer ve Saya, 2009).

2.4.2. Bilişsel gelişim kuramına göre ölüm kavramının gelişimi

Çocukların ölümü anlayış düzeyleri ile ilgili ikinci araştırma yaklaşımı ise Piaget'in (1960-1970) bakış açısı ile oluşturulmuş çalışmalardır. Çalışmanın içeriğinde çocukların ölüme bakış açılarında duygusal gelişimlerinden çok bilişsel gelişimlerine odak alınmıştır. Piaget'in bilişsel gelişim dönemlerinin özellikleri ve kazanılan bilişsel beceriler ile ölüm kavramının gelişimi arasında ilişkiye bağlı olarak açıklanmıştır. Bu sebeple çocukların ölümü kavrayış düzeylerini değerlendirebilmek için yöntemler

(yapılandırılmış görüşmeler gibi) geliştirilmiştir. Ölüm kavramının karmaşıklığı, göz önünde bulundurularak çocukların ölümü anlamlandırabilme ve ölüme ait farklı özelliklerine yönelik sorulara doğru cevap verebilme becerilerini inceleyebilmek için ölüm kavramının alt bileşenlerini tanımlamışlardır (Slaughter, 2005).

Piaget yaklaşımlı araştırmalarda, çocukların ölüm kavramının alt bileşenlerini kazanmasının yanında bilişsel gelişim özellikleri ile gelişimsel ölüm kavramı eğilimleri ilişkilendirilmiştir. Örneğin küçük çocukların bu kavramları edinirken anlayışı benmerkezci ve animistik iken, büyük çocukların ise ölüm düşüncelerinde daha tutarlı ve mantıklı oldukları görülmüştür (Kane, 1979; Koocher, 1973).

Piaget'in bilişsel gelişim basamaklarındaki ölüme bakış karakterleri ile psikanalitik araştırmacıların ölümün erken döneme ait gözlemleri ile tutarlı olduğu görülmüştür. Buna göre;

⇒**İşlem Öncesi Dönemde (Preoperational) Ölüm Kavramı:** Çocuklar ölümün geçici ve geri döndürülebilir bir durum olarak düşünmekte ve ölümü hareketsiz durmak ya da gözlerin kapalı olması gibi somut davranışlar üzerinden tanımlamaktadırlar.

⇒**Somit İşlemler Döneminde (Concrete Operational) Ölüm Kavramı:** Çocuklar tüm canlıların öleceğini ve ölümün geri döndürülemez olduğunu anlamakla birlikte, ölümün içsel nedenlerle ve yaşam döngüsünün doğal bir parçası olduğunu anlamlandıramamaktadır. Ölümü daha çok dışsal somut nedenlere (silah, kaza, mikroplar) bağlamaktadırlar.

⇒**Soyut İşlemler Döneminde (Formal Operational) Ölüm Kavramı:** Çocuklar, yetişkin bakış açısı ile ölümü soyut ve biyolojik bilgiye sahip olarak anlamasını gerektirir. Yetişkinlerin ölümü kavrama düzeyine benzer şekilde, ölümün yaşam içinde kaçınılmaz; tüm canlılar için yaşamın son aşaması ile evrensel; bedensel işlevin sonlanması ile gerçekleşmiş olduğunu kavrayabilmektedir (Slaughter, 2005).

Araştırmacılara göre çocukların ölümü kavramaları, bilişsel olgunlaşma düzeylerine bağlı olarak değişip, gelişmektedir (Dyregrov, 2000, s:2). Kane'ne (1979) göre çocukların ölümü doğru şekilde anlamlandırabilmeleri için “zaman sürekliliği kavramı,

sınıflandırma becerisi, dönüştürebilme becerileri, nesne sürekliliği ve korunumu, karşılıklılık, ben merkezliyetçiliğin azalması” gibi becerilerin gelişmiş ve olgunlaşmış olması gerekmektedir. Beş ila on yaş arasındaki dönemde bulunan çocuklar, zamanla ölümün geri dönülmez oluşunu ve tüm yaşamsal işlevlerin durduğunu anlamaya başlarlar (Dyregrov, 2000, s:3). İlk olarak beş ve altı yaşları civarında ölümün geri döndürülemezliğini kavramaya başlar. Bu durumda, ölümün herkesin başına gelebileceğini ve yaşama kesinlikle dönüş olmadığı fark edilir (Slaughter, 2005).

Ölüm kavramı konusuna yönelik çok sayıda araştırma yapılmasına rağmen, bu alanda ilerlemenin yavaş olduğu görülmüştür. Çünkü araştırma sonuçları kafa karıştırıcı olabilmektedir. Bu yavaş ilerlemenin ve karmaşıklık durumunun iki ana sebebi bulunmaktadır: Birincisi, ölüm kavramının çeşitli özellikleri için farklı isim ve tanımlamalar kullanılmış olmasıdır. İkincisi ise, bu özellikleri ölçmek için standartlaştırılmış, güvenilir ve geçerli ölçeklerin eksikliğidir (Speece, 1995).

Farklı araştırmalara bakıldığında ölüm kavramının alt bileşenlerinin sayısında (Lansdown ve Benjamin, 1985; Speece ve Brent, 1996) farklılıklar görülmekle birlikte araştırmacıların büyük çoğunluğu beş ana kavramın ölümün anlaşılmasında önemi kabul edilmiştir. Belirli bir sıra izleyen ve 5 ile 10 yaşları arasında çocukların ölüm kavramına yönelik kazanımlar şu şekildedir (akt. Slaughter ve Griffiths, 2007):

◇ Kaçınılmazlık (Inevitability): Tüm canlıların eninde sonunda öleceğini anlamaktır.

◇ Evrensellik (Universality) veya Uygulanabilirlik (Applicability): Yaşayan her canlının bir gün öleceğinin anlaşılmasıdır.

◇ Geridönülmezlik (Irreversibility) veya Kesinlik (Finality): Ölümlerin yaşama asla geri dönemeyeceğinin kabul edilmesi.

◇ Sonlanma (Cessation) veya İşlevsizlik (Non-functionality): Ölümle birlikte bedensel işlevlerin (yürüme, yeme-içme, görme, işitme, düşünme gibi) yitimi ile sonlamasını anlamaktır.

◇ Nedensellik (Causation): Ölümün bedenin yaşamsal fonksiyonlarındaki bozulmalara (organların çalışmaması) bağlı kaynaklandığının anlaşılmasıdır.

Ölüm kavramının beş alt bileşeni önemli görülmekle birlikte, farklı araştırmacılar farklı alt bileşenlerde tanımlamışlardır. Kimi zaman üç- dört kavramın kullanıldığı, kimi zaman da on farklı kavramın tanımlandığı görülmektedir. Diğer kavramlardan bazıları şu şekildedir (Slaughter, 2005; Slaughter ve Griffiths, 2007):

◇ Öngörülemezlik (Unpredictability): Ölümün (doğal) ne zaman gerçekleşeceğini bilinemeyeceğini anlamaktır.

◇ Kişisel Ölümlülük (Personal Mortality): Kişinin kendisinin de öleceğini anlamasıdır.

◇ Yaşlanma (Old Age): Yaşam döngüsünü (doğum, büyüme, yaşlanma ve ölüm) anlamaktır (Schonfeld ve Smilansky, 1989).

Yetişkinler ölümün temelde biyolojik bir olay olduğunu ve biyolojik anlayışla birlikte ölüm kavramının karmaşık olan diğer özelliklerini – ölümün tüm canlıların başına geldiğini, yaşam sürecinde son aşama olduğunu, kaçınılmaz ve geri döndürülemez olduğunu ve fiziksel bedende yaşamsal işlevin durmasından kaynaklandığını- anlamaktadırlar (Slaughter, 2005).

Ölümün alt bileşenlerinin kazanımını inceleyen araştırmacılar (Safier, 1964; Slaughter, Jaakkola, & Carey, 1999) genelde ilk önce 5-6 yaşlarında iken ölümün alt bileşenlerinden “geri döndürülemezlik (irreversibility)” kavramı anlaşılabilir; ölüm hakkında en erken ve doğru olarak geliştirdikleri bilgi ölenlerin yaşama geri dönemeyeceği anlayışını içerir. Akabinde ise “uygulanabilirlik (applicability), kaçınılmazlık (inevitability) ve sonlanma (cessation)” kavramlarını kazanırlar. Okul öncesi dönemi de kapsayan ilkokulun başlangıç döneminde çocuklar, ölümün herkesin başına geleceğini ve ölümle vücudun yaşamsal fonksiyonlarının durduğunu anlamaktadırlar. Kazanılan son alt bileşen “nedensellik (causality) kavramı ile ölümün bedeninin yaşamsal işlevinin bozulmasından kaynaklanabilecek olguları anlamaktır. Nedensellik bileşenin en kapsamlı ve karmaşık olması yönüyle, en iyi şekilde kazanılacak en son bileşen olmaktadır. Böylece ölüm kavramının tüm alt bileşenlerinin anlaşılması ile “Ölüm Kavramının Olgunlaşması” edinilmiş olacaktır. 7-10 yaşları arasında, bütün alt bileşenler kazanılır ve ölüme bedeninin yaşamsal işlevinde geri dönülmez bozulmaya sebep olduğu, yaşayan tüm canlıların başına kaçınılmaz olarak gelen ve ölümün temelinde biyolojik bir olay olduğu anlaşılmaktadır. Çocuklarda olgunlaşmış ölüm anlayışının

gelişiminin, doğal yaşam döngüsünün bir parçası olarak yaşanacak olması ve yaşamdaki diğer biyolojik kavramlarla da ilişkili olduğunun anlandırılması ile bağlantılı olduğu görülmüştür (akt. Slaughter ve Griffiths, 2007).

Piaget'in ölüm anlayışının gelişimi araştırmalarında, çocukların ölümü kavrayış düzeylerinin bilişsel gelişimlerdeki olgunlaşma ile yakından ilişkili olduğu vurgulanmıştır. Bu sonuç aynı zamanda, sosyo-kültürel özelliklerin ve kişisel deneyimlerin, ölüm kavramını az düzeyde etkilediğini ve bilişsel gelişimin etkisinin daha güçlü olduğunu gösteren çalışmalarla da desteklenmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda (Kenyon, 2001; Speece ve Brent, 1996) ölüm kavramlarının gelişiminde bireysel farklılıkların etkisine bağlı bulgular da görülmektedir. Sıklıkla bu bulgulara çocukların geçmiş deneyimlerinden kaynaklanan bireysel farklılıkların etkisinin sadece, belirli alt bileşenin kazanım düzeyini etkilediği görülmüştür. Yaşanmış kişisel deneyiminin çocukların ölümü kavrayış düzeylerine etkisinin incelendiği çeşitli araştırmalarda ise; ölüm hakkında ilk kez düşünmek zorunda kalan yaşlılarına göre daha önce olgun anlayış geliştirdikleri görülmüştür. Ölümle ilgili doğrudan kişisel deneyimi olan çocukların yaşlılarına göre ileri düzeyde anlayış sergilemekle birlikte, bu duruma sadece ölümün evrensellik alt bileşeninde rastlanıldığı ortaya çıkmıştır. Başka çalışmalarda ise; ağır hastalık geçiren ve uzun süre hastanede kalmak zorunda olan çocukların, ölüm kavramının geri döndürülemezlik, sonlanma ve nedensellik bileşenlerini daha hızlı ve erken kavradıkları ve ölümün biyolojik (tıbbi) boyutunu nispeten daha önce anladıkları bulunmuştur. Araştırmacılar tarafından yapılan farklı araştırmalar da ise; dini inançların çocukların ölümü algılamalarındaki etkisi incelenmiş ve dindar çocukların ölümün geri döndürülemezlik bileşenini yaşlılarına göre daha az olgunlukta anladıkları görülmüştür. Bu çalışmalara ek olarak ölüm kavramının duygusal etkisine bakıldığında; kaygı düzeyi yüksek ve ölüm hakkında endişe duyan çocukların, ölümün evrensellik alt bileşenini daha çok reddettikleri, kabulde yanlış anlamalar yaşadıkları incelenmiştir (akt. Slaughter, 2005).

2.4.3. Sezgisel (Intuitive) kurama göre ölüm kavramının gelişimi

Çocukların ölümü anlama düzeylerindeki değişimi hem bilişsel gelişim özellikleri açısından hem de çocukların ölüm hakkında sahip oldukları biyolojik bilgiler arasındaki ilişkiyi araştıran ve ölümü temel olarak biyolojik boyutu ile ele alan çalışmalar ışığında

Sezgisel Kuram veya biyolojinin halk bilgisi teorisi adında bir yaklaşım tanımlanmıştır. İlk olarak, okul öncesi dönemde çocuklar ölümü kabul ederler. Bu dönemdeki, küçük çocuklar henüz yaşam ve ölümün temel biyolojik boyutu ile ilgili belirli bilgi düzeyine erişememiştir. Böylece, gözlemledikleri insan davranışlarına göre ölüm hakkında bilgilerini anlamlandırmaya çalışır (Slaughter ve Griffiths, 2007).

Son zamanlarda, çocukların vücudumuz, yaşam ve ölümle ilgili “ne zaman? ve nasıl?” gibi sorularını açıklayan bir yaklaşım olan biyolojinin halk bilgisi teorisi çalışmaları yer almıştır. Bu çalışmaların sonuçlarına göre; 4-6 yaş arası çocukların biyolojik olarak önce insan vücudunu anlamaya başladığı ve ilk kez bu yaşlarda, vücudumuz hakkında mantık yürütme ile “yaşam kavramını” psikolojik yönüyle değil de biyolojik boyutu ile açıkladığı görülmüştür. Okul öncesi dönemdeki çocuklara göre kalp, sevgi için; mide, yemek için diye belirtmeler dahi yaşları büyüdükçe, çocuklar beden ve hayati organların (kalp, akciğerler vb. iç organlar) “yaşamı sürdürmek” amacıyla sistemli bir şekilde çalıştığını kavramaya başlarlar. Biyolojik alanda çocuklardaki bu değişimin, ölüm ve yaşamsal fonksiyonlarla ilgili mantık yürütme becerisine sahip olduğunun ilk kanıtıdır. Vücudumuz ve yaşamla ilgili bu biyolojik bilgi kazanımı ile, çocuğun ölüm kavramını algılama düzeyinde de değişiklik olmuştur. Böylece çocuk, ölümün temel davranışsal özelliklerinden (uyumak, uzağa gitmek gibi) ayrı olarak, insanların isteği ve kendi planları doğrultusunda gerçekleşmeyen bir şey olduğunu anlayarak, ölümü biyolojik nedenlere bağlar. Çocuklar bedeni kavramsallaştırırken “yaşam makinesi” olarak gördükleri zaman, vücuttaki herhangi önemli bir hasar sonucu yaşamın sona ereceğini ve ölüm olayının gerçekleşeceğini bilebilmektedirler (Slaughter, 2005).

Biyolojik temelli çocukların ölüm anlayışını kazanmalarını deneysel olarak incelenen iki ayrı çalışmada sezgisel kuram yaklaşımı ile gerçekleştirilmiştir (Slaughter, 2005). Birincisi Kuzey Amerika’da kesitsel yöntemle yapılan çalışmada, 4-5 yaşlarındaki çocuklara insan bedeni ve vücudun işlevleri- organların nasıl çalıştığı- ile ilgili sorular sorulmuştur. Çalışmada “yaşam kuramcıları” olan ya da olmayan şeklinde sınıflandırılan bu çocuklardan yaşam kuramcısı çocukların, yaşam kavramıyla ilgili biyolojik bilgiler (hayati tüm organların yaşamsal fonksiyon için önemli olduğu) içeren cevaplar verdikleri ve ölüm kavramının alt bileşenlerini henüz yaşamın biyolojik boyutunu kazanamamış yaşlıtlarına göre daha iyi kavradıkları görülmüştür. Yaşam kavramını biyolojik boyutu ile anlamamanın, ölüm kavramını da daha iyi anlamlandırdıkları arasında ilişki olduğu

bulunmuştur. Çünkü diğer çocuklar ise, -psikanalitik ve bilişsel kuram ölüm hakkında mantık yürütme araştırmalarında olduğu gibi- ölümün yalnızca yaşlı ve hasta insanların başına gelebilecek bir olay olarak gördükleri, ölümlerin tekrar yaşama dönebileceği (tıpkı yaşayan herkes gibi yeme, içme ve nefes almaya ihtiyaçları olduğu) ve ölüm nedenlerini zehir, silah, kötü beslenme gibi dışsal etkenler ile oluştuğunu düşünmektedir (Slaughter, Jaakkola ve Carey, 1999). İkincisi Avustralya’da boylamsal yöntemle yapılan çalışmada 3-5 yaşlarındaki çocuklara iki hafta boyunca yaşam ve bedenin işlevleri hakkında biyolojik bilgiler (kalbin kan pompalama, taşınan kanda vücut için gerekli oksijen ve besinin olduğu) öğretildikten sonra, çocukların ölüm kavramını anlayış düzeyindeki değişiklikler incelenmiştir. Çocukların ölümü algılama düzeylerinin geliştiği, kısmen de olsa kısa bir süre içinde ölümle ilgili daha olgun bir anlayışa sahip oldukları bedensel işleyişin sonlanması ile ölüm gerçekleşir, tüm canlıları kapsar ve geri döndürülemezdir) görülmüştür (Slaughter ve Lyons, 2003).

Çocuklar arasında bedensel olmayan süreklilik (cennete gitmek) cevaplar yaygın olabilmektedir. Aynı zamanda Brent ve Speece (1993)’in çalışmalarında olduğu gibi ebeveynlerin de ölümden sonra bedensel olmayan süreklilikle ilgili inançlara sahip oldukları bilinmektedir. Bu çeşit inançların varlığı şaşırtıcı bulunmamakla birlikte bu çalışmadaki görüşmelerde ölümle ilgili özellikle fiziksel bedenin ölümü ile alakalı sorularda, bu tür cevapların verilmiş olması şaşırtıcı olmuştur. Bedensel olmayan süreklilik kavramı alt bileşen olarak nadiren görse de geri döndürülemezlik ve işlevsizlikle ilişkili olduğu (alt parçası) konusu araştırmalarda rastlanmıştır. Ancak bu yorumlar, sıklıkla geri döndürülemezlik ve işlevsizlikle ilişkili olduğunda, bu kavramların daha az anlaşılmış olmasına bağlanarak değerlendirilmiştir. Araştırmacıların genelinin, bedensel olmayan sürekliliği ayrı bir alt bileşen olarak tanımlamaktaki güçlükleri ve bu çeşit cevapları olgunlaşmamış olarak kabul etme eğilimlerinin sebebi; çocuk gelişimi literatüründe, çocuklarda ölüm kavramının araştırılmasında biyolojik ve bilimsel bakış açısının temel alınmış olmasıdır. Araştırma dünyasında bu konu tartışılabilirken, gözden kaçırılmaması adına doğru bir değerlendirme yapılabilmesi için, ölüm kavramının ayrı bir anahtar beşinci alt bileşeni olarak Speece ve Brent (1996) “bedensel olmayan süreklilik (Noncorporeal Continuation) kavramını önermişlerdir. Bedensel olmayan süreklilik, fiziksel bedenin ölümünden sonra, bireysel varlığının

devam etmesidir. Mesela yeni bir bedende canlanma (reenkarnasyon) veya beden dışındaki ruhun cennete yükselmesi gibi cevaplar bu kavramın içeriği ile ilgilidir.

Dünyanın her yerindeki çocukların ölümle ilgili ilk farkındalıkları (anlayışları) arasında büyük çeşitlilikler görülmektedir. Bu çeşitlilikler üzerinde bazı yetişkinlerin, ölüm konusunu çocuklarını korumak adına uzak tutması gerektiğine inanması ve bazıları için ise; ölümün yaşamın içinde doğal bir olay olması ile asla çocuklardan saklanmaması görüşleri etkili olabilmektedir. Amerikan toplumlarında dahi, ebeveynlerin, çocukları ile ölüm hakkında iletişimi ve ölüme karşı gösterilecek tepkiler ile rehber olma konumunda mı oldukları yoksa ölümü ürkütücü, kaçınılmaz ve soyut olarak görüp, çocuklarını bu kavramdan olabildiğince korumayı ve uzak tutmayı amaçladıkları mı konusunda çeşitlilik yaşanmaktadır. İşte bu yönü ile nesiller boyu, araştırmacılar tarafından çocukların ölüm kavramını anlama konusu ilgi çekici olmakla birlikte yine de araştırmalardaki bazı kısıtlılıklar sebebiyle bu konuda net bir gelişim tablosu elde edilmediği görülmüştür (Callanan, 2014).

Rosengren, Miller, Gutie'rrez, Chow, Schein ve Anderson, çocukların ölüm kavramını anlamaları ile ilgili olağan üstü bu konuya farklı açılardan bakarak, çok güçlü ve önemli bir monografi (bilimsel eleştiri) yazarak, bazı eleştirel görüşlerini paylaşmışlardır. Özellikle çalışmalarda çocukların ölüm hakkındaki bilgilerinde sadece bilişsel gelişimin ve mantık yürütme etkisine odaklanılmış olması eleştirilmiştir. Çünkü çocukların ölüm konusu hakkındaki düşünceleri şekillenirken hem bilişsel gelişimleri aktif rol almakta hem de sosyo- kültürel deneyimler ve dini inançlar da etkilidir. Çocuklarda ölüm kavramı ile ilgili çalışmalarda toplumsal bakış açısı ile sosyo-kültürel yaklaşım benimsemenin değerinin ve çocuğun bir bütün olarak ele alınmasının önemi vurgulanmıştır. Çünkü çocukların, büyüklerin konuşmalarına dikkat vererek, pek çok şey öğrendikleri ve ebeveynlerinin tahmin ettiklerinden daha çok konuşmalara kulak misafiri oldukları belirtilmiştir. Özellikle de bir konunun çocuklara uygun olmadığı, bilinmemesi ve konuşulmaması gerektiği düşünüldüğünde ise çocukların ince ipuçlarını yakalayıp, o konuya karşı çok ilgi duydukları görülmüştür. Bu sebeple ebeveynlerin ölüm hakkında iletişimde kaçış yöntemleri kullanmasının, çocukların o konuyu görmezden gelmesine değil bilakis saklanan o şey üzerinde daha çok merak uyandırması beklenecektir (Callanan, 2014).

Rosengren ve arkadaşlarının bilimsel eleştiri yazısında tartışılan belki de en ilgi çekici konulardan biri ise; çocukların ölümü anlayışları ile ilgili yapılan çalışmalarda “din olgusundan kaçınılmasıdır”. Bilişsel gelişim psikolojisinde, çocukların yaşamlarındaki pek çok konu hakkındaki düşüncelerini etkileyebilen ve önemli bir değişken olan dini deneyimlerin görece dikkate alınmadığı şaşırtıcı bir şekilde görülmektedir. Bazı bilişsel çalışmalarda çocukların dini inançlara göre verdikleri cevapların, kavramların bilişsel açıdan yanlış anlaşılması şeklinde değerlendirilmektedir. Yapılan bazı yeni çalışmalarda ise dua, dini inançların ritüelleri gibi konular içeren yeni araştırma alanları ile çocukların düşüncesi üzerinde dini deneyimlerin etkisinin incelendiği çalışmalar (Vaden ve Wooley, 2011; Evans, 2001; Harris ve Koenig, 2006) olduğu görülmektedir. Ölüm hakkında yetişkinlerle yapılan görüşmelerde, dini bakış açıları dikkate alınırken, çocuklarla da yapılan çalışmalarda sadece bilişsel gelişim açısından değil, bütünsel şekilde yaklaşılmasının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca, ölümle ilgili kültürel karşılaştırmaların ortaya çıkarabileceği zorluklarına değinilmekle birlikte farklı kültürler arası karşılaştırma yapılırken bazı özelliklere dikkat edilmesi gerektiği -ölümle ilgili sorulan bir sorunun kişide çağrıştırdığı anlamın kültürden kültüre değişebilmesi gibi- düşünülmektedir. Çünkü ölüm konusu ile ilgili pek çok kavramın kültürler arasında farklılık göstermesi sebebiyle ölüm olgusuna ve ölümden sonrasına yönelik farklı bakış açıları bulunduğu dikkat edilmelidir. Bu yüzden yapılan çalışmalarda sadece Avrupa ve Amerika normlarının standart olarak görülmemesi ve çeşitli her kültürün kendine has özellikleri ile değerlendirilmesinin daha anlamlı olacağının önemi vurgulanmıştır (Callanan, 2014).

2.5. Yetişkinin Çocuğu ile Ölüm Hakkında İletişimi

Yetişkinlere göre ölüm kavramı karmaşık ve çok değişkenli bir yapı oluşturabilmektedir. Yetişkinin bakış açısı ile ölüm olgusu; sosyo-kültürel geleneklerin, inançların, kişisel ve duygusal konuların, dini doktrin ve kavramsal anlayışların bir bütün olarak bileşimidir. Yetişkinler için ölüm temelde biyolojik bir olay olarak kabul edilir ve bu biyolojik anlayışa sahip olma becerisi ölümün diğer karmaşık özelliklerini de etkilemektedir. Sonuç olarak yetişkinler, ölümün herkese geldiğini, yaşamın son aşaması, bedensel işlevlerin bozulmasıyla gelişen bir sonuç, kaçınılmaz ve geri döndürülemez olduğunu bilir (Slaughter, 2005).

Yetişkinlerin kendi bakış açısı ile sahip oldukları ölüm düşüncesi ve ölüm algısını nasıl anlamlandırdıklarına ve çocuklarına nasıl aktarabileceklerine ilişkin bağ oluşturan bir durumdur. Her yetişkinin çeşitli ve diğer insanlardan farklı olarak yorumladıkları “son algısı” düşüncesi vardır. Şu da bir gerçektir ki, Yetişkinlerden ebeveyn olanların “sonluluk” kavramına bakış açısı ne ise çocukları da aynı şekilde bu düşünceleri içselleştirmektedir (Çetin, 2015).

Yalom’a göre (1999; 2008) doğumumuzdan, bu yana yaşadığımız her an, alınan her nefeste, her geçen gün biraz daha ölmekte ve ölüme bir adım daha yaklaşmakta olduğumuz bir gerçektir. Yaşamı anlamlandırma açısından, ölümlülük ve kaçınılmaz gerçek olan bu kavramdan öğrenilecek çok şey vardır. Lakin ölüm, yetişkinlerin dünyasında üzerine düşünmekten ve yüzleşmekten kaçınılmaya çalışılan bir gerçek olarak var olmaktadır (akt. Koytak, 2008). Sonuç olarak; yetişkin dünyasında bile gözlemlenen ölümle yüzleşmekten kaçınma eğilimi gerçeği, ölüm hakkında yeni gelecek nesillerle konuşmayı da etkileyecek ve ebeveynin yaşadığı ölüm korkusu çocuğa da yansıtılmış olacaktır (Çetin, 2015).

Yalom’a (1980) göre; öğretmenler, ebeveynler ve diğer yetişkinlerin ölüm gerçeği konusunda kişisel olarak hissettikleri huzursuzluk sebebiyle, şartlar gerektirmedikçe çocukları ile ölüm hakkında konuşmada kaçınmayı tercih etmektedirler ve Grollman (1967); Kübler-Ross (1969) ölümle ilgili kişilerin sahip olduğu bu olumsuz duygular, ölüm karşısında baş etme konusunda hem kendisine hem de başka kişilere destek olması yönünde engel teşkil etmektedir (akt. Koytak, 2008).

Yetişkinler açısından ölüm kavramına yüklenen anlamda, çocukluk ve ergenlik dönemlerinden farklılıklar görülmektedir. Yetişkinlik dönemindeki ölüm olgusuna bakış ve ölümle ilgili çağrıştıran duygular, kişinin inanç sistemine, kültürel öğelere ve yaşam şekillerine göre etkilenmektedir (Sezer ve Saya, 2009). Ölümle ilgili edinilen bilgilerin kısmen öğrenme sonucu olduğu bilinmekle birlikte ölüm algısı kültürden kültüre ve farklı dini inanışlara göre de çeşitlilik göstermektedir (Erdoğan ve Özkan, 2007).

Birçok farklı dinde, ölümden sonraki yaşam konusunda hem fikirdir. Burada ayrıldıkları nokta ise, ölümden sonraki yaşamın nasıl olacağı ile ilgilidir. Dinlerin bazıları, ruh olarak cennet, cehennem araf gibi yerlerden bahseder. Diğer bazıları ise, ölümden sonra başka bedende tekrar hayat bulunmasına inanmaktadır. Aynı şekilde

ebeveyn, bakım veren ve öğretmen rolleri açısından da inanç sistemlerine göre farklılık gösterecektir. Çocuğun ölüm hakkında sahip olduğu bilginin içeriğindeki dini, ruhsal, kültürel alt yapı aslında ailesinin sahip olduğu dini, ruhsal ve kültürel değerler olmasıdır. Çocuğun edindiği ölüm algılarında görülen bu sahip olduğu dini ve kültürel etki, onlara ailelerinden, öğretmenlerinden ve sosyal çevrelerinden kalan miras olarak görülmektedir (Seibert, Drolet ve Fetro, 2003, s: 88).

Thalbourne (1996) inancın ölüm algısı üzerindeki etkisine dikkat çeken çalışmasında, yetişkin psikoloji öğrenci grubunun ölüm olayına bakış açılarını incelemiştir. Araştırmanın bulgularına göre öğrencilerin ölümden sonraki hayata inançlarının yüksek olduğu ve bu inançla öğrencilerin ölüm kaygısının düşük olduğu görülmüştür. Aynı zamanda çalışmadaki ölümden sonraki hayata inanma biçimleri daha çok reekarnasyon (ölümden sonra başka bir bedende tekrar dünyaya gelme) inancı olduğu görülmüştür.

İnsanoğlu daha çocuk yaşlarda iken ölüm kavramı ile ilgilenmeye başlar. Çünkü çocuk çevresinde gerçekleşen olayları anlamlandırabilmek için gözlemler yapar ve aynı şekilde ölümü de gözlemleyerek algılamaya ve kavramaya çalışır. Çocuklar, yetişkinlerin konuşmalarını dinleyerek, ölen hayvanlara ne olduğunu sorarak, ölüm haberlerini izleyerek veya duyarak ölüm olgusuna yönelik zihninde anlam kurmaya çabalar. Çocuklar tarafından; ailelerin kayıp ve yas sürecinde yapmış olduğu ritüeller, soyut ve teorik ölüm kavramlarının anlaşılması oldukça güç ve karmaşıktır. Ölüm genellikle çocuklara dini öğretilerle öğretilmeye çalışılmaktadır. Bazen ölen kişi için “yukarıdan bizi seyrediyor” ya da “bir gün geri dönecek” düşünceleri bu dini öğretilerin birer parçası olabilmektedir (akt. Erden, 2002).

Koytak'ın (2008) yapılan çalışmalardan aktardığı bilgilere göre; Grollman (1990), yas ve ölüm süreçlerinde baş etme durumunda olan aileler ile yaptığı çalışmaların ışığında, ebeveynlerin ve diğer yetişkinlerin çocuklarla ölüm hakkında iletişimlerinde dikkat edilmesi gereken noktaları belirlemiştir. Ölümün açıklanması sürecinde iki noktanın önemine değinilmiştir. İlk önce ölümün “olgusal alanına” giriş yapılmalı; yani çocuğa, bir kişi öldüğünde, fiziksel bedendeki değişimler, vücudun işlevlerini yitirmesi ve ölümün bir son olduğu açıkça anlatılmasıdır. İkinci nokta ise; ebeveynin sahip olduğu inançlarına göre ölümün anlamı şekillendiği üzerine, ölümün “dinsel ve tinsel” bakış açılarıdır. Furman (1974) ise; dini ve felsefî kavramlar çocuklara anlatılırken, ölüm

olgusuna yönelik bilgiler dini açıdan verildiğinde soyut düşünme becerisindeki sınırlı kapasite sebebiyle çocuklarda kafa karışıklığına ve korku duygusuna neden olabileceğini düşünmektedir. Grollman ayrıca ölümün açıklanması sırasında gerçekler ve inançların ayırımın yapılmasını ve çocukları rahatlamak adına ölümle ilgili kendilerinin inanmadığı dini açıklamalar yapmaması için ebeveynleri uyarmıştır.

Yapılan araştırmalara göre; çocukluk döneminde verilen hatalı din eğitimlerinin ölümle ilgili yanlış algılamalara ve yanlış ölüm korkularına yol açabileceğinin üzerinde durmaktadır. Çocukların, ölümü algılama biçimlerini bilmeden, eğitimlerinin içinde ölüm kavramı yetişkin bir kişiye verilir gibi aktarılması uygun olmayan bir eğitim anlayışıdır (Göka, 2009, s: 231). Böylece, çocuklara ölüm hakkında konuşurken bilgi edinilen kaynaklar, ölümün algılanması için önemlidir. Haliyle çocuklar ölüme karşı duydukları merakla, ölüm hakkındaki bilgileri öğrenmek adına başvuru kaynaklarını da sorgular. Hem çocukların ölüm algılarını oluşturmak hem de ölümle ilgili başvuru kaynaklarının bilinmesi birbiriyle ilişkili konulardır (Tümlü, 2013).

Doğu ve Batı kültürünü sentezleyerek, oluşturduğu öğeleri içeren Pozitif Psikoterapi'nin kurucusu olan Peseschkian' a göre (2002) çocuğun ölüm algısını anlayışı ve ölümle karşılaştığında göstereceği tepki, sosyal çevresi tarafından da şekillenebilmesi önemlidir. Bu sebeple çocuğun çevresi ölüm hakkında açıkça konuşmazsa, çocuk da çevresinden gördüğü davranışlara göre bir tutum sergileyecektir. Mesela, annesinin ölümü ile yaşadığı kayıp sonrasında uzunca süre normalden fazla şekilde yas süreci geçiren bir annenin gösterdiği bu tutum, kendi çocuğunun davranışlarında da model olabilmektedir. Zaten bu durumdaki çocuk kaybı anlamlandırmaya çaba sarf ederken, annesinin bu tutumu karşısında, kendini huzursuz hisseder ve bu olayı kendi varlığına bir tehdit olarak algılar (akt. Sezer ve Saya, 2009).

Çocukların ölüm hakkındaki düşünceleri, yetişkinlerden çok farklıdır. Yapılan araştırmalarda, çocukların ölüm olgusu ile olağanüstü bir biçimde ilgili oldukları görülmüştür. Öyle ki; çok erken yaşlardan itibaren çevresinde canlı varlıkların ölümünü gözlemleri ile deneyimleyen (müşahede eden) çocuğu, ölüm fikri meşgul eder. Bir çocuğun “ölüm” kavramına bakış açısını, yakınlarından birinin ölümünde yaşadığı gözlemler sırasında da gelişir (Hökelekli 2008, s.14; Çerçel, 2015).

Çocuklar, ölüme karşı bağışıklıklarının olduğuna, küçük çocukların ölmeyeceğine, ölümün ise yaşlılarda görüleceğine, yaşlılığın ise kendileri için çok uzakta olduğuna inanabilmektedirler. Çocukların bu inanışlara sahip olmasının altında yatan neden, çevresindeki yetişkinlerin söylemleridir (Kübler-Ross, 1997, s:30). Bu tür savunma mekanizması geliştirerek büyüyen çocuklarda gerçekçi ölüm kavramı kazanımı, ölümü doğru şekilde kabullenmeleri ve ölümlülüğe katlanmaları kolay bir süreç olmayacaktır. Bu durumda, çocuklara eğitimleri sürecinde ölüm hakkında bilgi veren uzmanlar, öğretmenler ve aileleri doğru eğitimin önemini fark etmelidirler (Hökelekli, 2008, s: 28). Çocuklardan ölümü gizlemek mümkün olmamakla birlikte buna asla izin verilmemelidir. Çocuk çevresindeki kişilerin ölüm karşısında sergiledikleri doğal davranışları gözlemler ve ölümle karşılaşma anında yaşanabilecek ilk şoku ciddi oranda azaltabilmektedir (Nagy, 1948).

Wahl'a göre (1992) çocuklar üzerinde ölüm olgusu karmaşık bir yapıda oluşmaktadır. Çocuk için ölüm doğal bir olay gibi algılanamamaktadır. Ölümün kendine özgü yapısını algılayamamakla birlikte şu soruları: "eğer büyükler ölüyorsa, peki zayıf olan küçükler nasıl yaşar?" sorar. Çocuk ölümü tesadüfi ve doğal bir olay olarak algılanmadığı için, yakınlarının ölümünden kendisini suçlar ve gizli katil olmakla sorumlu tutar. Bir taraftan da ölen yakınının kendisini terk ettiğini düşünerek, ona öfke besler. Bilinçaltındaki bu duygular, bilinç seviyesinde bulunmasa da kendi içinde çelişmeden zıt düşünceler bir arada yer alabilir. Bu durumda çocuğun ölüm algısı araştırma konusu olacak ise, ölüme verilen anlamın her kişiye ve kültüre göre değişmesine dikkat edilmelidir (s: 26).

Ölüm kavramı bireyin, çocukluk yaşlarında iken karşılaştığı ya da muhtemelen sezdiği bir olgudur. Çünkü çocukla ölüm arasındaki ilişkiye bakıldığında ölümün, ilk olarak ne zaman ve nasıl algılandığı; birey olan çocuğun ölüm kavramını ilk ne zaman tanıdığı soruları önem teşkil etmektedir. Bu soruların cevapları, psikolojik açıdan bireyin gelişim evreleri içinde değerlendirilerek, araştırmacılar tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin Hülya Koçyiğit'in oynadığı filmin bir sahnesinde "*'balığın beklenmedik ölümüyle' çocuklarına açıkladığı 'ben de onun gibi öleceğim' gerçeği aslında basit olarak bu sorunsalın nereden durduğunu göstermesi bakımından önemlidir*" (Sağır, 2014, s: 20).

Çocuk bilincinde ölümü kabullenememe ve reddetme eğiliminde olabilir. Çünkü çocuk hem yaşının küçüklüğü hem de ölümü reddetme davranışı ile ölüm olgusuna yüklenen bir başkaldırışın temsili olabilmektedir. Bu nedenle çocuklarda ölümün algılanma düzeyi yetişkinlerin ölüm algısı gibi standart normlar üzerinden incelenememiştir. Çocuk ölümün ne olduğunu bilmemekle birlikte bu olguyu farklı söylemlerle gündelik hayatta dile getirmektedir (Rank, 2020, s: 41).

Susan Carey'e göre çocukta ölüm düşüncesi üç aşamada gerçekleşmektedir: Birinci aşamada (0-5 yaş arası çocuklar); ölüm "uyku ya da ayrılık" olarak anlamlandırılmaktadır. Bebeklik döneminde, çocukların ölüm konusunda hiçbir şey bilmedikleri söylenmiş olsa da, bebeklerin davranışlarında da ölümün farkındalığını gösteren tepkiler bulunduğu görülmüştür. Bu dönemde ölüm daha çok ayrılık şeklinde algılanmaktadır. Bu durumda çocuğun, yaşamış olduğu ilk kaygı "ayrılık anksiyetesi" olarak adlandırılır. Bebeklik dönemindeki çocukta annesinden veya bağılılık duyduğu kişiden ayrılma kaygısı yaşanır. Okul öncesi dönemde ise ölüm olgusu bir son olarak algılanmamaktadır. Çocukta ölümden sonra bir geri dönüş beklentisi oluşmaktadır. İkinci aşamada (6-9 yaş arası çocuklar); ölüm "bir son" olarak algılanmaya başlar. Aynı zamanda çocuklar için, ölümün bir son olup olmadığı içsel anlamda tartışılırken, ölümün bir son olmaması yönünde de beklenti içindedirler. Ölümün nedenleri dışsal etkenlere bağlı gelişen bir olay gibi algılanmakla birlikte; ölen kişinin artık olmayan olarak görülmesi ve ölümün kavramsallaştırılmaması durumu söz konusudur. Üçüncü aşamada (9-10 yaş arası çocuklar); ölüm "biyolojik bir süreç" olarak görülmektedir (akt. Tanhan ve Arı İnci, 2009, s: 33-34).

Bağlanma kuramcısı Bowlby'e (1980) göre; çocuklarda ölüm kavramının gelişimi 17 ay civarında başlamaktadır. Bebekler bu aylarda kaybolan nesneyi belleklerinde tutabildikleri için, bu dönemde özellikle ayrılık ve kayıp gibi durumlarında üzüntü, protesto etme, reddetme ve çaresizlik gibi tepkiler gözlemlenebilir (part:3). Bebekler, ölümü ayrılıkla özdeşleştirerek, ayrılık ve kayıp durumlarında ise yatıştırılamayan ağlama nöbetleri, ebeveyni arama, diğer yetişkinlerin yatıştırma çabalarını reddederek, protesto etme, umutsuzluk, üzüntü ve kaygı gibi tepkiler gösterebilmektedirler (Kıvılcım ve Doğan, 2014). Zulliger'e (2013) göre; çocukluk çağında görülen en sık korkuları türlerinden birisi, çocuğun anne ve babasından ayrılma ve terk edilme kaygısı ile ilgilidir (akt. Aydın, 2015).

Piaget'e göre insan için terk edilme duygusunun oluşturduğu tehdit her yaşta algılanabilmekte, ancak iki yaşlarında iken zaman, süreklilik ve ölüm gibi soyut kavramları algılayamamaktadır. Bu durumda bu kavramlara yönelik deneyimlerini işleme koymaya başlar. Örneğin “gitti”, “uzun süreli gitti” veya “ebediyen gitti (öldü)” düşünceleri henüz ayrıştırılmamıştır ki bu sebeple her ortadan kaybolma olayı, onun için “değişim, ayrılma (yitirme), ölü ve öldü” kavramları kategorisi içinde kaydedilecektir (Slaughter, 2005).

Leylek masalı; yaşam ve ölüm olgularının çocuklara açıklanabilmesi için önemlidir. Freud'un bakış açısına göre çocuğun evrenin doğasına yönelik bu merakı aslında “Sfenkslerin Yarışı” şeklinde tanımlanabilir. Böylece çocuk, “Ben nereden geldim?” sorunun yanıtını bulmak için uğraşır (Akdaş, 2017). Wahl'a göre (1992) Freud'un bahsettiği bu sfenks yarışının, kendimize sormakta güçlük yaşadığımız, madalyonun diğer yüzünü gösteren başka bir soru daha vardır: “Nereden geldim?” sorusunun tamamlayıcısı olan “Nereye gidiyorum?” sorusunun altında yatan kavram “Ölüm nedir?” sorusudur. Klinik çalışmaların bulgularında çocuklar için sadece “insanlar nereden geliyor?” sorusu değil aynı zamanda “insan nereye gidiyor?” sorusunun da çok büyük merak uyandırdığı incelenmiştir (s: 27).

Çocuklara, her yaş dönemlerinde sahip olduğu birtakım özelliklere, içinde yaşadığı ortama göre çevresinde gözlemlediği ölüm olayının anlatılması çok önemlidir. Burada önemli olan ise çocuğun gelişim özellikleri ve ölümü nasıl algıladığı dikkate alınmasıdır. Erken çocukluk dönemi de ölümün nasıl anlatılması gerektiği boyutunda dikkate alınması gereken noktalar önem teşkil etmektedir (Kula, 2017).

2.5.1. Erken çocukluk dönemindeki çocuklara ölümün anlatılması

Literatürde erken çocukluk dönemi 0-8 yaş aralığını kapsadığı görülmekle birlikte (Waller ve Davis, 2014; Oruç, 2013) bazı kaynaklarda ise 0-6 yaşları arası olarak tanımlanmaktadır (Güven ve Azkeskin, 2018; Kürkçüoğlu, 2012; Ayan ve Memiş, 2012; Toran, 2012; Gürkan, 2009). UNICEF'in 2001 Yılı Dünya Çocukları Durumu yayınında erken çocukluk gelişiminin, çocukların doğumundan sekiz yaşına kadar olan zaman dilimini ve bu süre içinde çocukların gelişimi için yapılması gereken tüm politika ve programları kapsadığı ifade edilmiştir (Bertan ve ark., 2009). Ulusal Küçük Çocukların

Eğitim Derneği (National Association for the Education of Young Children (NAEYC) erken çocukluk eğitiminin kapsadığı yaş aralığını 0-8 olarak; bebeklikten, ilk sınıflara (1.,2. ve 3. sınıf) doğru sınıflandırmıştır (Ritchie, Willer, Vugrinovich ve Liliedahl, 2008; Tüfekçi Akcan, 2018).

Yetişkinlerin, çocukları için henüz farkında olmadıklarını düşündükleri zamanlar içinde bile onlar ölümü tanımaya başlarlar. Okul öncesi dönemi kapsayan 3-6 yaş arası çocukların sıklıkla ölüm hakkında sorular sormaya başladığı görülmektedir. Bu yaşlarda genellikle en az bir kere sokakta ölmüş bir hayvana tanık olmuş, televizyonda ölümle ilgili bir haber duymuş, kitaplarda bahsedilen bir ölümü dinlemiş ya da oyunlarında ölüymüş gibi canlandırma yapmış olabilir. Bu durumda ölüm hakkında konuşmalarına fırsat verilmesi, onun zihnini kurcalayan ama anlamlandıramadığı ve dolduramadığı boşlukları tamamlamasına olanak sağlar. Tabi ki öncelikli olan anne ve babanın bu konuyu konuşmaya kendini hazır hissetmesi ve çocuğuna “bu konu hakkında konuşmakta bir problem yok” mesajını doğru iletmış olması önemlidir. Ardından; çocuk bir soru sorduğunda – burada dikkat edilecek en önemli detay- “varsaymamak” için, ne sorduğunu, neyi öğrenmeye çalıştığını ve bu konuda ne bildiğini iyice anlamak ilk hedef olmalı ve sonra o sırada neyi soruyorsa ona yönelik “az ve öz” bilgi vermek olmalıdır. Böylece anne ve babalar; çocuğunun yanlış anlamalarını, korku ve kaygılarını da keşfetme fırsatı bulmuş olacaktır (Çerçel, 2015; Yıldız, 2004). Çocukların ölüm olayı ile tanışmaları kaçınılmaz bir durum olabilmektedir. Örneğin, anne babaları, büyük anne ve büyük babaları, kardeşleri, arkadaşları ve onların aileleri, öğretmenleri ya da tanıdığı diğer yetişkinler, çocuklar ölebilir ve kayıp yaşayabilirler. Bu durumda çocuklara, yardım edebilmek için farklı gelişim düzeylerindeki çocukların ölümü nasıl algıladıklarını, ölüme karşı nasıl tepkiler gösterdiklerini anlayarak, onlara nasıl destek olunabileceğini bilmek önemlidir (Dyregrov, 2000, s: 1).

Ölüm çocuğa anlatılırken, çocuğun içinde bulunduğu gelişimsel dönem göz önünde bulundurularak hareket edilmelidir ki; konuşmada seçilecek kelimeler ve anlatılacak kavramlar gelişimsel döneme uygun olmalıdır. Ölümü anlatmaktan kaçınmak ya da olabildiğince gizlemeye çalışmak çocuğun güven duygusunu örseler (Akıman, 2011). Ölüm gerçeğinin varlığının çocuklara öğretilmesinde; doğru ve düzgün anlatmak, sorularını önemsemek ve sorularına cevap verirken de kısa, net ve dürüst açıklamalar yapmak, her canlının elbet bir gün hayatının sona ereceğini uygun bir dille anlatıyor

olmak anne ve babaların önemle üzerinde durması gereken noktalarlardır. Aksi durumda çocuğun kafası karışabilir, ölüm konusunda endişe ve korku duyabilir (Göka, 2009, s: 239; Acar, 2005).

Çocuğun, ölüm olgusuna yönelik zihnindeki kavramsal yanlışlar ölümü anlamlandırmasında sorun olabilmektedir. Ölümün uyku ile karıştırılmasına bağlı yaşanacak uyku problemlerine ve ölen kişinin uzağa gitmiş olarak algılanması ile ayrılık kaygısı ve terk edilmişlik duygusuna yol açabilmektedir. Sorun olan ayrı bir kavramsal yanlış ise; hasta olmakla ölümün bağdaştırılması ile –çocuk her hasta olan kişinin öleceğini sanarak, kendisi ve ebeveyni hasta olduğunda- ölüm endişesine kapılabilir. Bir de çocuğa yalnız yaşlı insanların öldüğü yönünde bilgi aktarılmışsa, genç birinin ya da bir çocuğun ölümünü duyduğunda şaşırabilir ve bildiklerine inancını kaybeder (Yıldız, 2004). Toplumsal algıda, çocukların ölüm ve yas gibi acı veren olaylardan uzak tutularak korunması gerektiği ve onların yas tutamayacak kadar küçük oldukları gibi yanlış inanışlar bulunmaktadır. Sıklıkla da ölen kişi için “çok uzağa gitti, derin bir uykuya daldı ya da çok hastaydı, öldü” şeklinde yanıltıcı ifadeler kullanılmaktadır. Lakin yaşça çok küçük çocuklar dahi ölümlerin ve hastalıkların gerçek nedenini anlayabilmektedir. Burada çocuğun üzüntüsüyle baş etmesine yardım etmek için önemli olan çocuğun yaşadığı üzüntü paylaşılması ve samimi ve net açıklamalar yapılmasıdır (Kıvılcım ve Doğan, 2014).

Yetişkinler, çocuklara ölüm kavramını anlatırken, mecazi konuşmalardan kaçınmaları, dikkat etmeleri gereken bir kural olmalıdır. Çocuklar açıklamaları söylendiği şekli ile anlama eğilimindedirler. Mesela, çocuğa ailesi tarafından ölen büyükannesi için “uyuduğu ve bir daha uyanmayacağı” söylenir ise, çocuk kendi uyuduğunda da bir daha uyanamayacağı düşüncesi ile korkabilir. Ayrıca çocuk ölümü uykuyla ilişkilendiriyor olabilir ama yetişkin ise böyle bir benzetme veya eşleştirme yapmamalıdır. Yoksa uykuya dalmakta huzursuzluk, kabuslar görme, sürekli uyanıp ailesinin yaşayıp yaşamadığını kontrol etme ve onlarla birlikte uyumak isteme gibi uyku problemleri yaşayabilir (akt. Aydın, 2015). Bu durum aynı zamanda çocuğu boş bir beklenti içine sokabilir. Çünkü uyuyan insanlar, her zaman uyanmakta ve uyku da geçici bir durum olduğu için, ölen kişinin de uyanıp, geleceğini düşünebilir (Willis, 2002).

Grollman (1990) ebeveynlere, çocukları ile ölüm hakkında nasıl konuşması gerektiği ile ilgili öneriler sunmuştur: Yapılması gereken ilk önce “ölüm” kelimesinin tabu olarak sayılmamasıdır. Akabinde ölüm olgusuna nazik ve doğal bir gerçeklik olarak yaklaşılmalı ve doğadan örnekler – açılıp solan çiçekler, sonbaharda dökülen yapraklar gibi- verilebilir. Doğanın döngüsü içinde olağan bir parçası olarak ölümü anlatmak, çocukların doğayı gözlemleyerek anlamasına fırsat verilerek konuya yavaş yavaş girilmiş olur. Ebeveynler ölümü anlatırken ölen kişi için “ayrıldı, göçtü, bizi bıraktı” gibi mecazi ifadeleri tercih etmemelidirler. Bu mecazi ifadeler, çocukların hayali ve gerçeği ayırma dünyalarında ayırım yapmasını daha da güçleştirmektedir. Ayrıca “deden uzun bir seyahate gitti” gibi gerçek dışı söylemlerle cevap verilmemelidir. Böylece ebeveynler çocuklarını ölüm gerçeğinden korumaya çalışsa da; çocuklar ölümün son olduğunu, kaybın gerçek ve ayrılığın acı boyutunu anlamakta zorlanacaktır. Ölüm bir de hastalıkla eşleştirilmemelidir. Aynı zamanda ebeveynler bazı sorularda sınırlılıklarının farkında olup, her soruya yönelik cevabı bilemeyeceklerini samimi biçimde söylemeleri doğru bir yaklaşımdır. Ebeveynlerin ölüm karşısında göstermiş oldukları duygular “üzüntü, şaşkınlık ya da korku” şeklinde bile olsa, çocukların ailelerinin kendi gerçek duygularını fark etmesi çok anlamlıdır. Çocukların talep etmesi durumunda, “cenaze ve defin” gibi ölümle ilgili ritüellere katılmalarını önermektedir (akt. Çetin, 2015).

Salzer ve Skolnick (1992), çocukluk döneminde, anne veya babasını kaybetmiş kişileri incelediklerinde, ölüm sonrasındaki yas, durum ve ritüel süreçlerine katılma şansı bulamamış kişilerin yaşamlarının ileriki yıllarında suçluluk duygularının, depresyona yatkınlıklarının ve genel depresyon düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hayattaki ebeveyn ile kurulan açık iletişim ve sosyal çevre desteği kaybın yaşandığı dönemde birincil önemli faktördür. Eğer bu dönemde, cenaze törenine katılan, öfkesini ifade etme imkanı tanınan, ölen ebeveynin resimlerini gören, mezar ziyaretleri yapan ve ölen ebeveyni ile ilgili hikayeler dinleyen çocuklarda yaşamlarının ileriki dönemlerinde depresyon yaşama ihtimalinin daha düşük olduğu yönünde değerlendirme yapılmıştır (akt. Sezer ve Saya, 2009).

Ölüm haberi verilen çocuklara, ölüm olayının ardından cenaze törenine katılma konusunda ısrarcı olunmamalıdır. Çocuklar kendilerini hazır hissettiklerinde, ölen kişinin mezarını ziyaret etmek istediğini belirtebilir. Araştırmalara bakıldığında çocukların cenaze törenlerine katılmasına yönelik farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklardaki

görüşlere göre; çocuğun ölümü kabullenmesi açısından cenaze törenine katılması faydalı bulunmakla birlikte özellikle 7 yaş ve sonrası için katılmasının uygun olduğu vurgulanmıştır. Burada bu karar da önemli olan bir nokta; mutlaka çocuğun yaş, gelişim özellikleri ve çocuğun kendi isteği göz önünde bulundurulmalıdır (Kaytez, 2020).

Worden (1991), çocuklarla ölüm hakkında iletişime geçilirken dikkat edilmesi gereken iki unsuru tanımlamıştır. Birincisi; çocukların ölüm konusunda “neyi bildikleri”, ikincisi ise “neyi bilmedikleridir”. Çocukların ölümle ilgili korkuları, rahatsızlıkları ya da yanlış bilgileri söz konusu ise, onlara gerekli bilgiler verilerek, “korku, endişe ve şaşkınlıkları” giderilebilmektedir. Konuşmak belki her zaman tüm sorunları çözmeyebilir, lakin sınırlı da olsa çocukların anlamalarını sağlayabilir. Ayrıca yetişkin, ölümle ilgili çocukların sorularına cevap verirken, sağlıklı bir iletişim kurabilmek için; çocuk kendini hazır hissettiğindeki iletişim isteğine karşı duyarlı olmaya, iletişim girişimlerini engellememeye, dürüst açıklamalarda bulunmaya, çocuğu dinleyip onun duygularını kabul etmeye, sorularını ertelememeye, kısa ve basit açıklamalar yapmaya dikkat etmelidir (akt. Yıldız, 2004).

Çocukların ölüme bakış açılarını ve tepkilerini inceleyen psikologlara göre çocukların ölümle ilgili merak ettikleri konularla ilgili temel olarak 3 noktanın aydınlatılmasının gerektiği vurgulanmaktadır. 1) Ölüm nedir? 2) İnsanlar neden ölürler? 3) İnsanlar öldükten sonra ne olur? şeklindeki çocukların sorularına doğru ve yeterli cevap verebilmek için yapılması gereken; sabırlı, iyi ve etkili bir dinleyici olabilmektir. Evcil bir hayvanın ölümünden yola çıkarak, somut örneklerle ölüm daha anlaşılır bir hale getirilebilir. Unutulmaması gereken bir noktada, gereğinden fazla bilgi ve detay vermekten kaçınmaktır (Köylü, 2004). Çocuklar neyin söylendiğini veya neyin söylenmediğiyle ilgili mesajları rahatlıkla yakalayabilen iyi gözlemcilerdir. İletişimden kaçınılması, ölümün endişe verici olduğuna dair izlenim bırakacaktır. Çok fazla bilgi de çocuğun anlamasına engel olup, karmaşa oluşturur. Önemli olan, çocuğun düzeyine uygun, dengeli bir iletişim kurabilmektir (Yıldız, 2004).

2.6. Ölüm Eğitimi

Ölüm kavramına hemen hemen her toplumda bakıldığında; korku duyulan, üzerine düşünmekten ve konuşmaktan kaçınılan bir olgu olarak yaklaşılmaktadır (Katayama,

2002; Willis, 2002). Ölümün kaçınılmak istenen bir yüzünün olması, bireyler açısından farklı yaş gruplarında deneyimlenmesi ve farklı algılarla ölüme yaklaşılması durumları ölümün yaşamın bir gerçeği olmasını değiştirmemektedir. Yetişkinlerin çoğunda, çocukların ölüm hakkında bilgilerinin olmayacağı, onların da yas ve keder duygularını yaşayamayacaklarına yönelik yanlış inanışları olduğu (Deaton ve Berkan, 1995; Higgins, 1999; Shoen, Burgoyne ve Schoen, 2004) yahut da ölümle ilgili bir olay ortaya çıktığında ise çocuklarını koruma düşüncesi ile onlara bu konu hakkında bilgi vermeye gönülsüz ve isteksiz davranışlar sergiledikleri görülmüştür (Takeuchi ve ark., 2003). Lakin, çocuklar eninde sonunda aile üyelerinden birinin, yaşattı bir çocuğun ya da öğretmenin kaybıyla yüzleşebilmekte (Cohen ve Mannarino, 2011).

Çocuklar ölümle ilgili karşılaştıkları kayıplarda, özellikle de yakın çevresinden birinin kaybını yaşadktan sonra yas tepkileri göstermekle birlikte bu durumla başa çıkma stratejilerini henüz geliştirememektedirler (Cohen ve Mannarino, 2011). Ebeveynler açısından da, yakın bir aile üyesinin kaybını yaşamak, kayıp sonrası kendi yası ile başa çıkmaya çalışmak ve duygusal zorlanmalar altında olmak hiç kolay olmamakta ve bu esnada çocuklarının yas sürecindeki tepkilerini fark etmede, ölüm hakkında doğru bilgiyi onlara iletme becerilerinde eksilikler yaşanabilmektedir (Deaton ve Berkan, 1995; Lowton ve Higginson, 2003; Papadatou ve ark. 2002). Bu durumda, çocuklar için aileden sonra ikinci güven kaynağı olan okul devreye girebilmektedir (Holland, 1993). Bir çocuğun zamanının büyük bir çoğunluğunu geçirdiği ortamın okul olduğu düşünülürse; çocuğun yaşadığı travma ve kayıp sonrasında normalleşme sürecine destek sunması açısından kritik bir konumdadır (Dyregrov, Dyregrov ve Idsoe, 2013; Lowton ve Higginson, 2003). Tabi ki, kayıp yaşantısı olan bu kederli çocuklara, tüm okul personeli dahil, özellikle öğretmenlerin nasıl yaklaşılması gerektiğini bilmemeleri, ölüm hakkında çocuklarla konuşurken kendilerini huzursuz hissetmeleri ve konuya hakim olma ile ilgili eğitimlerinin yetersiz olması açılarından, çocukların normalleşme süreçleri de uzayabilmektedir (Dyregrov ve ark., 2013; Galende, 2015; Kellehear ve O'Connor, 2008; McGovern ve Barry, 2000; Papadatou ve ark., 2002).

Alisic'in (2011) Hollanda'da 17 öğretmenin, travma sonrasında çocuklara destek sunmaları konusundaki görüşlerini incelediği çalışmasında; öğretmenler, çocukların bireysel ve sınıf içi ihtiyaçlarına tepki vermekte ve dengeleme yapmakta zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir. Öğretmenlerin bu konudaki yetersizlikleri, onları okul

psikoloğundan destek almaya yönlendirmektedir (akt. Dyregrov ve ark., 2013). Cullinan (1990) tarafından yapılan çalışmada; öğretmenlerin yas, kayıp ve keder yaşantısına sahip öğrencilerle karşılaştıklarında tutumları incelenmiştir. Bulgular ışığında öğretmenlerin %87 ‘sinin çocukların yaşadığı kayıpla ilgili duygularını dinlerken kendilerini rahat hissettiklerini belirtmekle birlikte; %64 çocuklara yaşadıkları kederle ilgili konuşurken, doğru kelimeleri seçememekten endişe duyduğunu; %46’sı da çocukları yardımcı olması için okul psikolojik danışmanına yönlendirdiğini belirtmiştir. Bu durumda okullarda, ölüm, kayıp ve yas yaşantılarına sahip çocuklara yönelik destek sağlayabilecek en nitelikli kişilerden birisinin okul psikolojik danışmanı olduğu kabul edilmekte (King-McKenzie, 2011; Rowling ve Holland, 2000) ve okul psikolojik danışmanın öğretmenlerin bilgi ve becerilerinin gelişiminde önemli katkılar sağlamaktadır (McGovern ve Barry, 2000; Papadatou ve ark. 2002).

Okullarda öğrenciler için yas sürecinde, yas danışmanı olarak yardımcı olacak, okul psikolojik danışmanlığı için mevcut ölüm eğitimi programlarında ölüm ve ölmeye ilgili eğitimlerin gerekliliğine rağmen bu alanda sınırlılık nedeniyle çok az programda yer aldığı vurgulanmaktadır (Wass, 2004). Aynı şekilde Türkiye’de eğitim gören psikolojik danışmanlık ve rehberlik lisans programlarında da okullarda yaşanabilecek krize müdahale konusunda mesleki yeterliliklerinin gelişmesi açısından, eğitim eksikliği olduğu vurgulanmaktadır (Mete Otlu ve Aysan, 2017). Bu açıdan ölüm eğitimleri sayesinde yaşanacak ölüm, yas ve kayıp süreçleri ile ilgili konularda uzmanlara büyük bir destek sağlanmış olacaktır (Bölükbaşı Macit ve Tümlü, 2019).

Ölüm kavramına yönelik eğitim şekli olan ölüm eğitimi; bireylerin ölüm olgusuna ilişkin tavırlarını belirlemelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Çünkü ölüm tüm insanlar için kaçınılmaz olduğu için; önemli olan nokta, verilecek eğitimin insanın ölüm gerçeğiyle uyumlu hale gelerek büyüme ve gelişmesinin sürdürülebilmesidir (Kawagoe, 2000). Aynı zamanda ölüm eğitimi ile, bireyin ölüm olgusu karşısında farkındalık duygusu gelişmekte, ölüm kaygısı azalmakta, ölüme karşı olumlu tutumlar gelişmekte ve yaşamla ilişkili olumsuzluk düşünceleri ve tutumları değişmektedir (Mok, Lee ve Wong, 2002).

2.6.1. Ölüm eğitiminin tarihçesi

Ölüm ilgili eğitimlerin ilk ortaya çıkışı literatürde incelendiğinde; 1960'lı yılların başından itibaren tartışılmaya başlandığı ve araştırmalara konu olduğu görülmektedir. İlk olarak ABD'de başlamış ölüm eğitim programlarının, Kanada ve İngiltere gibi ülkelerde de kısa süre içinde uygulamalara girmiştir. Ölüm eğitiminin ilk önceleri sadece hasta bakımından sorumlu sağlık personeline – terminal dönem hasta bakımının sağlanması için- sınırlı şekilde verilmekle birlikte, ilerleyen zamanlarda psikoloji ve sosyoloji alanlarında da önemi ağırlık kazanmaya başlayınca yaygınlığı artmıştır. Öyle ki; ölüm eğitimi programlarının zaman içerisinde üniversitelerin bünyesinde farklı bölümlerde ve liseler de bile uygulanır olmuştur (Knight ve Elfenbein, 1993; Tamlyn, 1997; McGovern ve Barry, 2000).

Ölüm eğitiminin tarihsel gelişimine bakıldığında; din ve felsefe alanlarının özellikle üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Aynı zamanda psikoloji ve eğitim alanları da 1960'lı yıllarda ölüm eğitimiyle uğraşmaya başlamıştır. Psikoloji alanı içindeki ölüm eğitiminin amacı; ölümden olduğu gibi kontrolün dışında olan durumlar karşısında bireyde oluşan korku ve kaygıyı azaltmak ve güçlü durabilmelerine yardımcı olmaktır. İlerleyen yıllarda disiplinler arası iş birliği ile ölüm eğitiminin önemi vurgulanarak; okullarda bu eğitimlerin verilmesi gerekliliği fikri oluşmuştur. Günümüzde farklı alanların ilgilendiği bir konu olan ölüm eğitimi Morgan'a göre (1998) üç boyutta ele alınmalı: Birincisi, din adamlarının sunduğu temeli inanç öğretileri olan dini boyut; ikincisi, ölüm ilgili olaylarda karşılaşılan durumlarda mesleklere özel gerekli bilgilerin verildiği bilgilendirici boyut; üçüncüsü de, ölüm ve yas süreçlerinde karşılaşılan kaygı ile başa çıkma stratejileri ile bireye yardım etmeyi amaçlayan ölüme hazırlayıcı boyutu gibidir (Akt. Tanhan, 2007).

2.6.2. Ölüm eğitimi programları

Ölüm eğitimi programları incelendiğinde; bireylerin, yaşadığı ölüm kaygısı ve korkusunu azaltan (Wass, 2004), kişisel gelişimlerine yönelik destek veren ve bu konulardaki bilgi eksikliğini gideren (Harrawood, Doughty ve Wilde, 2011) ölüm eğitimleri programları okullarda “müfredatın” içinde yer alabileceği gibi ailelere ve uzmanlara yönelik kısa çalışmalar, seminerler ve eğitim programları şeklinde de sunulmaktadır (Wass, 2004). Jones, Hodges ve Slate (1995) tarafından yapılan

ebeveynlere yönelik verilen ölüm eğitimi çalışmasının sonunda ebeveynlerin ölüm, kayıp ve yas konuları ile bilgilerinin arttığı ve ölüm deneyimi ile karşılaştıklarında destek sunabilmelerinin daha iyi olduğuna yönelik inançlarının arttığı ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda uzmanların da bilgi eksikliğini gidermesine olanak sağlayan ölüm eğitimi programlarının (Wass, 2004), Meagher'in (1992) belirttiği üzere bilgi paylaşımına fırsat tanıma, değerleri ortaya çıkarma, etkili baş etme stratejileri geliştirme, ölümle ilgili olumlu tutuma sahip olma ve uyum kolaylığı sağlama gibi alt amaçları da bulunmaktadır (akt. Bölükbaşı Macit ve Tümlü, 2019). Ölüm eğitimin bireylere katkı sağlayabilmesi için yapılması gerekenler: ölüm eğitimi programının amaçlarının net şekilde belirlenmesi, çocuklara yönelik ölüm eğitiminde, uzmanların çocukların gelişimsel süreçlerinde ölüm hakkındaki algılarını öğrenmesi gibidir (Harrawood ve ark. 2011).

2.6.3. Ölüm eğitiminin amaçları

Ölüm eğitiminin amaçları Şekil 1'de verildiği gibi üç ana yapı üzerine oturmaktadır. İlk ana yapı tanatoloji kavramları ile ilişkili içeriği aktarmak ve yaymak adına bilgi paylaşımıdır. İkinci yapı, bireyi sağlıklı davranış ve tutumlara yönlendirmek için yapılan aktiviteleri içeren değerlerin açıklanmasıdır. Üçüncü yapı ise problem çözme becerisi, özgüven ve doğru tercihler yapma konularında ortaya konan baş etme davranışlarıdır. Bu üç ana yapı birbiri ile bağlantılı ve iç içe geçmiş durumdadır ve Şekil 1'de görülmektedir (akt. Tanhan, 2007).

Şekil 1: Ölüm eğitiminin amaçlarının temelleri

Değişmekte olan yaşam şartları, sosyal çevrenin destek verici ilişkilerini azaltmakta, bireyi yalnızlığa iterek, ölüm karşısında savunmasız ve çaresiz duruma getirmektedir. Hiç şüphesiz ki bu durum tüm insanlar için ölüm eğitime yönelik ihtiyacı arttırmaktadır. Ölüm kavramına yönelik bireysel farkındalığın artırılması, ölüm hakkındaki olumsuz düşüncelerin, olumlu tutumlara döndürülmesi çok mühim bir konudur. Böylece bireyin kaçınılmaz ölüm gerçeği ile yüzleşmesine ve yaşamı daha anlamlı görmesine olanak sağlanır. Ölüm gerçeği ile yüzleşme her insan için geçerli iken aynı zamanda mesleği gereği, ölüm, kayıp ve yas süreçleri ile çalışan uzmanlar için de çok önemlidir. Örneğin, Psikolojik Danışma ve Rehberlik öğretmenleri işleri gereği genellikle bu konularda rehber olabilmektedir (Tanhan, 2013). Yurt dışı çalışmalarına göre ülkemizde ölüm eğitimi çalışmaları daha çok yeni olmakla birlikte bu konuda yeterli çalışma olmadığı da görülmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda kayıp ve yas konularına yöneliktir. Lakin günümüzde doğal afetler, terör, şiddet, savaş ve kazalar sonucu ölüm olaylarına çokça şahit olunduğu için ölüm eğitimlerinin etkili bir şekilde uygulanmasının önemi artmıştır (Bölükbaşı Macit ve Tümlü, 2019). Çocukların ölüm kavramını algılama şekillerinin önemi kadar, ölüm eğitimleri de bir o kadar önemlidir. Ölümün kaçınılmaz bir son olması ve evrensellik boyutu sebebiyle ölümü yok saymak, kabullenmemek çözüm olmayacaktır. Ölümünden yetişkinlere göre daha çok etkilenecek olan çocukların ölüm eğitimine yönelik gereken çaba gösterilmelidir. Ölüm eğitimi yurt dışında ABD ve birçok batı ülkelerinde, örgün eğitimde okullarda, hastanelerde uzmanlar ya da din görevlileri tarafından danışmanlık şeklinde verilmektedir. Uygulanacak bu eğitimi kimin verdiğinden çok bazı hususları dikkate alıp almadığı önemli olmalıdır. Ölümün yaşamın bir gerçeği gözüyle bakılmalı ve ölümün kaçınılmazlığı, konuşulmaması gereken bir tabu gibi yaklaşılmalıdır. Söz konusu çocuk olduğunda, zihinsel ve duygusal gelişim dönemleri çerçevesinde, ölüm hakkında doğru bilgilendirme yapma, acısını ve hüznünü paylaşmasına olanak sağlama ve inançlarına yönelik de hareket etmek gerekir (Köylü, 2004).

2.7. Ölüm Kavramı ve Ölüm Eğitimi ile İlgili Yapılan Çalışmalar

2.7.1. Ölüm kavramı ve ölüm eğitimi ile ilgili Türkiye’de yapılan çalışmalar

Bayer (1989) tarafından yapılan çalışmada sağlıklı ve hasta çocuklardan iki grup oluşturularak kronik hastalığa sahip olma, yaş, cinsiyet ve soyut düşünme becerisi

yönünden çocukların ölüm kavramını algılama düzeyleri karşılaştırılmıştır. İstanbul Tıp Fakültesi'nde çocuk hastalıkları ve sağlığı bölümünde çeşitli kronik rahatsızlıkları sebebiyle yatan 40 hasta çocuk kontrol grubunu; Seyrantepe ve Halide Edip Adıvar İlkokuluna devam eden ve hiç hastane tecrübesi yaşamamış 40 sağlıklı çocuk deney grubunu oluşturmuştur. Her iki gruba da ölüm kavramı düzeylerini belirlemek amacıyla “ölüm kavramının gelişim anketi” uygulanarak deney yöntemi ile gerçekleşen bu çalışmanın sonucunda deney ve kontrol grupları arasında ölüm kavramını algılama düzeyleri açısından fark bulunamamıştır. İki grupta da çocuğun yaşı, ölümü anlamlandırırken yoğun olarak “sona erme, kaçınılmazlık, yaşlanma” gibi ölümün alt kavramlardan etkilendiği; “sona erme, kaçınılmazlık, yaşlanma” alt kavramları dışında çocukların ölüm kavramının cinsiyetten etkilenmediği; “geri dönmezlik, nedensellik” alt kavramlar açısından ise, iki grupta da yaş ve cinsiyete göre hiçbir farkın bulunmadığı; soyut düşünme becerisinin sağlıklı çocukların ölümü kavrayış düzeylerini etkilediği; mevcut uzun süreli hastalık durumunda hasta çocukların ve özellikle yaşça büyük erkek hastaların ölümü kavrayış düzeylerinde ölümü “kaçınılmaz” bir olgu olarak gördükleri incelenmiştir.

Erden (1999) tarafından yapılan çalışmada çocukların ölüm kavramını anlama düzeylerinin ve bu anlayışı kazanırken geçirdikleri gelişim aşamalarının intihara girişim ya da canına kastetme davranışlarını gösterme eğilimi açısından araştıran 64 yayın incelenmiştir. İncelemenin sonucunda yayınların, çocukların ölüm kavramını anlama düzeylerinde birbirine benzer bulguları olduğu gibi ayrıldıkları noktaların olduğuna da rastlanmıştır. Tüm yayınların araştırma sonuçlarından son yıllarda çocuklar arasında intihar girişimlerinin artış gösterdiği yönündeki bilgiye ulaşılmıştır. Yayınların birçoğunda gelişimsel süreç açısından çocukların ancak 9 yaşına geldiklerinde ölümü gerçek anlamı ile kavrayabildikleri sonucuna varmıştır. Ayrıca araştırmacı çocuk intiharlarının arka perdesindeki çocuklarda gelişimsel ölüm sürecinin etkilerinin çalışmalarda daha çok yer alması kanısındadır.

Toksoy (2005) tarafından yapılan çalışmada çocukluk ya da ergenlik döneminde ebeveyn ölümü yaşamış ergenlerin, kişilik ve sosyal gelişimleri, genel uyum düzeyleri açısından nasıl etkilendiklerini ve yaşamlarındaki değişimi incelemiştir. İstanbul'un Kadıköy ve Şişli ilçelerinde devlet liselerine devam eden ebeveynlerden birini ya da ikisini kaybetmiş 473 ergen öğrenci ile çalışılmıştır. İlişkisel tarama modeli ile

gerçekleşen bu çalışmanın sonucunda uyum düzeylerinde cinsiyette anlamlı farklılık çıkmış ve erkeklerin kızlara göre daha yüksek uyuma sahip olduğu; ebeveynin ölümünde geçen sürenin uyum düzeylerini farklılaştırmadığı; ölen ebeveynin cinsiyetine göre uyum puanında anlamlı fark olduğu ve annesi ölen ergenlerin psikotik semptomlar gösterme eğiliminin daha yüksek çıktığı ve ekonomik durumunda ebeveyn kaybından sonra olumsuz yönde etkilendiği bulunmuştur.

Koytak (2008) tarafından 7-11 yaş grubu çocuklarının ölümü nasıl algıladıklarını ve ölüm kaygı düzeylerini incelediği çalışmasında; aynı zamanda ebeveynlerin çocukları ile ölüm hakkındaki iletişim şekillerinin ve ebeveyndeki mevcut ölüm kaygısı seviyesinin çocuklarının ölüm olgusunu anlama ve ölüm kaygısı yaşama durumları ile ilişkisi araştırılmıştır. İstanbul'un Üsküdar ilçesinde toplam 67 çocuk (31 kız ve 36 erkek) ve onların ebeveynleri ile çalışılmıştır. Nicel araştırma desenlerinden ilişkisel tarama modeli ile yapılan bu çalışma sonucunda; çocukların ölümü kavrama ile ölüm kaygısı düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamakla birlikte ebeveynin ölüm konusunu çocuğu ile paylaşabilme becerisi ile çocuğunun ölümü kavrama düzeyi arasında pozitif yönde; aynı kriterle çocuğun ölüm kaygısı düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Sezer ve Saya (2009) tarafından yapılan çalışmada insanoğlunun uzun yıllar ölüm kavramına farklı bakış açıları getirdiği ve özellikle psikoloji alanında, ölüm olgusunun bireyin yaşantısı üzerindeki etkilerinin merak uyandırarak, bu konuya ilginin artmasının sonucu olarak; farklı bakış açılarından ölüm kavramının, farklı gelişim dönemleri içindeki bireyler tarafından ölümün algılanış şeklinin ve farklı gelişim dönem özelliklerine göre ölümün bireye açıklanma biçiminin incelenmesi amacıyla bu konuda yapılmış araştırmaların ortaya konması hedeflenmiştir. Bu çalışmada ölüm kavramının mutlaka gelişimsel açıdan ele alınmasının gerekliliği; son yıllarda giderek artan şiddet, depresyon, terör, hastalık gibi durumlarda yaşanabilecek kayıplarda, çocuk ve ergenlerin etkilene durumlarına karşı anlayışlı olunup, uygun baş etme stratejilerin geliştirilmesinin sağlanması; yurt dışında çalışmalarda yer alan “ölüm eğitimlerinin” faydaları göz önünde bulundurulduğu da Türkiye'deki çocuklara da uyarlanıp, müfredatta yapılandırılması sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile ölümle yaşanan kaybın birey üzerinde bıraktığı olumsuz etkileri azaltma ve sağaltım çalışmalarına ışık tutabileceği düşünülmüştür.

Yılmaz (2011) tarafından yapılan çalışmada 8-13 yaş grubu çocuklarının içinde bulunduğu bilişsel ve dini gelişim dönemleri ile ölüm algısı ve kaygı düzeyleri arasındaki ilişki; yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik, ölüm deneyimi ve Tanrı algısı değişkenlere bağlı olarak incelenmiştir. Sivas ilindeki ilkokul ve ortaokula devam eden 572 öğrenci (270 kız ve 302 erkek) ile çalışılmıştır. Alan araştırması yöntemini uygulamak için ölçek geliştirme çalışması yapılmış ve uygulanmıştır. Bu çalışmanın sonucunda; bilişsel gelişim düzeyi ile ölüm olgusunu kavrama düzeyleri arasında anlamlı bir fark olduğu, çocuklardan “soyut” gelişim döneminde olanların ölüm kavramı puan ortalamalarının “somut” gelişim döneminde olanlara göre daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Ölüm olgusuna dair “evrensellik, kaçınılmazlık ve fonksiyonsuzluk” alt kavramlarını da edinme düzeyleri ise; soyut dönemde olanlar somut dönemde olanlara göre daha yüksek olduğu; ölümü kavrayış düzeyine göre cinsiyet ve ailenin ekonomik özelliğinde farkın bulunmadığı, annenin eğitim düzeyi ile ölümü kavrama puanlarında oldukça önemli bir artışın olduğu ortaya çıkmıştır.

Tümlü (2013) tarafından 5-12 yaşları arasındaki çocukların ölüm kavramını nasıl algıladıklarını belirlemek amacıyla yapılan çalışmada; çizdikleri resimlerine ölümü yansıtmaya şekilleri incelenmiştir. Aynı zamanda çocukların resimlerindeki ölüm olgusunu hangi bilgi kaynaklarından aldıklarını belirlemeyi amaçlamıştır. Kastamonu, Diyarbakır ve Eskişehir illerindeki bağımsız anaokullarına ve ilkokula devam eden 257 çocuk ile çalışılmıştır. Karma araştırma yöntemlerinden, açıklayıcı desen modeli ile gerçekleşen çalışmanın sonucunda; ölüm olgusunun yansıtıldığı resimlerde en fazla “dini öğeler ve şiddet” ve en az da “sembolik öğeler” temaları görülmüştür. 5 ve 6 yaşlarındaki çocukların animistik düşüncenin etkisiyle ölüm algıları resimlerine yansımış ve çizimlerinde hayali canavarlar, çizgi film kahramanları ve iskelet olduğu görülmüştür. Kastamonu ve Eskişehir’de ki çocukların resimlerinde dini öğeler teması kapsamında; cenaze töreni, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem kavramları varken Diyarbakır’da yaşayan çocuklarda ise şiddet teması içinde; silah, kan, terör, gasp olayı, cinayet ve trafik kazası gibi kavramlar gözlemlenmiştir. Çocukların ölüm konusunda bilgi aldıkları kaynak çoğunlukla televizyondur. İkinci en çok kaynak erkek çocuklarında aile; kız çocuklarında ise gözlemler yoluyla bilgi edinme olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak; ailelerin ve televizyonun çocukların ölüm algılarını ortaya çıkarma biçimlerini

etkilediğini ve ölüm konusundaki bilgi alma kaynaklarından eğitim ve öğretmenlerin çok etkili olmadığı bulunmuştur.

Çetin (2015) tarafından yapılan araştırmada annelerin mevcut ölüm kaygıları ve çocukları ile ölüm hakkındaki iletişimi ile çocuklarının ölümü kavramını nasıl algıladıklarını ve bu konuda annelerin etkililiği incelenmiştir. İstanbul'un Küçükçekmece ilçesindeki devlet anaokulundaki velilerden 66 anne ile çalışılmıştır. Tanımlayıcı kesitsel araştırma modeli ile gerçekleşen bu çalışmanın sonucunda annenin yaşının artması ile öfke ve düşmanlık bulgularının azaldığı; fobik bir şekilde kaygı düzeyi yüksek olan annelerin, biyolojik fonksiyonların ölümle son bulacağını bilmek ve öteki dünya düşüncesi yaşayacağı korku düzeyini anlamlı şekilde arttırdığı; obsesif-kompulsif bozukluk, kişiler arası duyarlılık ve psikotizm düzeyi yüksek olan annelerin, ölümden sonra öteki dünya düşüncesine bağlı yaşayacağı korku düzeyi anlamlı derecede artmakta olduğu; depresyon düzeyi yüksek annelerin ölüm süreci ve öteki dünya düşüncesine bağlı olarak yaşayacakları korku düzeylerinin arttığı ve ölüm sonrasında vücutta oluşan bozulma ve çürüme karşısındaki kaygı düzeylerinin ise azaldığı; korkularının arttığı oranda da çocukları ile ölüm konusunda iletişim kurmaktan kaçındıkları bulunmuştur.

Aydın (2015) tarafından yapılan çalışmada 48-72 ay grubu çocuklarından oluşan; 48-59 ve 60-72 aylık iki grubun (50 kız ve 50 erkek şeklinde) ölüm ve doğum olgularını anlamlandırma düzeylerinin yaşlar ile arasında farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. İstanbul'un beş ilçesinde (Ataşehir, Kadıköy, Maltepe, Ümraniye ve Üsküdar) yapılan bu çalışmaya Devlet'e bağlı okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden 200 öğrenci katılmıştır. Nitel araştırma desenlerinden tarama modeli ve görüşme tekniği ile gerçekleşen ve değerlendirilen cevapların dört kategori de toplanması sonucunda; 60-72 aylık çocukların cevapları gerçekçi, 48-59 aylık çocukların ki ise hayali kısmında yer almıştır. Ayrıca üst düzey cevapları daha yoğun veren 60-72 ay grubu "ölüm" kavramı ile ilişkili bölümlerde sosyo-kültürel kategorisinde bulunarak; ölümün "evrensel, kaçınılmaz, geri döndürülemez, öngörülemez ve biyolojik olarak bedenin fonksiyonlarının bittiğini belirten cevapları diğer gruba göre daha belirgin söylemişlerdir. Çocukların "doğum ve ölüm" olgularını anlamlandırmalarının yaşa bağlı geliştiği ve iki grup arasında farklılıklar olduğu bulunmuştur.

Tahta, Tahta ve Dernek (2015) tarafından yapılan çalışmada ölüm olgusuna değinen çocuklara yönelik yayın ve hikayeler incelenerek; çocuklarda ölüm kavramının ne olduğunun tanımlanması ve neden-sonuç ilişkisini nasıl kurabildiğini alan yazınla tartışarak incelenmiştir. Bu makalede çocukların ölümü kavrayış düzeyleri arasında içinde bulunduğu gelişim dönemi ve yaşlarına göre farklılıklar bulunduğu; ailenin tutumu, okuldaki eğitim, medya, televizyon, çizgi film, gelenek-görenekler ve inanç şekilleri gibi faktörlerin yakının ölümü karşısındaki yası yönlendirme ve etkilemede oldukça önemli olduğu; yas ve kayıp süreçlerinin çocuklarda belli aşamalarda ortaya çıktığı; erken çocukluk döneminde ölüm olgusunu kavrayış düzeyinin belirgin olmamakla birlikte daha çok ayrılık anksiyetesi yaşadığı, okul çağı ve ergenlik döneminde ise ölüm kavramı sosyal ilişkilerini, kimlik gelişimine ket vuracak bir durum olarak algılandığı vurgulanmıştır. Ayrıca çocukların çok sevdiği “Pamuk Prenses ve Uyuyan Güzel” masallarının çocuklara olumsuz yansımalar yaptığı düşünülmektedir. Araştırmacılar masalda ölen ve uzun bir uykuya dalan pamuk prensesin canlanması ile çocuklar ölümü geri dönüşü olan bir olgu ve ölen kişiyi tekrar dirilebilecek diye düşünür ve masallarda mutlu son için hep kötü kahramanların ölmesi ile çocuk “ölüm sadece kötüler için ve ölüm benden çok uzak” diye algılar, şeklinde düşünülmektedir.

Şen (2016) günümüz çağdaş çocuk edebiyatı yazarlarından Sevim Ak’ın yazdığı çocuk romanlarında ölüm kavramını okuyucuya nasıl yansıttığını incelediği çalışmada; yazarın 8 çocuk romanı incelenerek, ölüm kavramı, yaşlı karakterlerin ve çocuk kahramanların ölüm karşısındaki tutum ve davranışları üzerinde durulmuştur. Nitel ve betimsel bu çalışmada verilerin çözümlenmesi için doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda yazarın 8 çocuk romanında da olayların tam merkezinde yer almayan ölüm olgusunun korkuya, umutsuzluğa düşürmeden çocuğa yaşamın içindeki saf gerçekliği ile sunulduğu görülmüştür. Ayrıca romanlardaki tüm karakterlerin ölümü biyolojik olarak canlılık fonksiyonlarının tükenişi ve yaşamın doğal bir akışı olarak kabul etmesi; çocuk okurların da karakterlerle özdeşim ve empati kurarak ölümü kaçınılmaz bir gerçek olarak kabul edebileceği; romanlarda ölümün “uyku, ayrılık, yolculuk gibi metaforlarla” eşleştirilmemesinin çocuk okur adına önemli bir özellik olduğu düşünülmüştür.

Akdaş (2017) tarafından yapılan çalışmadaki amaç; A Ay (Yön. Reha Erdem -1988) ve Bal (Yön. Semih Kaplanoğlu -2010) filmlerinin bakış açısı ile filmdeki çocuk

karakterlerin ölüm olgusunu tam anlamlandıramadığı için ölüme karşı bir tutum içinde olmalarından yola çıkarak, çocuğun zihnindeki ölüm kavramının beyaz perdede nasıl hayat bulduğunu Psikoanalitik kuram çerçevesinde birbirinden farklı iki çocuğun yaşam öyküsünü karşılaştırarak incelemektir. Seçilmiş bu iki filmi ve çocuk karakterlerden ebeveynlerini kaybeden Yekta ile Yusuf'un ölümle ilgili algılarını çözümlemeye söylembilim ve göstergebilim yöntemleri kullanılmıştır. Bu araştırmanın sonucunda her iki filmde de ölüm kavramının çocuk tarafından algılanma şeklinin Freud'un "çocuklar ölümü gitmiş olmak" olarak algılar sözü ile birebir örtüştüğü; çocukluk ölüm algısını psikolojik açıdan değerlendiren Freud, Rank ve Wahl'ın düşüncelerine iki filmde rastlanıldığı; her ne kadar çocuklar farklı cinsiyet, karakter ve yaşayış biçimine sahip olsalar da iki filmde de ölmeyi "gitmiş olmak" üzerine kurarak ölümü reddeden ve ölüme karşı duran çocuk kahraman profili çizildiği görülmüştür.

Kula (2017) tarafından yapılan çalışmada erken çocukluk dönemindeki çocuklara ölümün nasıl anlatılacağı ve ölümü anlatırken nelere dikkat edilmesi gerektiği konusu üzerinde durulmuştur. Erken çocukluk döneminde özellikle yaş grubu, bilişsel ve duygusal gelişim özellikleri doğrultusunda çocuğa, çevresinde gözlemlediği ölüm olayının anlatılmasına vurgu yapılan çalışmada; yetişkinlerden farklı olarak ölümü anlamlandıran çocuğun zihnindeki ölüm algısı zamanla değişir, denmektedir. Çalışmada özellikle merak çağında olan bu dönem çocuklarının ölümle ilgili sorular sormasına, ölüm hakkında konuşmalarına izin verilmesi gerektiği; ölümü çocuklar için uzak durulması gereken bir konu düşünerek, ölümün tabulaştırılmaması; çocuklara anlatılırken -ileride uyku bozuklukları ve hastalanmaktan korkma durumlarının yaşanmaması adına- ölümün asla "uyku ve hastalık" durumları ile bağdaştırılmaması gerektiği; gelişim özellikleri çerçevesinde ölümü "geri dönüşü olmayan, kalıcı bir gerçek" olarak anlamalarına yardımcı olunması gerektiği; çocukların sorularının etkin bir şekilde dinlenmesi ve çocuk merkezli yaklaşımla sakin, yapıcı, az-öz, destekleyici bir dil kullanılarak sabırla cevap verilmesi gerektiği anlatılmıştır.

Macit ve Tümlü (2019) tarafından yapılan çalışmada okullarda çalışan, aynı zamanda ölüm, kayıp ve yasla deneyimi olmuş çocuklara yardım sunan psikolojik danışmanların; "ölüm eğitimi" semineri almadan önceki ve sonraki konu ile ilgili yeterliliklerinin ve edindikleri bilgilerin mevcut yeterliliğine nasıl katkıda bulunduğu incelenmiştir. Eskişehir'in Tepebaşı ilçesindeki okulöncesi kurum, ilkokul ve ortaokullarda çalışan;

ölüm, kayıp ve yas vakaları ile çalışmış ve 2016-2017 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde bizzat bu çalışmanın araştırmacıları tarafından hazırlanan ve sunulan “okullarda ölüm eğitimi” seminerine katılmış toplam 14 psikolojik danışmanla çalışılmıştır. Fenomenolojik desene dayalı bu nitel çalışmada seminer öncesi ve sonrasında yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda “ölüm eğitimi” öncesinde ölüm, yas ve kayıp yaşayan çocuk ve ailelerine uygun hizmeti vermede mesleki yetersizlik hissedilen danışmanların, eğitim sonrasında mesleki yeterlilik algılarının arttığı ve mesleki gelişimlerine destek olduğu; eğitim öncesinde çocukların ölümle ilgili merak ettiği sorulara, bu olguyu tam olarak anlayamayacaklarını düşündükleri için bilgi vermeyi sakıncalı bulan ve yas, kayıp yaşamayan çocuklara ölümle ilgili bilgi vermenin onları korkutabileceği inancı ile sadece yas, kayıp yaşayan çocuklarla ölüm üzerine konuşmayı doğru bulan danışmanların eğitim sonrasında ise yas ve kayıp deneyimi olsun olmasın her çocuğa bilgi vermenin gerekliliği ve bilgilerin içeriğinin her yaş grubunun ölüm algısına göre şekillendirilerek sunulmasına yönelik farkındalığın arttığı; eğitim öncesi ve sonrasında da ölüme yönelik “soğuk, ürpertici, korku verici” gibi kişisel tutumların aynı olduğu ancak eğitim sayesinde yas, kayıp ve ölüm vakaları ile çalışmaya daha hevesli oldukları; eğitim öncesinde farklı düşünen danışmanların sonrasında ise ölümle ilgili kayıp deneyimi olsun olmasın tüm çocukların okul ortamında “ölüm eğitimi” alması gerekliliğini belirttikleri ortaya çıkmıştır.

Sevinç (2019) yaptığı çalışmada okul öncesi dönemde bulunan çocuklarla ölüm kavramı konusunda iletişime geçerken kitapların bu konuda kolaylık sağlayacağı düşüncesi ile Türkçe dilinde yayınlanmış ve çocuk edebiyatı kapsamında ölüm konusunu ele alan okul öncesi dönem çocuk kitaplarını incelemiştir. Araştırmacı ölüm, kayıp, yas durumunda “bibliyoterapi yöntemini” kullanacak terapistlerin bu konuda faydalanabileceği kitaplara yönelik yapılan içerik analizi çalışmalarını yetersiz bularak; bu çalışmanın klinik alanda çalışan ruh sağlığı uzmanlarının yanı sıra psikolojik danışmanlık ve rehberlik uzmanlarına ve eğitim psikologlarına yarar sağlayacağı yönünde düşünmektedir. Kitapların seçiminde amaçlı örnekleme yöntemlerinden “ölçüt örnekleme yöntemi” kullanılmıştır. Belirli bazı kriterleri karşılayan, ölüm konusunu ele alarak çalışmaya dahil olan ve 2005-2018 yılları arasında yayınlanan 14 çocuk kitabı (2’si bilgilendirici ve 12’si resimli) üzerinden veriler toplanmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılarak yapılan çalışmanın sonucunda kitapların

ağırlıkla anlatım dilinde -özellikle ölüm konusunda konuşmanın verdiği zorlukla- üçüncü tekil kişi üzerinden anlatıldığı; bu resimli çocuk kitaplarının ölümü daha çok yakın akraba ve evcil hayvan kaybına yönelik konu ettiği için gerçek yaşamı yansıttığı; kitapların karakterler üzerinden çocuk okura baş etme stratejileri sunduğu; görsellerde ölüm anına ilişkin çizimlerin olmadığı; kitaplarda çoğunlukla ölüm kavramının alt bileşenlerinden “nedensellik” ve “işlevsizlik” ilgili ögelere yer verildiği; en az değinilen ögenin ise “öngörülmezlik” bileşeni olduğu; ölüm karşısında verilen en sık duygusal tepkilerin “üzüntü ve özlem” duygusu olduğu; araştırmanın amacına uygun olarak, ölümle bir şekilde karşı karşıya kalmış çocuklar ile çalışan ve “bibliyoterapi” tekniği kullanan terapistlere yardımcı olacağı bulunmuştur.

2.7.2. Ölüm kavramı ve ölüm eğitimi ile ilgili yurtdışında yapılan çalışmalar

McGovern ve Barry (2000) tarafından yapılan araştırmada, İrlandalı ebeveynlerin ve öğretmenlerin çocukluktaki ölüm kavramına bakış açısı ve kayıp nedeniyle yaşanan üzüntü karşısındaki bilgi, tutum ve davranışlarının “ölüm eğitimi” çerçevesinde incelenmiştir. İrlanda’da ilkokula devam eden 5-12 yaş arası çocukların ebeveyn ve öğretmenlerinin görüşleri alınarak yapılan çalışmaya, 119 ebeveyn ve 142 öğretmen katılmıştır. Kesitsel araştırma yöntemlerinden anket tekniği kullanılarak yapılan çalışmanın sonucunda, hem ebeveynlerin hem de öğretmenlerin çocukların ölüm karşısındaki üzüntüsünü doğal karşılayarak, hoşgörülü davrandığı; her iki grupta da ölüm kavramının çocuklarla, daha karşılaşmadan önce onlarla bu konuda konuşulması gerektiği güçlü bir şekilde desteklendiği; sınıflarda ve evlerde ölüm konusunda sohbet edildiği söylene de iki grupta da erkek katılımcıların, çocuklarla ölüm kavramı hakkında konuşmanın rahatsız edici olduğunu ifade ettikleri; İrlanda’daki okullara müfredat içeriğinde, ölüm kavramının eğitim programlarına dahil edilmesi ve öğretmenlerin bu konuda eğitim alması fikirlerinin iki grup tarafından da desteklendiği; iki grubun “tutum” açısından arasında çok az farklılık bulunduğu; aynı zamanda ölüm eğitiminin sadece ebeveyn sorumluluğunda kalmaması fikri öğretmenler tarafından daha kabul edici olduğu; bu çalışma ile İrlanda temel eğitimine ölüm eğitimi entegre etme ve çocukluktaki kayıp, yas sürecine olumlu tutum düşüncesi için ebeveyn ve öğretmenlerin desteğini almanın, bu konuda atılacak ilk adım olduğu fikirlerine ulaşılmıştır.

Ellis ve Stump (2000) tarafından yapılan çalışmada ebeveyn olan ve olmayan yetişkinlerin çocukların yaşlara göre ölüm kavramını ve ölümün “geri döndürülemezlik” boyutunu kazanmış olmalarına yönelik inançları arasındaki farklılıklar incelenmiştir. Böylece yetişkinlerdeki ölüm kavramının gelişiminde bireyin bir çocuğa ebeveynlik yapması ile ilgili etkisi araştırılmak istenmiştir. Katılımcılar, güneydeki bir üniversitede psikoloji bölümlerinde okuyan ve 19-50 yaşları arasındaki 49 ebeveyn ve 303 ebeveyn olmayan kişilerden oluşmaktadır. Ebeveynlerin ve ebeveyn olmayanların %92’si dini inancı olduğunu ve ebeveynlerden 22 kişi bekar ve ebeveyn olmayanlardan 274 kişi boşanmış ya da dul kaldığını bildirmiştir. Anket yöntemi (her katılımcının doldurduğu demografik anketi ve ankete eklenen “Size göre çocuklarda ölümün hangi yaşlarda kalıcı yani geridöndürülemez olduğunu anlarsınız? Sorusunu cevaplama istenmiştir) kullanılarak gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda, ölüm ve ölümün geri döndürülemezlik kavramını ebeveynler, ebeveynler olmayanlara göre çocuklarda daha erken yaşlarda geliştigi ve çoğunun çocuk ve ölüm çalışmalarında kavrayışla ilgili ortaya çıkan yaşta daha da erken yaşta kazanıldığına inandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda çocuktaki ölümün kalıcılığının ve geri döndürülemezlik boyutunun anlayışındaki ortaya çıkan farkların nedeni olan değişkenin çalışmadaki bireylerin medeni durumu olmaktadır. Buna göre evli bireylerin, bekar bireylere göre çocuktaki ölüm algısının daha erken kazanıldığına inandıkları görülmüştür. Bu çalışma ile ebeveynlerin ölüm deneyimi karşısında yaşanabilecek fizyolojik ve psikolojik durumlar karşısında yetkin olabilmek için çocukların bilişsel dönem özellikleri konusunda eğitim ihtiyacı olduğu belirtilmiştir.

Nguyen ve Gelman (2002) tarafından yapılan araştırma; 4 ve 6 yaşlarındaki çocukların ölüm kavramını kavrayış düzeylerinin, ölümün alt bileşenleri üzerinden ve özellikle evrensellik, kaçınılmazlık, kesinlik ve nedensellik bileşenlerinin “bitki temaları” odağında incelenmesi ile üç deneysel çalışma şekli yapılmıştır. Çalışmada ABD’nin Ortabatı eyaletlerinde bulunan, dört üniversitenin sponsor olduğu bir okuldan 4 yaşında 30 çocuk ve 6 yaşında 20 çocuk seçilmiştir. Deneysel araştırma modeli ile gerçekleştirilen çalışma 3 aşamalı bir şekilde yapılmıştır. Deney 1; çocukların ağaç, yabani ot ve çiçek gibi üç bitki türü üzerinden ölüm kavramının alt bileşenlerini değerlendiren bir görüşmedir. Deney 2; ölümlülüğün yalnız canlılar için geçerli olduğunu test etmek için çocuklardan bitki ve el yapımı eşya resimlerinden hangilerinde ölümün özellikleri bulunduğunu göstermeleri istenir. Deney 3; çocuklar, bitki ölümünü hayvanların ölümleri

ile karşılaştırır ve uygun resmi seçer. Üç deneyin sonuçlarından elde edilen bilgiler, 6 yaşındaki çocukların ve kısmen de olsa 4 yaşındaki çocukların ölüm kavramının alt bileşenlerini anladığını ve bileşenlerin evrensellik boyutu açısından bitkiler ve hayvanlar için aynı geçerlilikte olduğunu, yalnız bu durumun yapay cansız nesneler için geçerli olmadığını gösterdikleri bulunmuştur. Üçüncü deneydeki karşılaştırmada, çocukların ölüm kavramlarını hayvanlar üzerinden daha kolay anlayıp ve gelişmiş şekilde çözebildikleri sonucuna ulaşılmıştır. 4 ve 6 yaşındaki çocukların bitkileri biyolojik, canlı bir varlık olarak anlamaya başlayabildikleri en erken yaşta olduğu; hem bitkiler hem de hayvanlar için geçerli olan ölümlülük kavramına sahip olduğu ve ölüm kavramını anlamada ciddi gelişmeler gösterdiği, kritik yaş aralığında olduğu görülmüştür.

Slaughter ve Lyons (2003) tarafından yapılan çalışmada küçük çocukların yaşam, insan vücudu ve ölüm kavramları açısından yaşamsallık ve ölüm arasında kıyaslama yapabilme gelişimleri incelenmiştir. Avustralya'nın Brisbane şehrinin sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bir bölgesindeki gündüz bakım evine devam eden 3-6 yaşları arasındaki 60 çocukla çalışılmıştır. Deneysel araştırma yöntemine göre yapılan çalışmada, ön test, eğitim ve son test modeli kullanılmıştır. Öncelikle tüm katılımcılar ile yapılandırılmış görüşmeler yapıp, insan vücudunun fonksiyonu ve ölüm hakkındaki bilgileri belirlenmiştir. Akabinde bu örneklemden 40 çocuk eğitim grubuna alınarak; insan vücudu ve bu yaşamsallığın devamı için bedenin çalışmasının nasıl işlediği öğretilmiştir. Vücudun işleyişi (kan, oksijen) ve organların görevleri (kalp) gibi gerekli yaşamsal faaliyetlerin anlatıldığı eğitim deney grubuna iki hafta boyunca verilmiştir. Kontrol grubu 20 kişiden oluşmakta ve eğitim almamıştır. Sonrasında 60 çocuğun hepsi ile tekrar görüşülerek; insan vücudu ve ölüm hakkındaki bilgileri değerlendirilmiştir. Sonuçlarda insan vücudunun işleyişi ve canlılık için yaşamsal faaliyetlerin gerekliliği konusunda fikir yürütebilen çocukların daha gelişmiş ölümü kavrayış düzeylerinin olduğu; eğitim sonrasında vücudun işleyişi ve yaşamsal fonksiyonlar hakkında biyolojik bilgiler öğrenen çocukların ölüm kavramlarını daha kolay öğrendikleri ve yaşamsal fonksiyonların gereklilik nedenlerinin açıklandığı çerçeve bir eğitim programın, çocukların ölümle ilgili kavramları geliştirerek tekrar oluşturması ve daha olgun bir ölüm algısına sahip olmasına yardımcı olduğu görülmüştür.

Slaughter ve Griffiths (2007) tarafından yapılan çalışmada ölüm olayının biyolojik bir terim olarak algılamasının ve gelişimsel süreçler açısından zihninde olgunlaşmış bir

ölüm algısına sahip olunmasının, küçük çocuklardaki ölüm korkusunu etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Yaşları 4 ile 8 arasında değişen ve %90'ını Kafkas olan 90 çocukla (46 kız, 44 erkek) çalışılmıştır. Katılımcılar Avustralya'nın Brisbane şehrindeki iki anaokulu ve dört ilkokulundan seçilmiştir. Bu çalışmada çocuklara görüşmelerde iki veri toplama aracı kullanılmıştır: ilki ölüm kavramının beş alt bileşenine dair bilgileri değerlendirmek için görüşme, ikincisi ise çocuklar için ölüm kaygısı ölçeğidir. Ayrıca çocukların genel kaygı düzeyleri için ebeveynlerden alınan bilgi raporları kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda çocuklarda ölüm korkusu ve kaygısı üzerinde cinsiyetin etkisinin bulunmadığı; ölüm kavramını anlayış düzeylerinin, alt bileşenlerinin kazanılmasının ve ölümün biyolojik bir olay olarak anlaşılmasının yaşla birlikte arttığı; yaşla ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında, ölüm korkusu düştükçe olgunlaşmış bir ölüm anlayışına sahip olduğu ve ölümün biyolojik bir olay olarak kavrandığı görülmüştür. Araştırmadaki “çocukların ölümle ilgili yeni bilgileri içselleştirebilmesi için öncelik ölüm kaygısını azaltmak olmalıdır” çıkarımı; çocuklarla ölüm ve ölmek üzerine biyolojik açıdan konuşmak, onların ölüm korkusunu hafiflettiği düşüncesini desteklemektedir.

Lee, Lee ve Moon (2009) tarafından yapılan çalışmada erken çocukluk dönemindeki çocukların ölümü anlama düzeylerinin belirlenmesi, uygulanan ölüm eğitimi programının etkililiğinin araştırılması ve deneysel veriler ışığında çocukların gelişimsel süreçlerine uygun ölüm eğitimi hakkında bilgiler toplamak amaçlanmıştır. Kore’de bir anaokuluna devam eden 5-6 yaşları arasındaki 80 çocuk (43 erkek, 37 kız) ile çalışılmıştır. Katılımcılar sosyo-demografik özellikler açısından kırsal ve kentsel mahallerde yaşayan karma bir gruptur. Çocukların %76’sı evcil hayvanlarının, %13’ü yakın akrabalarının ölümü ile kayıp yaşamıştır. Deneysel araştırma modeli ile gerçekleşen çalışmada kontrol ve deney gruplarındaki toplam 80 çocukla ölüm kavramını anlama düzeylerini belirlemek için, birebir ön görüşme uygulanmıştır. Görüşme sonrasında, sadece deney grubuna 11 eğitsel etkinlikten oluşan ölüm eğitimi programı uygulanmış ve kontrol grubuna ölüm eğitimi verilmemiştir. Uygulamadan sonra her iki gruba da tekrar görüşme yapılarak toplanan verilerin analizinde erken çocukluk dönemindeki çocukların ölüm kavramını anlayış düzeylerinde, müdahale(ölüm eğitimi) öncesinde iki grup arasında anlamlı fark bulunmadığı; ölüm eğitimi öncesinde ölüm kavramlarının alt bileşenlerindeki beş kategori “nedensellik(causality), yaşlılık(old age), geri döndürülemezlik(irreversibility),

sonlanma(finality) ve kaçınılmazlık(inevitability)” açısından da anlamlı fark bulunmadığı; ölüm eğitimi uygulandıktan sonra yapılan görüşme sonrasında, deney grubunun ortalama puanlarının beş kategorinin tamamında görüşme öncesindeki puanlara göre anlamlı derecede yüksek çıktığı; kontrol grubunun görüşme öncesi ve sonrası puanları arasında fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca araştırma ölüm eğitiminin sonra deney grubundaki çocukların olgunlaşmış ölüm anlayışı göstermeleri ve puanlar arası farkın istatistiksel olarak anlamlı olması çocuklara gelişim dönemlerine özel ölüm eğitimi vermenin gerekliliği kanıtlamaktadır.

Vlok ve de Witt'in (2012) tarafından çalışmada okul öncesi dönem çocuklarının ölüm olgusunun nedenini “yaşamsal nedensellik” çerçevesinde vücut organlarının işlevi hakkında fikirler yürüterek açıklamada “naif biyoloji teorisi” kullandıklarını kanıtlamak amaçlanmıştır. Kent ve kırsal bölge okullarından seçilen 8 okul öncesi çocuğu ve 4 eğitimci ile çalışılmıştır. İki farklı sosyoekonomik ve kültürel ortamdan seçilen katılımcılar ile çalışmanın kültürel çeşitliliğine de bakılmak istenmiştir. Nitel araştırma türlerinden olgu bilim (Fenomenoloji) araştırma modeli ile gerçekleşen ve yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulguların sonuçları, yaşamsal nedenselliğin biyolojik hedefleri gösteren temalardaki verilere göre düzenlenmiştir. Katılımcı çocukların bu deneysel araştırmada “naif biyolojik teorisini” kullandığı ve vücut organlarının işlevi hakkında fikir yürütürken, “yaşamsal nedensellik” kavramına değindikleri görülmüştür. Çocuklardan çoğunun, ölüm sebebini açıklarken, silahla öldürölme, zehirlenme, taşla vurma gibi temadan hariç dışsal sebepleri belirtsele de; tema dahilinde ölüm nedeni içsel ve biyolojik olduğu yönünde açıklamalarda bulunan çocukların vücut organlarının işlevi ile ilgili biyoloji bilgilerine sahip oldukları görülmüştür. Organların işlevi ve yaşam nedenselliğı ile ilgili bilgi toplanırken; çocukların göz, ağız, dil, el ve ayak gibi organların görevleri ile ilgili doğru açıklama yaptıkları ve yaşamı sağlayan organlar olarak görmedikleri bulunmuştur. Çoğu yaşamsal hayati organların (beyin, kalp, mide, akciğerler, kemikler) ve kanın vücuttaki işlevlerini bildikleri için; bu organların yaşam için gerekli olduğu konusunda fikir yürütebildikleri görülmüştür. Yaşamsal organlar ile ilgili cevaplarda “ölü, çalışmayı durdurur, bozulur, ölür, patlar, ölüm” gibi terimler kullandıkları görülmüştür. Çocukların vücut organlarının işlevini ve görevlerini biliyor olmaları, organlardan hangilerinin yaşamsal hayati organ olduğunu bulmalarına yardımcı olmuştur. Bu durumda beş ve altı yaşları arasındaki bu

çocukların ölümün psikolojik boyutundan ayrı olarak, biyolojik boyutunu daha iyi anladıkları ve yaşamın sürdürebilmesi için bedenın işlevlerine devam etmesi gerektiğini; aynı zamanda bedenın içini bir yaşam makinesi gibi düşündükleri için organlardan birinde olabilecek önemli bir arıza ve bozulmada bedenen yaşamın sonlanmasına yani ölümle sonuçlanacağını anladıkları gözlemlenmiştir. Bu süreçte ölüm kavramın biyolojik yönden gelişimini; eğitim, sosyoekonomik düzey ve kültür gibi öğelerin etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Eğitimci katılımcıların hepsinin çocukların bedenleri ve ölümle ilgili sorularına rehberlik edilmesinin önemine vurgu yaptıkları görülmüştür.

Hopkins (2014) tarafından yapılan araştırmada ilkokula devam eden çocukların ölüm kavramını biyolojik bir olay algılamasında yaşın ve bilişsel gelişimin etkisi incelenmiştir. Ayrıca dini inançların, geçmiş ölüm ya da ciddi hastalık deneyimlerinin ve sosyo-ekonomik düzeyin, çocuğun ölüm kavramının gelişimi üzerinde olası etkileri de incelenerek araştırma daha kapsamlı hale getirilmiştir. 92 İngiliz ilkokul çocuğu ile çalışılmıştır. Karma araştırma yöntemi ile kesitsel araştırma modeli ile gerçekleşen bu çalışmada bağımsız değişken olan yaşlara dört çocuk grubu oluşturularak (4-5yaş, 6-7yaş, 8-9yaş ve 10-11 yaş), ölüm kavramının beş alt bileşeninin kazanılması yönünden karşılaştırılmıştır. 4-5 yaş grubu çocuklarının ölüm alt bileşenlerinden ilk önce “geri döndürülemezlik” bileşenini anladıkları ve “uygulanabilirlik, sonlanma-işlevsizlik ve kaçınılmazlık” bileşenlerini ise kavramaya başladıkları görülmekle birlikte ölümü kavrayış düzeylerinde olgun bir anlama geliştiremedikleri bulunmuştur. 6-11 yaş grubu çocuklarının çoğunun ise ölüm kavramının alt bileşenlerinden beş kategoriye de çeşitli derecelerde anlayabildikleri ve “nedensellik” bileşenini en son anlaşılabildiği görülmüştür. “Geri döndürülemezlik” bileşeninin 10-11 yaş grubunda, diğerlerinden farklı olarak daha anlamlı ve gelişmiş bir düzeyde anlaşıldığı, yaşam ile ölüm hakkındaki fikirlerin oluştuğu ve sorgulamaların başladığı gözlemlenmiştir. Yani ölümün bir son olmadığı, ölümlerin öbür dünyada yaşayabileceği düşüncesinden hareketle ölümden sonraki hayata inancı olan yeni düşünme şekli geliştirirler. “Geri döndürülemezlik” kavramı bu yeni düşünme tarzını yansıtacak şekilde değişir. 4-11 yaşları arasındaki İngiliz çocuklarının ölümü kavrayış düzeylerinin yaş ve bilişsel özelliklerine göre farklılaşan oranlarda olduğu; 4-5 yaş ve 6-11 yaş arasında anlamlı farklılık olduğu ve özellikle 10-11 yaş grubu ölümün “geri döndürülemezlik” bileşenini kavramış olmakla

diğer iki gruptan ayrıldığı gözlemlenmiştir. Çalışmada ölümün kavranma sürecinin, aşamalı gelişim modeline göre değil de U şeklindeki eğimli modele göre olduğudur.

Panagiotaki, Nobes, Ashraf ve Aubby (2015) tarafından yapılan çalışmada ölüm kavramının kazanımında ölüm alt bileşenlerini (kaçınılmazlık, geri dönülmezlik, uygulanabilirlik, nedensellik) farklı yaşa, kültüre ve dine sahip çocukların nasıl algıladıkları ve bu kültürel deneyimlerin kazanıma etkileri araştırılmıştır. Çalışmaya 4-7 yaşları arasındaki 188 İngiliz ve Pakistanlı çocuk katılmıştır. Londra’da yaşayan ve laik devlet ilkokuluna devam eden Beyaz İngiliz çocuklar, Londra’da devlet ilkokuluna devam edip, camilerde dini dersler gören İngiliz Müslüman çocuklar ve Pakistan’da köyde yaşayan, devlet ilkokuluna devam eden Müslüman çocuklardan oluşan üç grup karşılaştırılmıştır. İlişkisel araştırma yöntemi kullanılan çalışmada görüşme esnasında çocuklara ölümün alt bileşenlerini kapsayan (kaçınılmazlık, uygulanabilirlik, geri döndürülemezlik, nedensellik ve işlevsizlik-sonluluk) 5 soru sorulmuştur ve her alt bileşene verilen cevaplar 0, 1 ya da 2 puan almıştır. Bu çalışmanın sonucunda, ölüm kavramının alt bileşenlerinden “Geri Döndürülemezlik” bileşeninin ilk, “Nedensellik” bileşeninin ise son kazanıldığı; iki İngiliz grubu çocuklarının “Kaçınılmazlık, Uygulanabilirlik, Geri Döndürülemezlik ve İşlevsizlik-Sonluluk” gibi ölümün alt bileşenlerini kazanmada benzerlik gösterdikleri; Pakistanlı Müslüman çocukların “Geri Döndürülemezlik” bileşenini, her iki İngiliz grubundaki çocuklardan daha önce kazandıkları; kültürel yönden farklı her üç grupta da çocukların “Nedensellik” bileşenini kazanma göstergelerinin çok sınırlı olduğu; çocuklarda ölümü olgun kavrayış düzeyinin 4-7 yaşları arasında geliştiği ve ölümü biyolojik bir olay olarak algılamının büyük oranda ölüm kavramını kazanmanın “evrensel” olduğu bulunmuştur. Kültüre özgü deneyimlerin ve özellikle kent ya da köyde yaşamaya bağlı deneyimlerin, çocukların ölümle ilgili düşüncelerini etkilediği görülmüştür.

Ji, Cao ve Han (2017) tarafından yapılan çalışmanın öncesinde araştırmacılar tarafından; Çin kültüründe ölüm kavramının tabu olması sebebiyle yetişkinlerin çocuklarla ölüm hakkında konuşmakta zorlandıkları ve aynı zamanda medyanın ölüm kavramı hakkındaki uygunsuz, gerçekçi olmayan tanımları ile çocukların yanlış yönlendirilmesi ile onların ölümle ilgili korku, baskı, suçluluk duyguları hissetmelerine yol açtığı görülmektedir. Bir taraftan da ölüm konusu kapatılmaya çalışıldıkça çocuklarda merak duygusunun arttığı ve çocukların psikolojik olarak travma yaşamasına sebep

olduğu görülmüştür. Bu nedenlerden ötürü bu çalışma, okul öncesi dönemdeki Çinli çocukların ölüm kavramını algılaması ve bilişsel gelişiminin süreçleri içinde ölüm algısının gelişimi incelenerek çocukların yaşamlarındaki eğitimlerine uyarlanarak rehberlik almalarını sağlayabilir düşüncesi ile yapılmıştır. Çalışma, Çin'in Jiangsu Eyaletindeki bir anaokuluna devam eden 4-6 yaş arası 180 çocuk ile gerçekleştirilmiştir. Yaşlarına göre eşit sayıda gruplandırılmıştır (4, 5 ve 6 yaş 60'ar çocuk). Piaget'in klinik deneysel çalışması uygulanarak yapılan bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile çocuklarla birebir mülakat yapılmış ve açık uçlu sorular sorulmuştur. İlk olarak resim sınıflandırması (içinde bir yaşlı, bir çocuk bulunan, ortak özellikleri olan canlı-cansız varlıkların olduğu resimler) yaparak ölümlü ve hayatı olmayan şeklinde 22 adet resmi iki gruba ayırmaları ve ardından ölüm kavramının ne olduğu sorusuna ve ölüm algısının beş adet alt bileşenini (uygulanabilirlik, evrensellik, geri döndürülemezlik, işlevsizlik ve nedensellik) içeren sorulara cevap vermeleri beklenmiştir. Verilerin analizi ve literatürle yapılan tartışma ile 4-6 yaş arası Çinli çocukların ölüm bilişi düzeyleri hakkında şu sonuçlara varıldığı görülmüştür: 1) Çocukların yaşları büyüdükçe, ölümü anlayışı gelişir. 6 yaşındakilerin ölümü daha iyi anladılar ve 5 yaş grubu ölümü anlamak için kritik dönemdedir. 2) Canlı-cansız varlıkların ölümü konusundaki farkı büyüdükçe daha doğru anlayabilirler. Çocuklar hayvanların ölümünü bitkilerinden daha iyi anladılar. 3) Cinsiyetin, çocukların ölüm kavramını anlamasında anlamlı bir etkisi yoktur. Ölüm kavramını anlatırken erkekler “şiddet” öğeli kelimeleri kullanma eğiliminde iken, kızlar ise daha hassas ve “duygusal” öğeleri tercih ediyor. 4) Evcil hayvan deneyiminin ölüm algısı üzerinde önemli bir etkisi bulunmamakla birlikte, evcil hayvan deneyimi olan çocuklar, olmayanlara göre biraz daha iyi puan aldı. 5) Çocuklar ölümün kavramının alt bileşenlerini kendi yaş grupları içinde değişken ama yaşla büyümeye bağlı olarak belirli sıra içinde kazanırlar (uygulanabilirlik, evrensellik, ölüm algısı, geri döndürülemezlik, nedensellik, işlevsizlik). Çocukların ölüm algısı içinde bulundukları bilişsel dönem duyarlılığı ile benmerkezcilikten etkilenir. Çalışmada çocukların okuldaki eğitimlerinde “ölüm eğitiminin” yer alması ve ölüm kavramını doğru şekilde anlamlandırabilmeleri için resimli kitaplarından ve evcil hayvan besleme gibi deneyimlerden faydalanabilmelerinin önemi belirtilmiştir.

Yang ve Park (2017) tarafından yapılan çalışmada farklı kültürlerdeki küçük çocukların bilişsel gelişim düzeylerine göre ölüm, yas ve kaybı nasıl anladıkları ve bu

durumlara karşı duygusal tepkileri araştırılmıştır. Kore, Çin ve ABD’den toplanan veriler ile yapılan çalışmada, 5-6 yaşları arasında 52 Koreli, 16 Çinli ve 16 Çinli Amerikalı olmak üzere toplam 84 çocuk ile çalışılmıştır. Fenomenografik araştırma yöntemi ile gerçekleşen çalışmada katılımcılara boş kağıt, kalemler ve boyalar verilerek, ölüm dendiğinde akıllarına gelen kavramı çizimleri istenmiş ve akabinde bu çizimler ile “karakter, olay, yer ve zaman” gibi temalar yönünden sorular sorulmuştur. Çocukların ölüm, yas ve kayıp ile ilgili bakış açılarını, izlenimleri ve duygularını keşfetmek için tümevarımsal olarak analiz edilmiştir. Katılımcı 5-6 yaş çocukların resimlerinin tematik analizi ve açık uçlu sorular ile yarı yapılandırılmış görüşmeler sonucunda çoğunun ölümü korku, kaygı, üzüntü, yalnızlık gibi olumsuz duygular ile ilişkilendirdiği; 5-6 yaş çocuklarının bilişsel gelişim düzeylerinde ölümü ve yası anladıkları (çoğunun ölümü gerçekçi ve somut perspektif ile anlatması); ölüm ve yasin anlamlandırılmasında sosyo-kültürel faktörlerden etkilendiği; çizimlerin ortak ana temalarının; ölümün nedenleri, ölümü durdurma çabaları ve ölümden sonraki süreç gibi durumları içerdiği bulunmuştur. Çalışmada elde edilen bulgulara dayanarak ölüm kavramına yönelik yapılan araştırmalarda genellikle çalışma grubu olarak çok tercih edilmeyen küçük çocuklarla çalışma hedeflenerek, literatüre katkı sağlandığı ve çocukların çizdikleri resimlerin onların gelişim özellikleri açısından uygun bir veri toplama aracı olduğu yönünde çıkarımlar yapılmıştır.

Panagiotaki ve ark. (2018) tarafından yapılan çalışmada 4-11 yaşları arasındaki İngiliz çocuklar ile yetişkinlerin ölüm anlayışlarının gelişim süreçleri araştırılmıştır. Aynı zamanda bu gelişim süreçlerinin üzerinde etkisi olabileceği düşünülen birbiri ile ilişkili dört değişken grubu (ebeveynlerin dini, öbür dünya ve manevi inançları, bilişsel beceri, ailenin sosyo-ekonomik durumu, geçmiş ciddi hastalık ve ölüm deneyimi) gibi ve tüm katılımcılar tarafından, ölüm kavramının beş alt bileşeninin anlaşılmasında (kaçınılmazlık, evrensellik, geri döndürülemezlik, nedensellik ve sonlanma) yaş faktörü ve ölüm kavramının açıklanmasında doğa üstü güçlere inanç gibi değişkenler de test edilmiştir. Doğu İngiltere’deki üç devlet ilkokulu ve bir özel okuldan, 4-11 yaş arası (4-5 yaş, 6-7 yaş, 8-9 yaş ve 10-11 yaş grupları şeklinde) 93 çocuk ve 43 yetişkin olmak üzere toplam 136 kişi ile çalışılmıştır. Bu araştırma da ölçme yöntemi olarak; önceki araştırmacılar tarafından kullanılan “ölüm kavramı mülakatı” kullanılmıştır. Tüm katılımcılarla birebir görüşme yapılarak, ölüm kavramının beş alt bileşenini değerlendiren

14 soru yöneltmiştir. Yetişkin örnekleme de aynı sorularla test edilmiştir. Görüşmelerdeki bulguların sonucunda, çocukların ölümün temel ve genel hatlarını 4-5 yaş gibi erken zamanda anladıkları; çocukların ölümün kaçınılmazlık, evrensellik ve nedensellik bileşenlerini anlamaları yaşla birlikte biyolojik boyuta geldiği ve doğrusal bir gelişim modeli izlediği; küçük çocuklar, ölümün geri döndürülemezlik ve sonlanma, vücudun işlevsizliği bileşenlerini anlama da iyi oldukları; yaşın artması ile birlikte özellikle 10-11 yaşları arasında çocukların çoğunda, ölümün açıklamasında biyolojik boyutundan çok, doğaüstü, ruhani, dini gibi metafiziksel boyutuna yer verdikleri, yani ölümle ilgili biyolojik ve dini fikirlerin bir arada oluştuğu; yetişkin örneklemindekilerin tamamına yakını, yaşça büyük çocukların aksine ölümüne dair biyolojik boyutunda yanıtlar verdikleri ve ölüm konusunda, birlikte varoluş düşüncesine yönelik hiçbir kanıt göstermedikleri, yani ölümle ilgili açıklamalarında hiçbir dini ve metafizik boyutundan öğelere yer vermedikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca ebeveynlerin eğitim, sosyo-ekonomik düzeyleri, din ve öbür dünya inançları gibi değişkenlerinin çocukların ölüm algısı üzerinde etkisinin olduğu bulunmakla birlikte çocukların bilişsel beceri ve geçmiş ölüm deneyiminin etkisi daha az bulunmuştur.

Wong (2019) tarafından yapılan bu çalışmada 5 yaşındaki Çinli çocukların ölümü nasıl algıladıklarını ve ölüm karşısında ortaya çıkabilecek sorunlara yönelik duygusal tepkilerini, resmini çiz ve anlat tekniği kullanarak incelenmesi amaçlanmıştır. Psikologlar tarafından da kullanılan bu teknikle küçük çocukların duygu, düşünce ve deneyimleri keşfedilebilir olmasından, çocukların resim çizmekten hoşlanmasından ve çizdiklerini yetişkinlere anlatma isteğinden dolayı bu teknik tercih edilmiştir. Bu çalışma, batı kültürlerinden en çok etkilenmiş olan ve Budizm, Taoizm, Hristiyanlık gibi üç dinin baskın olduğu Çin'in şehirlerinden Hong Kong'da yapılmıştır. Üç dinin de ortak özelliği öbür dünya inancına sıcak bakmalarıdır. Bu sebeple araştırmada çocukların ölüm anlayışının bu dinlerin bakış açılarından etkilenmesinin muhtemel olduğu düşünülmüştür. Zippy'nin Arkadaşları adlı sosyo-duygusal program uygulayan 27 anaokulundan, yaşları 53ay-90ay arası olan toplam 149 Çinli çocuk ile çalışılmıştır. Zippy'nin Arkadaşları (ZF) Programı, 2017'de Wong tarafından hazırlanan, çocuklara duygularını anlama ve ifade edebilme, akran çatışması, yakınına kaybetme gibi günlük yaşamda karşılaşılabilecek sorunlarla baş edebilme becerisi kazanmak için stratejiler oluşturmasını öğreten uluslararası bir programdır. Aynı zamanda bu program (Zippy isimli evcilleştirilmiş bir

sopa böceğinin ölümünün hikayesi) ölüm karşısında yaşanabilecek sorunların tartışılmasını içermektedir. Çalışmada veriler toplanırken; anaokulu öğretmeni Zippy isimli evcil hayvanının ölümünü yaşamış küçük bir çocuğun hikayesini okuduktan sonra, katılımcı çocuklardan bir ölüm resmi çizimleri istenmiştir. Fenomenografik araştırma yöntemi kullanılarak, çizim verileri içeriğe bağlı temaları (ölüm kavramının biyolojik, psikolojik ve metafizik boyutları) kapsayacak şekilde analiz edilmiştir. Çocukların çizdikleri resimler ve anlattıklarının analizinin sonucunda 5 yaşındaki çocukların ölüm anlayışlarının oluşmasında ilk olarak ölümün biyolojik, psikolojik ve metafizik kavramlarını anladıkları için bu yaşlarda ebeveynler ve öğretmenlerin hikayeler üzerinden veya ölümle ilgili merak ettiği soruları aktif bir şekilde cevaplayarak ölüm hakkında iletişim kurmaya geçebilecekleri ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda çizimlerin yalnız %15’inde ölüm kavramı biyolojik olarak resmedildiği; bu 5 yaş çocuklarında alt bileşenlerden ilk olarak ölümün işlevsizliği ve nedenselliğinin anlanması; yakın akrabaların ve evcil hayvanın kaybında üzüntü, korku ve ölüm kaygısına yönelik duygularını tanımladıkları; Çin’de ölen atalara saygı ve bağlılıklarını göstermek için yapılan mezar temizleme uygulamasının çocukların ölüm kavramını etkilediği; ölüm olayının çocuk tarafından anlaşılmasında hem kültürel hem de dini fikirlerin etkisinin önemine dikkat çekilmesi gerektiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Gutiérrez ve ark. (2020) tarafından yapılan çalışmada Meksika’daki ebeveynlerin ve çocukların ölüm kavramına yönelik anlayışları ve ölümle ilgili deneyimleri incelenmiştir. Ölümün kucaklandığı, kutlandığı ve aktif olarak benimsendiği Meksika kültüründe bu konuya ilişkin araştırma yapılmamış olması, bu çalışma ile ilk kez; farklı ülkelerde bazı araştırmacıların çocukların ölüm anlayışı ile yaptıkları araştırmalarda ölüm alt kavramlarının anlaşılma sırası ve ortaya çıkış yaşlarının kısmen evrensel olduğu görüşünden farklı sonuçlar çıkabileceği görüşünü düşündürmüştür. Çünkü Meksika kültürü ile ölüm o kadar iç içe geçmiştir ki, çoğu kişiye göre ulusal sembol olarak görülmektedir. Meksika’da “*Día de los muertos*’un” yaygın olarak kutlandığı, Puebla eyaletinden, sosyo-ekonomik yönden düşük ve orta sınıftan ve yaşları 3.5-6.9 yaşları arasında değişen 61 çocuk ve onların ebeveynlerinden oluşan 53 aile ile çalışılmıştır. “*Día de los muertos*”, Puebla’daki çocukların küçük yaşlardan itibaren aktif olarak katıldığı, sosyalleşme fırsatı bulabildikleri ve her yıl düzenlenen ölüm kutlamalarıdır. Çocukların ölüm kutlamalarındaki sosyalleşme sürecinin kültürel bağlamda ölümle ilgisinin var olup

olmadığının daha iyi anlaşılmasına yönelik karma araştırma yöntemi tercih edilen çalışmada, çocukların ölüme karşı tutumlarında bilişsel ve duyuşsal tepkilerini ölçmek için nicel araştırma yaklaşımı ve ebeveynlere çocukların ölüm ve ölümle ilgili kültürel ritüeller ile ilgili sorularına karşı nasıl cevap vereceklerine dair açık uçlu sorular sorularak nitel yaklaşım kullandıkları görülmüştür. Araştırma sonuçlarında katılımcı çocukların özellikle Avrupa ve Amerika’da akrabaları ile yapılan çalışmaların sonuçlarından farklı olarak bilişsel ve duygusal ölüm anlayışları kazanmak için erken yaşlardan itibaren ölüm konusunda kültürel uygulamalar ile sosyalleştikleri vurgulanmıştır. Ayrıca çocukların hepsi biyolojik açıdan ölüm anlayışı sergilemekle birlikte, yaşça daha büyük çocukların tüm canlıların bir gün ölmesi gerektiğine yanıt verme ve kabul etme olasılığının daha düşük bulunduğu ve bu durumun ABD’de yapılan araştırmalardaki ölümde biyolojik anlayışın yaşla birlikte arttığını gösteren bulgularla çeliştiği; çocukların hem ruhsal hem de biyolojik ölüm anlayışlarını benimsedikleri ve önceki araştırmalara göre, ölüme daha az olumsuz yanıtlar verdikleri; yaşça büyük çocukların yakınlarının ölümünden sonra üzgün hissedilmesi gerektiğini belirtmelerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Rodríguez Herrero ve ark. (2020) tarafından “ölüm eğitimi” üzerine olan bu çalışma da tüm eğitim kademelerinde öğretim yapan öğretmenlerin ölüm eğitimine yönelik tutum ve görüşlerinin incelenmesi amacıyla literatürde bu konudaki boşluğu gidermek amaçlanmıştır. Bu çalışma İspanya’nın 12 farklı bölgesindeki çeşitli özellikteki 17 okuldan (devlet, özel, dini ve dini olmayan, kent ve kırsal bölge gibi) 683 öğretmenle yapılmıştır. Kesitsel araştırma deseni ile gerçekleşen bu çalışmada geniş bir örneklem ve psikometrik ölçüm araçları kullanılmıştır (Öğretmenler için Ölüm Eğitimi Tutum Ölçeği “DEAS-T” ve Ölüm Eğitimi Anketi “DEQ-T”). Psikometrik değerlerin sonucunda, ölüm eğitimine yönelik orta derecede olumlu tutum sergilendiği; cinsiyet, yaş, öğretmenin branşı ve dini inançlar gibi değişkenlerin hepsinin sonuçları etkilediği; yaş faktörü açısından, yaşlı öğretmenlerin ölüm eğitiminin uygulanması ve önemi konusunda daha olumlu tutum sergiledikleri; branş faktörü açısından, danışman ve rehberlik öğretmenlerinin ölüm eğitimine yönelik en olumlu tutuma sahip oldukları; dini inançlar faktörü açısından, kendilerini ateist olarak belirten öğretmenlerin, ölümün eğitime dahil edilmesinde en olumlu tutuma sahip oldukları ve Katolik olanlarla aralarında anlamlı bir fark olduğu; dini okullarda çalışan öğretmenlerin, dini olmayan okullarda çalışanlara göre daha olumlu tutumları olduğu; özel okullarda çalışanların, devlette çalışan öğretmenlere

göre olumlu tutumla ilgili daha yüksek puanlar aldığı; cinsiyet faktörü açısından kadınların, erkeklere göre daha olumlu tutum gösterdiği ve okulun kırsal ya da kentte olmasının sonuçları etkilemediği bulunmuştur. Bulguların sonuçları, ölüm eğitiminin hem müfredatta yer alması hem de kayıp ve yas sürecine hazırlıklı olmak için öğretmenlere yönelik eğitim rehberliğinin olması yönünde olumlu tutum olduğunu göstermektedir.

Bridgewater, Menendez ve Rosengren (2021) çocuk animasyon filmlerinde ölümü inceleyen üç araştırmının yapıldığı çalışmasında animasyon filmlerde ölümü incelemek ve bu filmlerin ölümle ilgili ebeveyn- çocuk konuşmalarını teşvik edebilir mi? amacı güdülmektedir. Çalışmanın sonucunda çocukların animasyon filmlerdeki ölümle ilgili sorularının, genel olarak ölümle ilgili merak ettikleri sorulara benzemektedir. Animasyon filmleri çocukların ebeveynleri ile birlikte izledikleri için ölüm hakkında ebeveyn -çocuk iletişimine yarar sağlaması düşünülmesine rağmen çok az ebeveynin çocukları ile ölüm hakkında konuşmak için bu fırsatı değerlendirdiği ortaya çıkmıştır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma ateist ve inançlı yetişkinlerin görüşme sorularının ilk bölümünde ölüme kavramına yönelik görüşleri ve ikinci bölümünde ise ölüme kavramının çocuklara öğretilmesine ve ölüm eğitimi programlarına bakış açılarına yönelik görüşleri incelenerek yapılmıştır. Bu çalışmada verilerin toplanması ve analizinde nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Nitel araştırma şu şekilde tanımlanmaktadır: Nitel veri toplama yöntemlerinden gözlem, görüşme ve doküman analizinin kullanıldığı, olayların ve algıların doğal ortamda gerçekçi ve bütünsel bir biçimde ortaya konması adına nitel bir sürecin izlenerek oluşturulduğu araştırmalardır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s:39). Aynı zamanda nitel araştırma, disiplinler arası bütüncül bir bakış açısı ile araştırmanın problemini yorumlayıcı bir yaklaşım benimseyip, inceleyen bir yöntem olmakla birlikte üzerinde araştırma yapılan olgu ve olaylar kendi bağlamında değerlendirilir ve kişilerin onlara yüklemiş olduğu anlamlar açısından yorumlanır (Altunışık ve ark., 2010, s: 302). Nitel araştırma yöntemi, bireyin kendi sınırlarını çözebilmesi ve kendi çabasıyla biçimlendirdiği toplumsal sistemlerin derinlerini keşfedebilmesi üzerine geliştirdiği bilgi üretme yollarından birisi olmakla birlikte (Özdemir, 2010), bu yöntemle tasarlanmış araştırma desenlerinde incelenen konu hakkında daha derin kavrayışa ulaşma çabası güdüldür ve burada araştırmacı bir kaşif gibi davranarak ek sorularla gerçekliğin izini takip eder, arar ve karşısındaki bireyin öznel bakış açısına önem verir (Karataş, 2015).

Bu çalışma nitel araştırma desenlerinden durum çalışması ile yapılmıştır. Durum çalışmasına yönelik birçok tanım yapılmaktadır (akt. Subaşı ve Okumuş, 2017) : (Chmiliar, 2010)’ e göre; *“sınırlı bir sistemin nasıl işlediği ve çalıştığı hakkında sistematik bilgi toplamak için çoklu veri toplama kullanılarak o sistemin derinlemesine incelenmesinin içeren metodolojik bir yaklaşımdır”* Merriam (2013)’e göre *“sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi”* şeklinde tanımlamakla birlikte Creswell (2017) ise *“araştırmacının zaman içerisinde sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları (gözlemler, görüşmeler, görsel-işitseller, dokümanlar, raporlar) ile derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırma yaklaşımıdır”* aynı zamanda Davey (1991) *“tek bir durum ya da olayın derinlemesine boylamsal olarak incelendiği, verilerin sistematik bir şekilde toplandığı ve gerçek ortamda neler olduğuna bakıldığı bir*

yöntemdir” der ve bulgulardaki sonuçlarda olayın neden öyle olduğunu ve gelecekte yapılacak çalışmalarda nelerin üzerine odaklanması gerektiği üzerine vurgu yapmakla birlikte, öte yandan Yin (1984) ise “ 1) araştırmada “nasıl” ve “niçin” sorularına odaklanıldığı; 2) araştırmacının olaylar üzerinde çok az ya da hiç kontrolünün olmadığı; 3) olayı ya da olguyu kendi doğal yaşam çerçevesinde çalıştığınızda; 4) olay ve gerçek yaşam arasındaki bağ yeterince açık olmadığı zamanlarda kullanılan bir araştırma yöntemi olarak tanımlanmaktadır” ve Hancock ve Algozzine (2006) kendi doğal şartlarında meydana gelen olayları zaman ve mekan kısıtlaması altında çeşitli veri toplama araçları kullanarak zengin bir şekilde betimlemeye çalışan ve derin temellere oturtulmuş çalışmalar” şeklinde tanımlamaktadır.

3.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubu Türkiye’de yaşayan, 4-9 yaşları arasında çocuğu olan ateist ve inançlı yetişkinlerden oluşmaktadır. Örneklem yöntemi ise; Kartopu veya zincirleme örneklem ile yapılmış olup; ateist ve inançlı yetişkinlerden 12 kişi ateist ve 12 kişi inançlı olmak toplam 24 kişi ile çalışılmıştır. Kartopu veya zincir örneklem tekniği, evreni kapsayan birimlere ulaşmanın zor olduğu yahut evren hakkındaki bilgilerin “büyüklük ve derinliği vb.” gibi eksik kaldığı durumlarda kullanılan bir teknik (Patton, 2005) olmakla birlikte; bu teknikle zengin veri sağlayabilecek birey ve kritik olgulara odaklanma ve evrene bu birey ve kritik olguları takip ederek erişme (Creswell, 2013) fırsatı tanınır ve kartopu örneklemi kullanmak isteyen araştırmacı, ilgilenip inceleyeceği problem durumuna ilişkin, evrende en çok bilgiye sahip olduğunu varsaydığı birey ve olgulara bazı soruları sorarak başlar: *“Bu konu hakkında en çok şeyi bilen kimdir?, Görüşmeye kiminle başlamalıyım?”* şeklindeki (Flick, 2014) gibidir ve böylece araştırmacı bireylere başka kimlerle de görüşebileceğini sorarak, yeni bilgilere ulaşır ama burada kilit nokta ise; araştırmacının, görüştüğü bireylerin güvenini (Grix, 2010) kazanmasıdır (akt. Baltacı, 2018). Çünkü bireyler güven duymadıkları bir kişiye bilgi vermekten çekinebilir ve yeni bireylere ulaşıp, görüşmesi için ona referans olmakta çekinebilir (Marshall, 1996). Aynı zamanda nitel çalışmalarda özellikle kartopu örneklem tekniği; bulunan toplumda “marjinal gruplara, kanun dışı işler yapan kişiler ile toplumun genel davranışlarından sapma gösteren gruplara” erişim sağlamak (Neuman ve Robson, 2014) için kullanılır ve mesela “belirli etnik- dini grupların mensupları, kaçak göçmenler, kayıtsız işçiler veya uyuşturucu ticareti yapan sokak satıcıları” ile oluşturulacak çalışmalarda, hangi bireylerin

bu gruba dahil edilmesinin saptanması ya da evren büyüklüğünün ne kadar olduğunu tahmin etmek (Liamputtong, 2013) mümkün değildir (akt. Baltacı, 2018).

Çalışmada örnekleme dahil edilme kriterleri; katılımcıların ateist ya da inançlı yetişkin olması, 4-9 yaşları arasında çocuğu olması ve çalışmaya gönüllü olmasıdır. Örneklem dışlanma kriterleri ise; katılımcı seçim kriterlerine uymayan yetişkin olma, gönüllü olmama, ateist ya da inançlı ve çocuğu olmama durumlarıdır.

Çocukların etkilenip ve en çok öğrenmek istediği konulardan biri olan ölüm kavramıdır ve çocuklar belli yaştan sonra ölümün bir son olup olmadığını öğrenmek istemekte ama son olmaması beklentisi içinde de olmaktadır. Çocukların ileriki dönemlerde karşılaşacakları, bir şekilde sevdiklerinin ve kendilerinin ölecek olmaları gerçeğini keşfetmeleri durumu, yüz yüze gelecekleri en büyük problemlerden birini teşkil etmektedir (Karaca, 2000, s: 197). Bu durumda da okul öncesi dönemi de kapsayan 4-6 yaş arası çocukların sıklıkla ölümle ilgili soru sormaya başladığı görülür (Goldman, 2009, s: 8-9). Ayrıca Kula (2017) yayınladığı makalesinde erken çocukluk dönemindeki çocukların, gelişim özellikleri doğrultusunda ölümün nasıl anlatılması gerektiğinin önemi üzerinde durmuştur. Yurt dışı ve yurt içi yapılan ölüm kavramı ve çocuk konusu çalışmalarında sıklıkla; 3 yaştan başlayarak 3-6, 4-6,5-6, 4-7, 4-11,7-11 ve 8-13 yaşları arasındaki çocuklarla ve onların aileleri ile çalışıldığı görülmüştür. Bu çalışmada da aynı şekilde Slaughter ve Griffiths (2007)'in 4-8 yaşları arasındaki çocuklarla yapılmış ve çocukların ölüm kavramına yönelik bakış açıları üzerinden hareketle; ateist ve inançlı yetişkinlerin çocuklarının bu yaş aralığında iken ailelerine ölümle ilgili merak ettikleri soruları sorabileceği ve ölüm hakkında iletişim kurdukları düşünülerek, bu yaş aralığı belirlenmiştir. Böylece çalışmanın katılımcıları, Türkiye'nin çeşitli illerindeki (Kocaeli, İstanbul, Gaziantep, Malatya, Kırklareli, İzmir, Antalya, Yalova ve Ankara) ateist ve inançlı yetişkinlerden, 4-9 yaşları arasında çocuğu olan anne ya da babalar oluşturmaktadır. Araştırmanın katılımcılarını 10 kadın (6 inançlı, 4 ateist) ve 14 erkek (6 inançlı, 8 ateist) olmak üzere toplam 24 kişi oluşturmaktadır.

3.2.1. Çalışma grubunun özellikleri

Çalışma grubuna ilişkin demografik bilgilerin dağılımları Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4, Tablo 5 'de özetlenmiştir.

Tablo 2: Araştırmaya katılan ateist bireylerin demografik bilgi dağılımı

SIRA	CİNSİYET	YAŞ	ÖĞRENİM DURUMU	MESLEK	YAŞADIĞI YER	MEDENİ DURUMU	İNANÇ TÜRÜ	ÇOCUĞUNUN CİNSİYETİ	ÇOCUĞUN YAŞI	GÖRÜŞME SÜRESİ (DAKİKA)
1	ERKEK	38	LİSANS	İNŞAAT MÜHENDİSİ	MALATYA	BEKAR	ATEİST	KIZ	8	00:22:00
2	ERKEK	38	YÜKSEK LİSANS	AVUKAT	İSTANBUL	EVLİ	ATEİST	ERKEK	8	00:31:00
3	KADIN	32	LİSANS	İNGİLİZCE ÖĞRETMENİ	İSTANBUL	EVLİ	ATEİST	KIZ	4	00:14:23
								ERKEK	4	
4	ERKEK	44	LİSANS	ELEKTRİK ELEKTRONİK MÜHENDİSİ	İSTANBUL	EVLİ	ATEİST	ERKEK	8	00:21:45
5	KADIN	38	LİSANS	İNGİLİZCE ÖĞRETMENİ	İZMİR	EVLİ	ATEİST	KIZ	8	00:20:22
6	ERKEK	36	YÜKSEK LİSANS	MEMUR	ANTALYA	BEKAR	ATEİST	ERKEK	6	00:14:17
7	KADIN	43	LİSANS	PEYZAJ MİMARİ	İSTANBUL	EVLİ	ATEİST	ERKEK	7	00:18:00
8	ERKEK	32	ÖN LİSANS	ŞOFÖR	YALOVA	EVLİ	ATEİST	KIZ	4	00:14:42
9	ERKEK	42	LİSANS	ÖZEL SEKTÖR	ANKARA	EVLİ	ATEİST	ERKEK	9	00:24:15
10	ERKEK	40	ÖN LİSANS	MAKİNE TEKNİKERİ	ANKARA	EVLİ	ATEİST	KIZ	6	00:19:37
11	ERKEK	33	ÖN LİSANS	ÖĞRETMEN	İSTANBUL	BEKAR	ATEİST	ERKEK	5	00:11:45
12	KADIN	35	LİSANS	ÖĞRETMEN	İSTANBUL	EVLİ	ATEİST	ERKEK	4	00:09:52
ORTALAMA		37,6							6,2	00:18:30

Tablo 3: Ateist bireylerin demografik bilgi yüzdelik dağılımları

KATILIMCILAR		n	%
CİNSİYET	ERKEK	8	66,67
	KADIN	4	33,33
ÖĞRENİM DURUMU	LİSANS	7	58,33
	YÜKSEK LİSANS	2	16,67
	ÖN LİSANS	3	25,00
MESLEK	MÜHENDİS	2	16,67
	AVUKAT	1	8,33
	ÖĞRETMEN	4	33,33
	MEMUR	1	8,33
	PEYZAJ MİMARİ	1	8,33
	ŞOFÖR	1	8,33
	ÖZEL SEKTÖR	1	8,33
	MAKİNE TEKNİKERİ	1	8,33
YAŞADIĞI YER	MALATYA	1	8,33
	İSTANBUL	6	50,00
	İZMİR	1	8,33
	ANTALYA	1	8,33
	YALOVA	1	8,33
	ANKARA	2	16,67
MEDENİ DURUMU	BEKAR	3	25,00
	EVLİ	9	75,00
ÇOCUĞUNUN CİNSİYETİ	KIZ	5	38,46
	ERKEK	8	61,54

Tablo 4: Araştırmaya katılan inançlı bireylerin demografik bilgi dağılımı

SIRA	CİNSİYET	YAŞ	ÖĞRENİM DURUMU	MESLEK	YAŞADIĞI YER	MEDENİ DURUMU	İNANÇ TÜRÜ	ÇOCUĞUNUN CİNSİYETİ	ÇOCUĞUN YAŞI	GÖRÜŞME SÜRESİ (DAKİKA)
1	KADIN	48	YÜKSEK LİSANS	OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENİ	KOCAELİ	EVLİ	İNANÇLI	KIZ	8	00:43:35
2	ERKEK	44	YÜKSEK LİSANS	DOKTOR	GAZİANTEP	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	8	00:26:40
3	ERKEK	32	ÖN LİSANS	YAZILIM YÖNETİCİSİ	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	KIZ	6	00:29:46
4	KADIN	36	LİSANS	ÇOCUK GELİŞİMİ VE EĞİTİMİ ÖĞRETMENİ	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	KIZ	8	00:13:31
5	ERKEK	38	YÜKSEK LİSANS	İŞ İNSANI (TİCARET)	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	5	00:20:27
6	KADIN	35	LİSANS	İHL MESLEK DERSLERİ ÖĞRETMENİ	KIRKLARELİ	EVLİ	İNANÇLI	KIZ	4	00:31:41
7	KADIN	33	LİSANS	TIP HEKİMİ	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	4,5	00:17:48
8	ERKEK	37	YÜKSEK LİSANS	İL MÜFTÜ YARDIMCISI	-	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	8	00:29:29
9	KADIN	38	ÖN LİSANS	SAĞLIK MEMURU TIBBİ SEKRETER	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	6	00:19:00
10	ERKEK	31	LİSANS	PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK VE REHBERLİK	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	4	00:22:50
11	KADIN	40	ÖN LİSANS	ANAOKULU İŞLETMECİSİ	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	7	00:19:10
12	ERKEK	38	YÜKSEK LİSANS	PSİKOLOG	İSTANBUL	EVLİ	İNANÇLI	ERKEK	6	00:15:20
ORTALAMA		37,5							6,2	00:24:06

Tablo 5: İnançlı bireylerin demografik bilgi yüzdelik dağılımları

KATILIMCILAR		n	%
CİNSİYET	ERKEK	6	50,00
	KADIN	6	50,00
ÖĞRENİM DURUMU	LİSANS	4	33,33
	YÜKSEK LİSANS	5	41,67
	ÖN LİSANS	3	25,00
MESLEK	ÖĞRETMEN	4	33,33
	DOKTOR	2	16,67
	YÖNETİCİ	2	16,67
	İŞ İNSANI (TİCARET)	2	16,67
	MEMUR	1	8,33
	PSİKOLOG	1	8,33
YAŞADIĞI YER	KOCAELİ	1	9,09
	GAZİANTEP	1	9,09
	İSTANBUL	8	72,73
	KIRKLARELİ	1	9,09
MEDENİ DURUMU	EVLİ	12	100,00
	BEKAR	0	-
ÇOCUĞUNUN CİNSİYETİ	ERKEK	8	66,67
	KIZ	4	33,33

3.3. Veri Toplama Araçları

Nitel veri toplama yöntemlerinden, en sık kullanılanı görüşmedir. Bu araştırmada da; “algıların ve olayların doğal, gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konması amacıyla” nitel veri toplama yöntemlerinden görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Görüşme, araştırmada katılımcı olan bireylerin belirli bir konudaki duygu ve düşüncelerini anlatma etkinliği şeklinde tanımlanmaktadır. Görüşmenin temel amacı ise; bireyin iç dünyasına inerek, onun bakış açısını anlamaya çalışmak ve görüşme tekniği ile araştırılan konu hakkında, bireyin “deneyimleri, tutumları, düşünceleri, niyetleri, yorumları, zihinsel algıları ve tepkileri” gibi gözlemlenemeyen bilgilere ulaşılması umulur. Yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve odak grup görüşmesi şeklinde farklı görüşme türlerini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s: 120; Sönmez ve G. Alacapınar, 2011, s: 108). Görüşme sürecinde soruların açık ve anlaşılır bir biçimde katılımcıya yöneltilmesi ve aynı zamanda gerekli durumlarda ek sorularla araştırılan konunun daha da derinleştirilmesi sağlanmalı ve katılımcının sözel olarak belirttiği ifadeleri gözlem ve doküman inceleme yöntemleri kullanılarak doğrulanmalıdır. Birden çok veri toplama

teknığının kullanılması elde edilen bulguların geçerlilik ve güvenilirliklerini arttırması için önemlidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s: 89).

Görüşme, kişilerin bakış açılarını, öznel deneyimlerini, duygularını, değerlerini ve algılarını ortaya koymada kullanılan oldukça güçlü bir yöntem olmakla birlikte; görüşme sürecinin, gözlem ve yazılı dokümanlardan elde edilen verilerle desteklenmesi araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s: 40-41).

Görüşme formu (mülakat şeklinde) ile yapılan görüşmelerde, araştırmacı hem konuya sadık kalır ve önceden hazırlanmış soruları sorar, hem de daha ayrıntıya inip bilgi almak için ek sorular sorar. Görüşme formu, araştırmanın problemine yönelik tüm boyutlarının kapsanmasını güvence altına alması adına geliştirilmiş bir tekniktir. Aynı zamanda (Patton, 2014) nitel bulgulara ulaşmada kullanılan veri toplama yöntemlerinden biri olan görüşmede; açık uçlu sorular sorularak yapılan incelemelerde kişilerin “deneyimleri, algıları, fikirleri, duyguları ve bilgileri” hakkında derinlemesine cevaplar alınmasına olanak tanır ve bu veriler, yorumlamaya yönelik yeterli derecede bağlamı yansıtan doğrudan alıntıyı kapsar (akt. Aydın, 2015).

Bu çalışmada görüşme formu soruları, araştırma problemi ile ilgili tüm boyutları kapsayacak şekilde hazırlanmıştır ve görüşmeler mülakat şeklinde yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile yapılmıştır. Mülakat soruları açık uçlu sorulardan oluşmakta ve cevabı “evet” ya da “hayır” şeklinde verilen sorulara ek olarak “Ne/Neden/Nasıl?” gibi sorular da sorulmuştur. Araştırmacı tarafından oluşturulan “Kişisel Demografik Bilgi Formu” ve “Ölüm Kavramına Yönelik Mülakat Soruları” kullanılmıştır (Ek.1). Görüşmeler birebir yüz yüze, zoom ya da skype üzerinden sesli ve görsel olarak yapılmıştır.

Görüşme Soru Formu: İki bölümden oluşmaktadır:

1) Demografik Bilgiler (9 soru)

2) Mülakat Soruları iki bölümden oluşmaktadır:

2.a) Ölüm Kavramına Yönelik Görüşler (4 soru)

2.b) Ölüm Kavramının Çocuklara Kazandırılmasına Yönelik Görüşler (9 soru)

Kişisel Demografik Bilgi Formu: Araştırmacı tarafından çalışmaya uygun olarak geliştirilen ve bireylerin sosyo-demografik özelliklerine ilişkin bilgi alınan formdur

(cinsiyeti, yaşı, öğrenim durumu, mesleği, medeni durumu, yaşadığı yer, kendini inanç sistemine göre nasıl değerlendirdiği, çocuğunun cinsiyeti ve yaşı)

Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulmuş sorular, ateist ve inançlı yetişkinlerin ölüm kavramını nasıl tanımladıkları, karşılaştıkları ölüm olayı deneyimlerine yönelik duygu ve tutumları, çocuklara ölüm kavramını kazandırmada görüşleri ve kendi çocuklarının ölümle ilgili merak ettiği sorulara nasıl cevap verdiklerini ve “ölüm eğitimi” programlarına bakış açılarını ortaya koymak adına belirlenmiştir. Oluşturulan sorulardan özellikle çocukların ölümle ilgili en çok merak ettikleri ve sordukları sorular alanyazın incelendiğinde; daha önceden yapılmış çalışmalarda yer almaktadır (Köylü, 2004; Koyuncu, 2008; Mehmedoğlu, 2009). Sorular beş uzman tarafından incelenmiş ve uzmanların görüşleri doğrultusunda sorularda düzenleme yapılarak son hali verilmiştir. Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu’ndan gerekli onay alınmıştır (Ek.2).

Bu araştırma için geçerlilik ve güvenirlik için önlemler alınmıştır. Öncelikle görüşme sorularının oluşturulması için literatür incelenmesi yapılmış ve alanda uzman beş akademisyenin görüşleri alınmıştır. Görüşme formu soruları ile çalışma dışı iki gönüllü kişi ile yüz yüze birebir görüşme şeklinde pilot çalışma yapılmış ve soruların anlaşılıp anlaşılmadığı ve görüşmenin ortalama süresi ile ilgili ön bilgi elde edilmiştir. Araştırmada veri kaynağı olan bireylerden oluşan çalışma grubu açık bir biçimde tanımlanmıştır. Veri toplama ve analiz yöntemi ile ilgili açıklamalar ayrıntılı bir biçimde yapılmıştır. Görüşmelerin nasıl yapıldığı, süreleri, ses kayıtların yazıya aktarılması, verilerin nasıl analiz edildiği, elde edilen bulguların nasıl yorumlandığı ve sonuçların sunulduğu açıklanmıştır.

Tablo 6’da görüşme formundaki mülakat soruları verilmiştir.

Tablo 6: Mülakat soruları

Mülakat Soruları
Bölüm I. Ölüm Kavramına Yönelik Görüşler
1. Size göre “ölüm” nedir? Nasıl tanımlarsınız, kısaca açıkla mısınız? Aşağıda yer alan ifadeyi size uygunluğuna (sizin bakış açınıza) göre tamamlayacak şekilde “ölüm” kavramını bir nesneye/objeye veya zihinsel bir imgeye benzeterek, gerekçesi ile birlikte açıklayınız. Ölüm.....gibidir/benzer. Çünkü.....
2. Yakın ilişki içerisinde olduğunuz bir tanıdığınızın (anne, baba, kardeş, teyze, dayı, yeğen, büyükanne, büyükbaba gibi) “ölüm” olayı içerisinde yer aldınız mı?
3. Yakın çevrenizde yaşadığınız/duyduğunuz veya bir şekilde tanık olduğunuz “ölüm” olayı sonrasında aklınıza gelen ilk şey ne olurdu?
4. Yakın çevrenizde yaşadığınız/duyduğunuz veya bir şekilde tanık olduğunuz “ölüm” olayının sizin üzerinizdeki etkileri neler olur?
Bölüm II. Ölüm Kavramının Çocuklara Öğretilmesine Yönelik Görüşler
1. Çocukların eğitimleri sürecinde “ölüm” kavramına yer verilmeli midir? / ölüm kavramı anlatılmalı mıdır? Neden?
2. Çocuklara “ölüm” kavramı sizce kaç yaşından itibaren öğretilmelidir/anlatılmalıdır? Neden?
3. Çocuklara “ölüm” kavramı sizce nasıl öğretilmelidir/anlatılmalıdır?
4. Çocuklara okullarda müfredatın içinde “ölüm” kavramının geliştirilmesine yönelik “ölüm eğitimi” adı altında bir eğitim verilmesini nasıl değerlendirirsiniz? Sizce “ölüm eğitimi” ülkemizdeki okullarda da uygulanmalı mıdır? Neden? Ölüm Eğitimi: Öğrencilere “Ölüm” konusu hakkındaki bilgileri ve duyguları öğretene bir eğitim programıdır.
5. Çocuklara yönelik “ölüm eğitiminin” içeriğinde (konu başlıkları/uygulama basamakları) neler yer almalıdır?
6. Çocuğunuzun, 4 ila 8 yaşları arasında iken “ölmek ne demek?” şeklindeki sorusunu nasıl yanıtlarsınız?
7. Çocuğunuzun, 4 ila 8 yaşları arasında iken “insanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusunu nasıl yanıtlarsınız?
8. Çocuğunuzun, 4 ila 8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye giderler?” şeklindeki sorusunu nasıl yanıtlarsınız?
9. 4-8 yaşları arasındaki küçük çocuklara “ölüm” kavramını açıklamanın güçlüğü nedir?

3.4. Verilerin Toplanması

Araştırmada veri toplama amacıyla hazırlanan görüşme formu soruları; 21 Kasım- 1 Aralık 2020 tarihleri arasında literatür taraması yapılarak oluşturulmuştur ve akabinde görüşleri alınmak üzere çocuk gelişimi ve okul öncesi alanında çalışan beş öğretmen

üyesine gönderilmiş ve uzman görüşleri arasındaki tutarlılık incelendikten sonra forma son şekli verilmiştir. Etik kurul başvurusu 8 Aralık 2020 tarihinde yapılmıştır. 24 Aralık 2020’de Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu’ndan 20/501 kayıt numarası ile etik kurul onayı alındıktan sonra kartopu örnekleme yöntemi ile araştırmaya katılmaya gönüllü kişiler ile görüşülmeye başlanmış ve kabul eden gönüllü katılımcılar ile görüşme için randevu zamanları belirlenmiştir.

Araştırmaya katılmaya gönüllü bireylerle görüşmeler, **12.01.2021-16.02.2021** tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Gönüllü katılımcılar ile görüşmeler 22 kişi ile görüntülü ve sesli şekilde “zoom” ya da “skype” üzerinden yapılmış olup 2 kişi ile ise önceden randevu alınarak ofislerinde bire bir yüz yüze olarak gerçekleştirilmiştir. Öncesinde randevu alınarak, katılımcıların uygun olduğu zamanlarda yapılan görüşmelerin öncesinde, araştırmacı tarafından katılımcılara, görüşme esnasında ses kaydı alınacağı ve ses kayıtlarının kişinin vermiş olduğu bilgilerin yazıya aktarılması için gerekli olduğu belirtilmiştir. Kayıt başladığı andan önce araştırmacı tarafından sesli olarak, Bilgilendirilmiş Gönüllü Onam Formu okunmuştur (Ek. 3). Akabinde araştırmaya katılmayı ve ses kaydı alınmasını tekrar onayladıklarına dair sözlü bilgi alınmıştır ve görüşme formu soruları sırasıyla sorulmuştur. Tüm görüşmeler ortalama 21 dakika 18 saniye kadar sürmüştür. Araştırmaya katılan gönüllü tüm ateist bireylerle görüşme süresi ortalama 18 dakika 30 saniye ve tüm inançlı bireylerle görüşme süresi ortalama 24 dakika 6 saniyedir.

3.5. Verilerin İşlenmesi, Çözümlemesi ve Yorumlanması

Bu nitel araştırmada verilerin çözümlemesinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Ses kaydına alınan görüşmelerdeki tüm veriler bire bir yazıya aktarılmıştır. Nitel veri analiz türlerinden en sık kullanılan içerik analizi; yoğunluklu olarak yazılı ve görsel verilerin analiz edilmesinde tercih edilen bir yöntemdir. Bu yöntemde tümten gelen bir yol izlenmektedir: Araştırmacı ilk olarak, çalışma konusu ile ilgili kategoriler geliştirir ve sonrasında incelemiş olduğu veri setinde oluşturulan kategoriler içine giren resim, kelime ve cümleleri saymaktadır (akt. Özdemir, 2010). İçerik analizinde temel hedef, toplanmış verileri açıklamaya yardımcı olması beklenen kavramlara ve ilişkilere erişmektir. Betimsel analizle özetlenerek, yorumlanan veriler içerik analizinde ise derinlemesine bir şekilde incelenir ve yeni kavramlar keşfedilir. Yani burada temelde gerçekleşen işlem, “birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek

ve okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır” (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s:227; Neuman, 2012, s: 663).

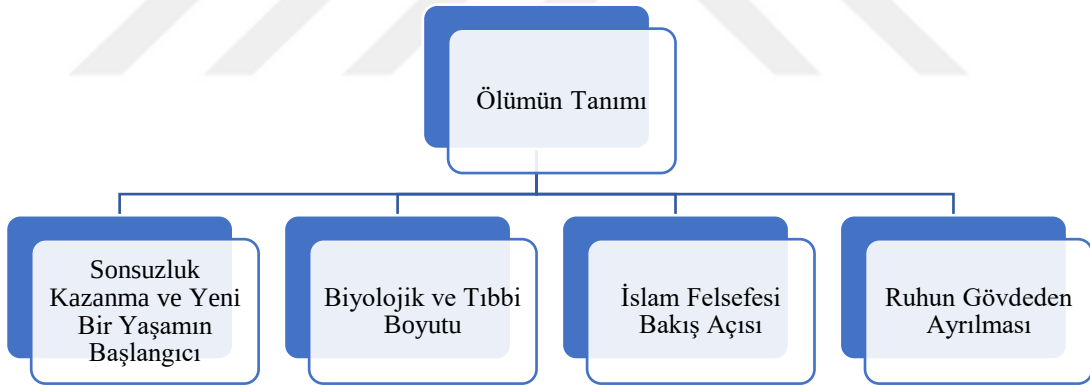

4. BULGULAR

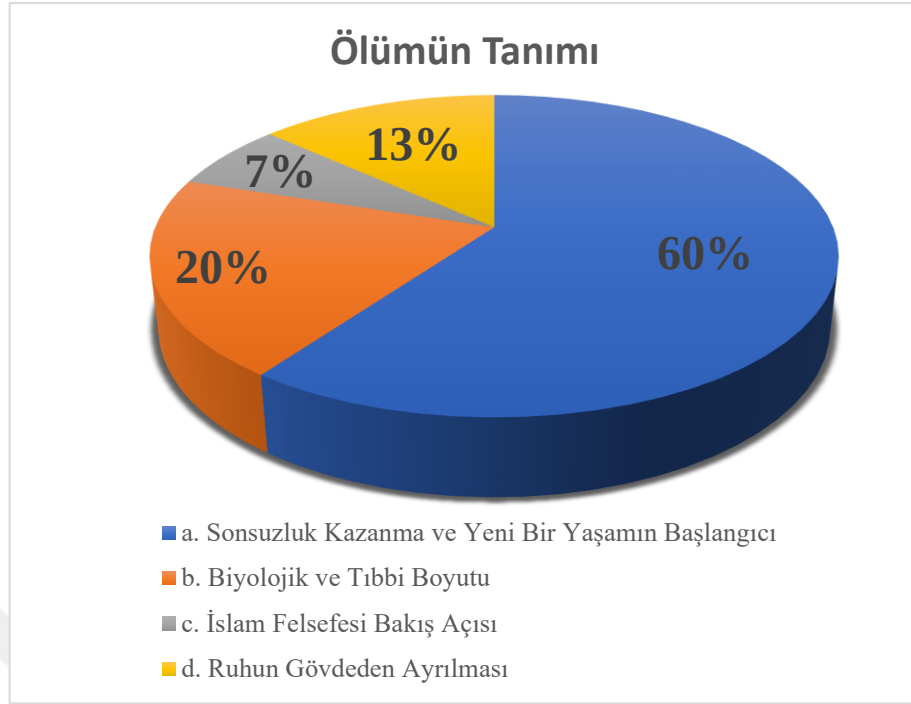
Ateist ve inançlı yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını açıklama biçimlerinin ve ölüm eğitimi programlarını belirlemek amacıyla yapılan görüşmelerin analizleri iki bölüm şeklinde gerçekleştirildiğinde; ilk bölümde yetişkinlerin ölüm kavramına yönelik görüşlerinden oluşan temalara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise ölüm kavramının çocuklara öğretilmesine yönelik görüşlerinden oluşan temalara yer verilmiştir. Katılımcıların görüşleri ateist ve inançlı olmak üzere iki grup şeklinde değerlendirilmiştir. Oluşan temalarda iki grup arasında ortak temalara ve ayrıldıkları noktalar şekiller üzerinde ve yüzdelik dilimleri ise grafiklerle gösterilmiştir.

4.1. İnançlı ve Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramına Yönelik Görüşleri

İnançlı yetişkinlerin ölümün tanımına yönelik görüşleri doğrultusunda 4 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 2’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 3’de belirtilmiştir.

Şekil 2: İnançlı yetişkinlerin ölümü tanımlama biçimleri

Şekil 3: İnançlı yetişkinler ölümün tanımı yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde birinci sorunun ilk alt sorusu doğrultusunda 4 tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Sonsuzluk Kazanma ve Yeni Bir Yaşamın Başlangıcı, Biyolojik ve Tıbbi Boyutu, Ruhun Gövdeden Ayrılması ve İslam Felsefesi Bakış Açısı”dır. Sonsuzluk Kazanma ve Yeni Bir Yaşamın Başlangıcı temasında ahiret inancı ile ebedi bir hayata başlama kavramı, Biyolojik ve Tıbbi Boyutu temasında yaşamsal fonksiyonlarda bozulma kavramı, Ruhun Gövdeden Ayrılması temasında ruhun bedeni terk etmesi kavramı ve İslam Felsefesi Bakış Açısı temasında ise insanın varlığı için akıllı ve ölümlü olma kavramı kullanıldığı tespit edilmiştir. İnançlı yetişkinlerin %60’ının ölümün tanımında “Sonsuzluk Kazanma ve Yeni Bir Yaşamın Başlangıcı” temasına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 3. “*Ölüm vazifeye hayattan bir terhistir, bir paydostur, yani mekan değişikliğidir, kusursuz bir vücuda kavuşmaktır, ebedi hayata bir davettir.*” (Ölümü Sonsuzluk Kazanma ve Yeni Bir Yaşamın Başlangıcı Olarak Tanımlama Teması).

Katılımcı 5. “*İnsanoğlunun geçici olarak yaşamış olduğu bu hayatın sonlandırılıp, ebedi ve ezeli olan gerçek hayata yani ahiret hayatına doğru geçişini sağlayan bir geçiş*

sürecidir. Yani ölüm bir son değildir aslında ölüm, gerçek hayatın ezeli ve ebedi olan hayatın başlangıcıdır.” (Ölümü Sonsuzluk Kazanma ve Yeni Bir Yaşamın Başlangıcı Olarak Tanımlama Teması).

Katılımcı 6. “Dünya ahiret kelimesi ile anlam kazanıyor benim için. Hayat da ölüm kelimesi ile anlam kazanıyor. Çünkü öleceğim ki ahiret hayatındaki ebedi hayata gideyim. Bana indirilen yüce Kuran ebedi hayat -Ahiret hayatı diye bahsediliyor zaten- ve ruhunuzu kapzederek Allah'ın alması, Allah'a kavuşma şeklinde ayetleri yorumlama var. Bu yönüyle ben ölümü ebedi hayata geçişin bir önceki aşama olarak, kapısı olarak görüyorum.” (Ölümü Sonsuzluk Kazanma ve Yeni Bir Yaşamın Başlangıcı Olarak Tanımlama Teması).

Katılımcı 2. “Ölüm nedir: İnsanın hayati fonksiyonlarının hücresel seviyede sona ermesi diyebilirim.” (Ölümü Biyolojik ve Tıbbi Boyutu ile Tanımlama Teması).

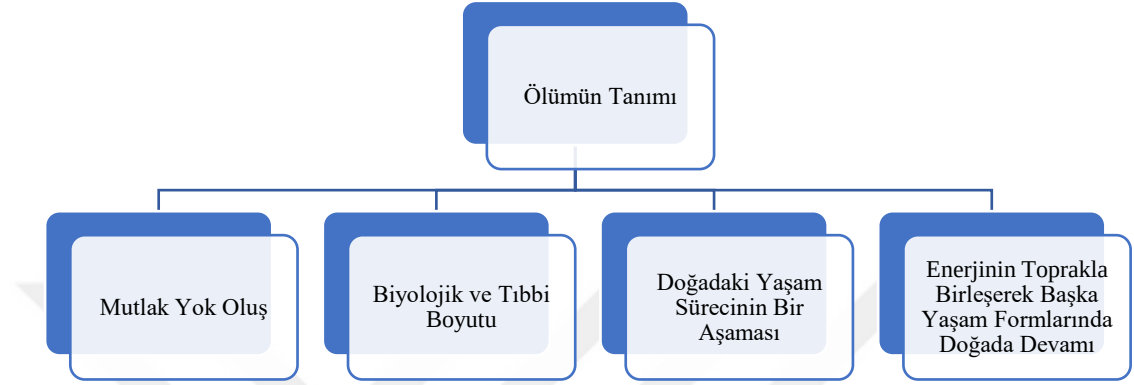
Katılımcı 8. “Ölüm, bir yönü ile yaşam fonksiyonlarının son bulmasıdır.” (Ölümü Biyolojik ve Tıbbi Boyutu ile Tanımlama Teması).

Katılımcı 6. “İslam Filozofu Kindi'nin sözü geldi şu anda ilk aklıma, şöyle diyor: İnsanı tanımlarken diyor ki; akıllı ve ölümlü varlığa insan denir. Buradan yola çıkarak bir kere beni diğer canlılardan ayıran bitkiden, çürüyüp giden diğer canlıların hepsinden ayıran şey “Ölümlü Olmam” demek ki. Onlar için ölmek kullanmıyoruz çünkü, çürüdü, gitti yok oldu kavramları kullanılıyor. Akıllı olmak ve ölümlü olmak... Ölümlü olmak insan olmanın temel ögesi ise; ölüm de bana göre bir felaket değil kesinlikle değil inanan bir insan olduğum için hatta bir kavuşmadır inanan için, gerçek hayata bir kavuşmadır.” (Ölümü İslam Felsefesi Bakış Açısı ile Tanımlama Teması).

Katılımcı 8. “... bizim bakış açımıza göre ise; ruhun bedeni terk etmesidir. Her ikisi de doğru bir tanımdır bana göre.” (Ruhun Gövdeden Ayrılması Şeklinde Tanımlanma Teması).

Katılımcı 9. “Bana göre ölüm ruhun bedenden ayrılmasıdır.” (Ruhun Gövdeden Ayrılması Şeklinde Tanımlanma Teması).

Ateist yetişkinlerin ölümün tanımına yönelik görüşleri doğrultusunda 4 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 4’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 5’de belirtilmiştir.

Şekil 4: Ateist yetişkinlerin ölümü tanımlama biçimleri

Şekil 5: Ateist yetişkinler ölümün tanımı yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde birinci sorunun ilk alt sorusu doğrultusunda 4 tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Mutlak Yok Oluş, Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı, Doğada Yaşam Sürecinin Bir Aşaması ve Biyolojik ve Tıbbi Boyutu” dur. Mutlak Yok Oluş temasında bitiş, yok olmak ve sonraki bir yaşamın olmaması kavramları, Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı temasında diğer yaşam formları, doğada var olma, evrende boyut değiştirme ve enerjinin devamı kavramları, Doğada Yaşam Sürecinin Bir Aşaması temasında doğadaki canlıların başlangıcı, yaşam süreci ve bitiş kavramları, Biyolojik ve Tıbbi Boyutu temasında ise beden ve DNA hücrelerin iflası, bilinç kapanması ve fizyolojik son kavramları kullanıldığı tespit edilmiştir. Ateist yetişkinlerin ölümün tanımında %29’u Mutlak Yok Oluş ve %29’u Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı temasına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. “*Ölüm bitştir yani dünyadaki varlığımızın sona ermesidir, ondan sonrası yoktur, yaşanıp yaşanabilecek her şeyin bittiği andır. Yani, nasıl ki doğum bir varoluşa ölümde yok oluşturmaktadır.*” (Ölümü Mutlak Yok Oluş Olarak Tanımlama Teması).

Katılımcı 8. “*... onun için öldün mü bitiyor yani o diğer inançlardaki gibi ölüyorsun, başka bir tarafa gidiyorsun işte yaşayacaksın, devam edeceksin, öyle bir şey yok, öldün bitti.*” (Ölümü Mutlak Yok Oluş Olarak Tanımlama Teması).

Katılımcı 12. “*Ölüm uyanmayacağımız bir uykuya dalmak gibidir, yok olmaktır diye düşünüyorum ben.*” (Ölümü Mutlak Yok Oluş Olarak Tanımlama Teması).

Katılımcı 2. “*Bana göre ölüm, bedenin iflas etmesidir. Uzun süre yaşayacak olan DNA’mızın bir şekilde sürekli olarak yaşayacak DNA’mızın bulunduğu bedenimizin, DNA’mızın ihtiyaçlarına cevap vermemesidir ölüm.*” (Ölümü Biyolojik ve Tıbbi Boyutu ile Tanımlama Teması).

Katılımcı 4. “*Bir süreç bu, bilincin oluşmasından bilincin kapanmasına kadar ki geçen süreçtir ve ölüm de bu şekilde bir pilin bitmesidir belki de.*” (Ölümü Biyolojik ve Tıbbi Boyutu ile Tanımlama Teması).

Katılımcı 9. “*Yani fiziki olarak, fizyolojik olarak yaşamın son bulması en kısa tabiri ile.*” (Ölümü Biyolojik ve Tıbbi Boyutu ile Tanımlama Teması).

Katılımcı 11. “Yani şey hani ben olaya daha çok genel çerçeveden, doğadan bakacağım. Dünyadaki veya yaşam üzerindeki veya yıldızlardaki her şeyin bir başlangıç, süreç ve bitmesi anlamına geliyor. Hani yıldızlar nasıl yoktan var oluyormuş gibi geliyor bize; doğuyor ve sonra patlıyor, daha sonra tekrar yıldız oluyor; bitkiler nasıl küçücük bir tohumdan yaşama merhaba diyor ve sonra kuruyup gidiyorlar, hayvanlar, keza insanlar da öyle.” (Doğadaki Yaşam Sürecinin Bir Aşaması Şeklinde Tanımlama Teması).

Katılımcı 5. “Yani ölümü ben genel olarak; biz de yani insanda var olan bir enerjinin son bulması ve daha sonrasında da farklı bir şekilde bu enerjinin ortaya çıkması olarak tanımlıyorum.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı Teması).

Katılımcı 7. “Bana göre ölüm hani biten, tam olarak biten bir şey değil de bir boyut değiştirmek gibi bir şey; yani bu şekilde açıklayabiliyorum. Ölüm demek her şeyin bitmesi demek değil, evrende bir yerde yine bir şeylerinin devam ediyor olduğunu düşünüyorum.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı Teması).

Katılımcı 8. “Ya bana göre ölüm, insan öldü mü tekrar doğaya karışıyor, yani gerisinde olan bir şey yok yani sadece doğaya karışıyorsun ve tabi olduğun doğanın içinde var olmaya devam ediyorsun, belki beden ölüyor olabilir ama bilinç devam ediyor olabilir. Doğaya tekrar karışıyorsun. Çünkü sonuçta insanların, algılayamadığı birçok şey var dünyada, daha açıklayamadığımız bir sürü olaylar var ve dünyada dahi bilmediğimiz yerler var.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı Teması).

Katılımcı 10. “Bana göre ölüm, bir şeyin mevcut halini yitirmesi, yok olması daha doğrusu kendi haliyle yok olması ama aslında yaşamın diğer yaşam formlarında devam etmesi.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı Teması).

Hem inançlı hem de ateist yetişkinlerin ölüm tanımı açıklamalarında 4’er tema geliştirildiği görülürken, ölümün “Biyolojik ve Tıbbi Boyutu” teması ile ortak bir temada buluştukları incelenmiştir. İnançlı yetişkinler ölümü açıklarken dini öğelere ve ahiret

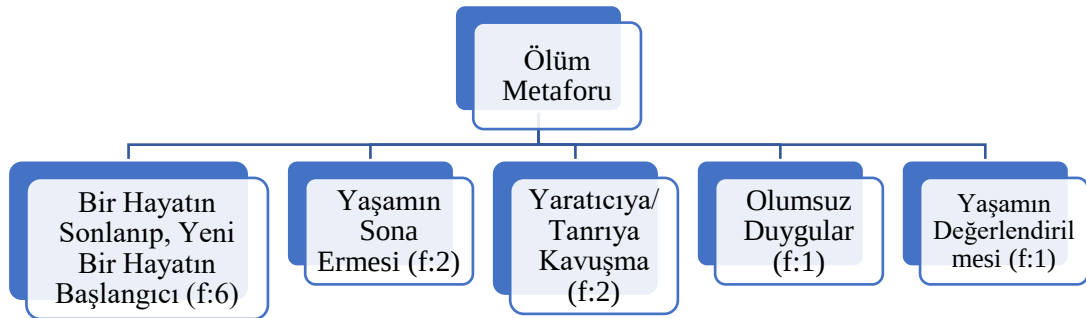
inancına değinirken; ateist yetişkinlerin ise ölümü açıklarken doğa bilimleri ve varlığın yok olması üzerinden tanımlar yaptıkları incelenmiştir.

İnançlı ve ateist yetişkinlerin ölüm kavramına dair ürettikleri metaforlar Tablo 7’ de verilmiştir.

Tablo 7: İnançlı ve ateist yetişkinlerin ölüm kavramı üzerinden ürettikleri metafor listesi

Sıra	İnançlı Yetişkinlerin Ölüm Metaforları	f	Sıra	Ateist Yetişkinlerin Ölüm Metaforları	f
1	Bitiş ve Başlangıç	1	1	Çiçeğin Solması	2
2	Ayrılış	1	2	Film	1
3	Anne	1	3	Çürümekte Olan Yaprak	1
4	Yalnızlık	1	4	Sonsuz Uyku	1
5	Uçak	1	5	Bitmiş Araba	1
6	Karne	1	6	Hayat	1
7	Asansör	1	7	Işık	1
8	Yaşam	1	8	Hayatın Başlangıcı	1
9	Elbise Değiştirme	1	9	Kara Delik	1
10	Bitkinin Doğuşu	1	10	Dipsiz Kuyu	1
11	Vuslat	1	11	Yanıt Vermeyen	1
12	Uyku Hali	1			
13	Nura Kavuşmak	1			

Tablo 7 incelendiğinde inancılı yetişkinler ölümü tanımlamak amacı ile toplam 13 adet metafor geliştirirken, ateist bireyler 10 adet metafor geliştirmiştir. Ateist yetişkinler sadece 1’i metafor oluşturmamıştır. Hem inancılı hem de ateist yetişkinlerin her bir metaforunda vermek istedikleri mesajlar incelenmiş ve kavramsal kategoriler oluşturulmuştur. Oluşturulan kavramsal kategoriler Şekil 6-7’de sunulmuştur.

Şekil 6: İnançlı yetişkinlerin metaforlarından oluşturulmuş kavramsal kategoriler

Şekil 6 incelendiğinde, inançlı yetişkinlerin metaforlarından toplam 5 kavramsal kategori oluşmuştur. Bu kategoriler sıklık sırasına göre: “Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı”, “Yaşamın Sona Ermesi”, “Yaratıcıya/Tanrıya Kavuşma”, “Olumsuz Duygular” ve “Yaşamın Değerlendirilmesi” dir. Bu kavramsal kategorileri oluşturulan metaforlar Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: İnançlı yetişkinlerin kavramsal kategorilerine giren metafor listesi

Kavramsal Kategoriler	Metaforlar
Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı	Bitiş ve Başlangıç (1)
	Anne (1)
	Uçak (1)
	Asansör (1)
	Elbise Değiştirme (1)
	Bitkinin Doğuşu (1)
Yaşamın Sona Ermesi	Ayrılış (1)
	Uyku Hali (1)
Yaratıcıya/Tanrıya Kavuşma	Vuslat (1)
	Nura Kavuşma (1)
Olumsuz Duygular	Yalnızlık (1)
Yaşamın Değerlendirilmesi	Karne (1)

Tablo 8’e göre, “Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı” kategorisine bitiş ve başlangıç, anne, uçak, asansör, elbise değiştirme ve bitkinin doğuşu metaforları, “Yaşamın Sona Ermesi” kategorisine ayrılış ve uyku hali metaforları, “Yaratıcıya/Tanrıya Kavuşma” kategorisine vuslat ve nura kavuşma metaforları, “Olumsuz Duygular” kategorisine yalnızlık metaforu ve “Yaşamın Değerlendirilmesi” kategorisine ise karne metaforu kullanıldığı tespit edilmiştir. İnançlı yetişkinlerin ölüm kavramına çoğunlukla “Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı” kategorisine dahil edilen metaforları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Birinci sorunun ikinci alt sorusu doğrultusunda oluşan temaların ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 5. “Ölümü uçağa benzetebilirim. Yani bir yerden kalkıyorsunuz sonra başka bir yere iniyorsunuz, O geçiş süreci yaşamdır kalktığımız yer doğumdur, indiği yer ölümdür ama hiçbirinde de yaşam sona ermez: Ne doğumda ne geçerken ne de ölümden, bu bir süreç olarak devam eder. Ben bir uçak yolculuğuna benzetiyorum. Çünkü, uçak yolculuklarında biraz da böyle hani evrenden kopuş gibi algılarız her şeyden kopma gibi ya inmezse kaygısı yaşarız yani aslında her şeyden uzak, bir anda bütün ilişkilerinizin koptuğu, telefonlarınızın kapandığı, yeme içmenin bile bazen olmadığı, hava boşluğunda

gibi gittiğiniz bir yer olduğundan...” (Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı Teması).

Katılımcı 8. *“Ölümü ben iki şeye benzetebilirim: biri yaşam - ilk tanımında olduğu gibi- fonksiyonlarının bitmesi itibari ile yani bir aracın bütün elektronik aksamını ve yürümesini çalıştıran motorun o araçtan ayrılarak, bir daha ona dönmemesi şeklinde bir bakış açım budur; ikincisi de birazcık bizim eski Türk inançlarında da olduğu gibi, İslam’a da bir yönü ile uygundur: “Elbise değiştirme” eskilerin deyişi ile -Alevilik, Bektaşilikte de yaygın bir deyişle don değiştirme dedikleri- yani ruhun bedeni terk edip, başka bir elbise giymesi gibidir. Çünkü ikisi de tanımada uygundur. Birisi sonuç itibari ile çalışan, hareket eden, hisseden, başkaları tarafından hissedilen, bir varlığın bütün bu fonksiyonlarını kaybetmesi bu yönüyle nasıl ki araç örneğini vermemin sebebi insanlara en yakın bir araç olmasından dolayı, onlar da en sevdiği araç bu özellikleri kaybedince, nereye gidiyor? geri dönüşüme gidiyor. İnsanın da bir nevi geri dönüşümü gibi, en sevdiğini toprak altına koyabilmesi, bu bütün fonksiyonlarını kaybetmesi demektir. İkinci itibari ile elbise değiştirme açısından baktığımızda da eski elbiselerimizi sevebiliriz ama yeri geldiğinde çok rahatlıkla onlardan ayrılıyoruz, insan da bir nevi ruhu bedenini terk edince yeni bir elbise giymiş oluyor ve eski elbiseyi biz de çok rahatlıkla toprağın altına defnediyoruz yani.”* (Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı Teması).

Katılımcı 3. *“Ölüm yani ölümü şey gibi düşünsek anne gibi; annenin karnından bir çocuk doğuyorsa, ölüm de aslında bu dünyadan ayrılıp ahirette kavuşmak gibidir bence. Çünkü anne karnından bir çocuk çıkıyorsa, aynı şekilde bu dünyadan gidip öbür dünyaya kavuşmak, ahirete doğmak.”* (Bir Hayatın Sonlanıp, Yeni Bir Hayatın Başlangıcı Teması).

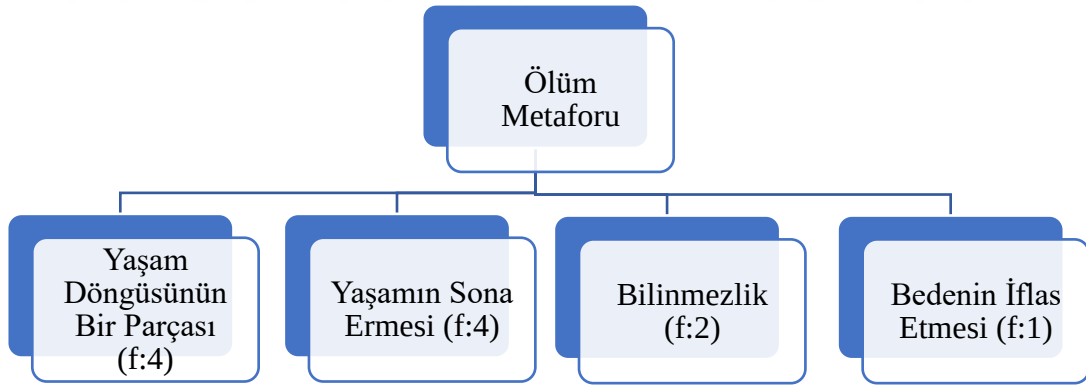
Katılımcı 11. *“Ölüm, uyku hali gibidir. Çünkü yaşadığımız bu hayattan, tamamen soyutlandığımız, yok olduğumuz...Çünkü uyurken bu dünya ile bağımızın tamamen koptuğunu, düşündüğüm bir an. O yüzden ölümü o şekilde daha çok bu dünyayla benzeştirirsek, bugünle uyku halidir gibi düşünüyorum.”* (Yaşamın Sona Ermesi Teması).

Katılımcı 12. *“Ölüm, nur gibidir, nura kavuşmak gibidir. Çünkü biz nurdan yaratıldık, sahibimiz bizi nurdan yarattı, o yüzden nura benzer.”* (Yaratıcıya/Tanrıya Kavuşma Teması).

Katılımcı 4. “Ölüm, yalnızlık gibidir. Çünkü yalnız kalmak da ölmek de insanda korku yaratır. Yani bunu düşünmek insanda korku duygusunu tetikler.” (Olumsuz Duygular Teması).

Katılımcı 6. “Ölüm; Şimdi bir hafta sonra çocuklar karne alacak- bir öğretmen olarak karne alacak- ilk aklıma gelen şeyi şöyle söyleyeyim: Bence bir eğitim dönemi gördü çocuklar ve bir eğitim dönemi boyunca gerek gayretleri fazla tutarak, gerek az gayret göstererek; bir sonuçlara ulaştılar ve karne almadan bir önceki aşamadır, sınav her şey bitmiş, bir rahatlamışlardır, sorumluluklar bitmiş, sonuçları görmenin heyecanını yaşadıkları karneden bir önceki ama sınavlardan bir sonraki aşamadır yani ölüm “eğitim sürecinin sonu ama sonuçları görmeden önceki aşama” diye tanımlamak geldi içimden. Çünkü dönem boyunca yaptıklarının olumlu ya da olumsuz davranışların bir yansımasını görecekler karnelerinden; o ölümden sonraki hayatta. Ona göre bir ödül ya da ceza kısmı ile karşılaşacaklar.” (Yaşamın Değerlendirilmesi Teması).

Çalışmaya dahil edilen bir diğer grup olan ateist yetişkinlerin ölüm kavramına dair oluşturduğu metaforlardan oluşan kavramsal kategoriler Şekil 7’de verilmiştir.

Şekil 7: Ateist yetişkinlerin metaforlarından oluşturulmuş kavramsal kategoriler

Şekil 7 incelendiğinde, ateist yetişkinlerin metaforlarından toplam 4 kavramsal kategori oluşmuştur. Bu kategoriler sıklık sırasına göre: “Yaşam Döngüsünün Bir Parçası”, “Yaşamın Sona Ermesi”, “Bilinmezlik” ve “Bedenin İflas Etmesi”dir. Bu kavramsal kategorileri oluşturulan metaforlar Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9: Ateist yetişkinlerin kavramsal kategorilerine giren metafor listesi

Kavramsal Kategoriler	Metaforlar
Yaşam Döngüsünün Bir Parçası	Işık (1)
	Çiçeğin Solması (2)
	Hayatın Başlangıcı (1)
Yaşamın Sona Ermesi	Film (1)
	Uyku (1)
	Bitmiş Araba (1)
	Hayat (1)
Bilinmezlik	Kara Delik (1)
	Dipsiz Kuyu (1)
Bedenin İflas Etmesi	Çürümekte Olan Yaprak

Tablo 9’a göre, “Yaşam Döngüsünün Bir Parçası” kategorisine ışık, çiçeğin solması, hayatın başlangıcı metaforları, “Yaşamın Sona Ermesi” kategorisine film, uyku, bitmiş araba, hayat metaforları, “Bilinmezlik” kategorisine kara delik ve dipsiz kuyu metaforları, “Bedenin İflas Etmesi” kategorisine çürümekte olan yaprak metaforu kullanıldığı tespit edilmiştir. Ateist yetişkinlerin ölüm kavramına çoğunlukla “Yaşam Döngüsünün Bir Parçası” ve “Yaşamın Sona Ermesi” kategorilerine dahil edilen metaforları ile yanıt verdikleri tespit edilmiştir. Birinci sorunun ikinci alt sorusu doğrultusunda oluşan temaların ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 5. “Ölüm, yani enerji deyince aklıma şu anda ışık geldi hani ışığı kapatıyoruz, enerjisi bitiyor, tekrar açıyoruz, çıkıyor; yani ışığa benzettim. Çünkü enerji, var olan enerji bir süre var olmaya devam ediyor, daha sonrasında bu enerji bitiyor çeşitli sebeplerle; sonrasında tekrar ortaya çıkıyor.” (Yaşam Döngüsünün Bir Parçası Teması).

Katılımcı 10. “Ölüm, bir çiçeğin solması gibidir, bir çiçeğin kuruması, solması ama sonuçta o da bir bitki olarak, yine toprağa, havaya karışacağı için bir şekilde yaşam sürdürülmeye devam edecek. Ben aslında hiçbir şeyin yok olmayacağını düşünüyorum, yani birden ortadan kalkmayacağı sadece kendisi gibi olması kısmının sonlandığını düşünüyorum.” (Yaşam Döngüsünün Bir Parçası Teması).

Katılımcı 1. “Ölüm; İnsan hayatı bir filmidir, ölüm de bitıştır, sondur, sonrası yoktur. Çünkü Yaşanıp yaşanabilecek her şey, insanın varlığı sadece dünyada, gözlerini açık kapaması arasındaki geçen süre ile alakalıdır, dediğim gibi sonrası yoktur sondur zaten.” (Yaşamın Sona Ermesi Teması).

Katılımcı 4. “Ölüm benzini bitmiş arabadır gibidir herhalde. Çünkü yani sonuçta siz bedenlen orda hala varsınız ama bir şekilde içindeki enerji, senin yaşam dediğin şeyi sağlayan ne ise artık o, bir şekilde hani senin yaşam fiziki olarak sonuçta bir bütünsün hala hücresel olarak her şey aynı, bir şekilde o pil ya da şöyle diyelim hani bir pilsin ve bitmiş pil gibisin, bazen ne olursa olsun; arabanın aküsünü bile ne yaparsanız yapın, fiziki olarak ordasın ama her şey varken bile bir şekilde çalıştıramıyorsunuz, bitiyor, pilsin ve bittin.” (Yaşamın Sona Ermesi Teması).

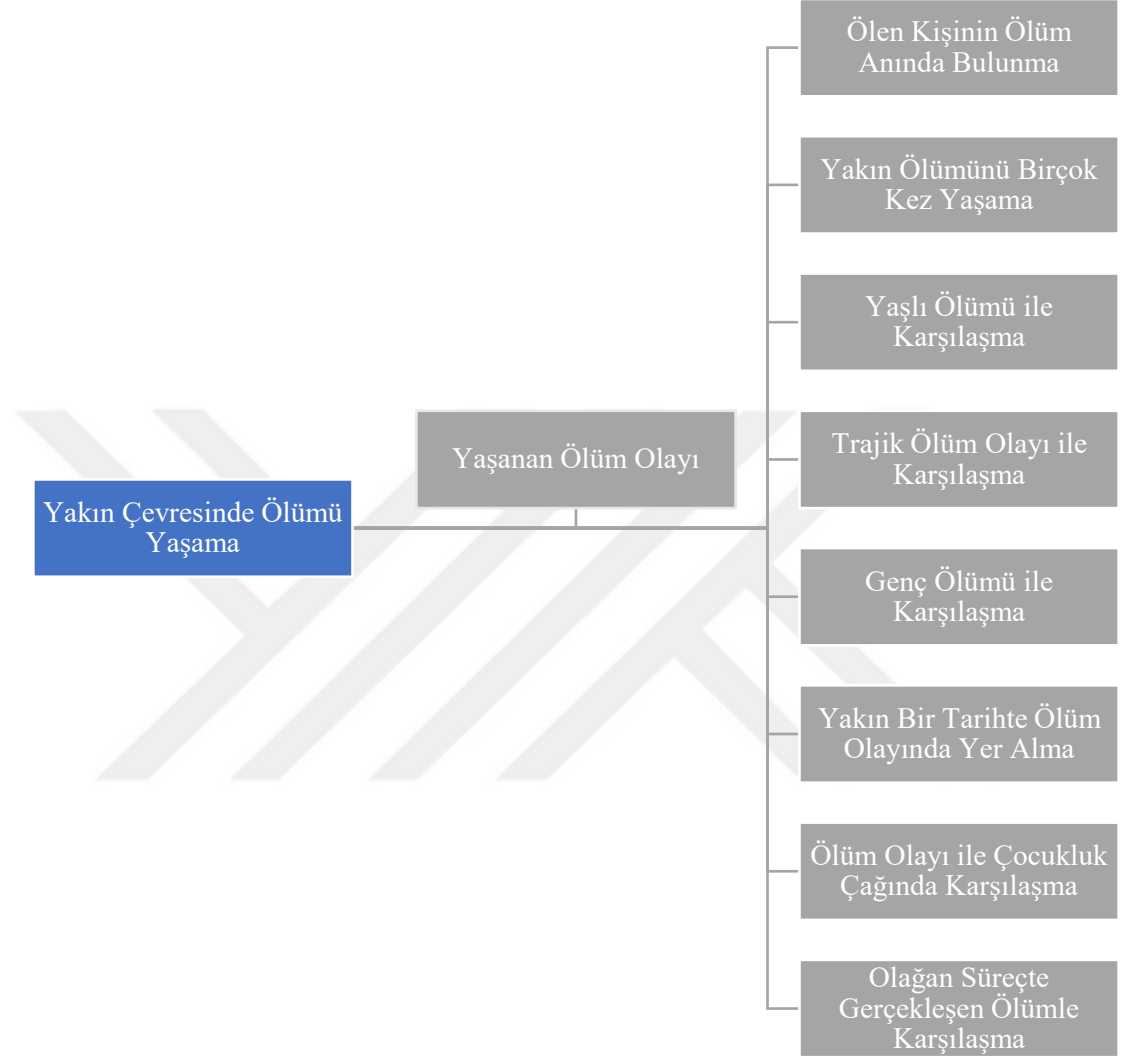
Katılımcı 11. “Ölüm, karadelik gibidir. Çünkü orası bilinmez ya kara deliğin içi ve hani bildiğimiz kadarı ile karadeliğe giren de çıkamıyor, ölümden de geri dönüş yok filan, öyle kara deliğe benzetebilirim.” (Bilinmezlik Teması).

Katılımcı 12. “Ölüm, dipsiz bir kuyuya düşmek gibidir. Çünkü yapabileceğimiz hiçbir şey yoktur diyebilirim.” (Bilinmezlik Teması).

Katılımcı 2. “Ölüm, bir çürümekte olan bir yaprak gibidir diyebiliriz. Çünkü bunun nedeni, mikroorganizmalar tarafından tüketilmektedir, bana göre de ölüm budur yani bedenimizin bir şekilde iflasıdır, iflas etmektir, ihtiyaçlarımıza artık cevap vermemesidir bedenimizin, organlarımızın yetmemesidir bilimsel olarak.” (Bedenin İflas Etmesi Teması).

İnançlı yetişkinlerin ölüm tanımı metaforunda 5 tema geliştirildiği görülürken, ateist yetişkinlerin görüşleri ise 4 tema etrafında toplanmıştır. Her iki katılımcı grubun ölümün tanımı metaforunda “Yaşamın Sona Ermesi” teması ile ortak bir temada buluştukları incelenmiştir. İnançlı yetişkinlerin çoğunlukla ölüm metaforunda ahiret inancı, dini öğeler ve dünyadaki yaşamın değerlendirilerek, yeni hayata hazırlık açısından görüşler belirttikleri tespit edilirken; ateist yetişkinlerin ise ölümü doğadaki yaşam döngüsünün gereği, bedenin yaşamsal faaliyetlerini sürdürememesi ve bilinmeye yolculuk etmek gibi görüşler belirtmişlerdir.

İnançlı yetişkinlerin yakın çevresindeki ölüm olayı içinde yer alma durumu ile ilgili görüşleri doğrultusunda 9 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 8’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 9’da belirtilmiştir.

Şekil 8: İnançlı yetişkinlerin yakın çevresinde ölümü yaşama durumları ve yaşadıkları ölüm olayı

Şekil 9: İnançlı yetişkinler yaşanan ölüm olayının yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde ikinci soru doğrultusunda 9 tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Yakın Çevresinde Ölümü Yaşama, Yakın Ölümünü Birçok Kez Yaşama, Yaşlı Ölümü ile Karşılaşma, Genç Ölümü ile Karşılaşma, Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma, Ölen Kişinin Ölüm Anında Bulunma, Ölüm Olayı ile Çocukluk Çağında Karşılaşma, Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma ve Yakın Bir Tarihte Ölüm Olayında Yer Alma”dır. Tüm katılımcılar yakın çevrelerinde ölüm olayı ile karşılaştıklarını belirtmiştir. Katılımcıların “Yakın Ölümünü Birçok Kez Yaşama” temasında birden fazla ölüm olayında yer aldıklarını belirttikleri, “Yaşlı Ölümü ile Karşılaşma” temasında büyükanne, büyükbaba kayıplarını belirttikleri, “Genç Ölümü ile Karşılaşma” temasında çocuk, genç ve orta yaş bireyleri belirttikleri, “Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma” temasında yaşlılığa veya sürekli hastalığa bağlı ölümleri belirttikleri, “Ölen Kişinin Ölüm Anında Yanında Bulunma” temasında ölüm olayına birebir şahit olma durumunu belirttikleri, “Ölüm Olayı ile Çocukluk Çağında Karşılaşma” temasında ilk karşılaşmayı erken çocukluk dönemleri içinde yaşadıklarını belirttikleri, “Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma” temasında trafik kazasında, depremde veya peş peşe yaşanan ölümleri belirttikleri ve “Yakın Bir Tarihte Ölüm Olayında Yer

Alma” temasında ise en son ve yeni yaşadıkları ölümü belirttikleri görülmüştür. İnançlı yetişkinlerin çoğunlukla yakın ölümü birçok kez yaşadıkları, yaşlı ve genç ölümleri ile karşılaştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 4. “*Yani tabi ki 36 yaşında bir birey olarak tabi ki yer aldım.*” (Yakın Çevresinde Ölümü Yaşama Teması).

Katılımcı 1. “*Babaannem benim yanımda vefat etti. Son halinde son ölüm anında o dönemler yanındaydım. Rahmetli halam anne yarısı sayılan, çocukları olmadı için bizimle yaşayan, bir nevi bize annelik yapan bir insandı, onun ölüm anında yanındaydım.*” (Ölen Kişinin Ölüm Anında Bulunma Teması).

Katılımcı 5. “*Tabi ki çok yer aldım. Hem işim dolayısıyla hem de siyasetle de uğraşıyorum. Çok fazla taziyeye gidiyoruz, çok fazla cenazelere katılıyoruz, yakın çevremizde de tabi ki oldu.*” (Yakın Ölümünü Birçok Kez Yaşama Teması).

Katılımcı 12. “*Tabi ki. Yanımda ölmediler ama cenazelerini gördüm yani cesetlerini gördüm. Yer aldım. Babaannem, dedem onlarla, onların ölümlerini gördüm.*” (Yaşlı Ölümü ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 2. “*Herhangi bir sıkıntısı bir şeyi yoktu. Trafik kazasında kaybettik.*” (Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 7. “*Ben küçükken 5.sınıfa 11 yaşına kadar anneanneme bakıyorduk yatalaktı. Bir ay bizim evimizden gitti dayım bakmaya başladı ve bir ay sonra vefat etti. Daha sonra teyzeme baktık, diyaliz hastasıydı. O ve onun hasta oğlu, yatalak oğlu vefat ettiler. Hepsi çok yakınım ve çok sevdiğilerimdi. Hepsini de küçük yaşlarda kaybetmiş oldum. 1’er yıl arayla hepsini kaybettim, yani öyle bir kaybım var doğru.*” (Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 1. “*Yine deprem 17 Ağustos depreminde çok sevdiğim kuzenlerimi kaybettim. Yine bir okul öncesi öğrencimi kaybettim. Çok sevdiğim bir arkadaşımı geçen yıl kaybettim. Çok yoğun yaşadım bu ölüm olayını.*” (Genç Ölümü ile Karşılaşma Teması).

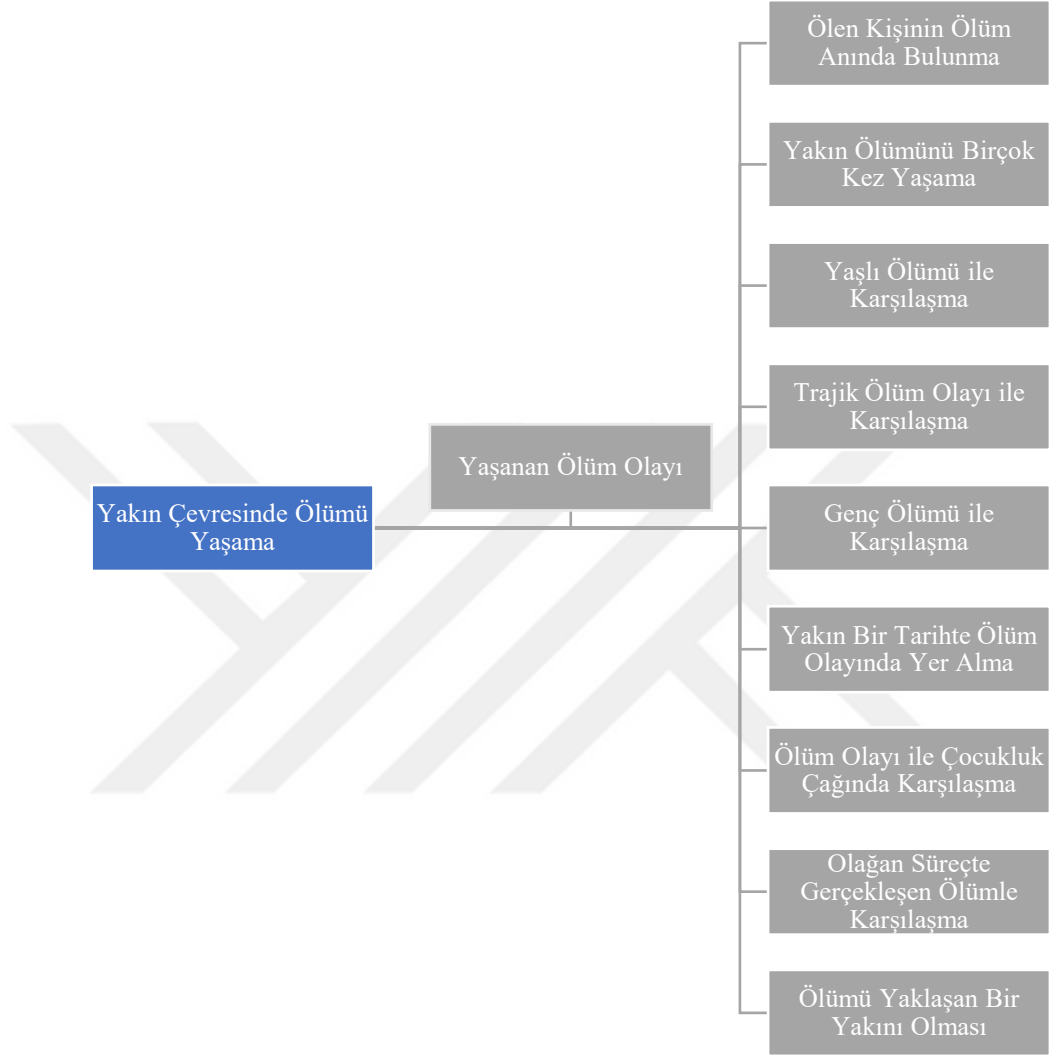
Katılımcı 4. *“En yakın geçen sonbaharda teyzemi kaybettim.”* (Yakın Bir Tarihte Ölüm Olayında Yer Alma Teması).

Katılımcı 8. *“Şöyle söyleyeyim: ailemde, baba tarafımda, kendi tarafımda kendi abilerim, kardeşlerim açısından da yaş itibari ile birbirine yakındılar, bu yönüyle en son birinci derece akrabamı kaybetmem, hani yakınında bulunarak, neredeyse 30 yıl önce vuku buldu yani 7-8 yaşlarında iken.”* (Ölüm Olayı ile Çocukluk Çağında Karşılaşma Teması).

Katılımcı 3. *“Ölüm olayı yaşlılığın vermiş olduğu bir hastalıktan başladı, birden başladı aslında önceden öyle bir hastalığı yoktu dedemin. Çok sağlıklı bir bireydi. Bir soğuk algınlığına bağlı kalarak- ya hatta bu adam yüz yaşına kadar da yaşar derdik, öyle görürdük ama- zatürreye dönüştü ve ölüm gerçekleşti.”* (Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma Teması).

Katılımcı 9. *“Annem vefat etti, yer aldım yani annemin ölümünde yanındaydım. Ben 28 yaşındayken, annem kanser hastalığı geçirdi, sonrasında da vefat etti. Ölüm anında da yanındaydım.”* (Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma Teması).

Ateist yetişkinlerin yakın çevresindeki ölüm olayı içinde yer alma durumu ile ilgili görüşleri doğrultusunda 10 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 10’da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 11’de belirtilmiştir.

Şekil 10: Ateist yetişkinlerin yakın çevresinde ölümü yaşama durumları ve yaşadıkları ölüm olayı

Şekil 11: Ateist yetişkinler yaşanan ölüm olayının yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde ikinci soru doğrultusunda on tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Yakın Çevresinde Ölümü Yaşama, Yaşlı Ölümü ile Karşılaşma, Genç Ölümü ile Karşılaşma, Yakın Ölümünü Birçok Kez Yaşama, Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma, Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma, Ölüm Olayı ile Çocukluk Çağında Karşılaşma, Yakın Bir Tarihte Ölüm Olayında Yer Alma, Ölen Kişinin Ölüm Anında Bulunma ve Ölümü Yaklaşan Bir Yakını Olması”dır. Tüm katılımcılar yakın çevrelerinde ölüm olayı ile karşılaştıklarını belirtmiştir. Katılımcıların “Yaşlı Ölümü ile Karşılaşma” temasında büyükanne, büyükbaba kayıplarını belirttikleri, “Genç Ölümü ile Karşılaşma” temasında çocuk, genç ve orta yaş bireyleri belirttikleri, “Yakın Ölümünü Birçok Kez Yaşama” temasında birden fazla ölüm olayında yer aldıklarını belirttikleri, “Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma” temasında kalp krizinden, ani kayıplardan ve peş peşe yaşanan ölümleri belirttikleri, “Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma” temasında yaşlılığa veya sürekli hastalığa bağlı ölümleri belirttikleri, “Ölüm Olayı ile Çocukluk Çağında Karşılaşma” temasında ilk karşılaşmayı erken çocukluk dönemleri içinde yaşadıklarını belirttikleri, “Yakın Bir Tarihte Ölüm Olayında Yer Alma”

temasında ise en son ve yeni yaşadıkları ölümü belirttikleri, “Ölen Kişinin Ölüm Anında Yanında Bulunma” temasında ölüm olayına birebir şahit olma durumunu belirttikleri ve Ölümü Yaklaşan Bir Yakını Olması temasında ise ölümü beklenen aile büyüğünün belirtildiği görülmüştür. Ateist yetişkinlerin çoğunlukla yaşlı ve genç ölümleri ile karşılaştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 9. *“Evet yer aldım. Yani şöyle bir 10 yıl önce amcamı kaybetmiştim ben, hani amcadan ziyade aramızdaki -babamın en küçük kardeşi olduğu için- çok fazla bir yaş farkı da olmadığından dolayı hani biz çok iyi iki arkadaş olarak hep yaşadık ve hani bugün yaşamda bir duruşum var ise, hani iyi bir bireysem kendime göre bundaki en önemli kişi odur.”* (Yakın Çevresinde Ölümü Yaşama Teması).

Katılımcı 8. *“Aldım birçok kere. Mesela hangisinden bahsetsem bir sürü var çünkü. Ben 4 yaşındayken babamı kaybettim, benim büyük kızımın önce bir tane daha oğlan vardı doğan o mesela kalp hastasıydı o öldü, babamla birlikte dedem öldü, dayım kanserden öldü. Yani birçok ölüm olayı içinde bulundum.”* (Yakın Ölümünü Birçok Kez Yaşama Teması).

Katılımcı 1. *“Yani anneannem, babaannem vefat etmişti, onun dışında çok yakın tanıdıklarımın yani 1. ve 2. derece akrabalarımın şu an ölüm yaşamadım.”* (Yaşlı Ölümü ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 3. *“Evet, sanırım 11 ya da 12 yaşındayken dayımı kaybettim, ona tanıklık ettim ama çok fazla, algılayamıyordum tabi ne olduğunu. Etrafa bakıyorum, herkes ağlıyor, bir de bayağı trajik bir ölümdü onun ki beklenmeyen genç bir ölümdü, genç yaşta kaybettik.”* (Genç Ölümü ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 10. *“Aldım evet, annemi kaybettim ardından abimi kaybettim, ardından babamı kaybettim. Yani sonuçta böyle ölümlerle sürekli karşılaşıyoruz.”* (Genç Ölümü ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 2. *“Bir kuzenim kalp krizi geçirmişti, çok ciddi bağlantılarımız olan bir kuzenim...”* (Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 4. “Evet yer aldım. Abim öldü yanımda, hastaydı zaten doğuştan, 10 yaşındaydım, o da 16 yaşındaydı o da zaten. Bir şekilde yemek yerken fenalaştı öldü. Yani birebir en yakın ölüm o benim şey yaptığım, onun dışında askerdeyken; takım komutanı olduğum birlikten, bir çocuk öldü, bir şekilde hastalandı, öldü. Yani ölüm; her zaman bir şekilde, hayatın içindeydi ama onun dışında yakınlar öldü de hani birebir içinde olduğum en yakın deneyimler bunlar.” (Trajik Ölüm Olayı ile Karşılaşma Teması).

Katılımcı 7. “Evet yer aldım. Yani çok fazla ölüm olayı yaşadık hayatımızda. İşte dedem peşinden babaannem, anneannem ya bunlar hep çocukluğumda oldu benim. 7 yaşından beri hep tanıştım ölümle yani. En son 18 yaşında da babam vefat etti.” (Ölüm Olayı ile Çocukluk Çağında Karşılaşma Teması).

Katılımcı 4. “Yani abim öldü yanımda...” (Ölen Kişinin Ölüm Anında Bulunma Teması).

Katılımcı 6. “Evet yakın zamanda dedemi kaybettim. Onun tabi ki biraz da yaşı yüksekti; 91-92 yaşındaydı kendisi, bekleniyordu tabi de.” (Olağan Süreçte Gerçekleşen Ölümle Karşılaşma Teması).

Katılımcı 12. “Evet iki ay önce anneannemi kaybetmiştim.” (Yakın Bir Tarihte Ölüm Olayında Yer Alma Durumu Teması).

Katılımcı 6. “En yakın zamanda o var. Bir de şu an az önce söylediğim gibi şu an ben Kırkkale’deyim, normalde Antalyalıyım ama işte burada da kayınpederin durumu kötüye doğru gidiyor ya büyük olasılıkla da ölümle karşı karşıya kalacağız gibi görünüyor şimdilik, gidişat o yönde, herhalde o da olacak gibi yakın zamanda.” (Ölümü Yaklaşan Bir Yakını Olma Teması).

Her iki katılımcı gruptaki tüm kişilerin yakın ölümünü yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. İnancılı ve ateist yetişkinlerin yaşadıkları ölüm olayı doğrultusunda oluşan temaların aynı olduğu görülmekle birlikte ayrıca ateist katılımcı bir kişi ölümü yaklaşan bir yakını olduğunu belirtmiştir.

İnancılı yetişkinlerin yaşadıkları yakın ölümü sonrasında akıllarına gelen ilk şeyin ne olduğuna yönelik görüşleri doğrultusunda 7 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 12’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 13’de belirtilmiştir.

Şekil 12: İnançlı yetişkinlerin yakın çevresinde yaşadığı ölüm olayı sonrasında aklına gelen ilk düşünce

Şekil 13: İnançlı yetişkinler ölüm olayı akabinde akla ilk gelen şey yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde üçüncü soru doğrultusunda yedi tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Dinsel İnançlara Sığınarak Ölümü Olumlama ve Kabul, Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma, Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi, Ölümünden Sonraki Yaşama Hazırlık ve Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi, Ölümü Hatırlama ve Ölümlü Olmak ile Yüzleşme, Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma ve Ölümünden Sonraki Süreçte Kişiyi Neyin Beklediği Düşüncesi” dir. Katılımcıların “Dinsel İnançlara Sığınarak Ölümü Olumlama ve Kabul” temasında Allah ve ahiret inancına sığındıkları, ölümü yeni bir hayatta sevdikleriyle kavuşma ve kurtuluş olarak gördükleri, “Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma” temasında yakınlarının genç yaşta ölümü ile ardında kalan çocukları, eşi ve ailesi açısından zor ve acı bir durum olarak düşündükleri, “ Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi” temasında ölen kişiyi bir daha görememekten dolayı duyguları yoğun yaşadıkları, “Ölümünden Sonraki Yaşama Hazırlık ve Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi” temasında Allah’ın emirlerine uyma, ahirete hazırlık yapma, dünyada hayırlı işler bırakma ve hayır

dua alma kavramlarını kullandıkları, “Ölümü Hatırlama ve Ölümlü Olmak ile Yüzleşme” temasında ölümün herkes için bir gün geleceği ve yakın olduğunu hatırladıkları, “Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma” temasında kalp kırmamanın önemi, yaşamın ve sevdiklerin kıymetini anlama ve anı yaşama kavramlarının kullanıldığı ve “Ölümden Sonraki Süreçte Kişiyi Neyin Beklediği Düşüncesi” temasında ölen kişinin inancı ve ibadetleri açısından sorgulanma durumuna karşı kaygı yaşandığının belirtildiği görülmüştür. İnancılı katılımcıların çoğunlukla ölüm olayı sonrasında akıllarına gelen ilk şey konusunda “Dinsel İnançlara Sığınma, Ölümü Olumlama ve Kabul ve Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma” temalarına dahil olan kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 9. *“İlk şey hüznün yani ilk yaşadığım şey hüznün ama umut, dua sonrasında büyük bir dua ve dediğim gibi ölüm hani inancımız gereği biz de şu şekilde hani vakti geldiğinde herkesin bunu yaşayacağını ben farkındayım ve annem de -annemden bahsediyorum yaşadığım o- vakti geldiği için bir hastalık ona sebep oldu ve diğer aleme göç etti. Ben de vakti geldiğinde ona kavuşacağım. Allah’a olan inancım, ölüme olan inancım beni ayakta tuttu ve daha metanetliydim diğer yakınlarıma göre. Çünkü ölümün hak olduğunun bilincindeydim, bunu hepimizin yaşayacağını, sadece insanların değil, bu dünyadaki bütün canlıların yaşayacağını da biliyordum ve herkesin bir vaktinin olduğunu, zamanı geldiğinde herkesin bunu yaşayacağını biliyordum ve şu an annemin yaşadığının bilincindeydim bu şekilde kabullendim.”* (Dinsel İnançlara Sığınarak Ölümü Olumlama ve Kabul Teması).

Katılımcı 11. *“Kurtuldu, bitti, uzatmadı Rabbim dünya sürgününü aslında biraz da sürgün gibi yani bir kurtuluş gibi aslında böyle yorumluyorum.”* (Dinsel İnançlara Sığınarak Ölümü Olumlama ve Kabul Teması).

Katılımcı 12. *“Aklıma gelen ilk şey; onu bir daha göremeyecek olmam ama bu dünyada göremeyecek olmam yani uzak bir zamana randevu vermiş olmam.”* (Dinsel İnançlara Sığınarak Ölümü Olumlama ve Kabul Teması).

Katılımcı 1. *“Yalnız bu geçen yıl kaybettiğim genç arkadaşım 3 tane çocuğu kalmıştı onu duyduğumda çok yakın tarihte olduğu için de belki hafızamda yer etti şu anda o beni çok derin etkiledi. O an için uzun süre kendime gelemedim, evet kabulleniyorsunuz ama*

yani kalan çocuklarına ne olacak, çok gençti, çok zahmetli bir hayat yaşadı ve aslında bu dünyada zor bir hayatı oldu. Belki onun için acaba Kurtuluş mu oldu gibi şeyler geçti aklımdan. Yani İlk başta o an bayağı bir zorladı beni bu durum.” (Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma Teması).

Katılımcı 4. “Yani öncelikle teyzemin iki tane çocuğu vardı. Onların üzüntüsünü gördüğümde, kendi çocuklarımı düşündüm ve ben de hani genç yaşta ölüp, çocuklarımın benim arkamdan üzüleceğini hayal ettiğimde; benim için daha yıpratıcı oldu.” (Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma Teması).

Katılımcı 5. “Ama genç ölümü mesela evet ağır ve acı bir şey. Birkaç tane ben şehit cenazesine katıldım. Yani hakikaten çok zor o gencecik çocukların şehadeti, ölümü tabi çok yüksek bir mertebe yine inançlı olduğum için söylüyorum. Ölümün de bir mertebesi var inanç açısından: Sıradan ölüm var bir de şanlı ölüm var. İşte o şehadet şanlı ölüm oluyor. Fakat ailesi açısından çok acı bir durum; evlatları, eşi, çocukları... Onlarda çok etkilenmişim yani aşırı derecede etkilenmişim.” (Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma Teması).

Katılımcı 2. “Yani onu bir daha görememek hissi. Onu bir daha göremeyecek olmak onunla herhangi bir şey yaşayamayacak olma hissi. Yani gözümün o kişiyi araması, yani özellikle onun olduğu ortamlarda bulunduğumda gözümün o kişiyi araması ya sık sık onunla geçirdiğimiz zamanlar ve yaşadığımız anılar canlandı.” (Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi Teması).

Katılımcı 6. “Anneannem de aklıma gelen ilk şey; bir daha görememe ve özlemde, yani başka türlü bir ibret çok o noktada hissetmemiştim: hep ona bir daha nasıl sarılamayacağım aklıma gelip gözlerim dolup başka bir şey düşünmüyordum. Duygusal boyutu ile onu bir daha görememek, ona bir daha sarılamamak, onun bana böyle bir sarılışı vardı onu bir daha hissedememek kısmıyla yüzleşmişim. Anneannemle çok uzun süre böyle altlı üstlü oturduğum için daha yakın hissetmişim öncesinde. Anneannem öldüğünde çok daha acı hissetmişim, o anılarım, onu bir daha görememek- onun böyle çok özli Anadolu kadını sözlerini bir daha duyamamak, duygusal boyutta çok etkilenmişim onda.” (Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi Teması).

Katılımcı 7. “Anneannemi kaybettiğimde kendimi çok yalnız hissediyordum, çünkü ben normalde küçükken çok kabuslar gören, korkuları olan bir çocuktum. Anneannemle aynı odada yatıyorduk, korktuğum zaman annem bana hep anneannemi melek olarak tabir ederdi; yatalak, sessiz, hani ilaçların etkisinden çıktığı zaman, dili döndüğü zaman da hep Allah, La ilahe illallah dua ederdi, başka ağzından bir söz duymadım anneannemin. O yüzden gece gündüz ne zaman olsa, korksam, döner anneanneme yanına giderdim, o melek o beni korur gibi hep yaklaşırdım. O yüzden anneannem özellikle bizim odadan gittikten sonra hani bir daha gelmeyeceğini öğrendikten sonra çok yalnız hissetmiştim, direkt özlem duygusu basmıştı ama o zaman özlem duygusunu tarif edemiyordum tabi, yaşımla ilerledikçe tarif etmeye başladım. Teyzem ve teyzemin oğlu Ö. abimin ölümünde ise; onların ölümünü bana söylemediler, eve geliş şekillerinden ben anladım. Aynen özlem yani, özlem duyuyordum sadece sonrasında.” (Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi Teması).

Katılımcı 3. “Aslında ben tek onlar için değil her ölüm duyduğum zaman, aynı düşünceye sahibim: Ya bu dünya fani bir dünya biz buraya çivi çakmaya gelmedik hiçbir zaman, herkesin bir sırası var sırası gelen gidiyor, bizim de bir gün sıramız gelecek. Ama giderken arkamızda ne bırakacağız? Nasıl bir şey bırakacağız? onu bilmek lazım. Hani ben dedem olsun sevdiklerim olsun hep onlar için şey derdim, inşallah onlar sırası geldi gitti, vadesi doldu gitti ama bizim de vademizde dolacak; bu süreçte ben ne yapabilirim? Onların arkasından hayır dualar ediyorum kendim için de o zamana gelene kadar bekliyorum. Biz de kendimize tövbe dediğimiz tövbelerimizi gerçekleştiriyoruz Ne bileyim hani inançlı olarak; ahirete olan Allah'ın vermiş olduğu o emirleri yerine getirmeye çalışıyoruz Aslında bu ölüm olayı bir nevi hatırlatma oluyor, oraya yönelik hatırlatma mesajı gibi görüyoruz yani.” (Ölümden Sonraki Yaşama Hazırlık ve Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi Teması).

Katılımcı 10. “İşte rüyadan uyanmanın ne kadar gerçekçi olduğunu daha somut bir şekilde görüyor insan. Yani ömrün ne kadar bir anda bitebileceğini, hani hadisi şerifte de hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya, hemen yarın ölecekmiş gibi ahirete çalışın diyor ya hadiste de, o hadisin söylenenler uyandırıyor insanda ister istemez bunlar canlanıyor. Tabi ki bundan ya bir saat sonra ya iki saat sonra aynı etkisi üzerinizde olmuyor ama o duyduğunuzdaki yaşadığınız hissiyat bu oluyor.” (Ölümden Sonraki Yaşama Hazırlık ve Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi Teması).

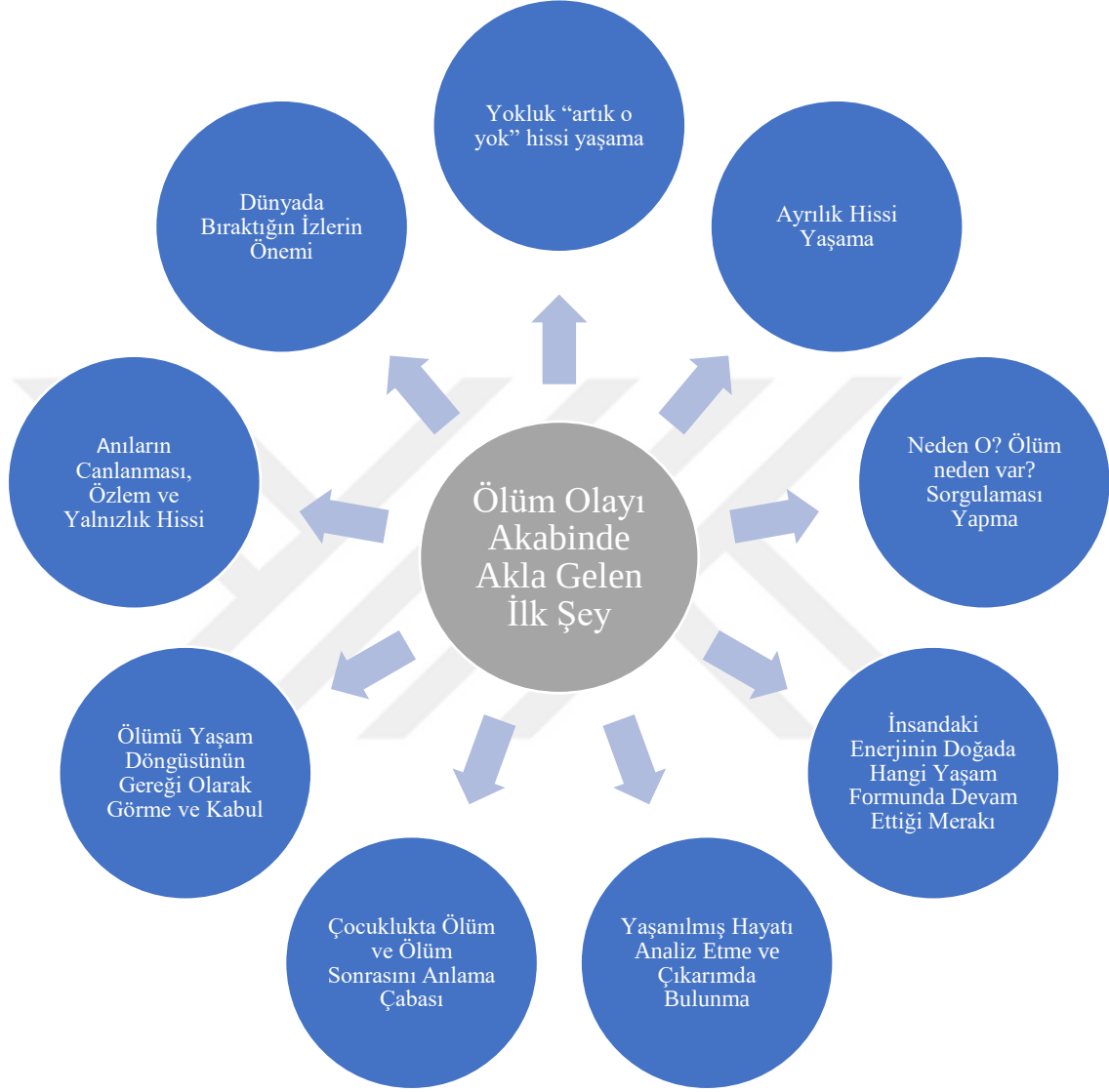
Katılımcı 4. “Evet, bizim de bir gün öleceğimiz, ölümün aslında hepimiz için çok yakın olduğu, hepimizin bir gün öleceğini düşündüm, ilk aklıma gelen o oldu. Aslında ölümün bizden çok uzak olmadığı.” (Ölümü Hatırlama ve Ölümlü Olmak ile Yüzleşme Teması).

Katılımcı 10. “Yani ölümün yakınımızda olduğu hani İzmir depremi oldu mesela orada insanlar bir anda öldüler, binalar bir anda çöktü yani ne kadar yakın olduğumuz ölüm kavramına aslında.” (Ölümü Hatırlama ve Ölümlü Olmak ile Yüzleşme Teması).

Katılımcı 5. “Mesela babamın ölümünde şunu düşünmüştüm. İnancılı bir insandı, ibadetine düşkündü. O an yani ölüm sonrasındaki o sorgulama, karşılamada acaba yani bir eksiği var mıydı? ve bundan dolayı da bir zarar görür mü diye tedirgin olmuştum yani.” (Ölümden Sonraki Süreçte Kişiyi Neyin Beklediği Düşüncesi Teması).

Katılımcı 6. “Dedem- babamın babasıydı- maddi olarak çok zengin bir insan, parası ile de çok övünebilen bir insandı. İşte kızını şu istiyor dendiğinde bile şunu söylerdi: Zengin mi? parası var mı? neyi var? tarzında hayata bakan ve o kadar İstanbul’un çok güzel yerlerinde mal varlığı vardı. Ama onların hepsi bitti ve dede gittin dedim. O heybetli, o parasının gücü olan... Onda öyle bir ibret olmuştu bana. Bütün defin işlemleri içerisinde anneannemin vardım, evdeki helallik alınmasında da. Onu kabullenmek çok zor, en acı, duygusal boyutu ile ama baktığım zaman dede kısmında onda daha çok dışardan birini inceler gibi bir tefekkür yaptım. Ya işte her şey boşmuş, dolapta bile a! giyerim diye sakladığın kıyafeti giyemedim bile gidebiliyorsun. Kenara şunu atmaya ne gerek varmış ki? Yaşayabildiğin kadar yaşa ve işte bana söylediği bir iki ağır sözü hatırlıyorum -hani bunları niye söylüyorsun ki ama bak bunlar geliyor insanın aklına ilk- Yaptığın güzellikler gelsin keşke. Bu tür daha ibretli olmuştu ama anneannem kısmında ibret kısmını düşünmemiştim ama dedemdeki ibret de dediğim gibi ne kadar güçlü, maddi olarak ne kadar güçlü olursan ol, beden olarak nerede olursan ol ama hepsi birden bitiyor. Geride bıraktığın hoş seda ya da olumsuzluklar bunlar kalıyor. Daha çok güzellikler kavgaya gerek yok şeyi hep böyle söylenir ya ama onlar geliyor işte insanın aklına. Kavgaya, dövüşe veya bir şeyin cimriliğine hiç gerek yok. Daha pozitif ve olumlu hayat yaşayabiliriz ve daha anlık yaşayabiliriz biriktirmeden.” (Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma Teması).

Ateist yetişkinlerin yaşadıkları yakın ölümü sonrasında akıllarına gelen ilk şeyin ne olduğuna yönelik görüşleri doğrultusunda 9 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 14’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 15’de belirtilmiştir.

Şekil 14: Ateist yetişkinlerin yakın çevresinde yaşadığı ölüm olayı sonrasında aklına gelen ilk düşünce

Şekil 15: Ateist yetişkinler ölüm olayı akabinde akla ilk gelen şey yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde üçüncü soru doğrultusunda dokuz tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Yokluk (Artık O Yok) Hissi Yaşama, Ayrılık Hissi Yaşama, Neden O? Ölüm Neden Var? Sorgulaması Yapma, Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi, Ölümü Yaşam Döngüsünün Gereği Olarak Görme ve Kabul, İnsandaki Enerjinin Doğada Hangi Yaşam Formunda Devam Ettiği Merakı, Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma, Çocuklukta Ölüm ve Ölüm Sonrasını Anlama Çabası ve Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi” dir. Katılımcıların “Yokluk Hissi Yaşama” temasında ölen kişinin varlığının bitişi, yok oluşu düşüncesini belirttikleri, “Ayrılık Hissi Yaşama” temasında ölen kişi ile yaşanan ayrılığı belirttikleri, “Neden O? Ölüm Neden Var? Sorgulaması Yapma” temasında kötü insanlar yerine niye iyi insanlar ölüyor? sorgulaması yaptıklarını ve yaşanacak güzel günler varken o kişinin ölümü hak etmediğini belirttikleri, “Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi” temasında yaşamından eksilen yakınlarını hatırlayarak yaşadıkları özlem ve üzüntü duygularını belirttikleri, “Ölümü Yaşam Döngüsünün Gereği Olarak Görme ve Kabul” temasında doğada yeni yaşamların başlangıcı için bitişlerinde olması gerektiğini belirttikleri, “İnsandaki Enerjinin Doğada Hangi Yaşam Formunda Devam Ettiği Merakı” temasında

ölümden sonra toprağa karışan bedenin hangi yaşam formunda enerjiye dönüşmüş olabileceği düşüncesinin belirtildiği, “Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma” temasında hayatın bir gün bitmesi karşısında küçük şeyleri dert etmenin önemsiz olduğu ve kalp kırmanın öneminin belirtildiği, “Çocuklukta Ölüm ve Ölümden Sonrasını Anlama Çabası” temasında çocuklukta ölen kişinin bedenindeki değişimi merak etme ve sorgulama karşısında aileden gerekli cevabın gelmediğinin belirtildiği ve “Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi” temasında organ bağışının belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla ölüm olayı sonrasında akıllarına gelen ilk şey konusunda Yokluk “Artık O Yok” Hissi Yaşama, Ayrılık Hissi Yaşama, Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi, Neden O? Ölüm Neden Var? Sorgulaması Yapma ve Ölümü Yaşam Döngüsünün Gereği Olarak Görme ve Kabul temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Artık onun olmayacağı oldu. Dünyadan gittiği, dünyanın artık onsuz olacağı oldu.”* (Yokluk “artık o yok” Hissi Yaşama Teması).

Katılımcı 4. *“Ya açıkçası sadece bir hikaye bitti diye düşündüm. Ya küçükken tabi nasıl düşündüğümü çok hatırlamıyorum, insan üzüliyor tabi. Sadece üzüntü oluşuyor onu bir şekilde kaybetmiş eğer sevdiğiniz, tanıdığınız birisi ise üzüntü... Onun dışında tanımadığın insanlar için zaten bir tepki veremiyorsun, yapmacık olur ama onun dışında düşündüğüm neydi? çok da bir şey değil ya, dediğim gibi hani bu sahne kapandı diye düşündüm hep.”* (Yokluk “artık o yok” Hissi Yaşama Teması).

Katılımcı 2. *“İlk şey ayrılık yani düşündüğümüz zaman, aslında ayrılmadığımızı da biliyorum ama sonuçta bir şekilde bağlantımız devam ediyor ama hissettiğim şey buydu.”* (Ayrılık Hissi Yaşama Teması).

Katılımcı 11. *“Böyle konuşurken ağlamak mantıksız gelse de, herhalde bir daha o insanı göremeyecek olmanın vermiş olduğu o şeyle düşünceyle yüzleşmek, üzüyor insanı.”* (Ayrılık Hissi Yaşama Teması).

Katılımcı 3. *“Aklıma gelen ilk şey: Neden? çünkü çok genç kaybettiğimiz için, neden onun başına geldi? O kadar kötü insan varken, niye onun ölmesi gerekti? gibi şeyleri*

düşünmüştüm. Sebebini sorgulama oldu ilk düşündüğüm şey.” (Neden O? Ölüm neden var? Sorgulaması Yapma Teması).

Katılımcı 9. *“İlk şey, amcam olayında şöyleydi: Niye iyi insanlar ölüyor ki? yani niye gitti ki? gitmeseydi yani daha paylaşabileceğimiz çok güzel günler, anılar vesaire olacaktı, niye gitti ki? yani bir parçamı niye eksik bıraktı? Hep onu düşünmüştüm ben. Hani bendeki derin etkisi o olmuştu.” (Neden O? Ölüm neden var? Sorgulaması Yapma Teması).*

Katılımcı 5. *“Aklıma gelen ilk şey: Tekrar nasıl bir enerjiye dönüştüğü olduğu? yani ne olarak hani tekrar bir bitki olarak mı? başka bir insana... Reenkarnasyona inanmıyorum ama hani tekrar belki başka bir vücutta tekrar o enerji ortaya çıktığı veya ne bileyim yani toprağa karıştığı ama topraktan tekrar farklı bir şekilde ortaya çıktı diye düşündüm ama nasıl çıktığını evet düşündüm yani hani ama bunu kötü olarak algılamıyorum hani yani öldükten sonra çok kötü şeyler olacak diye düşünmüyorum hani öyle büyüdük aslında hani hep ölüm korkusu ile büyüdük ama ölümü böyle korkmak değil de ya evet ölmek düşüncesi işte o insandan kopmak düşüncesi korkutucu geliyor ya da mezarlık, mezarlar insana korkutucu geliyor ama ölümün çok kötü bir şey olduğunu şu anda düşünmüyorum, sadece kayıp diye düşünüyorum hani, o insanı bir daha göremeyecek olmanın verdiği bir acı diye düşünüyorum ama o insan için ne bileyim zaten cennet cehenneme inanmadığım için yani kötü biri de olsa cehenneme gitti şu anda ne yapıyordur? diye hiç öyle bir düşüncem olmadı şu ana kadar.” (İnsandaki Enerjinin Doğada Hangi Yaşam Formunda Devam Ettiği Merakı Teması).*

Katılımcı 6. *“Hayatın fani olduğu, yani her şeyin geçici olduğu, hiçbir şeyin o kadar da aslında önemli olmadığı, “insanların kalbini kırmanın önemi, ufak tefek şeylere takılmanın çok da önemli olmadığını tabi insan ölümle karşılaşınca daha net öğreniyor.” (Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma Teması).*

Katılımcı 7. *“Yani küçük olduğum için aklıma gelen ilk şey şimdi onlara ne olacaktı? yani o şekilde anlatabilirim. O zaman küçüktüm böyle irdeleyemiyordum da ve sorgulamak da ne bileyim? aileler açısından yanlış oluyor ya tamam bunları fazla düşünme falan gibi hani bizim anne babalarımız o şekildeydi; şimdi birazcık biz açıklamaya çalışıyoruz çocuklara ama bizimkiler öyleydi; sorma ya tamam böyle işte*

öldü, gitti diyorlardı yani geri kalanını sen düşün. İlk aklıma gelen şey şimdi onlara ne olacaktı? ama hiç korkmamıştım yani, bir korku değil, sadece merak ediyordum o bedene ne olacak diye.” (Çocuklukta Ölüm ve Ölüm Sonrasını Anlama Çabası Teması).

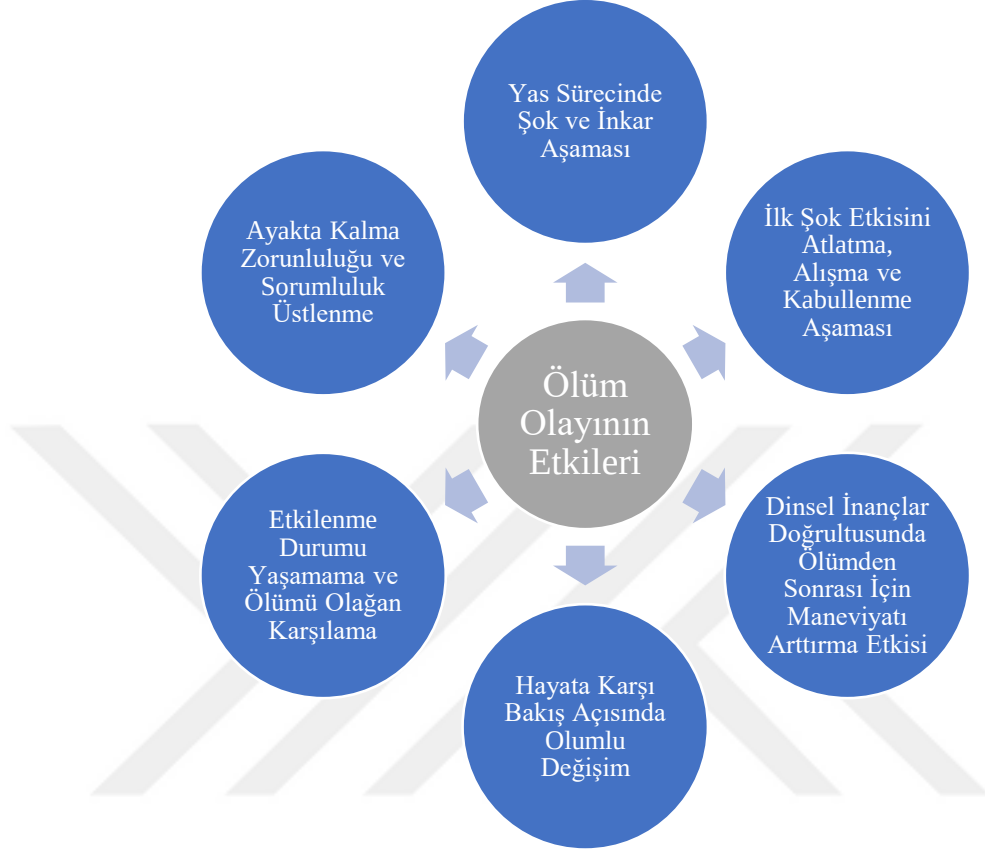
Katılımcı 8. *“Hani birilerinin yaşaması için, birilerinin ölmesi lazım.” (Ölümü Yaşam Döngüsünün Gereği Olarak Görme ve Kabul Teması).*

Katılımcı 10. *“Yani bir önceki ölüm... Hani yeni oluyorsa daha önce yitirdikleriniz oluyor genelde düşündüğümüz. Yani şöyle, o kişi ile artık hani bazı şeyleri yaşamaya devam etmeyeceğinizi hissettiğinizde üzüliyorsunuz, zaten sizi en çok üzen de o oluyor, kendi hayatınızda bir yer kaplıyor sonuçta herkes, kendi hayatınızdan yok oluyor, gidiyor yani kendi hayatınızdan eksiliyor, bu eksiklik de insana üzüntü veriyor doğal olarak.” (Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Teması).*

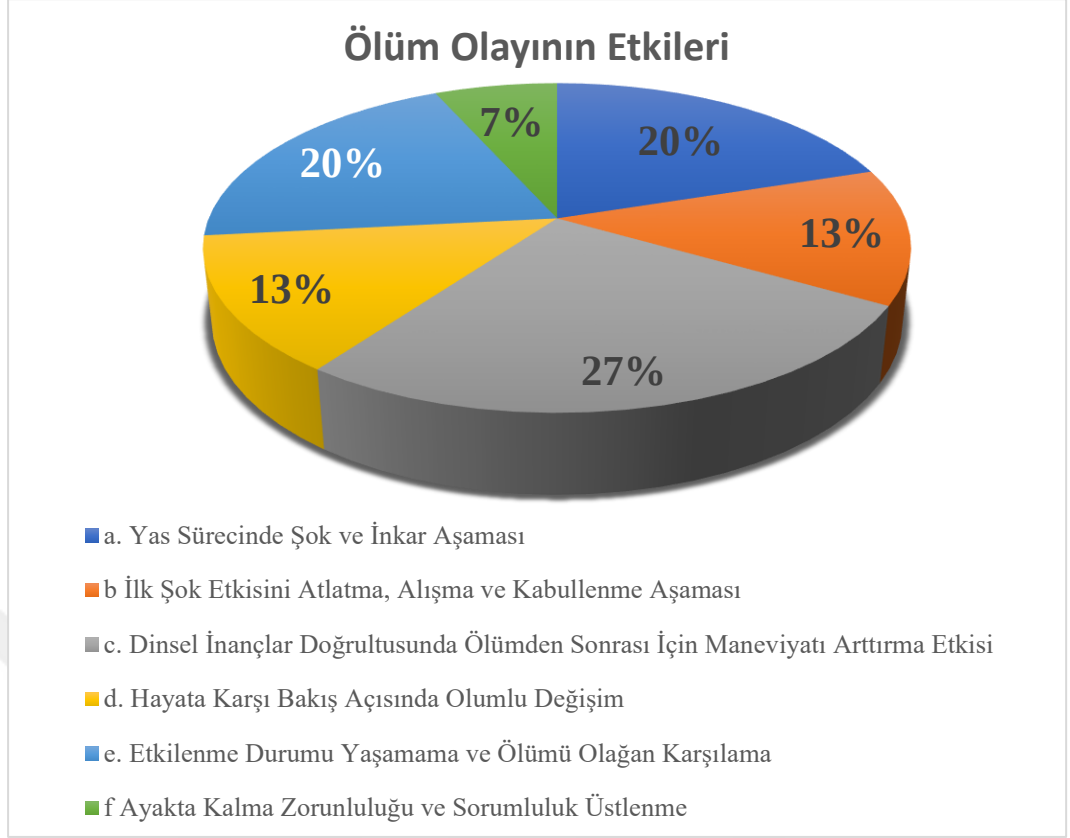
Katılımcı 12. *“Yani organlarını bağışladı mı acaba? Bağışlasa iyi olurdu filan gibi...” (Dünyada Bıraktığın İzlerin Önemi Teması).*

Ölüm olayı sonrasında akla gelen ilk şeyin ne olduğu konusunda inançlı katılımcıların görüşleri doğrultusunda 7 tema geliştirilirken, ateist katılımcılarda ise 9 tema geliştirilmiştir. Bu temalardan ortak olarak iki tema “Anıların Canlanması, Özlem ve Yalnızlık Hissi” ve “Yaşanılmış Hayatı Analiz Etme ve Çıkarımda Bulunma” görülmektedir. İnançlı katılımcıların çoğunlukla ölüm olayı sonrasında dinsel inançlara sığınarak, ölüm hakkında olumlu düşüncelere sahip oldukları ve kabul etme sürecine girdikleri sonucuna ulaşılmıştır. İnançlı yetişkinlerin daha çok ölen kişinin geride bıraktıkları ailesi ile ilgili üzüntülerinin olduğu görülmüştür. Ateist katılımcıların ise çoğunlukla ölen kişinin artık olmayacağı düşüncesine bağlı ayrılık, anıların canlanması, özlem ve yalnızlık hissiyatını yaşadıkları ve ölümle ilgili sorgulamalar yaptıkları görülmüştür.

İnançlı yetişkinlerin yaşadıkları yakın ölümün onlarda bıraktığı etkilerin ne olduğuna yönelik görüşleri doğrultusunda 6 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 16’da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 17’de belirtilmiştir.

Şekil 16: İnançlı yetişkinlerin yaşadıkları ölüm olayının onlar üzerindeki etkileri

Şekil 17: İnançlı yetişkinlerin yaşadıkları ölüm olayının etkilerinin yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde dördüncü soru doğrultusunda altı tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Dinsel İnançlar Doğrultusunda Ölümden Sonrası İçin Maneviyatı Arttırma Etkisi, Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması, Etkilenme Durumunu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama, İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşaması, Hayata Karşı Bakış Açısında Olumlu Değişim ve Ayakta Kalma Zorunluluğu ve Sorumluluk Üstlenme” dir. Katılımcılar tarafından “Dinsel İnançlar Doğrultusunda Ölümden Sonrası İçin Maneviyatı Arttırma Etkisi” temasında dini yaşantının gerektirdiği iyi ameller, ilim, hayırlı evlat, ibadet ve dua gibi Allah’ın emirlerini yerine getirmenin önemini belirttiği, “Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması” temasında ölüm olayına inanamama, yüzleşmekte zorlanma ve yoğun duygu karmaşası yaşama durumlarının belirtildiği, “Etkilenme Durumunu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama” temasında dini açıdan ölümün güzelliğinin, inanç gereği Yaratıcıya kavuşma ve cennete gitme düşüncesinin ve küçüklüğünden itibaren yaşlı ölümlerine, cenaze merasimlerine alışık olma durumunun belirtildiği, “İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşaması” temasında Allah inancı ile telkin ve zamanla kabul edilebilir olmasının belirtildiği, “Hayata Karşı Bakış Açısında Olumlu Değişim” temasında yaşarken sevdiklerinin

kıymetini bilme, güzel anılar biriktirme ve hayatı verimli kılmanın öneminin belirtildiği, “Ayakta Kalma Zorunluluğu ve Sorumluluk Üstlenme” temasında ise ölen kişinin ardından aile içinde rollerin değişmesine bağlı sorumluluk alma durumunun belirtildiği incelenmiştir. İnançlı katılımcıların çoğunlukla “Dinsel İnançlar Doğrultusunda Ölümden Sonrası İçin Maneviyatı Arttırma Etkisi” temasına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Mesela ben 17 Ağustos depreminde yaşadıklarım da çok büyük bir şoka girmiştim normal böyle davranmıyordum. Kuzenim çok sevdiğim kuzenimin cenazesinde bile normal gülüyorum, konuşuyorum yani hiçbir şey yokmuş gibi, sanki beyin resetlenmiş gibi yok öyle bir şey yok gibi. Ama sanki ben oradayım, sanki böyle bir filmin içinde gibi hissediyorsunuz. Ama işte neden sonra 4. günüydü depremin ve sürekli arkadaşlarımızın yakınlarımızın cenazeleri gidiyor geliyor falan derken, en son orda bir patlama yaşadım ve bir ağlama krizi yaşadım. Yani o krizi yaşadım ve böyle bir yerde patlama oluyor. Ben belki mizaç olarak... hani bu bana öyle geliyor. Bir şey yokmuş gibi davranıldıktan sonra duygu yoğunluğu yaşadım.”* (Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması Teması).

Katılımcı 2. *“Dayım 47 yaşındaydı. Herhangi bir sıkıntısı bir şeyi yoktu. Trafik kazasında kaybettik. Babam telefon açtı, bir şekilde babama ulaşmışlardı. Ya babam kötü bir şey oldu dedi. Dedim ne oldu. İşte dayın dedi. Ben de o sırada tıp fakültesinde okumaktaydım. Ne olmuş dayıma dedim işte adli tıp taymış dedi. Şimdi tabi bir tıp öğrencisine normalde, bir kişi adli tıptaymış deyince öldüğünü anlaması gerekir ama yani o şekilde öldüğüne ihtimal vermediğim için; ne yapıyormuş adli tıpta? diye sordum. Bilmiyorum bilinçli mi soruyordum bilinçli olmadan mı soruyordum.”* (Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması Teması).

Katılımcı 11. *“İlk duyduğum anı, herhalde hani bu çok sevdiğimiz bir yakınımız olduğu için, bir daha asla herhalde gülemeyeceğim, yaşayamayacağım, o acıyı sürdürecekmışim gibi hissettim, hiç bitmeyecekmiş gibi hissettim ama kısa sürdü bu duygu, biraz daha yüzleşince hani o vefat olayının içerisinde biraz daha yaşayınca zamanla kabul edilir bir tarafının olduğunu hissediyorsunuz ister istemez.”* (Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması Teması).

Katılımcı 1. *“Zor bir durum ama ister istemez insan kabulleniyor inançlı insanlar olarak yani kendi kendimizi bu şekilde telkin ediyoruz.”* (İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşaması Teması).

Katılımcı 3. *“Peygamber Efendimizin bir hadis-i Şerifi vardır: İnsan öldükten sonra üç şey kalır bu dünyada: Birisi sadakası, ikincisi ilmi, üçüncüsü de hayırlı evlat. Biz ölmeden bu üçünden bir tanesini acaba yapabilir miyiz? Başarabilir miyiz? Biz bu üçünden bir tanesini başarabiliyorsak; amel defterinin kapanmaması lazım, ahirette inancımızın gereğince oradaki günahlarımızın azalıp, sevaplarımızın çoğalması lazım. Bundan dolayı da bu üçünden birisini yapabilmek, başarabilmek önemlidir.”* (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Ölümünden Sonrası İçin Maneviyatı Arttırma Etkisi Teması).

Katılımcı 9. *“Hüzün yani en başta bir hüznün içime çöktüğünü hatırlıyorum ama sonrasında da dediğim gibi Allah’a olan inancım, ölüme olan inancım beni ayakta tuttu. Sonrasında yapmam gerekenlerin ne olduğunu idrak ettim. Annem vefat etti ve benim evlat olarak ona karşı bundan sonra dua etmem gerektiğinin bilincindeydim, o şekilde bunları hissettim yani, onun sonrası hep duayla o şekilde geçti yani.”* (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Ölümünden Sonrası İçin Maneviyatı Arttırma Etkisi Teması).

Katılımcı 10. *“İnançlı olarak baktığımız zaman bu dünyada ne yaptığınızın kar olduğu aslında iyilik anlamında, bu dini yaşantınızda hani ibadet olsun, işte yaptığınız hayırlar olsun vesaire bu dini yaşantınız içerisinde ne yaptıysanız, bunun cebinizde olduğu, yanınıza kar kaldığı, zamanınızın daha değerli olduğunu aslında hissettiriyor insana bu dünyada yaşayışın.”* (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Ölümünden Sonrası İçin Maneviyatı Arttırma Etkisi Teması).

Katılımcı 6. *“Anneannem olayından sonra bir müddet daha duygusal yaklaşp, bu kez kendi annene de öyle bir kaybetme korkusu -yaşın kaç olursa olsun- hissedip, daha bir anı biriktirmem lazım veya mesela yatacakken, ya gideyim işte annem karşıda oturuyor, biraz daha onun yanında oturayım, onunla biraz daha vakit geçireyim. Biraz daha onunla konuşabileyim tarzında bir şeydi. Dedemden sonraki ise daha dürüst daha iyi daha verimli daha arkamdan amel defterime bir şeyler katabilecek bir şeyler yapayım şeklindeydi.”* (Hayata Karşı Bakış Açısında Olumlu Değişim Teması).

Katılımcı 5. *“Açıkçası ben çok etkilenmedim. Yani en yakın olarak babamı kaybettim. Yani inançlı bir insanın ölümden etkilenmemesi gerekiyor zaten. Çünkü başta söylediğim gibi ölüm bir son değil, başlangıç. Etkileniliyorsa, şundan etkilenmeli: İnancı doğrultusunda yaşantısı süresince üzerine düşen görev ve yetkileri yerine getirdi mi getirmedi mi? Eğer getirmediyse evet tedirgin olmalı, getirdiyse tedirgin olmamalı. Hani diyor ya Necip Fazıl: Ölüm güzel şeydir, verir perdenin arkasından güzel haber, eğer güzel olmasaydı hiç ölür müydü peygamber? Yani ölüm güzel bir şey aslında ama ne yaptığınıza bağlı; ben o yüzden çok etkilenmemiştim, en yakın babam vefat etmişti. Çünkü bence babam yerine getirmişti görev ve yetkilerini. O yüzden gittiği yerde de iyi karşılanacağını düşündüğüm için rahattım yani hatta şaşırmıştı etrafımdakiler herkes böyle bir şekilde üzüntü içerisinde ama ben gayet rahattım nedenini buna bağlıyorum.”* (Etkilenme Durumu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama Teması).

Katılımcı 8. *“Yani küçüklüğümde birçok şeyi hatırlayamam, ama o olayı hatırlıyorum; ancak şu bir gerçek biz köyde yetiştik, köyde ölüm olayları, özellikle kalabalık köylerde ve işte yaşlılarla beraber yaşamın olduğu yerlerde çok vuku bulan bir durumdur. Yani yılda en az 20-25 kişi aynı mahalleden vefat ediyor, çoğu yaşlı insanlarla gün içinde berabersin, bir hafta sonra vefat etmiş ve köylerde cenazelerde hemen evin önünde kalabalık tarafından yıkanır, kefenlenir, defnedilir olduğu için hani dedemizin ölümü de bize öyle çok farklı gelmedi, işte yaşlıydı, o da başka bir yaşlı gibi vefat etti, yıkadılar, uzaktan izledik, mezara götürdük, diğerleri gibi defnettik. Anladığım kadarı ile işte diğer insanların cenazelerinde böyle görüp de şahit olduğumuz için hani çok derin bir etki bırakmadı, yani buda dediğim gibi köy hayatının herhalde vermiş olduğu bir sonuçtur. Yani ben şimdi o zamanı hatırlıyorum hani derin bir etki bırakmadı. Bırakmamasının sebepleri içerisinde: hani bugünkü gibi dedenin, babaannenin torunlarını çok sevmesi, kucığına alması, işte onları çok baş tacı etmesi -bu durumu biz yaşamadık tabi, biz de öyle bir şey olmadı, çünkü 6 kardeşlik, babalarımız 8 kardeş, annemin tarafı 4 kardeş, onların torunları gibi kalabalık aile içerisindeyiz. Hani kaybettiğimiz insanlar arkasından böyle çok üzülme anlamında bir derin etki bırakmadı.”* (Etkilenme Durumu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama Teması).

Katılımcı 12. *“Üzülüyor insan, üzüldüm sadece ama kaybettiğim için üzüldüm. Yani bir daha bu dünyada göremeyeceğim için, yani şahsi bir üzüntüydü. Onlar için üzülmedim. Çünkü onlar vefat ettiler ve Yaradan’a kavuştular. Dinim gereği de ben*

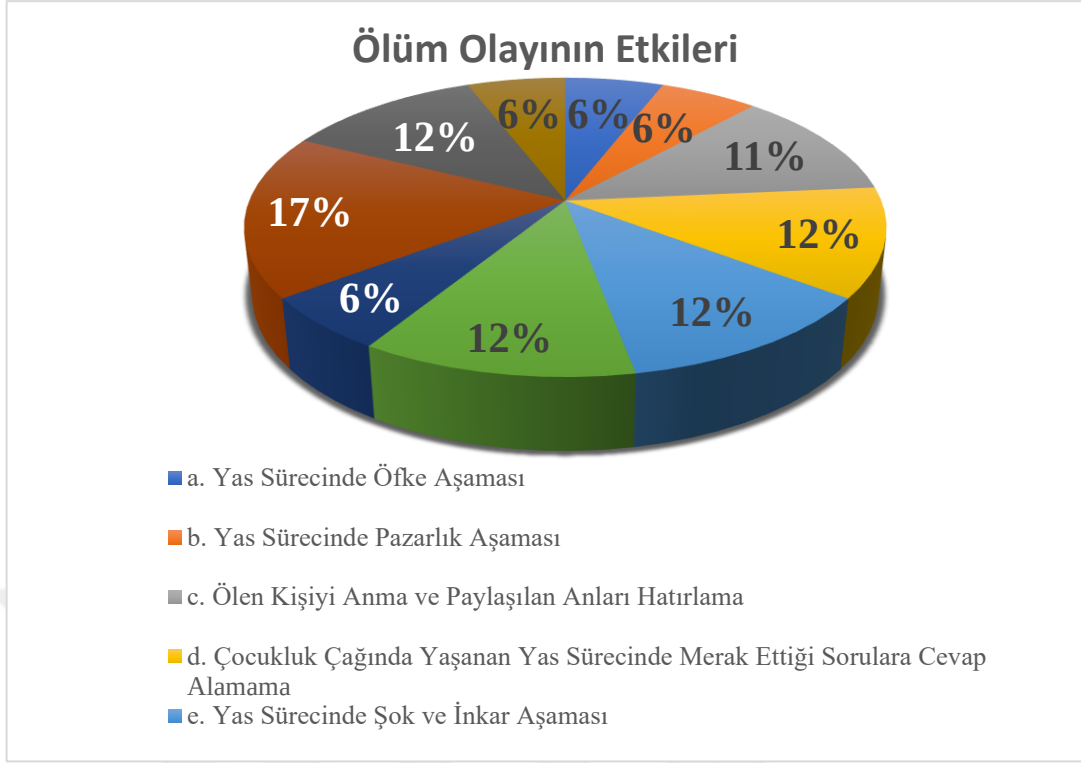
cennete gittiklerini düşündüğüm için, onların rahatı yerinde, sadece ben benden uzak kaldıkları için üzüldüm. Kısa bir üzüntü ama dediğim gibi sadece uzun süre görememekten kaynaklı yani bir arkadaşınızı uzun süre göremeyecek olduğunuzda yaşadığınız üzüntü gibi yani, şehir dışındaki bir arkadaşınıza gittiniz, gördünüz, biliyorsunuz ki ayrılacağınız zaman uzun bir süre göremeyeceksiniz o üzüntü gibi, sadece o kadar.” (Etkilenme Durumu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama Teması).

Katılımcı 7. *“O zaman annem çok kötüydü ve bana sanki direkt sorumluluk yüklenmiş oldu, kardeşlerim vardı, eve sürekli gelen giden vardı, sanki ben hani her şeyi idare etmek, halletmek zorunda gibiydim. Direkt sorumluluk yüklendiğimi hissettim ben o zamanlar. Herkesle ben ilgileniyordum, hep ben iyi olmak hani ortamı idare etmek zorunda gibiydim. Sorumluluk tek kelime ile diyebilirim.” (Ayakta Kalma Sorumluluğu ve Sorumluluk Üstlenme Teması).*

Ateist yetişkinlerin yaşadıkları yakın ölümün onlarda bıraktığı etkilerin neler olduğuna dair görüşleri doğrultusunda 10 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 18’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 19’da belirtilmiştir.

Şekil 18: Ateist yetişkinlerin yaşadıkları ölüm olayının onlar üzerindeki etkileri

Şekil 19: Ateist yetişkinlerin yaşadıkları ölüm olayının etkilerinin yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde dördüncü soru doğrultusunda on tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşaması, Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması, Çocukluk Çağında Yaşanan Yas Sürecinde Merak Ettiği Sorulara Cevap Alamama, Duyarsızlaşma Yaşama, Etkilenme Durumu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama, Ölen Kişiyi Anma ve Paylaşılan Anları Hatırlama, Yas Sürecinde Öfke Aşaması, Yas Sürecinde Pazarlık Aşaması, Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma ve Hayata Karşı Bakış Açısında Olumlu Değişim” dir. Katılımcılar tarafından “İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşaması” temasında zamana bağlı acının hafifleyerek ölüme alışma ve ölümü kişinin hastalığına bağlı çektiği acılardan kurtuluş olarak görme ve kabullenmenin belirtildiği, “Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması” temasında yakın ölümüne inanmama, ölümü yok sayma ve kabul etmeme, yoğun duygularla hayallerle gerçeğin arasında kopukluk yaşama ve sürekli ölen kişiyi düşünme durumlarının belirtildiği, “Çocukluk Çağında Yaşanan Yas Sürecinde Merak Ettiği Sorulara Cevap Alamama” temasında ölümün varlığını, nedenlerini, inanç ve Tanrı varlığını sorgularken ailenin tepkisel davranışları ile karşılaşma ve konuyu geçiştirmeye çalışması durumunun belirtildiği, “Duyarsızlaşma

Yaşama” temasında ölüm karşısında tepkisiz kalma, duygularını gösterememe ve birçok kez yakın ölümüne maruz kalmaya bağlı hislerinin duyarsızlaşması durumunun belirtildiği, “Etkilenme Durumu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama” temasında yakın ölümlerine alışmanın, doğanın yaşam döngüsünde doğumlar gibi ölümleri de normal karşılamının ve doğanın canlılara yetebilmesi için ölümleri gerekli görmenin belirtildiği, “Ölen Kişiyi Anma ve Paylaşılan Anları Hatırlama” temasında ölen kişi ile yaşanan anıları hatırlama, ölüm yıl dönümlerinde acısını hatırlama ve onu anma durumunun belirtildiği, “Yas Sürecinde Öfke Aşaması” temasında genç ve ani ölümlerle kişilerin yaşama hakkının alındığının ve ölümün adaletsiz olduğunun belirtildiği, “Yas Sürecinde Pazarlık Aşaması” temasında adil bir dünya için herkesin iyi bir yaşamının olup, çok yaşlanınca ölmesinin belirtildiği, “Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma” temasında ölen kişiden çok arkada kalan ailesi ile ilgili üzüntü duyulmasının belirtildiği, “Hayata Karşı Bakış Açısında Olumlu Değişim” temasında ise ölüm karşısında her şeyin boş olduğu hissine bağlı insanlara karşı daha affedici ve hoşgörülü tutum sergilendiğinin belirtildiği incelenmiştir. Ateist katılımcıların çoğunlukla “İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşaması, Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması, Duyarsızlaşma Yaşama ve Etkilenme Durumu Yaşama ve Ölümü Olağan Karşılama” temasına dahil olan kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. “İnsanların yaşam çizgileri var. Malum kiminin ki kısa çok kısa, kimininki uzun, kimi ansız, kimi rahatsızlanıp vefat ediyor. Dünyanın adaletsiz olduğunu düşünüyorum. Bu adaletsizliğin ölüme de yansıdığını düşünüyorum. Benim kendisi 10 yaşındayken kaybettiğim, yakın akrabamın bir kızı vardı. Yani adaletsizlik, ne yazık ki orada da hüküm sürdü odur ki insanların ne zaman varlıkların sona ereceği malum belli değil, birkaç dakika sonramız belli değil.” (Yas Sürecinde Öfke Aşaması Teması).

Katılımcı 1. “...tabi gönül ister ki iyi bir yaşam sürüp, iyi ve olgun yüksek yaşlarda vefat edebilmek ama işte her zaman olmayabiliyor dolayısıyla “adaletsizlik devam ediyor.” (Yas Sürecinde Pazarlık Aşaması Teması).

Katılımcı 2. “...ilişkilerin devam etmesi açısından sevginin devam etmesi açısından beni etkileyen şey; paylaştığım şeyler, anılar yani başka bir şey etkilemiyor yani düşündüğüm zaman.” (Ölen Kişiyi Anma ve Paylaşılan Anları Hatırlama Teması).

Katılımcı 9. “İnsani olarak yani sadece insan değil doğadaki her canlının ölüm veya herhangi bir şekilde eziyet çekmesi vesairesi hani ben de derin acılar hissettirir, hani hakikaten üzüldürüm yani televizyonda bir film izlersin, bilirsiniz o gerçek değildir ama o bile bende hani şey bırakır, bir iz bırakır. Çok yakınlarımda evet yani... Çok yakınımnda kaybettiğim üç kişi vardır benim yaşamımda ve hala bende ciddi etkileri vardır: İşte biri eski ev arkadaşımıdır, biri başka bir arkadaşımıdır, biri de amcamdır, hala mesela yıllar geçmiştir; 10-15 sene geçmiştir, 20 sene geçen var ama hala dün ki gibi derin acıları, özellikle her ölüm yıldönümlerinde vesaire o ilk günkü gibi şeyi yaşarım, daha derin yaşarım.” (Ölen Kişiyi Anma ve Paylaşılan Anları Hatırlama Teması).

Katılımcı 3. “11 ya da 12 yaşındayken dayımı kaybettim. Onun ki beklenmeyen genç bir ölümdü, genç yaşta kaybettik. Zaten o dönemde başladı benim de zihnimdeki sorgulamalar. Neden, ne oluyor? niye böyle oluyor? gibi hani inanç sorgulamaları biraz biraz çocuklukta başladı. Çok travmatik olmadı tam tersi beni düşünmeye sevk etti aslında Çocuk olmama rağmen -ben inançlı bir aileye sahibim, Müslüman annem ve babam- ama reddetme ortaya çıktı bende. Anneme ve babama sordum ama bana çok aşırı tepki verdiler o dönemde. Hani nedenini sorgulamaya başladım, etkisi bu oldu bende ve tam olarak demek ki tatmin edici bir açıklama alamadım onlardan da küçüklükte ve orada kopmaya başladı ben de zaten bir şeyler.” (Çocukluk Çağında Yaşanan Yas Sürecinde Merak Ettiği Sorulara Cevap Alamama Teması).

Katılımcı 3. “Sonrasında üzülmeye başladım ilk karşılaştığım da ölüm kavramıyla. Üzüntüden çok şok vardı. Düşünme, sorgulama ve reddetmeye çalışma vardı. Ama sonrasında üzüntü takibinde geldi tabi.” (Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması Teması).

Katılımcı 9. “Hani bende ki etkisi şu oldu: bir de cenazesinde; alevi inancına göre dedeyle birlikte yıkamıştık ve ben orada şok olmuştum, bayağı şok olmuştum yaklaşık 5-6 ay sürekli halüsinasyonlar görmüştüm, işte iş yerindeyim sürekli amcam yanımda oturuyor ve o sırada yanımda yaşça ona yakın biri vardı ben onu sürekli amcam sandım epey bir zaman ama halüsinasyonlar vesaireler sürekli devam etti ve hani bir yerden tekrar geri gelecek aslında yine tekrar şaka yaptı gibi vesaire diye düşünüp sürekli beklemiştim.” (Yas Sürecinde Şok ve İnkâr Aşaması Teması).

Katılımcı 4. “Ya küçük yaşta art arda şeyler oldu işte: Abimin vefatı, arkasından hani birebir yanında değildim ama ortam içerisinde olduğu için o duyguya maruz kaldım hani

bir yıllık süreçte abim, dayım ve dedem öldü. Ya öyle bir aile ortamındaki o şeyi anlarsınız hani, tahmin edersiniz. Sürekli bir yıllık süreçte sürekli bir ölümle ilgili bir şey var, ölüm süreci var. O açıkçası beni duyarsızlaştırdı biraz, şu an hala mesela çok yakın, çok sevdiğim birisi ölse, bir arkadaşımın cenazesi olsa, yakın bana; hala arayamam mesela, bir de şey yok hani, çok bir şey ifade etmiyor, yani üzüntü falan da yok, biraz öyle bir duyarsızlaştım açıkçası.” (Duyarsızlaşma Yaşama Teması).

Katılımcı 6. “Ya ölüm olayı tabi ilk başta bendeki- hani herkeste farklı akseder de- şu şekilde: Ben biraz daha sakin kalıyorum, neden bilmiyorum? herhalde biraz da şok etkisi yaratıyor, eğer beklenmeyen bir ölümse, yani tepkisiz kalıyorum işin açığı. Hani kimisi bağıırıp çağırarak böyle boşaltır kendini, ağlar, bir şeyler yapar ama sakin bir şekilde karşılıyorum ben, hiç sanki olmamış gibi hissiyat oluşuyor, geliyor insana ama işte yani sakin karşılıyorum diyebilirim.” (Duyarsızlaşma Yaşama Teması).

Katılımcı 5. “Yani aslında şöyle etkiliyor: kalan kişiler beni daha çok etkiliyor yani birkaç evet yakın hani arkadaşlarımdan bir arkadaşımın eşi vefat etti, başka bir akrabamızın eşi vefat etti hani gidenle alakalı çok düşüncem olmadı açıkçası da kalanları düşündüm; bundan sonra ne yapacaklar? diye hep onlara üzıldüm aslında üzüntüm onlaraydı hani ölen kişiye değildi.” (Geride Bıraktıkları Açısından Değerlendirme Yapma Teması).

Katılımcı 7. “Yani herkesin ölümü farklı etkiledi tabi işte babanın ölümü bir farklı etkiler insanı, anneannenin, yakın çevrendeki herhangi bir insanın ölümünde farklı hisseder. Babamın ölümünü anlatayım: mesela çok hastalandığı için ölmesi, bizi daha da bir rahatlattı aslında, onu o şekilde görüyor olmak daha farklı, öldüğünde biraz rahat ettiğini düşünmek daha farklı tabi ki üzülüyorsun ama en azından o acıyı çektiğini görmüyorsun diye bir taraftan da sevinç hissediyorsun, onun açısından çünkü hani kanser hastasıydı epey bir rahatsızdı aynı şekilde anneannem o şekildeydi. Yaşamayı belki de onun için daha kötüydü biz yanımızda hissediyorduk ama o kişi açısından düşündüğünde de onun için bir kurtuluş oluyordu. Bir de hiç görüşmediğim amcam vefat etti yakınlarda, pek görüşmüyorduk, o yaşarken onunla görüşmemek bana daha çok üzüntü verirken şu anda hiç üzüntü vermiyor yani çünkü artık görüşemeyeceğimi biliyorum, onu kabulleniş daha kolay oluyor, ölümü mutlaka kabul ediyorsun, etmek zorunda olduğun için herhalde.” (İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşama Teması).

Katılımcı 10. *“Yani üzücü, hani başta yıkıcı ama daha sonrasında işte o acıyla, üzüntüyle yaşamaya devam ediyorsunuz. Hani duyguların içerisinde var oluyor ama aslında kendisinin var olmadığını biliyorsunuz, böyle buna alışarak yaşıyorsunuz. İnsan ona da alışıyor tabi ki.”* (İlk Şok Etkisini Atlatma, Alışma ve Kabullenme Aşama Teması).

Katılımcı 8. *“Ya beni hiç etkilemedi, yani ölüm olayına kendi yakın çevremde alışık olduğum için çok da umursamadım açıkçası. Çünkü hayatın devamı benim düşünceme göre hayatın devamlılığı için ölümün olması lazım, dünyada hiç kimse ölme, ya açlık olacak bu kadar insan dünya üzerinde yaşayamayacak ve doğa bakamayacak bunlara yani, döngünün tamamlanması için bir şeylerin ölmesi lazım ki yeni hayatların doğabilmesi için.”* (Etkilenme Durumu Yaşamama ve Ölümü Olağan Karşılama Teması).

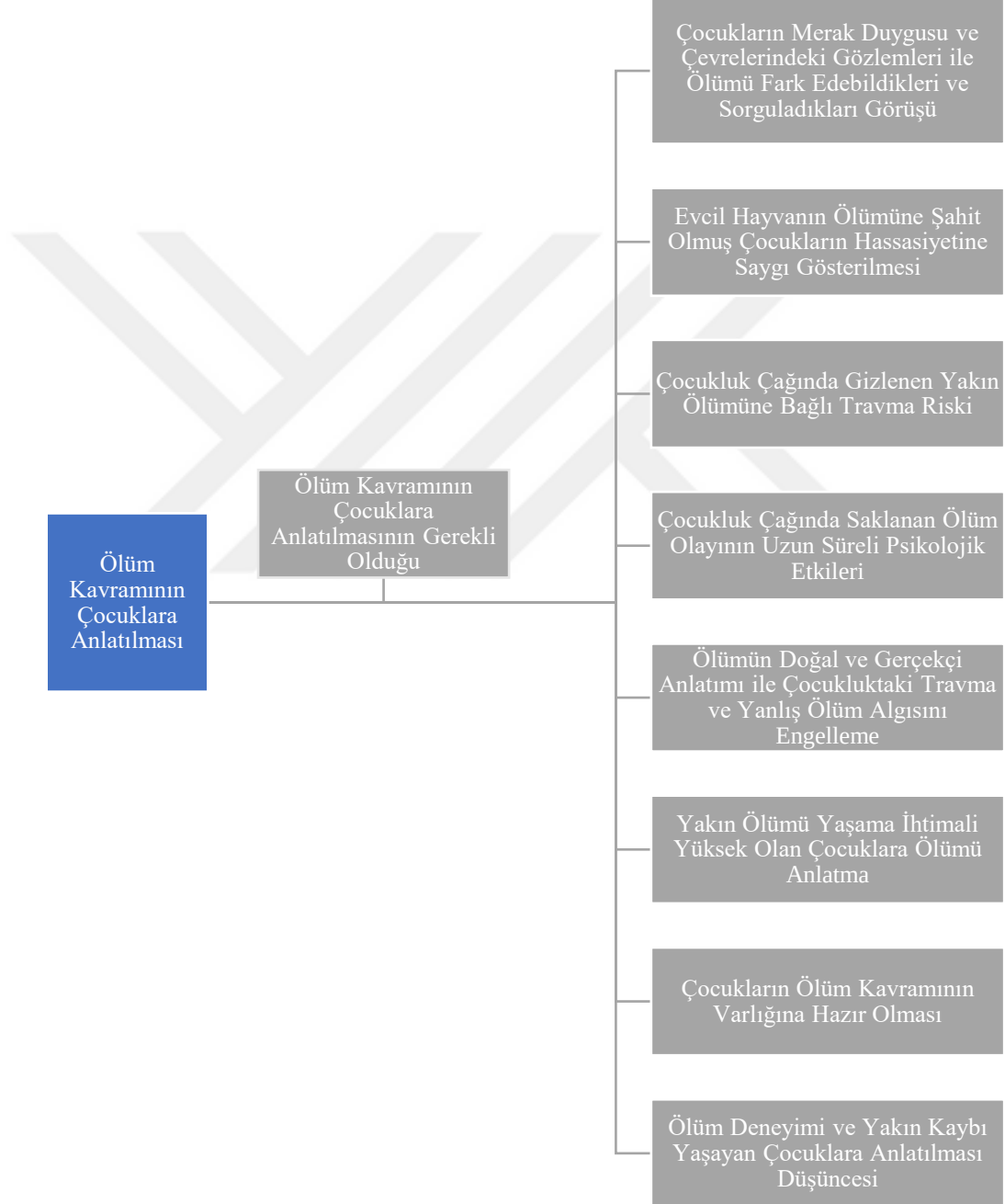
Katılımcı 11. *“Yani şey oluyor böyle bir süre matem sürecinde herhalde, her şey boşmuş gibi geliyor, “daha bağışlayıcı ve affedici oluyorsun o süreçte” ama sonra tabi her şey gibi insan ona da alışıyor, unutuyor ve gerçek, normal hayatına geri dönüyor.”* (Hayata Karşı Bakış Açısında Olumlu Değişim Teması).

Yaşanan yakın ölüm olayı, inançlı katılımcılarda çoğunlukla dinsel inançları doğrultusunda ölümden sonraki hayata hazırlık yaparak maneviyat dünyalarını geliştirmeye yönelik etkiler bıraktığı görülürken; ateist katılımcılarda ise çoğunlukla yas süreci aşamalarından şok ve inkar aşamalarını daha yoğun yaşadıkları, ölüm karşısında zamanla duyarsızlaşma, alışma ve kabullenme sürecine girdikleri görülmüştür.

4.2. İnançlı ve Ateist Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Öğretilmesine

Yönelik Görüşleri

İnançlı yetişkinlerin ölüm kavramının çocuklara anlatılmasına yönelik görüşleri doğrultusunda 9 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 20’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 21 ve 22’de belirtilmiştir.

Şekil 20: İnançlı yetişkinlerin çocuklara eğitim süreçlerinde ölüm kavramının anlatılmasına yönelik görüşleri

Şekil 21: İnançlı yetişkinlerin ölüm kavramının çocuklara anlatılmasına dair görüşlerin yüzdelik dilimleri

Şekil 22: İnançlı yetişkinlerin ölüm kavramının çocuklara anlatılmasının gerekliliğine dair görüşlerin yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde ikinci bölüm birinci soru doğrultusunda dokuz tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması Görüşü, Merak Duygusu ve Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölümü Fark Edebildikleri, Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluktaki Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme, Çocukların Ölüm Kavramının Varlığına Hazır Olması, Yakın Ölümü Yaşama İhtimali Yüksek Olan Çocuklara Ölümü Anlatma, Evcil Hayvanın Ölümüne Şahit Olmuş Çocukların Hassasiyetine Saygı Gösterilmesi, Çocukluk Çağında Gizlenen Yakın Ölümüne Bağlı Travma Riski, Çocukluk Çağında Saklanan Ölüm Olayının Uzun Süreli Psikolojik Etkileri ve Ölüm Deneyimi ve Yakın Kaybı Yaşayan Çocuklara Anlatılması” dır. Katılımcılar tarafından “Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması Görüşü” temasında tüm çocukların eğitimlerinde ölüm kavramına yer verilmesi gerektiğinin belirtildiği, “Merak Duygusu ve Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölümü Fark Edebildikleri” temasında çocukların ölümü televizyonda haberlerde, pandemi sürecindeki salgında, çevresinde tanık olduğu ölmüş hayvanlarda, beslediği evcil hayvanında gözlemledikleri ve sorguladıklarının belirtildiği, “Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatarak Çocukluktaki Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme” temasında doğum kadar ölümün de normal olduğunun verilmesi ile çocukların yanlış bilgi kaynaklarından ölümü öğrenmesini ve ölüm karşısında şok, hayal kırıklığı, psikolojik sorunlar ve inanç sorgulamaları yaşamasını engellemek gerektiğinin belirtildiği, “Çocukların Ölüm Kavramının Varlığına Hazır Olması” temasında çocuklar ölüm kavramı ile tanıştırılmadığında, yakın ölümü yaşadığında acil müdahale gerekebileceğinin ve bilinmeyen bir duruma maruz kalabileceğinin belirtildiği, “Yakın Ölümü Yaşama İhtimali Yüksek Olan Çocuklara Ölümü Anlatma” temasında çocukların yanında yaşlı büyüklerinin ve ölüm ihtimali olan hasta yakınlarının veya çocuğun ölümcül hastalığı olması durumunun belirtildiği, “Evcil Hayvanın Ölümüne Şahit Olmuş Çocukların Hassasiyetine Saygı Gösterilmesi” temasında çocuğun evcil hayvanı ile vedalaşabilmesi için cenaze ritüeli düzenlemenin belirtildiği, “Çocukluk Çağında Gizlenen Yakın Ölümüne Bağlı Travma Riski” temasında sevdiği bir yakının ölümünde ailesi tarafından çocuğa doğru bilgi verilmemesine bağlı çocukta ölen kişiyi bekleme ve terk edilmiş duygusuna kapılmanın belirtildiği, “Çocukluk Çağında Saklanan Ölüm Olayının Uzun Süreli Psikolojik Etkileri” temasında sevdiği yakının öldüğü söylenmeyen çocuğun, gerçekte yüzleşmekte zorlanması, geri dönebilir beklentisine girerek sürekli o kişiyi araması ve hayal kırıklığı yaşamasına bağlı uzun etkilerinin belirtildiği ve “Ölüm

Deneyimi ve Yakın Kaybı Yaşayan Çocuklara Anlatılması” temasında ise ölümle tanışmamış çocukların zihinlerinde ölüm kavramını anlamlandırmalarının etkisi olmayacağı için sadece ölüm deneyimi yaşamış çocuklara anlatılmasının belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla ölüm kavramının çocuklara anlatılmasının gerekliliği ve çocukların merak duygusuyla çevrelerindeki gözlemleri ile ölümü fark edebildikleri ve sorguladıkları görüşünü belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Ya düşünüyorum aslında hangisi daha doğru çünkü işte ne kadar kaçınırsanız kaçının bir şekilde karşılaşıyorlar. Tamam biz burada belki çocuklara bir şekilde bu olaydan uzak tutabiliyoruz ama bu şey, ölüm şeyi ile iç içe yaşayan birçok insan var dünya da işte atıyorum Suriye’de, savaş olan bölgeler de var dünyada. Bir şekilde hani evet çocuğa anlatmalıyız ama detaya girmeden tabi ki anlatabiliriz.”* (Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması/Verilmesi Görüşü Teması).

Katılımcı 7. *“Çocuğum olmadan önce hiç böyle bir şey düşünmedim ama şimdi özellikler şu covid döneminde sanki bir eğitim verilmesi iyi olur diye düşünüyorum”* (Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması/Verilmesi Görüşü Teması).

Katılımcı 1. *“Çünkü sonuçta uzayda yaşamıyor. Yani belki yakınıni kaybetmemiş olsa bile, sonuçta çocuklar aslında her şeyin farkındalar, çünkü onlar da bir canlı. Yani bizim yüzümüzdeki mutsuzluğu küçük bir huzursuzluğu bile fark ettikleri için; yani ölümü anlamamaları imkansız diye düşünüyorum atıyorum sevdiği bir kuş, kelebek, balık mesela geçen yıl kendi kızıma balık almıştım. 1 hafta biz o balıkları uğraştık yedirdik, her gün sularını değiştirdik mikrop kapmasın derken; bir haftanın sonunda üç balığı da öldürdük ve bu aslında kızımı çok üz üzdü, beni de çok üzdü. Sonuçta bir şekilde ölümü görüyorlar. Mesela atıyorum bir karıncanın öldüğünü, bizim bahçeli bir evimiz var. Orada mesela karıncanın öldüğünü, daha önce tavuklarımızın ölüm anına şahit oldu. Çünkü köpekler gelip öldürmüştü. Kızım bunları birazcık gördüğü için yani ilk karşılaştığı ölüm vakası değil yine böyle televizyonda falan -biz çok haber izleyen bir aile olduğumuz için- bir şekilde öldü etti filan etti dediği zaman hani öyle yüz yüze çok fazla ölümü aşırı sormaz bana ama farkında”* (Çocukların Merak Duygusuyla Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölüm Kavramını Fark Edebildikleri ve Sorguladıkları Görüşü Teması).

Katılımcı 6. “Çünkü artık ister istemez izlediği şeylerde ölüm olayı olabilir, şahit olduğu bir haber bülteni bile olabilir ne kadar saklasak da veya işte bu her gün şu pandemi döneminde şu kadar kişi vefat etti. Çocuğun dünyasında rakamdan ibaret mi olmalı? acaba anlamı mı? anlatılmalı bir dönem de ben de düşündüm açıkçası. Bugün 100 kişi, bugün 110 kişi gelip bir müddet hani bunu ama bir rakama mı? indirgenmeye çalışılıyor bu ölüm meselesi diye de düşündüm.” (Çocukların Merak Duygusuyla Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölüm Kavramını Fark Edebildikleri ve Sorguladıkları Görüşü Teması).

Katılımcı 9. “Çünkü çocuk bunu zaten bir şekilde görmeye başlıyor yani bu illa bir yakınına değil de -yakınına yaşayan çocuklarda vardır mutlaka- ama mesela kuşu oluyor, kuşunun öldüğünü görüyor, dışarda bir kelebeğin, bir arının öldüğünü görüyor. Bunu bir şekilde gözlemliyor, kendi çocuğumdan biliyorum” (Çocukların Merak Duygusuyla Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölüm Kavramını Fark Edebildikleri ve Sorguladıkları Görüşü Teması).

Katılımcı 1. “Mesela geçen yıl yine bir öğrencim balığın öldüğünü annesin onu klozete attığını söyledi. Yani bu da çok güzel bir şey değil. Çünkü o değer verdiği bir şeyi siz tuvalete atıyorsunuz. Hani en azından küçük bir cenaze ritüeli yapılabilir diye düşünüyorum ya da işte en azından görmediği bir şekilde kaldırılıp, imha yoluna gidilebilir, ama bunun çocuğun gözünün önünde yapılmasını da doğru bulmuyorum açıkçası. Bu tarz şeyler ne çok aşırı önem verilmeli ne de çok bitti gitti gibi söylenmeli” (Evcil Hayvanın Ölümüne Şahit Olmuş Çocukların Hassasiyetine Saygı Gösterilmesi Teması).

Katılımcı 3. “Aslında burada benim zamanında, çocukluğumda yaşamış olduğum bir olay var: Benim amcam şehit olduğu vakit hani o zaman ben kaç yaşındaydım 7-8 yaşlarındaydım. Yani annem ve babam bizi o zaman dedemlere bırakıp gitmişti, biz anlamamıştık. Bize o zaman şey demişlerdi: Ya amcanın kolu kırılmış, biz onun yanına gidiyoruz, geçmiş olsun demek için gidiyoruz dediler ve sonrasında geldiler. Ama ben hep kol kırık, amcamın kolu kırık diye düşündüm. Sonra aradan biraz zaman geçti ve tekrar Çankırı'ya geldiler amcam Kırklareli'ne şehit olmuştu. Çankırı'ya gelip, işte cenazeyi getirdiler. Cenazede biz daha hala bakıyorduk amcam nerede? hani kolu kırık ama, bu insanlar niye ağlıyor? Sonra işte oradaki akrabalara soruyorduk: ya amcam nerede diyorum- çünkü o kadar çok seviyorum ki, babadan öte yani, bizde öyle sevgi

vardı- arıyorum yok.” (Çocukluk Çağında Gizlenen Yakın Ölümüne Bağlı Travma Riski Teması).

Katılımcı 3. “... yani orada bir kandırmaca yaptılar aslında ailemiz. Kötü niyetli bir kandırmaca değildi ama; bize bu şekilde aksettirildi. Sonra ne oldu; Onun bir arabası vardı kırmızı bir Broadway, yolda her gördüğüm kırmızı Broadway'in içine bakıyordum acaba Amcam burada mı Bekliyorum böyle başında beklediğim günleri biliyorum. Amcam gelecek mi? sonra bakıyorum bu amcam değil diyorum ama onun arabası. Sonra dönüyorum, zaman geçiyor, Ona benzer sıfatta aynı vücut ölçülerinde birini gördüğüm zaman, arkası dönüp, koşa koşa gidiyorum Amca diyorum önüne geçiyorum ama değil Hayal Kırıklığı, Kapı çalıyor bakıyorsun acaba amcan mı geldi çünkü onun daha öldüğünü kabullenemiyorsun hiçbir zaman ve bu şekilde sana bir kandırmaca yaptılar ya en başta “kol kırıklığı” diye. Ya ben diyorum amcam niye gelmiyor? Bizi sevmiyor mu? Bizi niye terk etti? ya bu kol kırıklığının bu kadar uzun sürmemesi lazım. Babama diyorum baba amcam nerede? hani arayalım, ağlıyorlar, üzüliyorlar, ya niye üzülüyorsunuz? adamın kolu kırılmış bir şeyi yok ki. İşte orada bize verilen bilgi, beni yıllar boyu amcamı aramaya bıraktı. Yoldan bakıyorum amcam gelecek, sağa bakıyorum sola bakıyorum, akşam oluyor, gece oluyor, gündüz oluyor, hep amcamı arıyorum ama yok.... Sonra ne oldu? aradan işte geçti biz 14-15 yaşına geldiğimiz zaman mezara gidiyorsun, mezardakine inanamıyorsun ya buradaki amcam ama başka biri gibi geliyor, oradaki o değil gibi geliyor onun anlamını taşıyamıyorsun. Bana diyorlar bak amcan, o artık öldü. Ya nasıl ölebilir? Adamın kolu kırık nasıl öldü? ama yok bunu anlayamıyorsunuz bir türlü... Hatta şöyle bir şey vardı: hatta hiç unutmam. Amcam ölmeden bir hafta önce bana ve abime fotoğraf makinesi hediye etmişti, aramıştı bizi doğum günümüdü sanırım, sürpriz yapacaktı. Babama aspiratör, biz de o zaman çok meraklıydık hani amca bize bir fotoğraf makinesi gönder demiştik. Tamam dedi aldım, gönderdim dedi. Ya kargoyu günlerce beklediğim günü biliyorum. Askeri şubesini arıyorum ya amcam fotoğraf makinesi vardı nerde diyorum, yok, bütün kargoları gezmiştim. Çünkü ölmedi ki amcam, ölmedi, bana kargoda gönderdi ama amcama ulaşamıyorum. 7 yıl boyunca aradım.” (Çocukluk Çağında Saklanan Ölüm Olayının Uzun Süreli Psikolojik Etkileri Teması).

Katılımcı 3. “O yüzden bize o zaman deseler ki; “evet amcan öldü”, ve güzel bir şekilde anlatmış olsalardı, ben o hayal kırıklığını yaşamamış olacaktım, yıllar boyu onu aramayacaktım, her bir yere baktığımda onu görmeyecektim, hiçbir zaman ona baktığım

zaman yolda, arabada, dışarda, telefon çaldığında...” (Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocuklukta Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme Teması).

Katılımcı 8. “...çocukların eğitiminde keşke yani bütün ölüm olaylarında onlarda hep işin içinde olsa bizim küçüklüğümüzdeki gibi hayatın bir gerçeği olarak görebilseler çok daha iyi olurdu. Yani şok yaşamalar, psikolojik sorunlar yaşamalar, yani inanç açısından sorgulamalar çok fazla olmazdı. Doğuma inandığımız kadar ölüme de onlar da çok küçük yaşlarda inanmış olurdu” (Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluklarda Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme Teması).

Katılımcı 12. “Biz doğum günlerini çok güzel anlatıyoruz, doğumları çok güzel anlatıyoruz, doğum hikayelerini çok güzel anlatıyoruz, saçma sapan bir şekilde doğum fotoğraflarını bile insanlara gösteriyoruz. Ölüm de doğum kadar normal bir şey hatta doğumdan daha güzel bir şey ama biz bunu anlatmıyoruz çocuklara ama anlatmıyoruz derken toplumsal açıdan söylüyorum ki ben anlatıyorum güzel güzel çocuğuma... Yani ölümü toplumun bildiği gibi kötü bir şey olarak “tüü, kaka” olarak değil de hoş bir şekilde anlatırsak çocuğun kafasındaki ölüm algısını biz şimdiden oluşturmaya başlarız. Yoksa televizyonlardan, çizgi filmlerden saçma sapan bir ölüm kavramı öğrenir.” (Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluklarda Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme Teması).

Katılımcı 4. “...bu konunun açıklanmasında belki yarar var. Bir de özellikle yakını hasta olan, ölüm ihtimali olan çocukların eğitim almasının uygun olabileceğini düşünüyorum.” (Yakın Ölümü Yaşama İhtimali Yüksek Olan Çocuklara Ölümü Anlatma Gerekliliği Teması).

Katılımcı 6. “Çok yakınında yani bilmesi gereken yanındaki mesela anneannesinde; ben çalışırken çocuğum duruyor anneanneye, dedeye bir şey olursa bunların anlamı açısından, belki açıklama olarak, bir şeyler söylenebilir.” (Yakın Ölümü Yaşama İhtimali Yüksek Olan Çocuklara Ölümü Anlatma Gerekliliği Teması).

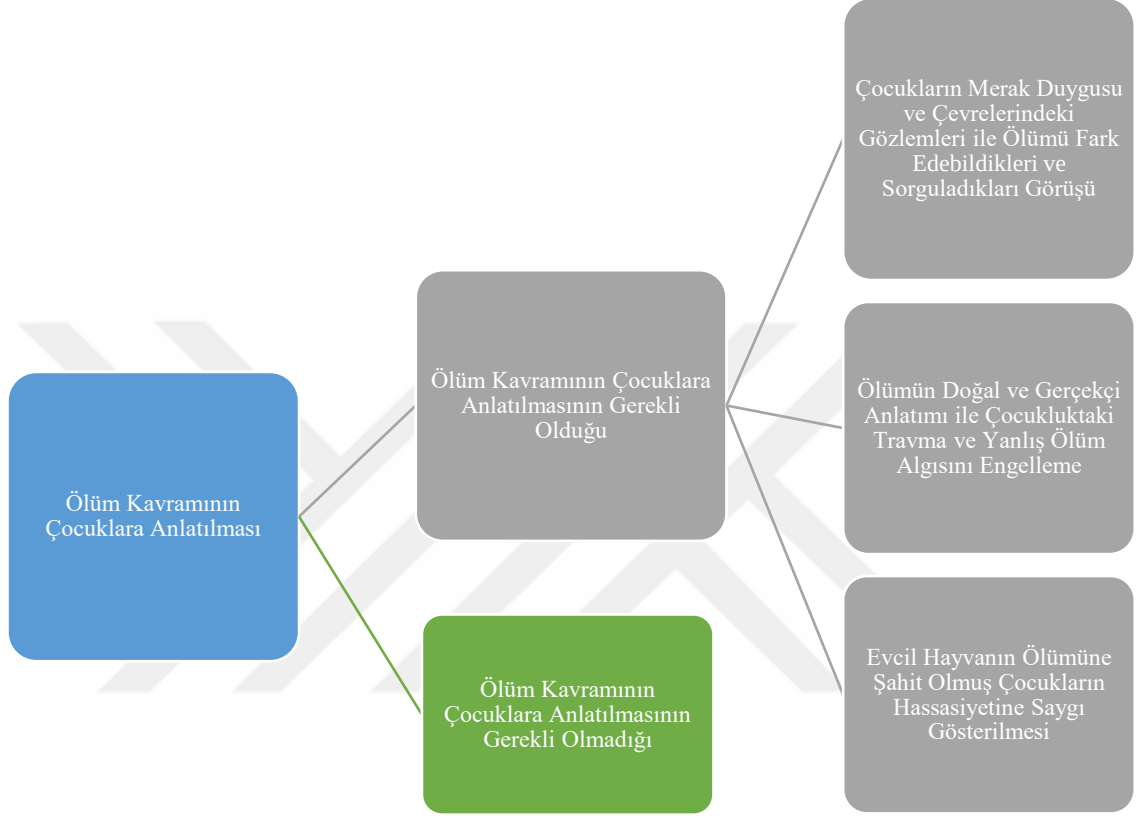
Katılımcı 5. “...evet hani eğitimciler şey diyor işte: Çocuğun anlama, algılama yaşı var işte soyutu anlamaz, ölümü anlamayabilir evet anlamaz amma en azından ölümün varlığını bilmesi, ona hazırlıklı olması- Allah göstermesin- çocuğa ölümü anlattık, anlamayacak zaten unutacak fakat şöyle bir durum var: annesi ya da babası, ablası,

kardeşi gibi çok yakını öldüğü zaman gerçekten bunu anlamayabiliyorlar. Acil müdahaleler yapılıyor işte psikologlara götürülüyorlar falan filan...” (Çocukların Ölüm Kavramının Varlığına Hazır Olması Teması).

Katılımcı 11. *“Çünkü yaş kaç olursa olsun, en yakın ebeveynleri tarafından bile bunu yaşayacak bu duyguyu yani belki yaşamayacak ama çocukken de yaşayabilir. Bence çok detay verilmeden, ölüm kavramı ile tanıştırılmalıdır diye düşünüyorum çocuk. Yani hiç bilinmeyen bir şeyle karşılaşmamalı, verilmeli...” (Çocukların Ölüm Kavramının Varlığına Hazır Olması Teması).*

Katılımcı 10. *“Ben direkt çocukların eğitiminde yer verilmesine çok gerek... yani kendi açımdan gerekli görmüyorum. Çünkü çocukların direkt bir ölümle tanışmaları eğer çevresinde varsa, yani bir yaşantı olması lazım, ölümü yaşamaları lazım ki etraflarından birilerinden daha sonra o eğitimin verilmesi taraftarıyım. Hani hiçbir ölüm yaşamamış, yakınında bir kaybı olmayan bir çocuğa ölüm kavramını anlatmanın çok da gerekli olduğunu ben şahsen düşünmüyorum. Çünkü hani bu şeye benziyor biraz da ilkokul grubunda çocuklara sigara ya da eroin bağımlılığı ile alakalı mesela eğitimler vermiyoruz biz. Dolayısıyla buradan yola çıkarak, aslında çocuğun hani o şemasında ölüm kavramını, hiç işlevsel olmadığını, o anda işlevsel olmadığını düşünürsek; gereksiz bir şema açmanın çok da faydalı olacağını düşünmüyorum ha ölümle tanışmış, yakın kaybı olan çocuklarda kesinlikle tabi ki bunun uygun dille anlatılması gerekir, eğitiminin veya işte o anda açıklanmasının yolları var, onları yapmak gerekir ama hiç ölümle tanışmamış bir çocuğa ölüm kavramını anlatmanın çok faydalı olacağını kendim düşünmüyorum şahsen.” (Ölüm Deneyimi ve Yakın Kaybı Yaşayan Çocuklara Verilmesi Düşünce Teması).*

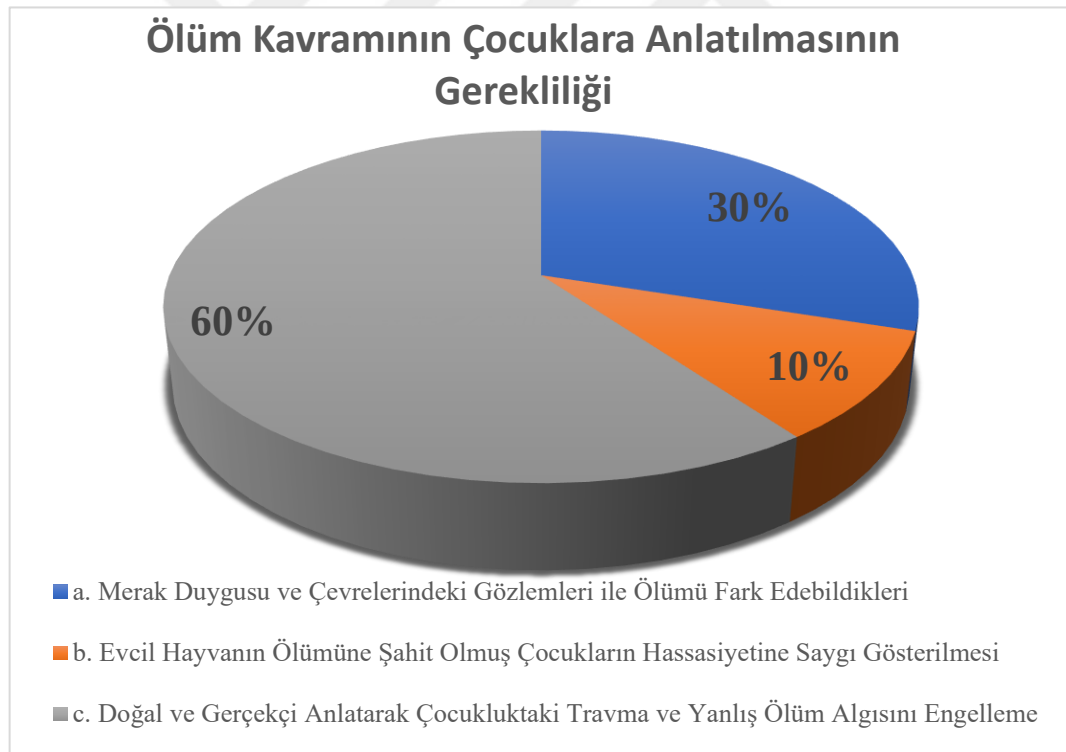
Ateist yetişkinlerin ölüm kavramının çocuklara anlatılmasına dair görüşleri doğrultusunda 5 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 23’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 24 ve 25’de belirtilmiştir.

Şekil 23: Ateist yetişkinlerin çocuklara eğitim süreçlerinde ölüm kavramının anlatılmasına yönelik görüşleri

Şekil 24: Ateist yetişkinlerin ölüm kavramının çocuklara anlatılmasına dair görüşlerin yüzdelik dilimleri

Şekil 25: Ateist yetişkinlerin ölüm kavramının çocuklara anlatılmasının gerekliliğine dair görüşlerin yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde ikinci bölüm birinci soru doğrultusunda beş tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması Görüşü, Ölümün

Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluktaki Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme, Merak Duygusu ve Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölümü Fark Edebildikleri, Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılmasının Gerekli Olmadığı Görüşü ve Evcil Hayvanın Ölümüne Şahit Olmuş Çocukların Hassasiyetine Saygı Gösterilmesi” dir. Katılımcılar tarafından “Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması Görüşü” temasında tüm çocukların eğitimlerinde ölüm kavramına yer verilmesi gerektiğinin belirtildiği, “Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluktaki Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme” temasında çocukların zihinlerine ölümle ilgili korku oluşmaması için ölüm açıklamalarındaki tabirlerin çocuğun ruhsal durumu dikkate alınarak anlatılmasının belirtildiği, “Merak Duygusu ve Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölümü Fark Edebildikleri” temasında çocukların haberlerde, pandemi sürecindeki salgında, çevresindeki canlı varlıkların (bitki, hayvan) ölümünde, yakın ölümünde ve evcil hayvanlarının ölümünde gözlem yapabildikleri, sorgulayabildiklerinin belirtildiği, “Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılmasının Gerekli Olmadığı Görüşü” temasında çocuklara özellikle ölüm kavramının verilmesine gerek olmadığı, hayatın içindeki süreçte kendi kendine öğrenmenin gerçekleşeceği ve doğa bilimleri içinde başlangıç ve bitişin kavranabileceğinin belirtildiği ve “Evcil Hayvanın Ölümüne Şahit Olmuş Çocukların Hassasiyetine Saygı Gösterilmesi” temasında ise çocuğun duygusal bağ kurduğu evcil hayvanı ile ölümü daha net anladığının düşünüldüğü ve empati kurulan bu ölümüne saygı duyulmasının belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla ölüm kavramının çocuklara anlatılmasının gerekliliği ve ölümün doğal ve gerçekçi anlatımı ile çocukluktaki travma ve yanlış ölüm algısını engelleme görüşünü belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veriler aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 5. *“Kesinlikle anlatılmalıdır diye düşünüyorum yani ölümün çocuklara hep korkunç bir şey olarak lanse edilmesi fikrine karşıyım zaten. Bence anlatılmalı.”* (Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması/Verilmesi Görüşü Teması).

Katılımcı 9. *“Ya anlatılmalıdır yani verilmelidir ama bunu nasıl, ne şekilde, hangi cümlelerle? anlatacağımızla ilgili...”* (Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması/Verilmesi Görüşü Teması).

Katılımcı 10. *“Şöyle sonuçta her şey bir eğitime dayanıyor, bu anlamda hani bu çalışmayı da takdir ediyorum tabi ki. Ölümün çocuklara nasıl anlatılacağı meselesi aslında herkesin yaşadığı ama hiçbir zaman gündeme gelmeyen bir konu. Tabi ki yer*

verilmeli, bir şekilde anlatılmalı.” (Ölüm Kavramının Çocuklara Anlatılması/Verilmesi Görüşü Teması).

Katılımcı 1. “Evet ölümün var olduğunu fark edecek, çevresindeki canlıların, bitkilerin, hayvanların vesaire öldüğünü zaten görüyor. Yakın çevresinde bir akrabası vefat etmişse onu yaşıyor.” (Çocukların Merak Duygusuyla Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölüm Kavramını Fark Edebildikleri ve Sorguladıkları Görüşü Teması).

Katılımcı 3. “Çünkü duyuyorlar ister istemez, görüyorlar her ne kadar uzak tutmaya çalışsak da; bir şekilde haberlerden duyuyorlar, ne olur bize? Korona olursak ne olacak? Başımıza ne gelecek? diye çok endişeliler.” (Çocukların Merak Duygusuyla Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölüm Kavramını Fark Edebildikleri ve Sorguladıkları Görüşü Teması).

Katılımcı 6. “Çünkü neticede çocuklarımız evlerimizde beslediğimiz hayvanlar; kuş, balık bu tip şeylerin bile ölümüne şahit olabiliyor hani birebir sürekli vakit geçirdikleri evcil hayvanların vefatına bile denk gelebiliyor.” (Çocukların Merak Duygusuyla Çevrelerindeki Gözlemleri ile Ölüm Kavramını Fark Edebildikleri ve Sorguladıkları Görüşü Teması).

Katılımcı 4. “Ya anlatılmasına gerek yok bence. Sonuçta açıkçası siz doğa bilimlerini adam gibi vererseniz, yani doğru düzgün siz bilimsel bilgiyi aktarırsanız çocuğa. Orda ölüm kavramını vermenizin de bir anlamı da yok. Sonuçta hayatın sürecini veya yaşamı, doğayı, evreni anlattığınız zaman zaten bir şekilde çocuk; o başlangıç ve bitiş olaylarını kendi kendine kavrayacaktır. Çünkü biraz şeydir, ölüme bakış açınıza bağlı, yani ölüm benim için hayatın herhangi bir yerinden farklı bir şey değil yani. Özel yani... siz çocuğa okulda atıyorum yani bir yemek yeme, tualete gitme gibi özel bir eğitim veriyor musunuz? ya da yürüme, yürümek için de özel bir eğitim, bir ders veriyor musunuz? Gerek yok çünkü bu hayatın içindeki bir süreç.” (Ölüm Kavramının Çocuklara Özellikle Anlatılmasının Gerekli Olmadığı Teması).

Katılımcı 12. “Eğitimleri sürecinde ölüm kavramına yer verilmesine, bence hayır; ölüm kavramı gerektiğinde anlatılmalı evet. Yani hani buna maruz kalarak zaten öğreniyoruz, bana hiç kimse mesela ölüm ne anlatmadı, belki de anlattı hatırlamıyorum

ama bunu bir şekilde gizil olarak da öğreniyoruz biz aslında.” (Ölüm Kavramının Çocuklara Özellikle Anlatılmasının Gerekli Olmadığı Teması).

Katılımcı 1. “Çocuklar genel olarak zaten insanoğlunun içerisindeki bulunduğu en yoğun en derin his korkudur. Özellikle çocuklar korkuları çok daha yoğun yaşıyorlar. O süreçte “biliyor musun ben öleceğim, seni bırakacağım, bensiz kalacaksın bu dünyada şeklinde” bir ifadeyi ben kesinlikle doğru bulmuyorum. Konuşulabilir ama onu psikolojisini çok da zedelemekten hafif, anlayabileceği dilde- ben en azından kızlarımın yanında öyle yaptım, ben şu an yanınızdayım. Elimden geldiğince de yanınızda ve sağ olacağım. Şu an bunu düşünmeyelim, ben sizi bırakıp en azından şu an için bırakıp gitmek niyetinde istegimde değilim, öyle bir şey olmayacak ama zaman ne getirir bilmiyoruz, şimdilik sen bunları düşünme şeklinde biraz daha iyimser, onların anlayabileceği bir dilde konuştuk.” (Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluklarda Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme Teması).

Katılımcı 5. “Şimdi ben İngilizce öğretmeniyim- söyledim başlangıçta- ve ben mesela çocuklara mutlaka şu Coco çizgi filmi var ya hani biliyorsunuzdur. Onu mutlaka izletiyorum. Çünkü orda özellikle bazı ülkelerde ölüm çok kötü bir şeymiş gibi anlatılmıyor hani insanlara yani; mezarlığa gidiyorlar, işte mezarlıkta kutlamalar yapıyorlar, süslenerek gidiyorlar yani mesela öğrencilerimde de hani bazen böyle konuşuyorduk işte, mesela o filmi izledikten sonra ölüm üzerine de konuşuyorduk. Onlar mesela bazıları şey diyordu: Öğretmenim hani ölüm çok kötü bir şey değilmiş falan diyenler oluyordu. O yüzden bence kesinlikle yani bu bizim dinimizde belki de yanlış öğretildi bize o da olabilir hani dini açıdan çok fazla belki girmem doğru olmaz şu anda ama hani ölüm çok kötü bir şeydir, çok korkunç bir şeydir, hani onu yaparsan işte cehenneme gidersin, hani hep böyle anlatıldığı için kötü aslında ama çocuklara belki daha farklı bir şekilde anlatılsa belki onlarda bu kadar korkmayacaklar, belki bu kadar etkilenmeyecekler bir yakınlarını kaybettikleri zaman ya da belki travma yaşayanlar oluyordur yani, biz çevremizde görmedik ama eminim çoğu çocuk bunu yaşıyordur. Hani belki onun azalması için bir katkı sağlayabilir hani çocuklara.” (Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluklarda Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme Teması).

Katılımcı 9. “Oğlumda da hani çocuğa nasıl, ne şekilde anlatacağımızla ilgili hani şeyde diyebiliriz mesela; işte bizim çok yakın bir komşumuz var-bizim hemen evimizin

yanında bir camimiz var, onun imamı- ha bir sürekli görüşürüz ve muhteşem bir insandır. Yani o şey olduğunda mesela benim oğluma şunu demişti: onu artık Allah yanına aldı. Sonra bizim çocuk onu düşünmeye başladı, ha birde dedi böyle biri varmış, o zaman sevdiklerini mi yanına alıyor? sevmediklerini mi yanına alıyor? ben burada neredeyim? ...yani o nasıl anlatılma kısmı çok ama çok önemli. Hani o çocukta olumlu ya da olumsuz, ileriye dönük etkiler bırakıyor. Bir de çocuğun o şeyiyle de ilgili hani duygusal içine kapanık bir çocuksa nasıl anlatılacak? işte biraz daha atıyorum düşündüğünü, ettiğini, her şeyini rahatça dile getiren, daha rahat bir çocuksa ona nasıl anlatılmalı? biraz orda hani çocuğun ruhsal durumu da önemli, kişilik yapısı da önemli bana göre.” (Ölümün Doğal ve Gerçekçi Anlatımı ile Çocukluklarda Travma ve Yanlış Ölüm Algısını Engelleme Teması).

Katılımcı 6. “...hani onlara da hayvan deyip geçmemek lazım neticede o da bir can ve ister istemez bir empati kuruyorlar hayvanla onlar da. Onlara şahit oldukça belki de ölüm kavramını daha net kavraya biliyorlar, yaşayabiliyorlar, anlamlandırıyorlar.” (Evcil Hayvanın Ölümüne Şahit Olmuş Çocukların Hassasiyetine Saygı Gösterilmesi Teması).

Çocuklara eğitim süreçlerinde ölüm kavramının anlatılmasına yönelik açıklamalar doğrultusunda inançlı katılımcıların %92’si ölüm kavramının çocuklara anlatılması görüşünü belirtirken, %8’i ölüm kavramının sadece ölüm deneyimi, kayıp yaşamış çocuklara verilmesi görüşünü savunmuştur. İnançlı katılımcılar nedeni olarak çoğunlukla çocukların merak duygusuyla çevrelerindeki gözlemleri ile ölümü fark edebildikleri ve sorgulayabildikleri görüşünü ve ölümün doğal ve gerçekçi anlatımı ile çocuklukta travma ve yanlış ölüm algısını engelleme görüşünü belirtmişlerdir. Ateist katılımcıların ise %83’ü ölüm kavramının çocuklara anlatılması görüşünü belirtirken, %17’si ölüm kavramının çocuklara anlatılmasının gerekli olmadığı görüşünü savunmuştur. Ateist katılımcılar nedeni olarak çoğunlukla ölümün doğal ve gerçekçi anlatımı ile çocuklukta travma ve yanlış ölüm algısını engelleme görüşünü belirtmişlerdir.

İnançlı yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramını anlatmanın yaşının ne olması gerektiğine dair görüşleri doğrultusunda 4 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 26'da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 27'de belirtilmiştir.

Şekil 26: İnançlı yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramının anlatma yaşlarının kaç yaş olduğuna yönelik düşünceleri

Şekil 27: İnançlı yetişkinlere göre ölüm kavramının çocuklara anlatılması gereken yaş kriterinin yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde ikinci soru doğrultusunda dört tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstedğinde Anlatılması, İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması, Somut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması ve Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması” dır. Katılımcılar tarafından “Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstedğinde Anlatılması” temasında çocuğun şahit olduğu evcil bir hayvan ölümünde ve hayatın içinde fark edip sorgulamaya başladığı zaman ölümün anlatılmasının belirtildiği, “İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması” temasında 4.5-7 yaşları arasındaki çocukların ölümle ilgili soruları sormaya başladığında ölüm kavramı ile tanıştırılmasının uygun olacağının belirtildiği, “Somut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması” temasında ölüm kavramının okul çağı dönemlerinde verilmesinin uygun olacağının belirtildiği ve “Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması” temasında ise ölüm ve dini öğelerin soyut kavram olması itibarı ile 12-13 yaşlarda anlatılmasının uygun olacağının belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla çocukların ölümle ilgili merak ettiği sorular olunca, ölümü öğrenmek istediğinde ve işlem öncesi dönem yaşları içerisinde ölüm kavramının anlatılması görüşünü belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Ne zaman ki bilinçli aklı başına gelmeye başlıyor. Zaten dediğim gibi ister istemez bir karıncanın ölümü, bir böceğinin ölümü. Belki kazara şahit olduğu trafik kazası Vesaire Bir yakının dedesinin ninesinin ölümü yani hele şu dönem pandemi işte “şu teyze nereye gitti” yani bir şekilde “öldü” kavramını kullanmak durumunda yani çocuk ne zamanki aklı başına geldiği zaman, sorduğu zaman ama durup dururken işte gel ben sana ölümü anlatayım gibi değil de; hani bir ölümle karşılaştığı zaman ne oldu öldü. Yani ne zaman ki çocuk size sorduğu zaman. Siz ona durup dururken ölümü değil de çocuk mesela “benim kelebeğim ne oldu? nereye gitti? ne oldu şimdi?” diye sorduğu zaman, bir olayla karşılaştığı zaman evet bundan kaçınmaktan ziyade basit cümlelerle anlatılması gerekiyor.”* (Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstedğinde Anlatılma Teması).

Katılımcı 2. *“...yani aslında çocuk sormadığı sürece anlatma gibi bir durumumuz olmadı. Ama ha bizim çocuk soruyor muydu? soruyordu, 4-5 yaşında bile soruyordu. O yüzden anlatıyorduk. Yani verilmeli midir sorusu? Çocuğun talebi doğrultusunda yer*

verilmelidir, yani çocuğun öyle talebi yokken aa! 8 yaşına geldi, çocuğa ölümü anlatalım artık gibi bir düşüncem yok açıkçası. Çocuğun öyle bir sorusu varsa, o yönde bir şey merak ediyorsa, mümkün olduğunca anlatmaya çalışmak lazım diye düşünüyorum. Çünkü çocuk bunu merak etmeden verilmesinin çocuğu iyi yönde değil tam tersi yönde etkileyebileceğini düşünüyorum. Çocuğun o yönde talebi yoksa ailede ölüm görmemiş ise; ha şöyle bir şey var: bizim çocuk ve birçok çocuk gerçi ölümü soruyor zaten, çocuk, ne kadar soruyor bilmiyorum siz daha iyi biliyorsunuzdur. Bizim çocuk, çok sorardı 4 ve 5 yaşlarında ölümle ilgili” (Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstediginde Anlatılma Teması).

Katılımcı 4. “Tabi şimdi çocuklar çok meraklılar ve çevrelerinde tabii ki ölüme şahit oluyorlar ve... bir hayvanın öldüğünü görebiliyor. Bunu sorgulamaya başlıyor tabii ki. Bence çocuk sorduğu zaman olmalı. Hani mesela 3 yaşındaki bir çocuğa “Gel sana ölümü anlatayım” diyemezsiniz ya da 5 yaşındaki bir çocuğa. Çocuk bunu hayat içerisinde fark edip sorgulamaya başladığında onun gelişim düzeyine uygun bir şekilde açıklamak fayda olduğunu düşünüyorum. Mesela evde baktığımız bir balık eğer öldüyse onu çocuğa anlayabileceği dilden anlatmak çocuğun ölümü anlamasına vesile olabilir diye düşünüyorum ama durup dururken “Gel sana çocuğum ölümü anlatayım” demek de bilmiyorum yani çok doğru olmayabilir.” (Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstediginde Anlatılma Teması).

Katılımcı 3. “Siz daha iyi bilirsiniz anaokulu yaşı 5’den de 3’den ya da 6’dan başlıyor. Aslında en iyi yaş, ben kızımda gördüğüm kadarı ile 5 yaş diyorum. Çünkü 5 yaş artık bebeklik havasından kurtulup, bir çocukluk yaşına varma yaşıdır aslında 5 yaş. Artık her şeyi anlayabiliyor, seni bilebiliyor, yaşadığı bir olay 5 yaşından itibaren hafızaya kazınıyor artık belki üç, dört yaşındaki bir olayı unutulabilir, anlayamaz ama 5 yaşındaki bir olayı kafasında yer edebilir, unutmaz, ömrü boyunca unutmaz ki ben unutmuyorum. 5 yaşında yaşadığım o olayları unutmam hiçbir zaman çünkü ilkokul çağındayım -ben o zaman yaşıma küçük olduğu için, babam da öğretmen olduğu için yaşıma küçük başlamıştım- yani o zaman olan olayları unutmuyorum. Madem o zaman unutmuyorsam bu ölüm de hafıza da kalacağı için 5 yaş itibari ile başlaması lazım.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 7. “Ya diyorum şu covid sürecinde benimde çok merakımı kapsayan bir konuydu, biraz okudum bu konuda. Yedi yaş sonrasını daha çocuğun bunu

anlayabileceğini, öncesinde çok idrak edemeyeceğini dair yazılar okudum ama ben çocuğuma 4.5 yaşında anlatsam anlar mı? diye düşünüyorum ama anlamaz herhalde. 6 yaş sonrası sanki daha iyi anlar diye düşünüyorum ve oğluma sadece hani bitti, sonra görüşeceğiz diyebilirim herhalde kendi bilgim dahilinde.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 9. “Şöyle söyleyeyim, kendi tecrübemden yola çıkarak söylüyorum, oğlum 6 yaşında ve bu sene bana sormaya başladı hani bana göre 6 yaş ve 7 yaş bunun için uygun olabilir. Onun öncesinde ben açıkçası ya toplum olarak şöyle bir şey var hani üzücü bir olay olduğu için çok bahsedilmez, özellikle hani küçüklerin, çocukların yanında bahsedilmez üzülmelerin, hüznlenmeler diye. O yüzden kendi yaşadığımı söylüyorum yine çocuğumdan talep geldiğinde anlatmaya başladığımız için sanki 6-7 yaş bunun için hazır gibi geldi bana yani.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 11. “6 yaş biraz daha uygun bir yaş gibi geliyor bana, biraz daha öncesinde daha soyut kavramlar daha havada, daha anlatamadığımız, daha somutlaştıramadığımız şekilde...ama 6 yaştan itibaren bence bunu biraz daha soyutlara geçiş yapabiliyoruz o dönemde, o yüzden anlatılabilir diye düşünüyorum 6 yaştan itibaren ki biz de veriyoruz mesela yani bir 3 yaşa, bir 4 yaşa tabi ki de çok dillendirmiyoruz ama 4’ten sonrası 5 ve 6 yaş biraz daha tanıtırabilir bu yaş grubu.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 12. “Şimdi meslek itibari ile bunu bildiğim için söyleyeyim; ortalama çocuk 4,5 yaşlarında sormaya başlar, her çocuğa göre değişir ama 4,5 yaşlarına doğru çocuk ölüm kavramını zaten sormaya başlar doğumla birlikte. Çünkü beden imgesi oluşmuştur, artık sosyal çevresi oluşmuştur, babaya yakınlaşmaya başlamıştır, çevreyi daha net algılamaya, biz ve diğerleri kavramı daha çok oturmaya başlamıştır, hatta anaokulu yaşıdır; ölümlere de şahit olduğu ve algılamaya başladığı yaştır. O yaşlarda sormaya başladığında, çocuğa anlatılmalı ki sorması da zaten çocuğun bu kavrama hazır olduğunu gösterir, hazır olmasa bunu merak etmez zaten. Hakeza bazı çocuklar 5-5,5 yaşında hazır olur, 5-5,5 yaşında sorar. O yüzden hazır olduğunda yani sormaya başladığında anlatılması gerekir.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 4. *“Yani şimdi tabii ki işlem öncesi dönem değil de, somut işlemler döneminde belki hani olabilir diye düşünüyorum açıkçası. Onun öncesinde çünkü çocukların henüz bu kavramı çok anlayamayacakları için sarsılmalarından belki endişe edebilirim. Çünkü hayal güçleri çok kuvvetli ama tabii ki somut işlemler ve soyut işlemler döneminde bu konunun açıklanmasında belki yarar var.”* (Somut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 5. *“Şöyle çocuklar şimdi bizim oğlumuz 5 yaşında tabi soruyor ama ara ara. Anlatması biraz güç oluyor tabi. Başka bir hayata geçti mi? Öldü mü? Yaşıyor mu? gibi...Çocuklara bence bu okul çağına başladıktan sonra anlatılmalı ve buna uygun bir dil geliştirilmeli. Bence ortaokul çağına tam olarak işlenmeli, ilkokul da değinilmeli diye düşünüyorum ama detaya girilmeden. Çünkü hani dedim ya onların anlama becerileri yaşla beraber gelişiyor: İşte bir şeyin yok olması, varlığı, neden yok olduğu, nereye gittiği, inanç, Allah'ın varlığı, cennet, cehennem gibi meseleler... Bunlar o zaman şöyle netleştiriyorum okul öncesinden itibaren çocuklara ahiret inancı ile ilgili bilgiler verilmeli; ilkokul çağına ise ölüm sizin konunuz olduğu için ölüm kavramından bahsedilmeli.”* (Somut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

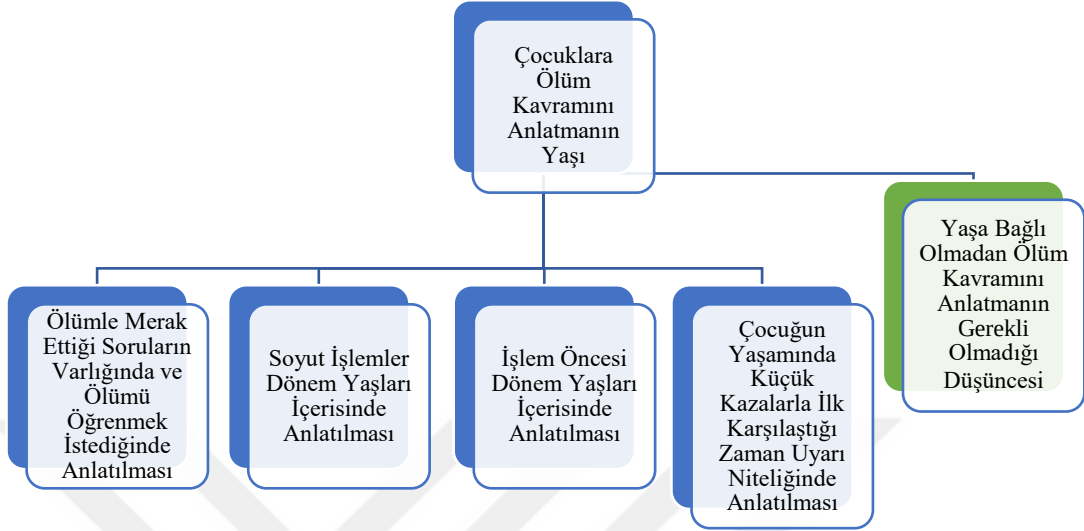
Katılımcı 6. *“Çocuğum şimdi 4 yaşına baktığım zaman; hani 7 yaş öncesi siz de iyi bilirsiniz somut döneme geçilmediği için bizzat yakinen yüzleşmediyse anlatılmamalıdır. Soru sorarsa onda da daha böyle tek kelimelik cümlelerle geçiştirilmelidir bence. Belki açıklama olarak, bir şeyler söylenebilir ama daha uzaktakileri ondan uzak tutmak bence somut döneme geçinceye kadar en azından 7-8 yaşa kadar saklanmalı diye düşünüyorum. Direkt yok. Bence somut döneme geçtikten sonra 7-8 yaştan sonra anlatılmalıdır. Ama “Onda da gel anlatacağım” tarzında değil de hani okullarda bile o pedagojik süreç çok güzel verilmiş: çocuk 8-9 yaşındayken din kültürü eğitimi...Aynen onun içerisinde verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Öncesinde dediğim gibi az önce de “bir yüzleşme” olmadıktan sonra, süreç içerisinde ve olağan bir şey olduğunu, gayet normal olduğunu, zaten olaylar içerisinde de sorabilir. Ama somut dönem başladıktan sonra bence 8-9 yaştan sonra ufak tefek anlatılabilir.”* (Somut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 8. *“Benim kanaatim yani ölümle alakalı çocuklara eğitim, sorduklarında ancak söylemek lazım. Olay olduğu zaman, olaya şahit edilebilir yani direkt ölünün*

yyüzünü görmek şeklinde değil ama mesela bu 8 yaşındaki çocuğumda geçen yıl 7 yaşındayken, yani mesleğim icabıyla da mezarlıklara, cenazelere gitme olayımız çok olduğu için yanımda götürmüştüm, durumuna baktım aynen böyle bir çekinme falan var mı? diye, insan birazcık çocuğunu tanıyorsa az çok herhalde durumuna göre davranır. Baktım ki yani merakı var, görmek istiyor, yaklaştırdım, istediğin kadar yaklaşabilirsin dedim. İsteddiği kadar yaklaştı, bakabilirsin, istediği kadar baktı, tanıdı tabi bu şekilde çocuktur uzak dursun demeye yerine kendi halinde tabi şeklinde ölümü öğretmek daha uygun olur.” (Somut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 10. *“Soyut dönemden itibaren benim görüşüm öyle olur. Çünkü ölüm kavramı inançlı aileler için, kendi ailemden düşündüğümde soyut kavramların çok daha fazla olduğu bir konu; işte ahiret inancı, işte kader, kaza gibi konuların çoğu soyut kavramlar hatta soyut dönemde ilerisini düşünürsek, yani erken yaşta işte ilkokul, anasınıfı veya daha öncesi dönemde çocuğa anlatılmasının çok doğru olduğunu düşünmüyorum yine. Soyut dönemde ortalama 12-13 yaş belki diyebiliriz hani, biraz daha ileri yaşlarda anlatılması daha doğru olabilir, kavraması açısından, inancının gerektirdiği şekilde kavraması açısından özellikle.” (Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).*

Ateist yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramını anlatmanın yaşının ne olması gerektiğine yönelik görüşleri doğrultusunda 5 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 28’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 29’da belirtilmiştir.

Şekil 28: Ateist yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramının anlatma yaşlarının kaç yaş olduğuna yönelik düşünceleri

Şekil 29: Ateist yetişkinlere göre ölüm kavramının çocuklara anlatılması gereken yaş kriterinin yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde ikinci soru doğrultusunda beş tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstediginde Anlatılması, İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması, Soyut İşlemler Dönemi İçerisinde Anlatılması, Çocuğun Yaşamında Küçük Kazalarla İlk Karşılaştığı Zaman Uyarı Niteliğinde Anlatılması ve Yaşa Bağlı Olmadan Ölüm Kavramını Anlatmanın Gerekli Olmadığı Düşüncesi” dir. Katılımcılar tarafından “Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstediginde Anlatılması” temasında çocuğun ölümü öğrenmek istemesi ve sorgulamaya başladığı zaman anlatılmasının belirtildiği, “İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Anlatılması” temasında 4-8 yaşları arasındaki çocukların ölümle ilgili soruları sormaya başladığında ölüm kavramı ile tanıştırılmasının uygun olacağının belirtildiği, “Soyut İşlemler Dönemi İçerisinde Anlatılması” temasında çocukların zihinlerinde korku oluşturmamak ve soyut olan ölüm kavramının daha anlaşılır olması için 12-18 yaşları arasında verilmesinin belirtildiği, “Çocuğun Yaşamında Küçük Kazalarla İlk Karşılaştığı Zaman Uyarı Niteliğinde Anlatılması” temasında çocuğun tehlikeli bir durumla karşılaşması durumunda ölümün uyarı niteliğinde söylenmesinin belirtildiği ve “Yaşa Bağlı Olmadan Ölüm Kavramını Anlatmanın Gerekli Olmadığı Düşüncesi” temasında ise çocuğun zihnine korku salmanın ve ölümü özel olarak sunmanın anlamı olmadığının belirtildiği görülmüştür. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Akılları yetmeye başladıktan 4,5,6’lı yaşlardan sonra ölümü sorgularlar zaten çocuklar. Ama bunun dışında ağır bir ölüm yaşamamışsa ve bunu sorgulamaya başladığında bunu uygun bir dille, en azından korkularını o an zaten yenemez- o yaştaki çocuk korkusunu yenemez- erteleyebilecek durumda iyimser bir yaklaşımla ifade edilebilir. Bu dünyanın fani olduğunu zaten görüyor ama işine gelmiyor o yaşlarda ama sonrasında işte daha iyi daha olgun biraz daha yüksek yaşlarda acımasızca tüm çıplaklığı ile değil ama bu zaten konuşma konusu oluyor, kendi de fark ediyor”* (Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstediginde Anlatılma Teması).

Katılımcı 7. *“Bence durup dururken ölüm kavramı anlatılmamalıdır, çocuğun sorması beklenebilir. Çocukla öyle bir ilişkin varsa, çocuk hazır olduğunda o soruyu soruyordur zaten. Sen ona ciddi bir şekilde anlatabilirsin onu hani şöyle oluyor, bence böyle diye ama. Ben böyle olduğunu düşünüyorum diye yani ben hiçbir zaman çocuklara*

kendi düşüncelerimi değil, ben böyle düşünüyorum, yanlış da olabilir, buna işte birlikte karar verelim şeklinde anlatılabilir ama çocuğun hazır olduğu zaman ve o sorduğu zaman diye düşünüyorum.” (Ölümle Merak Ettiği Soruların Varlığında ve Ölümü Öğrenmek İstedğinde Anlatılma Teması).

Katılımcı 1. *“Dediğim gibi yani psikolojileri ve korkularını yenememe, korkuları iç dünyalarında koca koca canavarlar olmaması gerektiğini düşünerek; hafif işte bir gün evet ölüm var ama o gün bugün ya da birkaç yakın zaman içerisinde değil şeklinde ve anlayacağı bir dilde belki bu cümlelerle bile değil, anlayacağı dilde konuşmak gerekir. Bilmesi gerekiyor çünkü bu dünya onların bakış açıları ile çok güzel, her taraf çiçekler dolu, maviler, pembeler, yeşiller dolu ama işte öyle bir yer değil. Karanlıklar da var, yani soğuklar da var onu da zamanında görecekler, o yaş ne zaman? Ergenlik dönemi sonrası olabilir. İşte 12-13’lü yaşlardan sonra olabilir.” (Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).*

Katılımcı 2. *“Ya bana göre şöyle: belli bir yaşa geldiği zaman çocuk özellikle, şöyle söyleyeyim hatta reşit olduğu zaman diyebiliriz. Çünkü 4-8 yaş veya 4.sınıf çok erken zamanlar hani somut işlemler döneminde oldukları için çocuklar, yani bir ergenliğe ulaşıncaya anlatılabilir. Ya 18 yaş...Çünkü şöyle olması lazım, hani ayrımsal güce 5 yaşında ulaşıyorlar, somut işlemler dönemini bitiriyorlar, ondan sonra bir kere şey var: hani bir şekilde sorgulayabilecekleri bir döneme denk gelmesi lazım bunun, o da sanırım 18 yaş, 16-18 yaş grubu diyebiliriz.” (Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).*

Katılımcı 3. *“...bu çocuğun yaşına bağlı. Şimdi ben kendi çocuklarım için konuşuyorum, 4 yaşında oldukları için, soyut kavramlara çok aşına değil, zihinleri şu an algılayabilecek kapasitede değil ölüm kavramını. O yüzden belli bir yaşa kadar hayır ama bir 12 yaştan sonra evet anlatılmalı. Ama oldu da hani mecbur kalınırsa ki ben yaşadım bunu anlatmak zorunda kalınırsa mecburiyetten dolayı, belli sınırlar çerçevesinde yine de bahsedilmeli diye düşünüyorum. 12,12-13 yaş için ideal, olduğunu düşünüyorum. Çünkü soyut kavramları o yaştan sonra biraz daha algılamaya başlıyorlar çocuklar.” (Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).*

Katılımcı 8. “13, 15 yaştan sonra anlatılmalıdır çocuklara. Nedeni ise küçük yaştaki çocukların o işi tamamen anlayabileceklerini zannetmiyorum, sadece öldüğü zaman insanları, ölümün bir doğanın döngüsü olduğunu veya herkesin ölmesi gerektiğini zamanı geldiğinde o olacağını anlatamayız çocuklara. Onların sadece düşüneceği şey şu an dünyaları anne babası veya yakın çevresinden ibaret yani onların birinin ölüp de onları terk edeceğini düşündükleri için korkuyu salmanın gereği yok yani ufak çocuklara. 12,13, 15 yaştan sonra en azından bu daha açıklayıcı ve anlatılır biçimde olabilir. Çünkü küçük yaştaki çocuğa ölüm kavramını ne kadar açıklamak istese de bir insan açıklayamaz ve ölümü anlattığın zaman annesinin babasının ölüp onu terk edeceğini düşüneceği için erken yaşlarda çok gerekli olduğunu düşünmüyorum açıkçası. İleriki düzeylerde olabilir, lise düzeyinde veya ortaokul düzeyinde olabilir ama ilkokul düzeyinde veya anaokulu düzeyinde ölüm kavramını çok açıklamamanın bir manası yok çocuklara.” (Soyut İşlemler Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 4. “Dediğim gibi yani çocuğa böyle bir kavramı vermek, anlamsız. İçinde bir sürü çünkü özellikle çocuk için içindeyse ölüm çok soyut bir kavram-eşimde öğretmen olduğu için bildiğim, duyduğum kadar konuşmalarından- zaten çocuk belirli bir yaşa kadar o soyut kavramları anlamlandıramıyor. Yani siz 7 yaşındaki çocuğa, ölümden veya herhangi bir elle tutamadığı, dokunamadığı, hissedemediği bir şeylerle ilgili ne yaparsanız yapın; o çocuğun kafasını sadece bir hayal dünyasında yeni bir pencere açmış olursunuz hani çok gerçekçi bir eğitim öğretim olmaz. O yüzden de çok bir anlamı yok. Bu ölüm kavramı bir şekilde korku verecektir çocuğa ve o yaşlardaki çocuğa ölümle ilgili bir şey vermek bence çok da sağlıklı olmaz, çocuğun psikolojisi için iyi olmaz yani. Ölüme bakış açısına bağlı şimdi. Canlılık ne? Ben açıkçası dediğim gibi ateistim şimdi insan her insan hani derler ya sen de bir yıldız tozusun diye. Budur yani. Siz nasıl evrenin eğer bigbangle -ya bu bilimsel olarak da ispatlanmaya çok yakın hani çoğunluk ne diyor bigbang gibi bir şey bir şekilde oluştu evren- süreç öyle bir şey ki oluştuğu andan itibaren yok olmaya gidiyor Entropi denen bir şey var: evren oluştuğu andan itibaren yok olma sürecini içinde barındırıyor. Şimdi siz ölümü, yaşamı anlatmadan, yaşam döngüsünü, doğayı anlatmadan ölüme özel olarak bir şey, eğitim vermenin bir anlamı yok, bence çocuğa verilmesi gereken yaşam, doğal bilimlerdir yani. Doğal bilimleri öğretirsin o çocuk zaten orda her şeyin bir şekilde başlayıp, bir şekilde bittiğini görecektir ve ölümün özel bir şey olmadığını anlayacaktır.” (Çocukların Yaşına Bağlı Olmadan Ölüm Kavramını Anlatmanın Gerekli Olmadığı Düşüncesi Teması).

Katılımcı 5. “Yani şimdi çocuklarda hazırbulunuşluk düzeyi, farklı oluyor her birinde. Bazı çocuklar, belki 4 yaşında sorgulamaya başlar; bir yakınını kaybetmiştir bir başkası ise 8 yaşında sorgulamaya başlar ki benim kızım mesela çok yakın birinin ölümüne hiç tanık olmadığı için işte kuzeninin babası vefat ettiği zaman tanık oldu işte bu da ortalama 6 yaşında falandı, hani o zaman bir sorguladı mesela. Ee o zaman bir dedi: işte A. ’nın babası nereye gitti? neden öldü? falan diye bir o zaman sorguladı. Yani şimdi ona tam bir net bir cevabım yok, çünkü her çocuk farklıdır, her birey farklıdır, benim kızımı örnek verecek olursam benimkisi 6 yaşında sorgulamaya başladı. Öncesinde sadece birkaç defa ölmek ne demek? diye sormuştu ama çok bilinçli sorular değildi bunlar.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 6. “Şimdi eski nesillerde tabi ölüm kavramı biraz daha geç anlatılabilirdi. Çünkü çocukların dünyası biraz daha-hepimizin dünyası, bizlerinde, yaşlarımız yakındır diye tahmin ediyorum- dardı ama şimdi dünyaları çocukların çok daha geniş ve ulaşabildiği kitle iletişim araçları çok daha fazla olması dolayısıyla her şeyin çok daha fazla farkındalar. Dolayısıyla belki de 4-5 yaş bile uygun olmalıdır, uygundur diye düşünüyorum.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 9. “Yani bir de genelde hani bu alanda da çalışan biri olduğum için, ölüm duygusunu bir kere 4 ya da 5 yaştan aşağı, öncesinde anlatılmasının çok doğru olduğunu pedagojik olarak düşünmüyorum. Ya 4 yaş itibari ile olması daha doğru. Çünkü erken çocukluk döneminin birinci evresi dediğimiz 0-3 yaşları arasında hani çocuk daha belli kavramları atıyorum renkleri, sayıları, uzaklığı-yakınlığı vesaireyi daha kafasında tartarken hani bu tarz ona yönelik “soyut bir kavramı” anlatmak pedagojik açıdan çok doğru değil. Yani bu sadece ölümle ilgili değil, hani soyut tüm kavramları ama tüm kavramları; yani buna karşılık ne geliyorsa atıyorum bir yaradan kavramı mı geliyor? evet bunu da...Çünkü orda direkt şeyler başlayacak sorular başlayacak; çocuklar görmediği, hissetmediği, değmediği, dokunmadığı her şey ona soyut olduğu için; bu daha sonra onun ileriye dönük -yine orayı tekrarlayacağım- olumlu, olumsuz etkilere yol açacaktır. Onun için 4 yaş altı, 4 yaştan önce anlatılmasının çok doğru olduğunu düşünmüyorum.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 10. “Mesela şöyle bir örnek vereyim; işte kızım 6 yaşında, dedesinin bahçesinde bir köpeğimiz var, mesela o öldü. Ölünce biz bunu başta şöyle söyledik, dedik ki; hastalandı-asıl gerçek zehirlenmiş galiba bir fare zehri tarzında bir şey yemiş, zehirlenmiş- biz de hani dedik hastalandı, mesela ölmüştü ama hemen öldüğünü söylemedik, çok hasta dedik, işte onu kaybedebiliriz dedik yani ölebilir dedik, kaybedebiliriz, artık o hayatımızda var olmayacak dedik, ondan sonra zaten birkaç gün sonra da onu kaybettiğimizi söyledik. Çok üzüldü tabi ama bir hazırlığımız olduğu için hani karşılaşmadığı için bir de uzağında olduğu için olayın, kabullenmesi biraz daha kolay oldu aslında kolay da olmadı sürekli soruyor da...Nereye gömüldü vesaire gibi? sorular anlamında devamlı soruyor. İlk mesela bir muhabbet kuşumuz vardı o da öldüğünde işte beraber götürdük dedim ki; işte hani bak parkta, işte şuraya onun mezarını yapıyoruz, sürekli de ziyaret edeceğiz, o orda uyuyacak, hani uyuyacak şeklinde anlattım ben hep ona. Yani ilkokuldan itibaren, ilkokul 1.sınıf ya da 2.sınıftan itibaren öğretilir. Çünkü daha küçük yaşta algılamaları çok zor yani. Hani gittiğini biliyorlar, çevresinde var olmadığını biliyorlar ama ölümü herhangi bir şeye yoramıyorlar yani duyguları ile ilgili galiba, duyguları gelişmemiş oluyor daha erken yaşlarda.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 11. “Yani hani çocuğun şeyi ile de alakalı, çocuğun yaşı geldiğinde diyeceğim ama kimi çocuk bunu konuşmaya, algılamaya daha müsaittir; onlarla o yaşı geldiği zaman konuşulur, yani her çocuğun farklı diye düşünüyorum. Mesela benim çocuğum şu an 5 yaşında, geçen seneye kadar, hikaye okurken hikayelerde işte mesela sokakta, yolda gördüğümüz çiçekler kurduğunda...Hani ölüm kelimesini hiç kullanmıyorduk geçen seneye kadar, bilmiyordu belki de ama bu sene artık biliyor ölmeyi, izlediği çizgi filmlerden olsun veya başka bir şey olsun, ölmek kelimesini net bir şekilde kullanabiliyor ama hala mesela insan öldüğü zaman kısmında soru işaretleri var hani şu an alıp karşıma konuşsak 5 yaşında yok bence kafasını karıştırmak olur bence biraz daha zamana ihtiyacı var diye düşünüyorum, zamanı var yani.” (İşlem Öncesi Dönem Yaşları İçerisinde Ölüm Kavramının Anlatılması Teması).

Katılımcı 12. “İlk ne zaman başlanmalı bence çocuk ilk tehlikeyle karşı karşıya geldiği zaman bunun yaşı ne zaman olursa. Karşılaşma olmadığı zaman durup dururken bahsetmenin yeri yok diye düşünüyorum, yani anlamlandıramaz zaten çocuk bunu yeri gelmedikçe. Mesela ilk hareketlenmeye başladığı zamanlarda bile işte düşersin, ölürsün

filan gibi yani bizim çok cümlelerimizde yer aldı bu.” (Çocuğun Yaşamında Küçük Kazalarla İlk Karşılaştığı Zaman Uyarı Niteliğinde Anlatılma Teması).

Ölüm kavramının çocuklara anlatılması gereken yaş kriteri konusunda inançlı yetişkinlerin %40'ının çocukların ölümle merak ettiği soruların varlığında ve ölümü öğrenmek istediğinde anlatılması görüşünü belirtirken, %35'i işlem öncesi dönem yaşları içerisinde anlatılmasını belirtmiştir. Ateist katılımcıların ise %42'sinin çocukların ölümle merak ettiği soruların varlığında ve ölümü öğrenmek istediğinde anlatılması görüşünü belirtirken, %27'si işlem öncesi dönem yaşları içerisinde anlatılmasını belirtmiştir. Bu durumda iki katılımcı grup da çoğunlukla ölüm kavramının işlem öncesi dönem yaşları içerisinde ve çocukların ölümle ilgili soruları olduğunda anlatılması gerektiğine vurgu yapmıştır.

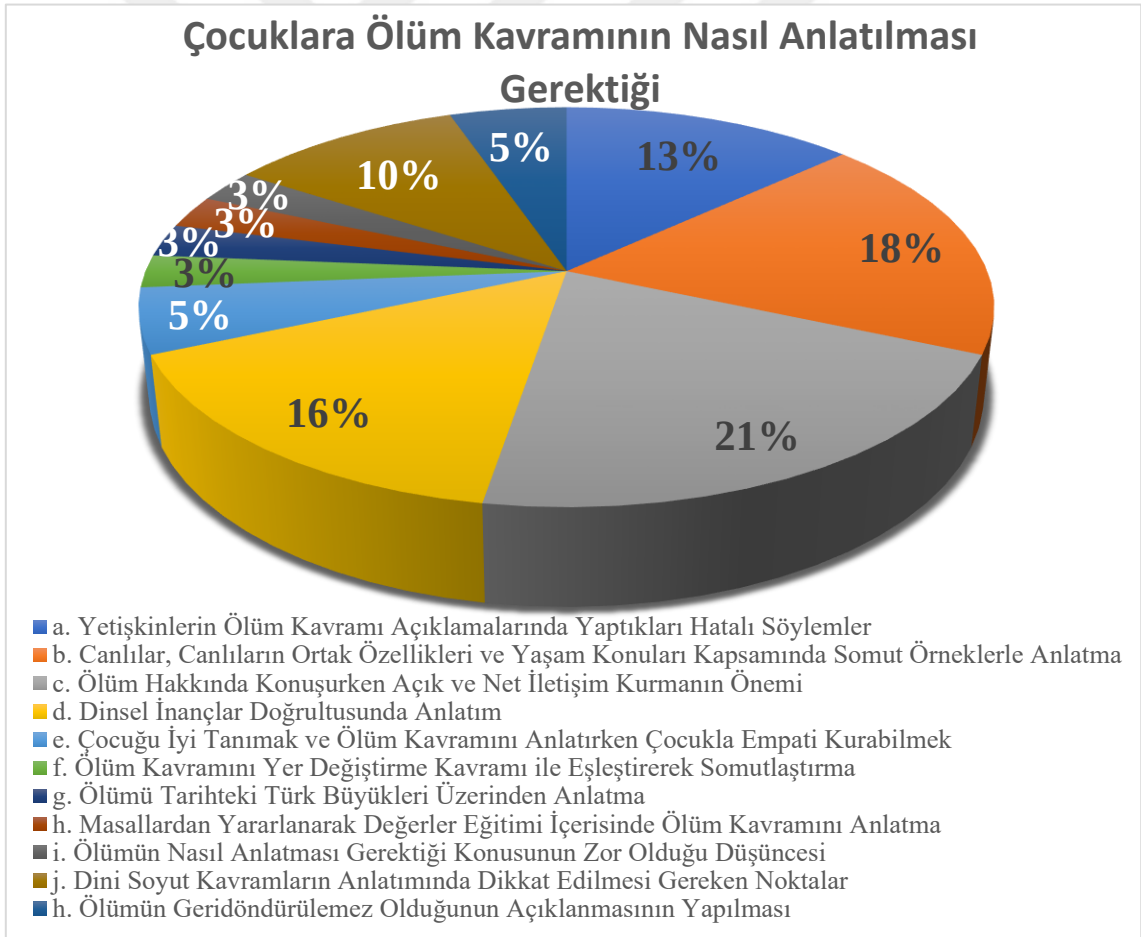
İnançlı yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılması gerektiğine dair görüşleri doğrultusunda 12 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 30'da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 31 ve 32'de belirtilmiştir.

Şekil 30: İnançlı yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılması gerektiğine yönelik görüşleri

Şekil 31: İnançlı yetişkinlerin ölüm kavramını anlatırken yaş ve bilişsel gelişim özellikleri doğrultusunda anlatım yapmanın yüzdelik dilimi

Şekil 32: İnançlı yetişkinlerin ölüm kavramının anlatılmasına dair görüşlerinin yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde üçüncü soru doğrultusunda on iki tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Çocuğun Bilişsel, Yaş ve Gelişim Düzeyinde ve Detay İçermeden Anlatılması, Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi, Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma, Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım, Yetişkinlerin Ölüm Kavramı Açıklamalarında Yaptıkları Hatalı Söylemler, Dini Soyut Kavramların Anlatımında Dikkat Edilmesi Gereken Noktalar, Ölümün Geridöndürülemez Olduğunun Açıklanmasının Yapılması, Çocuğu İyi Tanımak ve Ölüm Kavramını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilmek, Ölüm Kavramını Yer Değiştirme Kavramı ile Eşleştirek Somutlaştırma, Ölümü Tarihteki Türk Büyükleri Üzerinden Anlatma, Masallardan Yararlanarak Değerler Eğitimi İçerisinde Ölüm Kavramını Anlatma ve Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi” dir. Katılımcılar tarafından “Çocuğun Bilişsel, Yaş ve Gelişim Düzeyinde ve Detay İçermeden Anlatılması” temasında çocuğun yakın ölümündeki ruhsal durumuna hassasiyet gösterme, ölümle ilgili çok derin bilgi vermeme ve çocuğun içinde bulunduğu gelişim özelliklerinin dikkate alınması gerektiğinin belirtildiği, “Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi” temasında ölümle ilgili açık ve dürüst iletişim kurularak öz, sade ve net bilgilerin verilmesinin öneminin belirtildiği, “Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma” temasında çocukların yaşantısından doğadaki değişimler, mevsimler ve canlıların canlılık özelliklerinden yola çıkarak hayvanlar, bitkiler üzerinden anlatım yapmanın belirtildiği, “Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım” temasında ölümle yeni bir hayatın başlangıcının olacağı, orada güzelliklerin beklediği, ölen kişilerle orada kavuşulacağı ve ölen kişilere dua edilebileceği anlatımlarının belirtildiği, “Yetişkinlerin Ölüm Kavramı Açıklamalarında Yaptıkları Hatalı Söylemler” temasında ölümle ilgili “çok uzaklara gitti, bizi terk etti, uzun bir uykuya daldı, yaşlandı öldü” tabirlerin çocuğun algısında olumsuz sonuçlar doğurabileceğinin belirtildiği, “Dini Soyut Kavramların Anlatımında Dikkat Edilmesi Gereken Noktalar” temasında ölümle ilgili “Allah emretti, Allah onu yanına aldı” sözlerine karşılık çocuklarda Allah’a karşı olumsuz duygular gelişebileceği ve cennetin çok güzel anlatılması ile çocuğun ölümü isteyebileceğinin dikkate alınmasının belirtildiği, “Ölümün Geridöndürülemez Olduğunun Açıklanmasının Yapılması” temasında ölen kişinin geri dönmesinin mümkün olmadığının net bir şekilde açıklanmasının öneminin ve ölen kişinin mezarı ziyaret edilerek zihninde somutlaşma

sağlanabilir düşüncesinin belirtildiği, “Çocuğu İyi Tanımak ve Ölüm Kavramını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilmek” temasında yetişkinler olarak ölüm olayının çocukla empati kurarak ve onun duygularına inerek anlatılmasının öneminin belirtildiği, “Ölüm Kavramını Yer Değiştirme Kavramı ile Eşleştirek Somutlaştırma” temasında evrende bir yer değişikliği olarak nesnenin bir yerden bir yere gitmesi şeklinde somut örneklerle anlatımın yapılabileceğinin belirtildiği, “Ölümü Tarihteki Türk Büyükleri Üzerinden Anlatma” temasında tarihteki padişahlar ve Mehmet Akif Ersoy gibi önemli kişilerin hayat hikayeleri üzerinden ve kabirlerinin ziyaret edilmesi ile anlatım yapılabileceğinin belirtildiği, “Masallardan Yararlanarak Değerler Eğitimi İçerisinde Ölüm Kavramını Anlatma” temasında ölümü masalların içinde anlatarak çocuk dünyasına inilerek anlatılabileceğinin belirtildiği ve “Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi” temasında ise yetişkinler olarak bu konuda bilinçli olunmadığının belirtildiği incelenmiştir. İnançlı katılımcıların çoğunlukla çocuğun bilişsel, yaş ve gelişim düzeyinde ve detay içermeden anlatılmasına ve ölüm hakkında konuşurken açık ve net iletişim kurmanın önemine vurgu yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda çoğunlukla “Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma” ve “Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım” temasına dahil olan kavramları belirttikleri incelenmiştir. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“...ama detayı ile değil, yetişkine verilir gibi değil, çocuğun anlayabileceği bir düzeyde verilmeli. Mesela ben öğrencilerim de... İki öğrencimin de birer sene arayla arka arkaya babaları vefat etmişti. Biri doğduğundan, bir hafta sonra vefat etmişti. Diğerinin ki de doğduğu sırada babası kanser hastasıydı ve çok küçük yaşta -bir yaşında mıydı? tam hatırlamıyorum o dönemde yine babayı kaybetmişti. Hatta çocuğun ismi R. Toprak'tı. Ama Toprak ismini kullanmak istemiyordu. Çünkü birlikte anneye cenazeyi, mezarı ziyarete gittikleri zaman, işte “toprağın altında baban” ifadelerinden sanırım çok da detaylı soramıyorsunuz işte çocuğa toprak ismini niye kullanmadığını. Kazara R. Toprak dediğim zaman, Toprak ismini sevmediğini dile getiriyordu. Yine burada annesi de aynı şekilde, hocam Toprak ismini kullanmayın sevmiyor gibi yaklaştı. Yani işte çocuğunun neler yaşadığını... evet ölüm zor. Ama tamamen anlatmamak ya da tamamen detaylı anlatmak doğru değil diye düşünüyorum. Çok biliyorum da diyemem ama bence böyle.”* (Çocuğun Yaş ve Bilişsel Gelişim Düzeyinde Detay İçermeden Anlatılması Gerektiği Teması).

Katılımcı 4. “...yine çocuğun gelişim düzeyine uygun, çok fazla ayrıntıya girmeden anlatılması gerektiğini düşünüyorum.” (Çocuğun Yaş ve Bilişsel Gelişim Düzeyinde Detay İçermeden Anlatılması Gerektiği Teması).

Katılımcı 3. “...ama bunu anlatırken hani yanlış kelimeler, yanlış cümlelerle anlatılmamalı. Mesela bir çocuğa, çok sevdiği birisi öldüğü zaman “Ya o çok uzaklara gitti veya o çok uykuya daldı, ne bileyim gelmeyecek, işte o bizi terk etti” gibi cümlelerden sakınmak lazım. ... dedim ya bana verilen örnekte amcamın kolu kırıldı gibi veya çok uzun bir uykuya daldığı gibi, işte çok uzaklara gitti, artık gelmeyecek gibi hani bize mi küstü? o anlamında -çocuk ona kapılıyor çünkü- bu şekilde anlatılmaması lazım.” (Yetişkinlerin Ölüm Kavramı Açıklamalarında Yaptıkları Hatalı Söylemleri Teması).

Katılımcı 5. “Bir de genelde şu hata yapılıyor ben görüyorum: Böyle sıralıymış gibi anlatılıyor ölüm. İşte yaşlılar şeklinde... niye öldü? yaşlı olduğu için söylemi ile bu sefer çocuk bütün yaşlıların öleceğini zannediyor yani. Etrafına bakıyor diyor ki galiba bu yaşlıların hepsi ölecek.” (Yetişkinlerin Ölüm Kavramı Açıklamalarında Yaptıkları Hatalı Söylemleri Teması).

Katılımcı 7. “Bence bu konuda herhangi bir örnek verilmemeli yani nasıl diyeyim hani “uyudu, artık uzun bir uykuya yattı gibi hani gözümüzde canlanacak bir şey anlatılmamalı. Çünkü yine birkaç kitap okumuştum orada mesela “bir çocuğun annesine otobüs çarpıyor, vefat ediyor, annen uzun bir uykuya daldı, işte biz de uyuduğumuz zaman görüşecegiz falan demişler” ve çocuk sürekli her gördüğü arabanın altına kendini atmaya başlamış, annem bu şekilde uyumuştur. Çünkü kendi uyumaya çalışıyor, uyuyamıyor uzun, uyanıyor neticede, annem böyle uyumuştur demek ki uzun uykuya böyle yatılıyor diye kendini otobüsün altına atmış ve felç kalmış çocuk”. Ondan çok etkilenmişim. O zaman ilk ölümü öyle düşünmeye başlamıştım ben çocuğuma nasıl anlatırım? diye. Bir resim gözüne sunmak istemiyorum, sunulmamalı bence, nasıl diyeyim eninde sonunda bir gün görüşeceğimiz ama bunun nasıl olacağını bilmediğimiz en basitinden söylenebilir.” (Yetişkinlerin Ölüm Kavramı Açıklamalarında Yaptıkları Hatalı Söylemleri Teması).

Katılımcı 1. “Her canlı doğar, büyür yaşar ve ölür” ama hani bu her canlının aynı yaşa kadar yaşayıp aynı yaşta öleceği anlamına gelmiyor. Her canlının belli yaşam süresi var. Biz bu yaşam süresinin ne kadar olduğunu bilmiyoruz, kişiler kendileri de bilmiyor,

karşılarındaki de bilmiyor. Ama mutlaka her canlı işte çiçek de oluyor, bir hayvan da bir insan da, herkes bir şekilde belli yaşam süresini tamamladıktan sonra vefat ediyor veya ölüyor diye kullanmamız gerekiyor. Her canlı doğuyor, büyüyor, yaşıyor, besleniyor, ölüyor. İşte biz onu zaten okul öncesi konularında canlıların özellikleri ile konuşuyoruz ama iş ölüme geldiği zaman biraz daha bu konudan kaçınıyoruz. Ama tabi bir şekilde de ona da değinmek gerekiyor. Yani zor bir süreç ama işte bir şekilde öldüğünü söyleyeceğiz ama işte gömülüyor falan olayları çok.... Ona çok fazla giremiyorsunuz evet doğdu, büyüdü, yaşadı.” (Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konusu Üzerinden Somut Örneklerle Anlatma Teması).

Katılımcı 9. *“Ölümü canlının yaşamının son bulması, işte o şekilde söyledim mesela artık kuşun cıkıkleyemez, kanat çırpamaz hani canlının özelliklerini yitirmesi gibi anlattım, bu şekilde söyledim, bu şekilde anlattım daha somut anlattım diyeyim yani hani soyuta girmeden daha somut anlattım.” (Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konusu Üzerinden Somut Örneklerle Anlatma Teması).*

Katılımcı 11. *“Şimdi biz okulda “değerler eğitiminde” genel olarak böyle anlatıyoruz oradan yola çıkarak anlatayım: hep baharlar üzerinden gidiyoruz yaşadıkları en somut şey o çünkü çocukların. Ağaçların, bitkilerin sonbaharda tamamen dökmeleri, kupkuru kalmaları aslında bir bitiş gibi ama bunun tekrar, ikinci hayat anlatılırken, ebedi hayat anlatılırken de ilkbaharla örneklendiriyoruz: hiç çıkmaz dediğimiz bir daldan küçücük veren tomurcukları yeniden bir başlangıç olarak anlatıyorsunuz, biraz daha buna benzetiyoruz biz aslında çocuklara en net, en kolay anlatabildiğimiz kısım bu. En azından daha üstten, daha yüzeysel, daha az korkutucu. Çünkü çocuklar, bu soyut kavramla hiç tanışmadılarsa yani böyle bir bariz net soruları yoksa bu şekilde anlatmak daha kolay oluyor ve daha inanılır oluyor açıkçası, somut göstere biliyorsunuz.” (Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konusu Üzerinden Somut Örneklerle Anlatma Teması).*

Katılımcı 1. *“Öldü kelimesini kullanmamayı değil de, yani kullanacağız. “Öldü evet öldü” “şu an gelmeyecek ama biz onunla tekrar” ben bu şekilde yaklaşıyorum. Uyuyor veya gitti, uzak bir yere gitti falan şeklinde başka ona farklı kılıflar uydurmak yerine öldü kavramının kullanılması gerekiyor, diye düşünüyorum. Ben bunu çok kıvrarak değil de böyle net açıklarım ve böyle de açıklıyorum genelde. Zorlanıyor muyum? evet zorlanıyorum. Kolay bir süreç değil, kendimi de sorguluyorum acaba doğru mu söyledim*

acaba bu kadar net söylememeli miydim de oluyorum. Ama bu biraz benim gerçi yapımla da alakalı ben böyle çok normalde de şuradan, buradan kıvırmam, söyleyeceğimi de net bir şekilde genelde söylerim. O anlamda çocuklarda da bunu çok fazla dolambaçlı değil çok kafalarını karıştırmadan ama basit, net cümlelerle söylerim.” (Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi Teması).

Katılımcı 4. *“Çünkü aslında çocuklar kısa, açık ve net cevaplar ister çok dolambaçlı, açık, onu korkutacak, onu kaygılandırarak cevaplar vermek yerine, “ölümün hayatın son bulması” olduğunu onun anlayabileceği bir dilde çocuğa anlatılması gerekiyor.” (Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi Teması).*

Katılımcı 8. *“Bu işin tabi bir seyri olduğunu anlatarak; yani doğum olayına ne kadar şaşırtıyorsa bir insan ya da kabulleniyorsa, ölüm olayının da benzer olabildiğini görmeliyiz. Böyle bir eğitim modeli seçebiliriz yani bunda da nasıl diyeyim yani ölümden bahsetmemek, ölümün kelimesini anmamak, çocuklar üzerinde travmalara yol açacak herhalde bir sonuç doğurabilir ilerde yaşadıkları bir olay karşısında.” (Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi Teması).*

Katılımcı 1. *“Evet biz o ölen kişi ile buluşacağız ama belli bir süre biz de yaşam süremizi tamamladığımız zaman ikinci bir tekrar bir başlangıç olacak ve sonsuz bir başlangıç olacak, orada birlikte karşılaşacağız. Evet onu özlersin onu seversin. Ona dua edebiliriz gibi ben bu şekilde yaklaşıyorum açıkçası. Kızıma da diyorum bazen işte dedene dua edebilirsin, dedesini hiç tanımadı mesela babaannene dua edebilirsin gibi yaklaşıyorum. Mesela bu konuda hatta dua da ezberliyor. Bizler işte olaya bu taraftan baktığımız için dualar bizi bir şekilde terapi yapıyor aslında biz dua ederek bu anlamda kendimizi rahatlatıyoruz, inancımız sayesinde diye düşünüyorum. Çocuklara da bu şekilde aşılsak onlar da daha kolay atlatır diye düşünüyorum.” (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım Teması).*

Katılımcı 2. *“Herkesin, her yaşayan canlının en sonunda öleceğini, ölmenin, bir şekilde artık vücudunun, insan vücudunun işte çalışmaması, çalışmasını bitirmesi, bitirdikten sonra da insanın başka bir dünyaya gittiğini, herkesin oraya gittiğini, işte herkesin öldüğünü, herkesin öldükten sonra başka bir yere gittiğini, orada buluşulduğu gibi bir şekilde anlattık genel olarak.” (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım Teması).*

Katılımcı 6. “Yani şöyle bir yakın üzerinden olsa ne diye anlatırdım diye düşününce şöyle anlatırdım: onu artık göremeyeceğimiz ve özleyeceğimiz, ama onun için dua edebileceğimiz başta da dedim ya inançlıyız, o inanç doğrultusunda o ölümü anlatmaya çalışırdım zaten. İnan insanlar için ölümün bir yok oluş değil, burada bizim güzelliklerimizi, değer yargılarımız üzerinden ya da değerler eğitimi denilen bugün anaokulu kısmında öğrettiğimiz o değerler eğitiminde ne kadar kaliteli bir insan olmaya çalışırsak o kadar o ölümün güzel olup sonrasının da güzelliklerle buluşacağımızdan bahsetmek isterdim.” (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım Teması).

Katılımcı 10. “Soyut döneme ulaşmış bir çocuk için düşündüğümüz zaman; biz Müslümanız, işte bizim bu dünyada iyi insan olmamız gerekir, Müslümanlığın gerektirdiği bazı görevlerimiz var, o görevleri tabi sıra sıra açarak çocuğa ilk baştan verdikten sonra; hepimiz yaşılanıyoruz, işte dedenler veya çocuğun yakın çevresinde ve etrafında kayıp varsa onlardan örnek vererek, işte bak onlar işte bu dünyadaki şeylerini bitirdiler, artık ahirete göç ettiler, işte amelleri -hani artık dini şeylere giriyorum biraz ama- güzelse onlar cennete gittiler. Ya işte cennet, cehennem kavramı belki hani ağırlıklı olarak cennet kavramı üzerinden, olumlu düşünelim olumlu olsun gibi oradan yola çıkarak belki anlatılabilir.” (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım Teması).

Katılımcı 12. “Doğum...Bu dünyaya nasıl geldiysek?, o şekilde gideceğimizi ama dünyaya gelişimizin yaradan tarafından olduğunu ve bizim Yaradan’ın yanından geldiğimizi, sonrasında da vazifemizi bitirip Yaradan’a döneceğimizi ve orada da Allah’ın izniyle de buluşacağımızı anlatmalıdır ama burada süre kısıtlı -nasıl çalışıp çocukla akşam görüşüyorsak- orada da görüşmeyi birazcık ertelediğimizi ve Allah u Teala’yla görüşmeyi arzuladığımızı fakat bunu çocuğa tam olarak şu an algılamadığını, ilerde algılayacağını şeklinde, bu şekilde anlatırım çocuğa.” (Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım Teması).

Katılımcı 3. “Ölümü bir çocuğu anlatırken, çocuğu çok iyi tanımak lazım, çocuğu iyi bilmek lazım. Onun anlayacağı şekilde, üzülmeyeceği şekilde, kısa kısa net ama, net bir şekilde kafasını karıştırmadan anlatmak gerekiyor. Anlatırken kelime, cümleler çok iyi kurgulanmalı, öyle uyduruktan hadi diyerek değil, gerçekten, o çocuğun duygusuyla, hissiyle anlatılmalı ya bu kişinin evladı da olabilir, yeğenleri de olabilir, annesi babası ölmüş bir çocukta olabilir, çok iyi seçilmesi lazım yani anlatırken ve konuşurken. Kelimeler cümleler iyi seçilmeli, o çocuğun duygusunu yıpratmadan, ona (ölen kişiye)

olan sevgi ve düşüncesini kaybettirmeden. Aslında ilk önce biz bir çocuk olacağız ben kendimi çocuğun yerine koyarak empati kurarak örneğin; bana biri gelse dese ki baban öldü dese, ben ne yapabilirim? nasıl karşılarım? bu şekilde birisi bana babamın ya da annemin ölmesini söyleyecek ise nasıl söylenmeli? ben nasıl anlayabilirim? ve ben bunu yakalayabiliyorsam çocuğa da aynı şekilde anlatmam gerekiyor.” (Çocuğu İyi Tanımanın Önemi ve Ölüm Olayını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilme Teması).

Katılımcı 5. “Yani bunu aslında eğitimciler daha iyi bilir ama bir şeyin yer değiştirmesi olarak anlatılabilir: bir yerden bir yere gitmek gibi, işte atıyorum bir elma alınmalı o elma bir yerde tutulur şu an burada alınıp başka bir odaya götürülür şimdi burada şeklinde: biz onun orada olduğunu biliyoruz, kapıyı da kitleriz ama oraya gidemiyoruz. Ama orda mı elma? evet orda, yok oldu mu elma? hayır yok olmadı, nerde? diğer tarafta, ne yapıyor? duruyor, biz dokunabiliyor muyuz? hayır dokunamıyoruz, o bize gelebiliyor mu? hayır gelemiyor ama orada. İşte ölümü de böyle anlatabiliriz. O başka bir yerde biz ona dokunamayız o bize dokunamaz, ama onun orada olduğunu biliyor muyuz? evet biliyoruz, biz ne zaman onun yanına gideceğiz? zamanı geldiğinde. Yani işte o ölümü yaşa, kişiye, cinsiyete indirgmeden sadece evrende bir yer değişikliği olarak anlatırsak daha iyi anlarlar diye düşünüyorum.” (Ölüm Kavramını Yer Değiştirme Kavramı ile Eşleştirek Somutlaştırma Teması).

Katılımcı 6. “Belki böyle büyük padişahlar, tarihle ilgili onların kabirleri üzerinden olabilir, bir Mehmet Akif’in kabri üzerinden olabilir: çocuğa işte kabir ziyareti, burası şehitlik, Fatiha suresini okuyoruz, işte bak o İstiklal Marşımızı yazdı, şu kadar yıl geçti hani o yılın büyüklüğünü de göstermek isterim ki “anne seni kaybedeceğim mi” korkusu olur mu acaba kafasında diye. O yılların büyüklüğünü, yaşların büyüklüğünü göstererek hani ama buradalar ve biz dua ederiz. Burası için güzel hazırlanmalıyız, buranın sonrası için...Yani şimdi soyut bir şeyden bahsediyoruz ya biraz da somutlaştırmak gerektiğini düşünüyorum çocuğun dünyasında hani öldü, sonra ne olacak? ne yapılıyor anlatmak için yavaş yavaş hani ona bir işte dediğim gibi bir kabir ziyaretinden bahsedip; bunun da bizim için değerli, kutsal olan biri için bir Fatih Sultan Mehmet’in kabri de olabilir, İstanbul’u fethettiğinden bahsedip, onun muhabbeti üzerinden gidip bak işte şimdi o burada bize böyle güzel bir şehir bıraktı ya da Mehmet Akif Ersoy bize bağımsızlığımızın şiirini yazdı ve onun karşılığında ödül almadı o hikayeyi anlatıp hani Mehmet Akif ve İstiklal Marşı yılı ya 2021’de şimdi onun üzerinden de o dönemi çok güzel, yaptıkları

olumlular üzerinden daha sonra da işte böyle olumlu şeyler yapan insanlara dinimizle de, inancımızla da birleştirerek biz dua ederiz ve öldükten sonra onun bütün bu iyiliklerinin devam eden şeylerden birinin de dinimizce arkadan o dua edenler olduğunu söyleyebiliriz. Açık kalan amel defteri, yaptığı güzellikler ne kadar kişi o özgür İstiklal Marşının altındaysa o kadar ona sevap gidiyor, yanına böyle gidip Fatiha okudukça ona yine sevap... Peki bu sevaplar ne? sorusuna: oyun oynuyorlar ya hani aldıkları bonuslar ile birleştirirdim onları, oyunlardaki bonuslar gibi veya kazandıkları altın keseler gibi atladıkları leveller gibi onların da daha da güzel evleri gibi mesela biz şu an bir 1+1 evden, 2+1 ve daha geniş bir eve gideceğimizin heyecanında oğlum, onun üzerinden anlatabilirim mesela.” (Ölümü Tarihteki Türk Büyükleri Üzerinden Anlatma Teması).

Katılımcı 6. “Çocuk dünyasının içinde gitme gibi belki biraz da orda masal üzerinden... masal bu nokta da var mıdır? hiç bilmiyorum siz daha iyi biliyorsunuz ama masallar üzerinden anlatılabilir mi? acaba diye düşündüm. Yani masal eğitimi üzerinden değerleri biz genelde hani o şekilde anlatmanın yöntemindeyiz. Biz şimdi işte görev yaptığım lisede imam hatip lisesi zaten ve ilahiyatçı olarak biz anaokullarında değerler eğitimine öğrencileri staja gönderiyoruz ve biz daha çok masallarla nasıl iyiliği, arkadaşlığı, dostluğu, yardımseverliği anlattığımız gibi sadece şu an aklıma gelen bir şey ölüm acaba öyle anlatılabilir mi? ama anasınıfından büyük yaş çocuklara.” (Masallardan Yararlanarak Değerler Eğitimi İçerisinde Ölüm Kavramını Anlatma Teması).

Katılımcı 9. “Aslında bunun için çok bilinçli olmadığımızın farkına vardım. Yine işte kendi yaşadığımdan fark ettim yani; çocuğum bana sorduğunda ben önce afalladım.” (Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi Teması).

Katılımcı 5. “...hiç bitmeyecek bir güzelliğe doğru gideceğimiz zamanı gelince, biz bunu ama yapamayız biz kesinlikle bunu kendimiz tercih edemeyiz. Çünkü ölümü çok güzel anlatmak da tehlikeli. Çünkü şöyle bir riski var: çocuk ölümü tercih edebilir bu sefer, içinde bulunduğu hayatı değil, süttten ırmaklar var, işte gideceğimiz ballar yiyeceğiz, her gün bize çikolata verecekler dedin mi çocuk kendini balkondan aşağı atabilir yani Allah korusun.” (Dini Soyut Kavramların Anlatımında Dikkat Edilmesi Gereken Noktalar Teması).

Katılımcı 9. “Ben farkındaydım, şimdi onlarda bazı şeyler tam oturmadığı için işte mesela ruh, din, ahiret, cennet, cehennem kavramları oturmadığı için daha basite

indirdim kendi adıma söyleyeyim. Çünkü anlayabileceği düzeyde olmadığını düşündüm. Çünkü çok anlayamıyor yani, mesela Allah bu şekilde emretti desem, ruhtan bahsetsem ya da ahiretten...şöyle olacak eğer ben bunu Allah emretti diye anlatmaya başlasam çocuk kendi benliğinde, kendi içinde Allah'a karşı farklı duygular besleyebilir diye düşündüm yani, kötü olduğunu düşünebilir insanları öldürdüğüne göre bu şekilde duygularının gelişmemesi için ben sadece insanların canlı özelliklerini yani fizyolojik özelliklerini yitirdiğini öldüğünde diye anlattım bu şekilde.” (Dini Soyut Kavramların Anlatımında Dikkat Edilmesi Gereken Noktalar Teması).

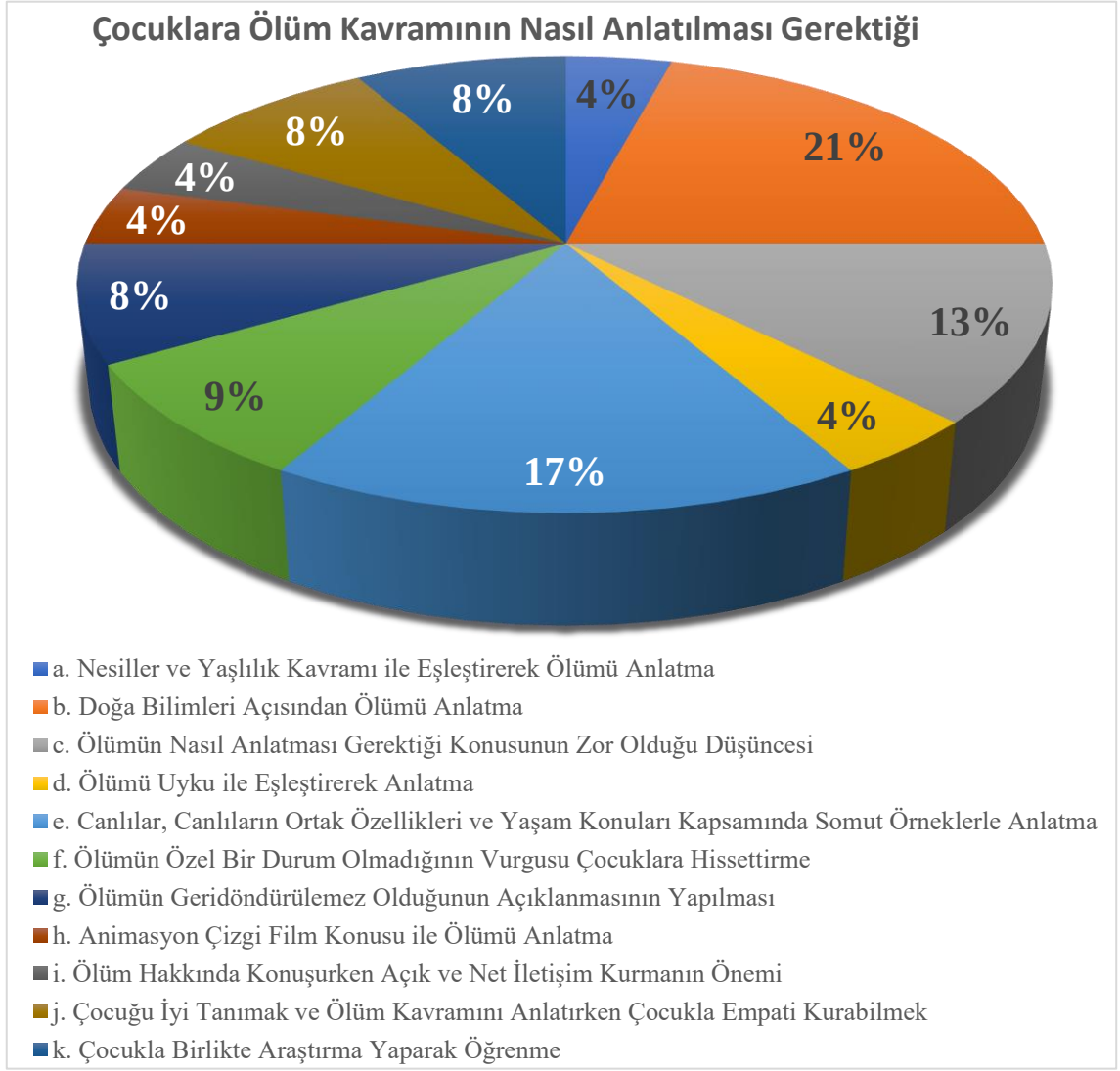
Katılımcı 10. *“Soyut kavram tam yerleşmemiş çocuklara ifade edilirken Allah işte yanına aldı gibi mesela anneni Allah yanına aldı dediğiniz zaman; bunu anlayamayacak ve çocuk için Allah kötü olabilir, yani inançlı aile açısından düşününce. Madem Allah iyiyse niye annemi aldı? o zaman Allah kötü haşa diyebilir o çocuk bu ifadelerde, ölüm, yas sürecinde.” (Dini Soyut Kavramların Anlatımında Dikkat Edilmesi Gereken Noktalar Teması).*

Katılımcı 10. *“Çocuklara ölüm kavramı mesleğim gereği de net bir şekilde, gidenin geri gelmeyeceğinin altı çizilerek ilk başta anlatılması gerekiyor. Burada hani kesin artık geri gelmeyeceğini göstermek, somutlaştırmak, mezarının başına götürmek, kabrinde annen senin burada yatıyor veya baban senin burada yatıyor, bir daha geri gelmeyecek deyip, o yas sürecini hani beraber çocukla yaşamak şeklinde olan bu gibi şeyler.” (Ölümün Geridöndürülemez Olduğunun Açıklanmasının Yapılması Teması).*

Ateist yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılması gerektiğine dair görüşleri doğrultusunda 11 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 33’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 34’de belirtilmiştir.

Şekil 33: Ateist yetişkinlerin çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılması gerektiğine yönelik görüşleri

Şekil 34: Ateist yetişkinlerin ölüm kavramının anlatılmasına dair görüşlerinin yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde üçüncü soru doğrultusunda on bir tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma, Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma, Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi, Ölümün Özel Bir Durum Olmadığının Vurgusu Çocuklara Hissettirme, Ölümün Geridöndürülemez Olduğunun Açıklanmasının Yapılması, Çocuğu İyi Tanımak ve Ölüm Kavramını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilmek, Çocukla Birlikte Araştırma Yaparak Öğrenme, Animasyon Çizgi Film Konusu ile Ölümü Anlatma, Nesiller ve Yaşlılık Kavramları ile Eşleştirek Ölümü Anlatma, Ölümü Uyku ile Eşleştirek Anlatma ve Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi” dir. Katılımcılar tarafından “Doğa Bilimleri Açısından

Ölümü Anlatma” temasında bilimsel açıdan insan vücudunun oluşumunun, evrenin başlangıcının ve doğadaki yaşam döngüsünün anlatımı ile ölüm kavramının verilmesinin belirtildiği, “Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma” temasında çocukların yaşantısından yola çıkarak örneklerin verilmesi, bitkilerin tohumdan başlayarak büyümesinin ve hayvanların yavru halinden son halini alıncaya dek sürecin incelenmesi ile anlatılmasının belirtildiği, “Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi” temasında yetişkinler olarak bu konuda bilinçli olunmadığının belirtildiği, “Ölümün Özel Bir Durum Olmadığının Vurgusu Çocuklara Hissettirme” temasında ölümün merkeze konmaması ve çocukta ayrılığı çağrıştırabileceği için ölümü özellikli kılan bir durum olmaması gerektiğinin belirtildiği, “Ölümün Geridöndürülemez Olduğunun Açıklanmasının Yapılması” temasında ölen kişiyi göremeyeceğimizin, bu duruma alışılması gerektiğinin ve zamanı gelince herkesin öleceğinin belirtildiği, “Çocuğu İyi Tanımak ve Ölüm Kavramını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilmek” temasında yetişkinler olarak ölüm olayının çocukla empati kurarak ve onun duygularına inerek anlatılmasının önemini belirtildiği, “Çocukla Birlikte Araştırma Yaparak Öğrenme” temasında ölüm kavramını sorgulamanın yasak olmadığı ve bunu araştırıp, birlikte bulabiliriz şeklinde anlatılmasının gerektiğinin belirtildiği, “Animasyon Çizgi Film Konusu ile Ölümü Anlatma” temasında çizgi filmlerde ölüm hakkında sohbet edilip, ölüm korkusunun azalacağı ve mezarlıkların, ölümün korkunç bir şey olmadığına verilebileceğinin belirtildiği, “Nesiller ve Yaşlılık Kavramları ile Eşleştirerek Ölümü Anlatma” temasında insanoglunun “doğar, büyür, ölür” süreçlerinin bebeklikten yaşlılığa uzanan nesillerin devamlılığı üzerinden anlatılmasının belirtildiği, “Ölümü Uyku ile Eşleştirerek Anlatma” temasında ölümün uyuyup, bir daha uyanamamak şeklinde anlatılmasının belirtildiği ve “Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi” temasında ise ölüm olayının doğal bir şekilde açık ve net anlatılmasının belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla “Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma” ve “Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma” temasına dahil olan kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veriler aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Nesiller var malum, kendisi var, ben varım, benim ebeveynlerim var ya da ebeveynlerimin ebeveynleri var. Onların üstünden anlatılabilir: Bakın onlar artık yok, dedesi de varsa bile ölecek diye değil ama işte yaşlandıkça, yaş aldıkça ölüm riskimiz daha da artıyor malum bir yaş ortalaması var ülkenin, dünyanın eğer o yaştan sonra olabileceğini dünyanın yenilendiğini, sen de büyüyeceksin senin de çocuğun olacak ondan sonra yeni nesil olmuş olacak vesaire bunlar da bahsedilebilir ve dediğim gibi yani ılımlı, yapabildiğimiz kadarıyla onun seviyesinde...”* (Nesiller ve Yaşlılık Kavramı ile Eşleştirek Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 2. *“Bilimsel açıdan öğretilmelidir, yani cennet cehennem huri işte gılman gibi başka bir şekilde değil de şöyle söyleyeyim bedenim belli bir şeyi var: Biz, 5 tane elementten oluşuyoruz, 25 elementten oluşuyoruz ama. Bunların 6 tanesi; işte hidrojen, atıyorum bizim için önemli olan oksijen, hidrojen, karbon... - %98'imizi oluşturuyor insan olarak. Bilimsel olarak hani bunu anlatmak öğretmek lazım bana göre, 25 elementin, %99'u nerdeyse 6 tanesinden oluşuyor; yani nasıl var olduğumuzda aslında bilimsel olarak belli, nasıl yok olmayacağımızda belli yani. Ben doğada yok olmadığımızı biliyorum hani ruh olarak sorulacak olursa; hani ruhun da beynin oluşturduğu bir şey olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle de bilimsel açıdan öğretilmeli, insan neyden oluşuyor? niye yok olmuyor? niye devir daim oluyor? yani niye bir şekilde bu dünyada var olmaya devam ediyor? şeklinde olmalı. Çünkü şöyle düşünün; işte iki-yedi gün içerisinde şişiyoruz, yaklaşık bir 20-21 güne kadar morarıyoruz, 50 gün sonra çürümeye başlıyoruz ve mikroorganizmalar bizi çürütüyor ve bizi ayrıştırıyorlar, geri dönüştürüyorlar düşündüğümüz zaman, yani bedenimiz bir şekilde neyden oluştuysa ona geri dönüşüyor. Şeyi soracak olursanız ruhumuzda; hani nasıl yaşadysak, o şekilde de ölüyoruz yani. Sıradan bir şekilde, bilimsel bir şekilde anlatılması gerektiğine inanıyorum.”* (Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 4. *“Şöyle anlattık ölümü; şeyi anlattım açıkçası ben ta evrenin başından başladım, kuantum fiziğinden başladım, yani ölümü bir süreç olduğunu, hiçbir şeyin başlangıcı veya sonu olmadığını aslında evrenle birlikte, evrenin bir parçası olduğunu anlattım sonuçta nasıl sen ben yıldız tozuysak, öldüğümüzde de bir şekilde o moleküllerimiz ayrılacak ve başka bir sürecin parçası olacak yani orada bizim bildiğimiz anlamdaki bilinç kaybolmuş olabilir ama başka nasıl bir şey olduğunu hiç kimse bilmiyor, deneyimleyemedi şu anda.”* (Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 8. *“Ya herkesin ölmesi gerektiği anlatılmalıdır, birilerinin ölmesi için birilerinin yaşaması gerektiği anlatılmalıdır, şimdi insanlar herkes dünya üzerinde kalsa beslenemeyecekleri, şey olmayacaklarını veya ölümün doğum kadar normal bir olay olduğunu anlatılmalıdır. Öldüğü zaman insanların daha faydalı bir şey olacaklarını, sen öldükten sonra toprağa karışacaksın ve toprak da senin üzerinde döngüyü tamamlayacak. Bak her gün nasıl güneş doğuyor, ay batıyor; ay doğuyor, güneş batıyor gibi standart doğanın bir döngüsü olduğu biçimde anlattım ben bunu.”* (Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 9. *“Hani çocuğun o yaşamından örnekler verilmeli. Mesela örneğin; biz bir aileyiz ama mesela bakıyor artık örneğin dedesi yok artık. Bu nereye gitti? uçmadı ya, nereye gitti? hani orada o fiziki olarak yok oluşunu- nasıl denir? Orda da şöyle düşünün yani herkesin kendi inancı, düşünce biçimi vesaireye göre yorumlayabilir, hani ben buna doğadan geldik, doğaya gideceğiz. Başka biri bir Yaratıcıyı söyler, başka biri başka bir şey söyleyebilir. Ben orada hani yine direkt o kısmı...çünkü hani sadece bunu anlatırken; uzayı anlatıyorsunuz, evreni anlatıyorsunuz. İşte mesela benim çocuğum 2-3 yaşındaydı, biz dinazorları incelemiştik deli gibi. Mesela hala aklındadır, bir cümle kullanmıştım ben ona dedim ki insanoğlu, neslini dinazora borçludur, eğer dinazorların nesli erken tükenmeseydi; biz biraz atıyorum yeryüzünde yer almamız veya devam etmemiz biraz daha gecikecekti...mesela hala söyler onu.”* (Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 10. *“Ölüm bir son değil; aslında hayatın doğal bir gelişimi, her şey belli bir evrede ölüyor hani kendi yapısını yitiriyor ama başka bir şekilde var olmaya devam ediyor dediğim gibi, hiçbir şey gerçek anlamda tamamıyla ortadan kalkmamış oluyor, insanlarda insan beyninin ya da işte kendi vücudunun suretini yitirmesi, artık o kendi varlığı olarak hangi şeyde ise onun yok olması demek ama canlı doğa işte canlı formlar vesaire doğa bir şekilde var oluyor, sürekli birbirine dönüşerek, yaşamaya devam ediyor. Aslında daha çok yaşamayı anlatmak lazım sanki önce, yaşamın döngüsü nasıldır? çocuklara bunu kavratmak lazım, bu eğer kavratılırsa bu yaşam döngüsünün içerisinde doğal bir şey olduğu kavratılabilir ölümün.”* (Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 3. *“Çok çok zor bir soru aslında bu işte. Bunun keşke net bir cevabı olsa ama bence ben öyle yapmaya çalışıyorum en azından, bu pandemi sürecinde, mecbur*

kaldık, hani ölüm kavramından bahsetmeye.” (Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi Teması).

Katılımcı 6. *“İşte zaten en zoru bu. Çünkü bu konuda ben de çok fazla eğitim almadım şimdi insan bilmediği konuda da ahkam kesmesi doğru olmuyor neticede ama ölüm kavramını da dünyanın geçici olduğu bir şekilde anlatılmalı, yaşayarak anlatılıyor bazı şeyler yani öğretmenlerin bu konuda yapabileceği, bilemiyorum, ben de bilemiyorum bu konuda net bir şey söyleyemiyorum şimdi. Eğitimim olmadığı bir konuda net bir şey diyemiyorum. Ha ben kendim veli olarak; anne baba olarak bir şekilde...” (Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi Teması).*

Katılımcı 3. *“Anlatmaya çalıştık yani bende en azından bildikleri, çevresinde gördükleri şeyler üzerinden gitmeye çalıştım. “Uyku” yine benim hep sığındığım kavram oldu. Çünkü uykunun ne olduğunu biliyorlar ama bir daha uyanamayacaklarını söyledim, yani şöyle: sadece bu soru üzerine cevap verirsem; somut kavramlar üzerinden anlatılmaya çalışılmalı. Örneğin; sorduğunda şöyle cevap verdim- tabi önce cevap vermedim, eşimle konuştuk önce nasıl cevap verebiliriz? merak ediyorlar diye, şunda karar kıldık- eğer böyle bir şey olursa sonsuza kadar uyursun, hep uyursun, uyanamazsın ve hiçbir zaman bir daha anneni, babanı, kardeşini göremezsın ya da biz hep uyuruz, uyursak bir daha asla uyanamayız, ölmek o demek; hep uyumak ve bir daha sevdiklerimize ulaşamamak, onları görememek, onlarla konuşamamak demek gibi anlatmaya çalışmıştık.” (Ölümü Uyku ile Eşleştirerek Anlatma Teması).*

Katılımcı 4. *“Çocuğa yaşamı anlatmak lazım. Neden, nasıl oldun? ve süreç nasıl işliyor? yani bir ağaçtan da anlatabilirsiniz; bir ağacı, tohumdan başlatıp eğer normal birisi kesmediği sürece ki normal sürecini anlatmanız lazım yani. Bir yumurta da alırsınız, bir kuştan, civcivden örnek verirsiniz hani illa bir kavramı ölümü verecekseniz çocuğa gözle görebildiği, dokunabildiği ve anlık olarak deneyimleyebileceği, o yaşta o süreçte deneyimleyebileceği şeyler üzerinde anlatmak lazım: a! yumurta işte. Çocuğun bir yumurtayı eline almasıyla, civcivi tutması, civcivin tavuk olarak ölmesi zaten bir yıllık süreç içerisinde olabilecek, görülebilecek şeyler veya bir ağacın, bir fidanın, bir çiçeğin tohumdan başlayıp, işte kuruyana kadar ki sürecini anlatabilirsiniz. Ya ben bunu pandemi sürecinde çocuklara gösterdim. Ufak arkada apartmanın bahçesinde ufak bir yeri kazdık beraber tohumlar ektik, domatesin çıktığını gördüler, domatesin dalında yetiştiğini gördüler ve bir süre sonra da zamanı geldiğinde, hava, iklim koşulları artık*

müsait olmadığında öldüğünü de gördüler, yani çocuğa özel olarak ölümü vermenin bir anlamı yok bence.” (Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma Teması).

Katılımcı 11. *“Yani hani yine her şey başlar, dahi yaşar ve biter sürecini anlatmak gerekiyor sanırım, yani o şekilde anlatılması gerekiyor diye düşünüyorum. Ölüm kavramını belki din olgusundan ayırıştırarak anlatmak gerekiyor, hayvan öldüğü zaman o hayvanın ne olduğunu bilmiyoruz, bir bitki öldüğü zaman ne olduğunu bilmiyoruz, onunla ilgili çok inancımız yok ki. Bunlar üzerinden anlatılabilir belki. İşte aslında biz bu dünya üzerinde yaşayan canlılarız, canlılardan biriyiz yani türlerden biriyiz. Onlara doğal yaşam formunu anlatabilirse, hani bu dünya üzerindeki yaşam döngüsünü anlatabilirse hani zaten ölüm kavramı da otomatik olarak içinde geçecektir diye düşünüyorum.” (Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma Teması).*

Katılımcı 12. *“Ben çocuğuma mesela ilk böyle salonumuzu karıncalar basmıştı ve o karıncalarla oynuyordu o zaman bahsettim diye hatırlıyorum. Ben karıncalardan gitmişim çocuğuma anlatırken; işte bir daha annesini göremez, şu an annesine gidiyor eğer onun üstüne basarsan, annesi hiçbir daha göremeyecek, çürüyüp gidecek gibi açıklamıştım, böyle anlatılabilir bence duruma göre değişir, karşılaştığı duruma göre ama. Çok kolay anladı bunu hatta sonrasında babası öyle sinek avına çıktığında işte baba öldürme, o annesine gidiyor, bir daha annesini göremez sakın öldürme gibi benimsemiş ki bunu hani cümleler içerisinde kullanarak bize dönüt verdi sonrasında.” (Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma Teması).*

Katılımcı 4. *“Dediğim gibi çocuğa ölümü özellikle özel öğretmenin bir anlamı yok. Çocuğa yaşamı anlatmak lazım. Yani akışı vereceksin yani sonuçta ölüm özel bir şey değil ki doğumu niye anlatmıyorsun o zaman? doğumu anlat...doğumu anlat ki çocuk ölümü anlasın. Ölüm çok özel bir şey değil benim için. O yüzden ben ölümü özellikle anlatmam. Çünkü içinde sonuçta o yaştaki çocuğa sürekli ölüm dediğiniz zaman şunu ya: “ayrılık, anne babadan ayrılığı” şey yapacaksınız, çok sağlıklı bir süreç olmaz bence.” (Ölümün Özel Bir Durum Olmadığının Vurgusu Çocuklara Hissettirme Teması).*

Katılımcı 10. “Ölüme çok vurgu yapmadan yani şöyle; ölümü merkeze koymadan, çünkü nasıl bir şey bu? ölüm aslında bir şey değil nasıl derler?” (Ölümün Özel Bir Durum Olmadığının Vurgusu Çocuklara Hissettirme Teması).

Katılımcı 5. “hani böyle korkunç bir şey olarak değil de hani artık onu görmeyeceğiz ya da işte mezara...- ya özellikle küçük yaş grubuna hani mezarlıklara götürerek değil de- biraz daha nasıl diyeyim hani bundan sonra birlikte olamayacağız, hani bundan sonra onu göremeyeceğiz gibisinden ben öyle anlattım kızıma ama. Mesela A.’dan bahsettim, işte A. babasını artık göremeyecek, biz de göremeyeceğiz ama hani buna alışması gerektiğini, bundan sonra hayatın böyle devam edeceğini, hepimizin de zamanı geldiğinde ölebileceğini ama hani benim onu uzun yıllar yanında olmaya çalışacağımı hani o şekilde hep anlattım.” (Ölümün Geridöndürülemez Olduğunun Açıklanmasının Yapılması Teması).

Katılımcı 5. “Coco’yu izlettirdim yine yani Coco’yu çok seviyorum çünkü hani dediğim gibi orda çocukların korkularını azaltıyor gibime geliyor ama. Şimdi Coco’da ölen insanların tekrar işte başka bir şekilde, başka bir bedende can bulduğuna inanıyorlar yani aslında o insanlar hiç ölmüyorlar, reenkarnasyon gibi bir şey ama insanlar birini kaybettiğinde evet ondan ayrıldıkları için üzüiliyorlar ama sürekli mesela mezarlığa gidiyorlar, işte mezarlıklarda kutlamalar yapıyorlar, onlarla birlikte olduklarını işte yakınları sanki hissediyormuş gibi hani onlara hissettirmeye çalışıyorlar, onlara mutlu olduklarını göstermeye çalışıyorlar yani öyle. Hani böyle korkunç mezarlıklar falan yok yani Coco’da daha böyle aydınlatılmış, ışıklı daha böyle rengarenk mezarlıklar, insanların böyle süslenerek gittiği yerler şeklinde yani. O çizgi film biraz daha reenkarnasyona giriyor ama yine de ölüm korkusunu yenmek için bir adım olabilir.” (Animasyon Çizgi Film Konusu ile Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 6. “Ben nasıl anlattım: yani herhalde o da biraz farkındaydı olayın, dedim yani oğlum dedim, böyle böyle hani deden vefat etti dedim, işte artık hani... o da anlayışla karşıladi yani, normal bir şekilde söyledik açık net bir şekilde söyledik, anlattık her şeyi detayıyla anlattık.” (Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi).

Katılımcı 7. “Yani ben olsam nasıl öğrenmek isterdim? diye düşünürsem; hani soru sorduğumda boş ver bunları araştırma yerine işte onun ne olduğuna dair, bana bilgi

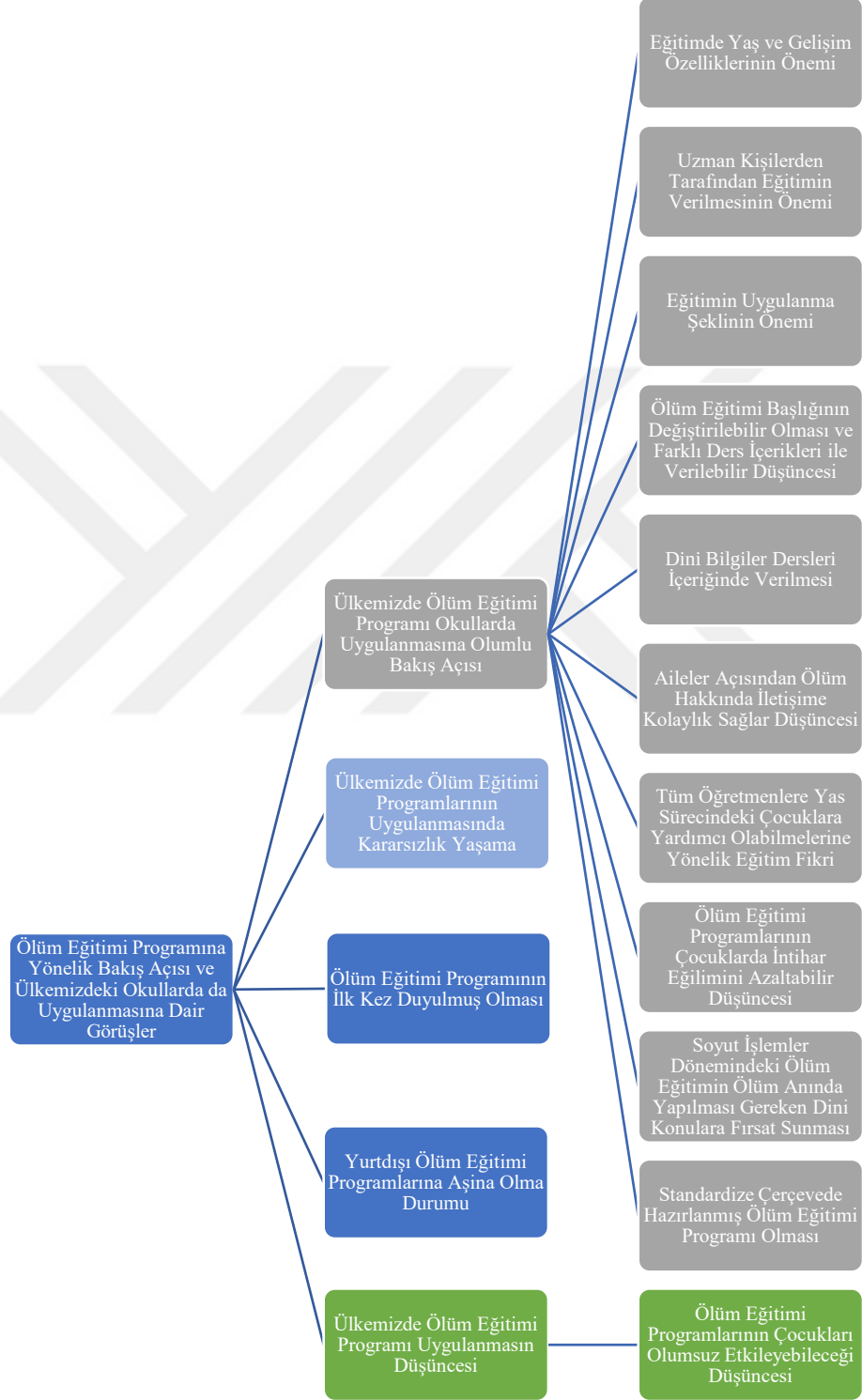
verilmesi benim hoşuma giderdi yani o sorgulama kısmının olmaması, oradaki eksik bilginin olup olmaması kötü ama hani doğru nedir? orasına yani ben karar veremem, o kadar eğitilmiş de değilim, bilemiyorum da ama sorduğunda şöyle gerçekçi, çocuğun tüm sorularına cevap verecek şekilde yani onun aklında.” (Çocuğu İyi Tanımak ve Ölüm Kavramını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilme Teması).

Katılımcı 9. “Onun dünyası ile anlatmak lazım bir de orada hani benim nacizane önerim; daha çok anlatmaktan ziyade, çocuğun beyinde nasıl duruyor? hani zaten o çocuk sorularla sizi besliyor, sorularla sizi zorlaştırıyor. Orda çocuğun sormuş olduğu sorulara, kafasında bu nasıl duruyorsa, ona yönelik uygun cevaplar vermek daha doğru olduğunu düşünüyorum. Yoksa hepimiz -biz yetişkinler, her birimizin- kafasında bir fikir var doğru ya da yanlış ayrı bir tartışma; çocuğun dünyasına inmeden anlatmanın çok doğru olduğunu düşünmüyorum ben.” (Çocuğu İyi Tanımak ve Ölüm Kavramını Anlatırken Çocukla Empati Kurabilme Teması).

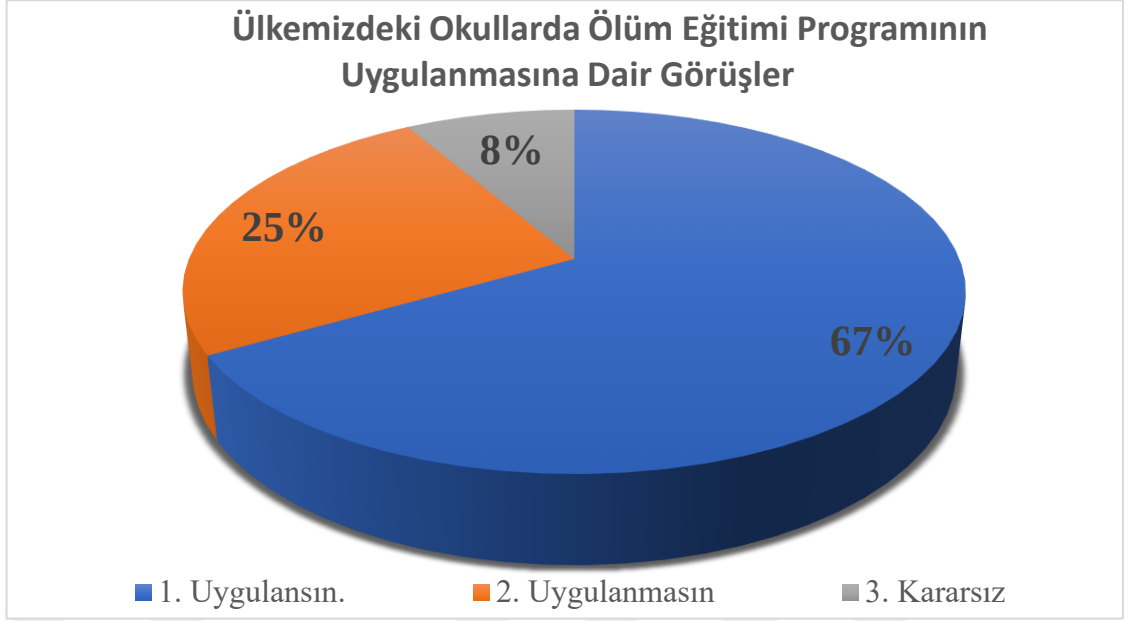
Katılımcı 7. “...ya bu kavramı biz de bilmiyoruz, birlikte araştıracağız, zamanla bulacağız bunu, sen de bulabilirsin, düşünebilirsin gibi ya bu yasak değil bunu düşünmek veya sorgulamak, araştırabiliriz gibi birlikte bakalım gibi- söylenmesi gerektiğini düşünüyorum.” (Çocukla Birlikte Araştırma Yaparak Öğrenme Teması).

Çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılması gerektiğine yönelik görüşler alındığında, inançlı katılımcıların %100’ünün “Çocuğun Bilişsel, Yaş ve Gelişim Düzeyinde ve Detay İçermeden Anlatılması” temasında toplandığı görülmüştür. Ayrıca %21’inin Ölüm Hakkında Konuşurken Açık ve Net İletişim Kurmanın Önemi, %18’inin Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma ve %16’sının Dinsel İnançlar Doğrultusunda Anlatım temasına vurgu yaptıkları görülmüştür. İnançlı katılımcıların, yetişkinlerin ölüm kavramı açıklamalarında yaptıkları hatalı söylemlerine değindikleri incelenmiştir. Ateist katılımcıların ise %21’inin Doğa Bilimleri Açısından Ölümü Anlatma, %17’sinin Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma ve %13’ünün Ölümün Nasıl Anlatması Gerektiği Konusunun Zor Olduğu Düşüncesi temasına vurgu yaptıkları görülmüştür. İki katılımcı grupta da benzer görüşler olarak çoğunlukla Canlılar, Canlıların Ortak Özellikleri ve Yaşam Konuları Kapsamında Somut Örneklerle Anlatma temasında toplandıkları sonucuna ulaşılmıştır.

İnançlı yetişkinlerin ölüm eğitimi programlarına bakış açısı ve ülkemizdeki okullarda da uygulanmasına yönelik görüşleri doğrultusunda 16 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 35’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 36 ve 37’de belirtilmiştir.

Şekil 35: İnançlı yetişkinlerin ölüm eğitimi programlarına yönelik bakış açıları ve ülkemizdeki okullarda uygulanmasına dair fikirleri

Şekil 36: İnançlı yetişkinlerin ölüm eğitimi programının ülkemizde uygulanmasına dair yüzdelerik dilimleri

Şekil 37: İnançlı yetişkinlerin ölüm eğitimi uygulansın görüşünün gereklilikleri yüzdelerik dilimi

İnançlı bireylerde dördüncü soru doğrultusunda on altı tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı, Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Uygulanmasın Düşüncesi ve Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programlarının Uygulanmasında Kararsızlık Yaşama” dır. Olumlu bakış açısında gözlemlenen temalar sıklık sırasına göre “Eğitimin Uygulanma Şeklinin Önemi, Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi, Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi, Dini Bilgiler Dersleri İçeriğinde Verilmesi, Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi, Standardize Çerçeve HAZIRLANMIŞ Ölüm Eğitimi Programı Olması, Ölüm Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi, Tüm Öğretmenlere Yas Sürecindeki Çocuklara Yardımcı Olabilmelerine Yönelik Eğitim Fikri, Ölüm Eğitimi Programlarının Çocuklarda İntihar Eğilimini Azaltabilir Düşüncesi ve Soyut İşlemler Dönemindeki Ölüm Eğitimin Ölüm Anında Yapılması Gereken Dini Konulara Fırsat Sunması” dır. Katılımcılar tarafından “Eğitimin Uygulanma Şeklinin Önemi” temasında belirli müfredat çerçevesinde, uzun süreli olmadan ve sürekli çocuğun zihnini meşgul etmeden verilmesinin belirtildiği, “Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi” temasında konusunda uzman kişilerin genel geçer kuramlarla, kendi yorumlarını katmadan anlatmasının önemini belirtildiği, “Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi” temasında somut ve soyut işlemler döneminde, çocukların gelişim ve hazır bulunuşluk düzeyleri dikkate alınarak eğitimin verilmesinin belirtildiği, “Dini Bilgiler Dersleri İçeriğinde Verilmesi” temasında İslam dinine uygun şekilde bayramlar, kabir ziyaretleri, Kuran ve sünnete uygun anlatılmasının belirtildiği, “Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi” temasında ebeveynlerin çocukların yoğun soruları karşısında yetersiz kaldığı için çocuk psikolojisini anlayan öğretmenin ölüm konusuna giriş yapması ile ebeveynlere kolaylık sağlanabileceğinin belirtildiği, “Standardize Çerçeve HAZIRLANMIŞ Ölüm Eğitimi Programı Olması” temasında ölüm kavramına yönelik çocukların merak ettiği soruların ve cevaplarının net olduğu için standart bir ölüm eğitimi programının hazırlanabileceğinin belirtildiği, “Ölüm Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi” temasında ölüm eğitimi dersi şeklinde değil de hayat bilgisi dersi içinde yakınlarımızın kaybı gibi anlatılmasının belirtildiği, “Tüm Öğretmenlere Yas Sürecindeki Çocuklara Yardımcı Olabilmelerine Yönelik Eğitim Fikri” temasında eğitimcilerin yakın kaybı yaşamış öğrencilere destek olabilmesi adına ölüm eğitimi almasının belirtildiği, “Ölüm

Eğitimi Programlarının Çocuklarda İntihar Eğilimini Azaltabilir Düşüncesi” temasında artan intihar vakalarının önüne geçebileceğinin belirtildiği ve “Soyut İşlemler Dönemindeki Ölüm Eğitimin Ölüm Anında Yapılması Gereken Dini Konulara Fırsat Sunması” temasında ise yakınlarının ölüm anına şahit olunduğunda ölen kişiye yapılacak son görevlerin öğrenilmesi ve ölüm kavramına aşinalığın artması ile korku ve üzüntünün de azalacağının belirtildiği görülmüştür. Uygulanmasın görüşünü belirten katılımcıların “Ölüm Eğitimi Programlarının Çocukları Olumsuz Etkileyebileceği Düşüncesi” temasında ölümü güzelleştirme ile intihar eğilimleri arasındaki kritik detaydan dolayı okullarda bu eğitimin başarılı olamayacağını düşünme ve çocukların ölüm konusuna ilgilerinin artacağı, bunu sürekli düşünüp, korkabileceklerinin belirtildiği görülmüştür. “Yurtdışı Ölüm Eğitimi Programlarına Aşına Olma Durumu” temasında Avrupa ve Asya ülkelerinde ölüm eğitimi programlarının uygulandığı ve niye bizim ülkemizde de uygulanmasın ki görüşünün belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcılar çoğunlukla ölüm eğitimi programlarına olumlu bakış açısı sergilemiş ve ülkemizde uygulanmasını istediklerini belirtmişlerdir. Ülkemizde uygulanmasına yönelik olumlu bakış açısı görüşlerinde, çocuğun zihninde ölüm ve kayıp kavramının doğru anlamlandırılabilmesi ile daha sağlıklı bir yaşamın olacağının ve çocuklukta yaşadığı kayıplarla yüzleşebildiği için travmatik süreçleri yaşamayacağının belirtildiği incelenmiştir. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Peki ben onu cevaplamadan önce bir şey sormak istiyorum. Yaptığınız araştırmada dünya genelinde bu uygulanan bir eğitim sistemi var mı? Ben bu konu ile bilgili değilim açıkçası.”* (Ölüm Eğitimi Programının İlk Kez Duyulmuş Olma Teması).

Katılımcı 2. *“...şimdi bu yönde hiçbir şey düşünmüşlüğüm yok ve bu yönde bir şey başka ülkelerde de veriliyor mu böyle bir eğitim, diğer ülkelerde de var mıdır? yok mudur? onu da bilmiyorum ama. Ülkenin genel politikası olarak var mı? uygulanıyor mu standart olarak?”* (Ölüm Eğitimi Programının İlk Kez Duyulmuş Olma Teması).

Katılımcı 4. *“Tabi yine burada yaş ve gelişim düzeyi göz önünde bulundurularak, Hani somut işlemler döneminde olabilir. Ama tabii ki öncelikle şuna da dikkat etmek gerekiyor: çocukların hazır bulunuşlukları ne düzeyde yaş ve gelişim düzeyleri buna uygun mu şeklinde buna dikkat ederek olabilir diye düşünüyorum.”* (Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi Teması).

Katılımcı 8. “...ama ilkokul çağındaki bir çocuk yerine daha böyle ortaokul sonları ve lise olabilir. Ama yani dediğimiz gibi hem yaş seviyesine uygun hem de anlatan kişilerin, insan psikolojisini çok iyi bilerek bu eğitimi vermesi lazım, yani herkesin de bu eğitimi vermemesi lazım.” (Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi Teması).

Katılımcı 3. “Ölüm olayını anlatmak çok hassas olduğu için onu anlatacak öğretmenin de uzman olması lazım. Yani her öğretmen her eğitmen anlatmaması lazım. Okulda eğer rehberlik öğretmeni varsa onun anlatması gerekir. Ya da bu konu üzerinde sizin gibi uzmanlık yapmış vesaire başka eğitimciler varsa onların anlatması lazım. Çünkü insanoğlu farklı farklı duygular anlatır, farklı farklı düşüncelerini akseder çocuğa. Her insanın duyguları farklıdır düşünceleri farklıdır. Şimdi bu işin uzmanı olan bir insan çocuğa nasıl yaklaşacağını biliyorsa ve uzman olmayan bir öğretmen çocuğa direk bodoslama dalarsa, anlatırsa- düşünün yani enkazı düşünün o çocuktaki enkazı düşünün- Bundan dolayı da o çocuğun duygusunu hisseden ve hissettirecek şekilde yaşayan bir öğretmen ve eğitimi onun vermesi lazım.” (Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi Teması).

Katılımcı 9. “Eğer yetkili kişilerce, gerçekten bunu bilen. Yani burada aslında benim kaygılandığım nokta bu soruda veren kişinin çocuğuma ne aktaracağı yani. Çünkü çocuklar öğretmenleri ne verirse ona inanıyorlar, doğruluğuna inanıyorlar.” (Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi Teması).

Katılımcı 12. “...yani ölüm eğitimi verirken; kişilerin şahsi yorumlarından ziyade uzmanların yani bu işi bilen uzmanların kalıp teorileri ile öğretilmeli. Çünkü kişiler yorumlarını kattıklarında, algıları, çocukların algıları çok fazla değişebiliyor ve saçma sapan yerlere gidebiliyor.” (Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi Teması).

Katılımcı 1. “Verilmesinden ziyade nasıl ve ne şekilde verildiği çok önemli burada. Çünkü dediğim gibi hassas bir konu çok uzun süre onun kafasını meşgul edecek şekilde değil. Ya da sadece ölümle karşılaşan çocuklara yönelik, günümüzdeki eğitim gibi de olabilir.” (Eğitimin Uygulanma Şeklinin Önemi Teması).

Katılımcı 3. *“Okullarda eğitim verilirken de; yani devamlı değil, Bir iki günlük zamanla anlatılıp geçilmesi lazım, fazla uzatılırsa bu sefer çocuk devamlı ölümü düşünür.”* (Eğitimin Uygulanma Şeklinin Önemi Teması).

Katılımcı 7. *“Uygulanabilir, ama şöyle düşündüm acaba hani öğretmenin kendi inanç sistemiyle vereceği eğitimi acaba nasıl ayıracak birbirinden diye bir düşündüm, onun için duraksadım ama zaten belli bir müfredat çevresinde, anlatılabilir özellikleri olacak...dimi? ona göre verilebilir bence. Yok ya verilebilir, yani en azından ne demek olduğu, bir son mu? başlangıç mı? bir şekil sunulmadan ya da eğitmen gözünden verilebilir ya.”* (Eğitimin Uygulanma Şeklinin Önemi Teması).

Katılımcı 3. *“Ülkemizde de uygulansın ben uygulanması taraftayım. Çünkü ben o zaman ölümü öğrenmiş olsaydım yıllarca beklemezdim kapıyı.”* (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı Teması).

Katılımcı 7. *“Diyorum ya eğitim verilmesi taraftayım ben. Çünkü eğitmen çocuğun psikolojisinden anlayan biri bunu daha iyi ifade edebilir. Bizim için bir giriş yapmış olur, biz de o konuda arkasını dolduracak konuşmaları evde yapabiliriz, destekleyebiliriz.”* (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı Teması).

Katılımcı 12. *“Ölüm eğitimi verilmelidir ama burada şöyle bir koşul var: standardize edilerek verilmeli yani ölüm eğitimi verirken; kişilerin şahsi yorumlarından ziyade uzmanların yani bu işi bilen uzmanların kalıp teorileri ile öğretilmeli. O nedenle bir protokol şeklinde, öğretmenlere verilirse özellikle anaokulu yaşındaki çocukların öğretmenlerine; o protokol çerçevesinde verilirse çok da güzel olacağını düşünüyorum ki; çocuğun hayata bakış açısı da değişir. Çünkü çocuğun kayıp mefhumu, çocuk için çok önemlidir, çocuk eşyasını kaybettiğinde bile ciddi derecede üzülür ve bunu kaldıramadığında depresyona girmez ama depresyon sınırında sıkıntılar yaşayabilir. O yüzden çocuğun kayıp kavramını zihninde doğru oturtması sağlıklı bir yaşama da kapı açar.”* (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı Teması).

Katılımcı 2. *“Tutucu olacak gibi ama istemezdim gibi geliyor, çok gereklidir diye düşünmüyorum açıkçası. Çünkü şöyle ölüm kavramı ile ilgili olmayan bir çocuğa ölümle*

ilgili bir şeyler anlatmak, yani küçük yaşlarda çocuğun 8-9 yaşlar gibi yaşlarda böyle aklını karıştırmak olur gibi geliyor. Yani ölümü tam nötr anlatsan o şekilde anlatılmayacak yani ölümü çok kötü bir şey değildir diye anlatsan, o başka sıkıntı, ölüm çok kötü bir şeydir diye anlatsan o başka bir sıkıntı, bilmiyorum ölüm derste nasıl anlatılır? düşünemedim açıkçası. O yüzden verilmesi çok taraftarı olmam herhalde.” (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Uygulanmasının Düşüncesi Teması).

Katılımcı 11. “Şimdi okullarda ölüm kavramı verilebilir aslında verilebilir nasıl adap dersleri diyoruz biz; yeme, içme, oturma, kalkma hani fiziksel şeyleri nasıl öğretiyorsak; biraz daha böyle soyut şeyleri de vermeliyiz diye düşünüyorum. Şimdi ülkemizdeki okullarda uygulanmalıdır kısmına gelince birazcık parantez açabiliriz. Çünkü okullarımızda birçok şeyin, daha somut şeylerin bile eğitiminin çok net verildiğine inanmıyorum, düşünmüyorum. Uygulanmasını isterim ama uygulanabileceğine inanmıyorum, keşke uygulansa hakkıyla, verilse, buna hazırlansa çocuklar ama bunu işte çok net yapabileceğimize inanmıyorum, o süreç geçmediği sürece de verilmesin.” (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Uygulanmasının Düşüncesi Teması).

Katılımcı 4. “Mesela şu an bir Korona salgını var bu süreçte pek çok kişi hayatını kaybetti çocuklar ister istemez buna şahit oldu. Hani rehberlik eğitimi düzeyinde hani bilemiyorum, çok emin değilim açıkçası birazcık kafam bu konuda karışık hani aslında faydalı olabilir ama gerekli mi ona henüz karar veremedim.” (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programlarının Uygulanmasında Kararsızlık Yaşama Teması).

Katılımcı 5. “Bence adı belki değiştirilebilir; ölüm eğitimi dediğinizde kimse bunu tercih etmeyebilir ama mutlaka çocuklara mesela yakınlarımızı kaybetme, yakınlarımızı kaybetme nedir? sevdiklerimiz kaybolur mu? nereye giderler? nasıl olur? gibi ya da belirli etkinlikler içerisinde anlatılabilir: mesela hayat bilgisi dersinde bayram etkinliği, bayram nedir? Ama bu eğitim bence kesinlikle verilmeli ve bu dersin adı ölüm üzerine değil de başka bir şey olarak anlatılmalı.” (Ölüm Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi Teması).

Katılımcı 5. “Kurban Bayramı var, Ramazan Bayramı var anlatıyoruz çocuklara din bilgisinde ya da. İşte Kurban Bayramı’nda şu şu yapılır işte Arefe günü ailece kabristana gidilir ve mezar ziyareti yapılır. Yakınlarımız hem oradadır ama değildir de orada

girilebilir konuya. *Temel dini bilgiler içerisinde verilmeli yani.*” (Dini Bilgiler Dersleri İçeriğinde Verilmesi Teması).

Katılımcı 9. *“...ve İslami açıdan işte Kuran ışığında, Peygamber efendimizin hadisleri örneğinde anlatılacaksa verilmeli ve ülkemizde uygulanmalı.”* (Dini Bilgiler Dersleri İçeriğinde Verilmesi Teması).

Katılımcı 5. *“Anne babalar yani mesela çocuk bizim 5 yaşında bir sürü soyut sorular soruyor: Güneş niye havada duruyor? dünya nasıl dönüyor? insanlar niye iki bacaklı? dedem nereye gitti gibi? hepsini cevaplamamız mümkün değil ama ölüm başa geldiğinde ağır bir travma olduğu için bence anlatılmalı. Evet ülkemizde uygulanmalı.”* (Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi Teması).

Katılımcı 7. *“Çünkü biz aileler hani sonuçta çocuk psikolojisi üzerine bir şey öğrenmiyoruz. Öğitmenlerin bunu daha uygun çocukların anlayacağı dilde anlatması en azından giriş, başlangıç yapması çok kolaylık sağlar diye düşünüyorum.”* (Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi Teması).

Katılımcı 6. *“Bence okul müfredatına girmemeli ama öğretmenler branşı ne olursa olsun yani MEB’in bu sene başında yaptığı gibi bu noktada bilgilendirilmeli ki -çünkü benim iki gün eğitim yaptılar okula gittik, orda bile babasını kaybeden de vardı, aynı apartmandaki amcasını kaybeden de, yengesini kaybeden de, bu salgından dolayı- onlara nasıl davranacağımızı bilmemiz açısından eğitimcilerin bilgilendirilip, karşılaştıklarında o bilgiyi sunmaları gerekiyor bence. Ülkemizde müfredat olarak uygulanmasını istemiyorum ama her eğitimcinin karşılaştığında bire bir ufak da olsa müdahalede yardımcı olabilmesi için bilgili olması gerektiğini düşünüyorum.”* (Tüm Öğretmenlere Yas Sürecindeki Çocuklara Yardımcı Olabilmelerine Yönelik Eğitim Fikri Teması).

Katılımcı 2. *“Ölümün eğitimde verilmemesinin sebebi; anlattığınız bazı şeylere bazı çocuklar çok takılıyor, normal derslerde de mesela anlatılan bazı konulara bazı çocuklar çok ilgi gösteriyor. Şimdi ölümle ilgili anlattığında bazı çocuklar bu ölüm olayını çok takacaklardır muhtemelen o dersi gördükten sonra. Ben çok doğru bir şey olacağını düşünmüyorum. O yüzden ölümün mümkün olduğunca nötr anlatılması. Yani ne ölünce çok güzel bir yere gidiyoruz, cennete gidiyoruz, şöyle güzel oluyor, aslında çok iyidir gibi anlatılması uygun değil diye düşünüyorum. Ha ölüm çok kötü bir şeydir. Her şey bitiyor,*

mahvolduk, toprağın altına giriyor artık ondan sonra bir şey yok o şekilde de anlatılması sıkıntılı olabilir.” (Ölüm Eğitimi Programlarının Çocukları Olumsuz Etkileyebileceği Düşüncesi Teması).

Katılımcı 6. *“4-8 yaş arasındaki çocuklara kesinlikle istemem hani. Zaten bu pandemi döneminin başında bize yani eğitim döneminin başında öğretmenlere, MEB’in seminerde öğrencilerin yakınlarını pandemiden dolayı kaybedebileceğini ve bizim sınıfta nasıl davranmamız gerektiği üzerinde eğitim verilmişti. Hani ölüm kavramı üzerinden onlar anlatmadıkça bir şey yapmayın denilmişti bunlar tabi araştırma sonucu verildiği için değerli buluyorum bu noktada ama onun haricinde başka bir şey daha söylersem: Bir imam hatip lisesindeyim, bir dini eğitimin verildiği bir lisede bir ilahiyatçı olarak; biz mesela onlara fıkıh dersinde, hitabet ve mesleki uygulama diye bir dersimiz var. Mesleki uygulamada biz hani öğrencilerin yarın bir din görevlisi olduklarında zamanki mecbur ölüm boyutuyla da; yani bir kefenlemeyi, neler yapılır? öldükten sonra ne yapılır? ne zaman dua okunur? kefenleme nasıl olur? bayanlar da şekli, erkeklerde şekli nasıldır? diye anlattığımızda bundan bile ki bu 11.ci sınıfın müfredatında olan bir konu, bundan bile etkilenen öğrenciler oluyor, ağlama başlayan öğrenciler oluyor. Dolayısıyla bu nokta da hatta biz önceden bunu bebek maketi üzerinden -işte bayanın, erkeğin kefenlenme şekli farklıdır diye- gösteriyorduk, bunu kaldırdık, yüzeysel anlatıp, geçmeye başladık. Çünkü her sınıfta yani 2 kişi,3 kişi çıkınca... Daha sonra şöyle bir şey yaptık: Gönüllü isteyen öğrencilerden ve velilerin izin kağıdı ile konferans salonunda bunu yaptık mesela. Konferans salonunda bu kez hatta uzman çağırdık, müftülükten bir vaize hanım çağırdık, bu nokta da ihtisas yapmış bir kişi, gelsin, anlatsın şeklinde gönüllü isteyenlere. Onda bile öğrenciler ayrıntıyı bilmeseydik, sadece ölüm olarak bilseydik, bu kez korku başladı veya hocam o konuları öyle, bu kadar bilmek zorunda mıyız? diye söylediler. Ayrıntısına büyük yaşta bile girmek istemiyor çocuklar. Dolayısıyla bence çok da fazla müfredat olarak anlatılmamalı. Yaşandığı zaman daha güçlü oluyor o yaşamın içerisinde insan. Öbür türlü anlattığımızda çünkü ergenlik dönemleri de bitmediği için korkular geliştirebiliyorlar kendi içlerinde, kaygıları oluşup, artabiliyor da. Normal standart yaşam kaliteleri bile en azından belki 2-3 hafta için etkilenebiliyor bu da bir genç için yani kayıp bir dönem olur. Çünkü onların geleceğe yatırım yaptıkları...” (Ölüm Eğitimi Programlarının Çocukları Olumsuz Etkileyebileceği Düşüncesi Teması).*

Katılımcı 11. *“Kaldı ki neslimizle alakalı değinirsek; bu geride tepebilir aslında ne olur özendirilmiş hale gelebilir ki bunu yaşıyoruz mesela intihar eğilimlerinin yüksek olduğu bir dönem yaşıyoruz. Siz ölümü o kadar ne çok toz pembe anlatmalısınız ne de çok kötü anlatmalısınız. Çünkü biz mesela değerler eğitimi noktasında anlatırken cehennem konusunu bu yaş gruplarına çok anlatmıyoruz ama cennet konusunu çok fazla anlatıyoruz; şununla da karşılaşıyoruz akabinde siz cennetten o kadar çok bahsediyorsunuz ve güzelleştiriyorsunuz ki çocuk bir an önce ölmeyi diler hale geliyor. Şimdi orda o kadar ince bir nüans var ki; siz şunu diyacaksınız: evet ölüm hak, yaşanacak ama ölümü dilememeli inançlı bir insan. Çünkü son ana kadar verilen her nefes aslında bir şanstır, bir fırsattır, tekrardan değerlendirebilmek için geçmiş hayatı. O yüzden çocuk noktasında, okullarda verilirse bu ince detayı öncelikle biz öğretmenlerimize çok iyi vermeliyiz. Biz çok iyi içinde şekillendireceğiz ki bu kavramı çocuklara öyle verelim, o anlamda çok da başarılı olabileceğimizi zannetmiyorum açıkçası bugün için en azından.”* (Ölüm Eğitimi Programlarının Çocukları Olumsuz Etkileyebileceği Düşüncesi Teması).

Katılımcı 7. *“Bir nebze belki intiharın önüne geçebilir. Çünkü ölümü çözüm olarak görenler de var.”* (Ölüm Eğitimi Programlarının Çocuklarda İntihar Eğilimini Azaltabilir Düşüncesi Teması).

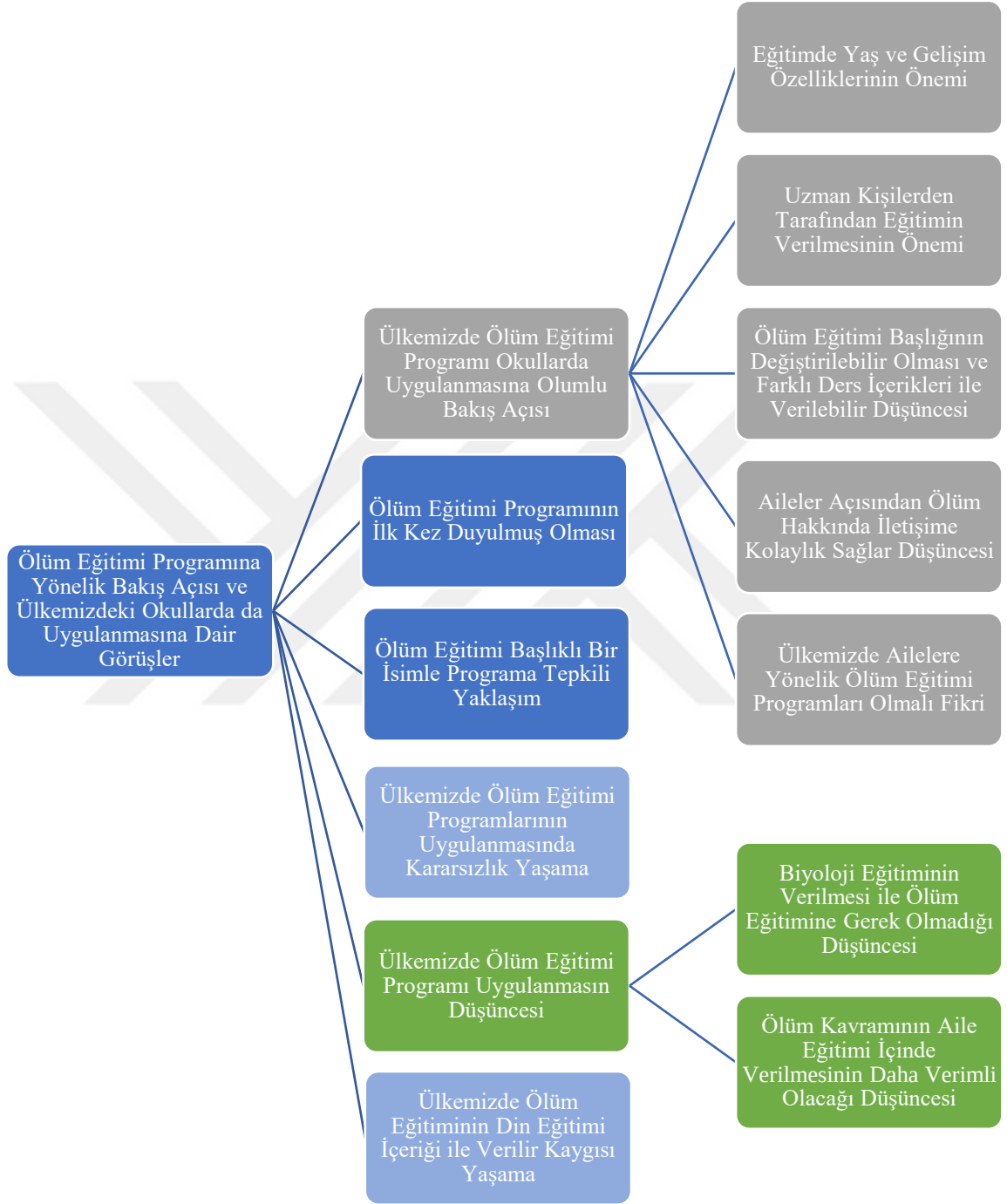
Katılımcı 8. *“Çünkü meslek icabı da yaşadığımız olaylar; bir insan vefat ediyor işte sonradan görenler diyor ki gözü açık gitmiş. Aslında gözü açık gitmiyor, yanındakiler acemi olduğu için ölen bir kişinin gözünü kapatmayı unutmuşlar, işte efendim aa! kolu göğsünde gitmiş- o da bir acemiliktir yani- ölen kişinin yanında, başında bilgili birisi olsaydı öldüğü zaman onun kolunu kenara koymak gerektiğini bilirdi. Yani insan lise çağında, orta okul sonlarda bu tür bir eğitim mutlaka almalı yani; ölüm nedir?, ölüm anında insan nasıl davranmalı?, ölümü direkt yaşamadan kendisinden ölüm uzak olduğu bir zamanda böyle bir eğitim alırsa, hani onun için çok üzücü, korkutucu bir şey olmaz ama o küçük yaşta aldığı eğitim, bir gün başına bir iş geldiği zaman ya babamın, annemin ölüm anında başındaydım da bunları yapmadığım için gözü açık gitti, şöyle oldu gibi sonradan geç yaşlarda duyduğunda üzülmemesi için, çünkü insan ölümü her zaman yaşamıyor, babası bir kez ölüyor, babası varsa bir kez ölüyor ve şahit olmuşsa buna ikinci, tekrarı olmayan bir şey; en küçük yapılan hatalar daha ileriki yaşlarda doğrusu öğrenildikten sonra telafisi olmayan sonuçlar doğuruyor. Ona göre ki bende çok fazla bu konu ile imam hatip okuduğum halde bu tür eğitimlerin, çok verilmediğine şahidim. Yani*

yakın zamanda belki de yani ölmek üzere olan bir insanın başında da çok bulunmadım, yani mesleğimiz din görevlisi ama yani herkes başında bulunacak diye bir şey yok, çevremizden de böyle bir ölüm olmadığı için dediğim gibi. Yani diyorum bir on yıl önce en yakın babam ölse ben de ne yapacağımı bilmeyebilirdim. Keşke eğitim sürecinde öğretilseydi ki dediğim gibi İlahiyat sürecinde bile öğretilmemiş yani. Ölümün soğuk yüzü diye düşünülmüş olabilir, ama yanlış...İlmihal kitaplarımız bunları en ayrıntısına kadar çok güzel anlatıyor ve insanı da hazırlıyor travmalara, şoklara girmemesi için. Nasıl davranacağını öğrenmiş oluyor, böyle bir eğitim lazımdır ama çok küçük yaşta da gerek yok. Çünkü çok küçük yaşta öğrettiğimiz şeyler bazen başka bilgilerle birlikte kaybolabiliyor. Biraz daha ileriki yaşlarda hani insanın ileriki yaşlarında yaşlısı da artıyor çevresindeki, ölüm olaylarına da daha çok şahit olabiliyor.” (Soyut İşlemler Döneminde Uygulanacak Eğitimin Ölüm Anında Yapılması Gereken Dini Konulara Fırsat Sunabileceği Teması).

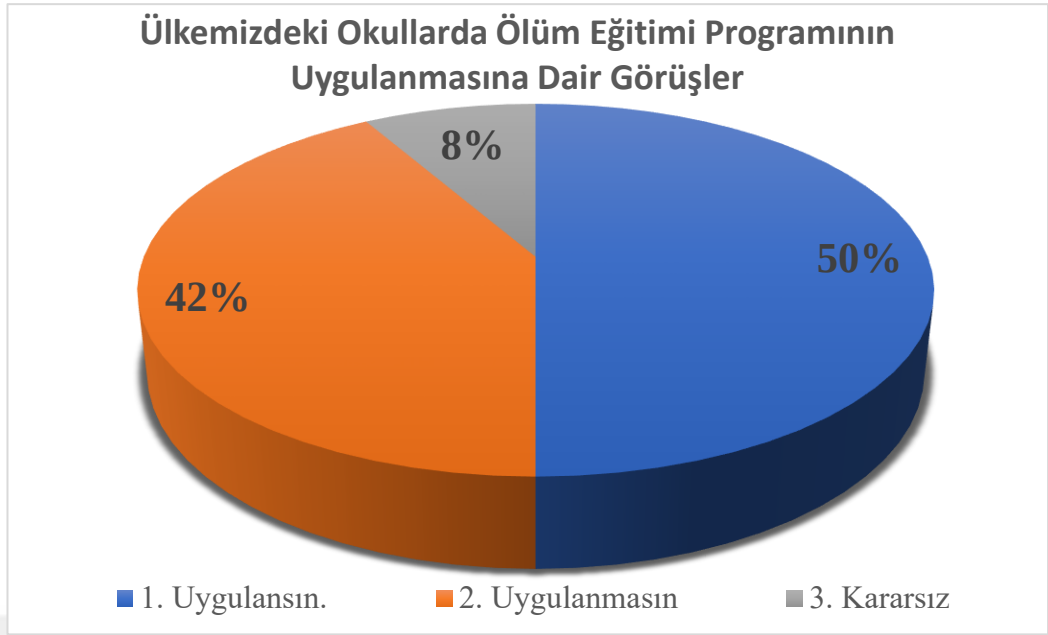
Katılımcı 12. “Ülkemizde tabi ki de uygulanmalıdır ama standardize edilerek ve belli bir protokol çerçevesinde. Çünkü bunun standardize edilmesi zor gibi gelebilir ama ölüm kavramı konusunda çocukların soruları bellidir, ona verilecek cevaplar bellidir. O yüzden çok güzel standardize edilebilir.” (Standardize Çerçeve HAZIRLANMIŞ Ölüm Eğitimi Programının Olması Teması).

Katılımcı 12. “Bizim ülkemizde yok ama Avrupa’da bu ölüm kavramı veriliyor ve dini ritüellerle farklı ülkelerde de bu eğitim veriliyor nedense bir tek bizim ülkemizde bu eğitim verilmiyor. Fakat diğer ülkelerde sadece Avrupa’da değil; Asya ülkelerinde de bu kavrama çok güzel kendi inançları doğrultusunda değiniyorlar. Bizim ülkemizde de yapılmalı.” (Yurtdışındaki Ölüm Eğitimi Programlarına Aşına Olma Durumu Teması).

Ateist yetişkinlerin ölüm eğitimi programlarına bakış açısı ve ülkemizdeki okullarda da uygulanmasına yönelik görüşleri doğrultusunda 13 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 38’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 39, 40 ve 41’de belirtilmiştir.

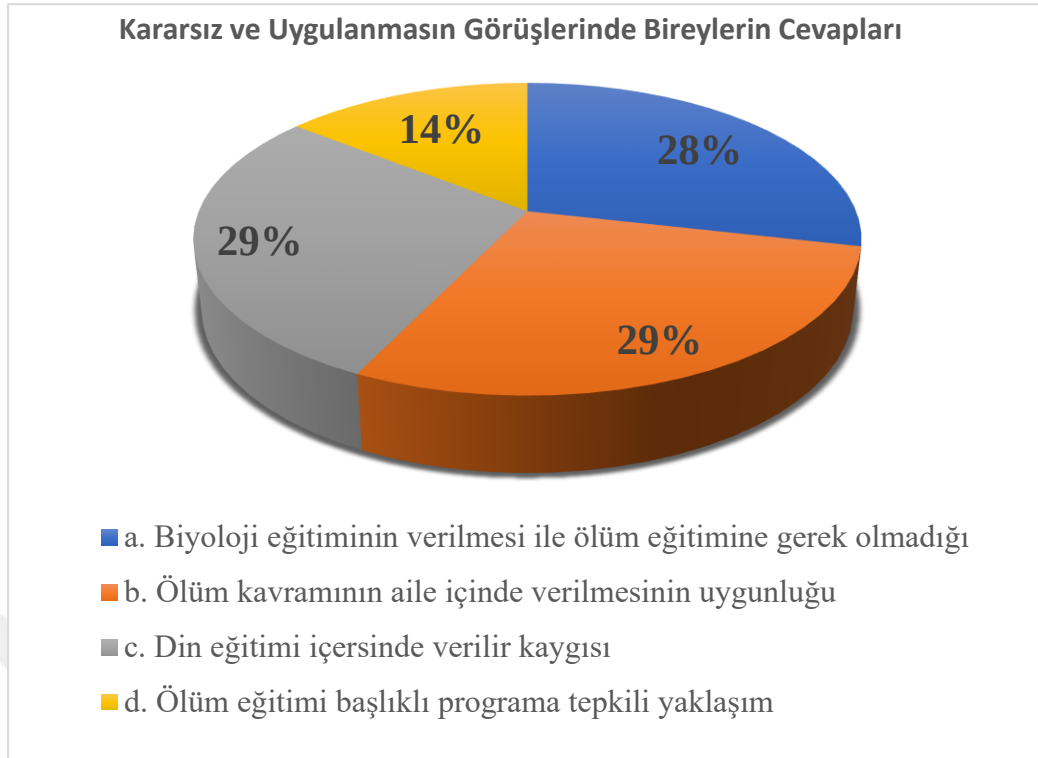
Şekil 38: Ateist yetişkinlerin ölüm eğitimi programlarına yönelik bakış açıları ve ülkemizdeki okullarda uygulanmasına dair fikirleri

Şekil 39: Ateist yetişkinlerin ölüm eğitimi programının ülkemizde uygulanmasına dair yüzdelik dilimleri

Şekil 40: Ateist yetişkinlerin ölüm eğitimi uygulansın görüşünün gereklilikleri yüzdelik dilimi

Şekil 41: Ateist yetişkinlerin ölüm eğitiminin uygulanmasında kararsızlık yaşayan ve uygulanmasın görüşünü savunanların gerekliliklerinin yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde dördüncü soru doğrultusunda on üç tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı, Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Uygulanmasın Düşüncesi ve Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programlarının Uygulanmasında Kararsızlık Yaşama” dır. Olumlu bakış açısında gözlemlenen temalar sıklık sırasına göre “Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi, Ölüm Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi, Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi, Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi ve Ülkemizde Ailelere Yönelik Ölüm Eğitimi Programları Olmalı Fikri” dir. Kararsız ve olumsuz bakış açısında gözlemlenen temalar sıklık sırasına göre “Ölüm Kavramının Aile Eğitimi İçinde Verilmesinin Daha Verimli Olacağı Düşüncesi, Ülkemizde Ölüm Eğitiminin Din Eğitimi İçeriği ile Verilir Kaygısı Yaşama, Biyoloji Eğitiminin Verilmesi ile Ölüm Eğitimine Gerek Olmadığı Düşüncesi ve Ölüm Eğitimi Başlıklı Bir İsimle Programa Tepkili Yaklaşım” dır. Katılımcılar tarafından “Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi” temasında soyut kavramların algılanma yaşından önce olmamasının belirtildiği ve 4 yaşın, ileriki yaşlarda öğrenmenin alt yapısını hazırlayacağı için kritik bir yaş olduğu ve eğitimin bu yaştan itibaren verilmesinin belirtildiği, “Ölüm

Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi” temasında ölüm eğitimi ismi değiştirilerek, ilkokulda hayat bilgisi dersi içerisinde verilebilir düşüncesinin belirtildiği, “Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi” temasında ebeveynlerin bu konuda yetersiz olması ile yanlış söylemlerde bulunabildiği ve profesyonel çalışma ile uzman kişilerin bu konuda aileye yardımcı olacağına belirtildiği, “Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi” temasında ölüm eğitimi konusunda belirli bir eğitimi almış kişilerin olmasının belirtildiği ve “Ülkemizde Ailelere Yönelik Ölüm Eğitimi Programları Olmalı Fikri” temasında ise öncelikle ebeveynler ölüm eğitimi konusunda bilgilendirilerek, toplumsal farkındalığın oluşmasının sağlanması ve okullarda müfredata yansıtılmasının belirtildiği görülmüştür. Katılımcılar tarafından “Ölüm Kavramının Aile Eğitimi İçinde Verilmesinin Daha Verimli Olacağı Düşüncesi” temasında eğitimi verenlerin düşünce ve yorumlarını çocuklara aktarması ile hem inançlı hem de ateist ailelerin çocuklarında mağduriyet oluşabileceği için her ailenin inancına ve yetiştirme tarzına göre ölüm kavramını bizzat çocuğuna vermesinin belirtildiği, “Ülkemizde Ölüm Eğitiminin Din Eğitimi İçeriği ile Verilir Kaygısı Yaşama” temasında ölüm olgusunun dinle bağdaştırılıp verilebileceğinden endişe duyma ve çocuğunun din kültürü dersine ve bu içerikle ölüm eğitimine maruz kalmasını istememe görüşünün belirtildiği, “Biyoloji Eğitiminin Verilmesi ile Ölüm Eğitime Gerek Olmadığı Düşüncesi” temasında biyoloji, fen ve hayat bilgisi derslerin içeriğinde canlılar, yaşam ve canlıların ortak özellikleri konuları varken ölüm eğitime gerek olmadığının belirtildiği ve “Ölüm Eğitimi Başlıklı Bir İsimle Programa Tepkili Yaklaşım” temasında ise ölüm eğitimi adı altında verilecek bilginin anlamsız olduğu ve ölüm yerine verimli ve mutlu yaşamının verilmesinin belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların ölüm eğitimi programlarına bakış açıları ve uygulanmasına yönelik görüşlerinde %50 uygulansın, %42 uygulanmasın ve %8 kararsız şeklindeki sonuçlara ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veriler aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 10. *“Yani mutlaka yapılabilir. Hani ben şöyle söyleyeyim; bununla, bu konuyla daha ilk defa karşılaşıyorum ama şu konuda hiç bilgim yok mesela Avrupa’da, Amerika’da vesaire dünyada bu iş şu an bu şekilde uygulanıyor mu? bugüne kadar hiç uygulanmış mı? uygulanıyor dimi, hani bilimiz yok mesela işin açıkçası.”* (Ölüm Eğitimi Programının İlk Kez Duyulmuş Olma Teması).

Katılımcı 11. *“Tam olarak eğitimin içeriğini bilmiyorum ama ölüm kavramı ve duyguları dediniz dimi hani nasıl olmalı?... Yurt dışında olanın bir planı olsa görsek belki onun üzerine fikir üretebilirdim de şimdi de bu konuda fikrim olmadığı için bir şey diyemiyorum. Okulda yani verilebilir bence.”* (Ölüm Eğitimi Programının İlk Kez Duyulmuş Olma Teması).

Katılımcı 3. *“Tabi ki uygulanmalı diye düşünüyorum ben ama yine belli bir yaş aralığı içerisinde. Kesinlikle bu çocukların soyut kavramları algılayabildikleri yaştan önce olmamalı. Çünkü bu tam tersi, kafalarını karıştıracaktır. Ben zorunda kalmasaydım asla açmak istemiyordum bu konuyu.”* (Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi Teması).

Katılımcı 9. *“Hani onun için en başta dedim o 4 yaş itibari ile anlatılması. Çünkü hani daha çocuk belli şeyler oturmaya başladığında, belli şeyleri daha rahat anlatıp, belli şeyleri daha rahat isteyebiliriz ve o sırada da yaşamında oluşturacağınız belli şeyler onun ileriye dönük hayatın evrilmesinde de önemli bir etken olacaktır, hani ağaç yaşken eğilir lafı mesela buradan doğru, çok doğru bir laftır. Onun için yani 4 yaş itibari ile evet ölüm örneğin çocuğun her anlamda vücudunu tanıması gibi daha birçok konular vesaire var, bunların o yaş itibari ile verilmesi lazım.”* (Eğitimde Yaş ve Gelişim Özelliklerinin Önemi Teması).

Katılımcı 1. *“...yani ölüm eğitimi verilsin, düzgün bir şekilde, net bir şekilde verilsin. Çünkü her çocuğun pedagojik bir durumu söz konusudur. Yani bunu eğitimciler bilir onun anlayacağı dil nedir? onun kaldırabileceği psikoloji nedir?”* (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı Teması).

Katılımcı 9. *“Yani bence kesinlikle olmalı, çalışma alanlarımızdan biri mesela özellikle erken çocuklukta zor konuları seven bir yapım var benim, hani bunların da maalesef ki bizim alanımızda işte vakti, zamanı vesaire geldiğinde bakarız modunda olduğu için; bizim eğitim modelimiz, öğretmenlerimiz veya öğretmenlerimiz...sonra öyle bir hale geliyor ki çocuk büyümüş, atıyorum 10 yaşına gelmiş ve çok yakınından birini kaybediyor, o zaman biraz daha hani yaşamı her açıdan çok daha fazla sorguladığı bir zamanda etkileri çok daha farklı oluyor. Tabi ki uygulanmalıdır.”* (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı Teması).

Katılımcı 10. “Ebeveynler için aslında çocuklara ölümün nasıl anlatılacağı sorusu bir konudur, her zaman bir konu olmuştur, hani geçirilecek bir şey de olmamalıdır tabi ki ama dediğim gibi hani bu nasıl verilir? hani akademik olarak, işte sosyolojik olarak, psikolojik olarak nasıl aktarılır? bu biraz daha profesyonellerin işi olacaktır diye düşünüyorum ama tabi ki verilmelidir yani bir şekilde. Ülkemizdeki okullarda da tabi ki uygulanmalıdır.” (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Okullarda Uygulanmasına Olumlu Bakış Açısı Teması).

Katılımcı 2. “Yani her canlının sonuç olarak, hayat evrelerini tamamladığı zaman enerjisi bittiği zaman öleceğini çocuğa anlatmak lazım ve bunu basit bir şekilde anlatmak lazım diye düşünüyorum ama eğitim şeklinde verilmesine ben karşıyım, yani bir eğitim verilmemesi lazım. Bununla ilgili eğitim veren kişinin nasıl yaklaşacağını bilmiyoruz. İşte Türkiye’de din kültürü eğitimini düşününce olmasa daha iyi olur diye düşünüyorum. Ya şöyle söyleyeyim: Okul Türkiye’de birçok bireyi hani geliştiriyor mu, geliştirmiyor mu? tartışmalı bir kere. Birçok insan çocuğunu kendi eğitmek istiyor. Çünkü bir müfredata çocuğu teslim etmiş oluyorsunuz ve orada da sonuçta bunu devlet belirliyor müfredatı ve bu şekilde sizin çocuğunuz, belki sizin hayatınız boyunca öğrenmemesini istediğiniz her şeyi öğrenmek zorunda kalıyor veya yanlış öğreniyor diye düşünüyorum. Çocuğumun da böyle bir eğitim almasını istemiyorum. Hiçbir şekilde çocuğumun ölüm eğitimi, doğum eğitimi, din eğitimi ve vb. eğitim almasını istemiyorum. Çünkü şöyle: Resmi ideolojiler bu eğitimleri kendileri için müsait insan yaratmak için kullanıyorlar, yani belli bir şekilde düşünmeyen, işte sorgulamayan, itaat eden, kadercı insanlar üretmek için kullanıyorlar ve ben buna zaten karşıyım. Bu noktada ölüm eğitimi bence olmaması lazım eğer öyle bir şey olursa da çocuğumun katılmaması için bütün yasal yollara başvururum yani.” (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Uygulanmasının Düşüncesi Teması).

Katılımcı 7. “Hayır öğretilmesini istemem. Türkiye’de hiç istemem. O yüzden istemememin sebebi de; kişinin kendi düşüncesini çocuğa aktarması gerektiğini düşün...yani aktarır...Bilimsel bir şey anlatılabilir okey çok doğru varım ona ama bilimsel olmayan hiçbir şeyin okullarda anlatılması taraftarı değilim, bu bir düşünce, bir felsefe o yüzden ve herkes farklı düşünüyor dediğim gibi asla istemem. Çocuğumu da o eğitime katmam zaten.” (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programı Uygulanmasının Düşüncesi Teması).

Katılımcı 2. “Ya ben Türkiye’de din kültürü eğitimi almış bir insan olarak, ya dört yaşında şeytanla, meleklerle veya işte hayatım boyunca somutlaştıramadığım birçok şeyle karşılaşmak durumunda kalıyorum. Hayatın anlamı cennete gitmek değil bana göre, inanmıyorum çünkü cennet ve cehennem olgusuna. Çünkü bilim dışında referans aldığım bir şey yok yani baktığınız zaman. Ölüm eğitiminin kesinlikle okullarda olmaması lazım. Çünkü biz de işte örnek veriyorum ilkokul 4’te cenaze namazı öğreniyorsunuz hani ölen bir kişiyi bir kere adını unutuyorsunuz ona cenaze demeye başlıyorsunuz, ee! öbür taraftan ne dua ettiğinizi bilmiyorsunuz, hangi dilde, nasıl edildiğini bilmiyorsunuz, o insan için hani bir şeyler diliyorsunuz ama neye olduğunu bile bilmiyorsunuz, cenazeye gelen birçok insan şeyden habersiz hani o insanın yaşamından, anılarından, kişiliğinden, yaptığı hatalardan veya doğru şeylerden habersiz ona hakkını helal ediyorlar mesela neye göre helal ediyorlar onu biliyorlar mı, ne yaptığını, ne ettiğini. Ölüm eğitimi bence olmamalı. Çünkü çocuk soyut işlemler dönemine geçmeden, kendini geliştirmeden, okumadan ha Müslüman olabilir benim çocuğum, Hristiyan da olabilir, istediği dine inanabilir ama bunu kendisi seçmesi lazım ama bizde mezhebinizden tutunda, dininize kadar her şeyi, daha doğmadan seçildiği için...” (Ülkemizde Ölüm Eğitiminin Din Eğitimi İçeriği ile Verilir Kaygısı Yaşama Teması).

Katılımcı 5. “Ülkemizde uygulanmasını isterim ama uygulanabilir mi? bilmiyorum ve o konuda yani çok fazla kuşkuvarım var. Çünkü ben yani din konusunda da şu anda öyleyim yani kızımın din kültürü dersi alırsa hani nasıl bir din dersine maruz kalacağını bilmiyorum hani çok tartışılıyor ya. Ölüm konusu da hani o şekilde yani ölümle dini bağdaştırıp o şekilde mi verilecek? yani kaygılarım o yüzden aslında.” (Ülkemizde Ölüm Eğitiminin Din Eğitimi İçeriği ile Verilir Kaygısı Yaşama Teması).

Katılımcı 2. “Şöyle söyleyeyim: Çocuğa bir biyoloji eğitimi veriliyor baktığınız zaman mesela bir bitkinin neden öldüğünü biliyoruz-işte fotosentez yapıyor bitkiler sonuç olarak, bitki neden ölebilir; güneş görmediği için, su almadığı için, toprakla bağlantısı kesildiği için ölebilir yani bildiğiniz fotosentezi yapamadığı için ölür- yani ölüm eğitiminin bence bundan öte bir tarafı olmaması lazım, bir insan neden ölebilir; organları yetmediği için, yaralandığı için, çok fazla kan kaybettiği için, organlarımızın belli şekilde zarar görmesi sonucu insanlar ölür. Bu da açıkladım zaten; neden bütün DNA’lar kendilerini yenilemek isterler, farklı nesillere aktarılması DNA ve RNA’nın çalışma şekli bu şekilde ama insan vücudu buna cevap veremez ve kişiler ölür. Yani biyoloji eğitimi

varken, ölüm eğitimi olmasına gerek yok bence.” (Biyoloji Eğitiminin Verilmesi ile Ölüm Eğitimine Gerek Olmadığı Düşüncesi Teması).

Katılımcı 4. *“Ya dediğim bu tür şeyler her halükarda; bir o dediğiniz yaş grubu için bence sağlıklı olmaz; ikincisi de anlamsız. Siz buradaki soru... Ya benim anladığım şu: Ölümün özel bir şey olduğu ve bunun çocuklara bir şekilde öğretilmesi gerektiği, ön kabulü üzerinden gidiyorsunuz. Ben de derim ki hani çocuğa siz yaşamı veya süreci öğretmeniz lazım hani buradaki bellidir zaten nasıl öğreteceksen; fen bilgisi dersi, işte hayat bilgisi dersinde bunu kademe kademe müfredatın içinde bu süreci anlatmak daha doğru olur. Ölümü özellikle vermenin bir anlamı yok. Verilir mi? bence verilmesin, ben çocuğuma verilmesini istemem şahsen. Bence gerek yok, uygulanmasının bir anlamı yok yani.”* (Biyoloji Eğitiminin Verilmesi ile Ölüm Eğitimine Gerek Olmadığı Düşüncesi Teması).

Katılımcı 3. *“Ülkemizdeki okullarda evet uygulanmalı. Çünkü aileler, çok zorlanıyorlar, aileler bilinçsiz, aileler eğitilmiş değil, çocukları korkutarak anlatmaya çalışıyorlar; dinde aynı şekilde yani ben din, inançlılık veya inançsızlık hiçbir inanç kavramının dahi anlatılmaması gerektiğini düşünüyorum çocuklara belli bir yaşa kadar, ölüm de aynı şekilde. Aileler, fazla bilinçli olmadığı için, okullarda en azından eğitilmiş insanların bu konuda ön ayak olması gerektiğini düşünüyorum.* (Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi Teması).

Katılımcı 10. *“Biz de zaman zaman çocuklarımıza işte babaannesini yitirdiklerinde, işte dedesini yitirdiklerinde veya bir yakınımızı, çevresindeki birini yitirdiğinde hani bunun nasıl olacağını gerçekten açıklamakta zorluk yaşıyoruz neden? en büyük sebebi; çocuğun üzülmemesini sağlamak, bizim kendi hissettiğimiz duyguların aynısını çocuğun da hissedeceğini düşündüğümüz için ona da daha farklı şekillerde yansıtmayı tercih ediyoruz her seferinde. Bir şekilde anlatılmalı ama tabi bunun biçimi de çok önemli hani bu aynı zamanda psikolojik dengeyi gözeterek, yapılması gereken, hassas bir konu. Tamamıyla profesyonel bir çalışmayı, hani yaklaşımı gerektiren bir konu hani biz aileler için bununla ilgili bir...hani izlenecek yol nedir? gibi bir şey olsa aslında, bizim içinde bunları anlatmak, çocuklara aktarmak daha kolay olur diye düşünüyorum ben.”* (Aileler Açısından Ölüm Hakkında İletişime Kolaylık Sağlar Düşüncesi Teması).

Katılımcı 5. *“Ya şimdi o konuda tereddütlerim var evet ben çocuklara ölüm kavramının okulda verilmesini isterim ama doğru kişinin verip vermeyeceğinden emin olamam. Yani şimdi ben de öğretmen olduğum için hani çok farklı düşüncede öğretmenlerle karşılaşıyorum veya bunu kim verecek hani bu eğitimi alan kişi gerçekten neye inanıyor? olacak. Çocuklara bunu dikte etmeye mi çalışacak? daha böyle ılımlı bir şekilde mi anlatacak? yani evet hep aynı fikirde olalım demiyorum ama en azından çocukları korkutmadan verilecek bir eğitim olursa bu evet verilsin ama kimin vereceği çok önemli.”* (Ülkemizde Ölüm Eğitimi Programlarının Uygulanmasında Kararsızlık Yaşama Teması).

Katılımcı 9. *“Tabi ki uygulanmalıdır ama önce bu eğitimi vereceklerin bir eğitimden geçmesi gerekir yoksa şeyi yok yani, iş çıkırından çıkan bir noktaya gidebilir, diğer konularda olduğu gibi.”* (Uzman Kişilerden Tarafından Eğitimin Verilmesinin Önemi Teması).

Katılımcı 7. *“Çünkü kimin nasıl anlatacağı konusunda emin olmadığım için herkesin anlatmasını uygun bulamayabilirim. Bazen çocukta yanlış bir etki verebilir bu kişi yani bunu anlatacak kişinin belki de ailesi olması gerektiğini düşünüyorum. Hani inançlı bir kişi açısından da yani öğretmen inançsızsa çocuk arada kalabilir mesela ya öğretecek kişi inançsızsa aile inançlı ise çocuk orda bir kavram kargaşası yaşar. Bugüne kadar her şeyi doğru olduğunu bildiği ailesi, yani çünkü hepimizde öyleyiz, yaratıcımız bizim ailemiz değil mi? ve onlara çok güveniyoruz, o güven duygusunu yıpratacağı için ve onlara olan duyguyu daha küçük yaşta buna engel olacağı için ben öğretilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Aile içinde öğretilabilir, aile dışında öğretilmemesi gerektiğini düşünüyorum ya bu tamamen ailenin kendisinin verebileceği bir eğitim olduğunu düşünüyorum, herkes açısından... inançlı içinde hakkaniyetli olması açısından...”* (Ölüm Kavramının Aile Eğitimi İçinde Verilmesinin Daha Verimli Olacağı Düşüncesi Teması).

Katılımcı 8. *“Ya bence bunun okullarda çok öğretilmesine gerek yok; anne babanın çocuğu kendi yetiştirme tarzına göre anlatması daha mantıklı olur. Çünkü okullarda dini inanç bakımından veya siyasi inanç bakımından çok çeşitli hocalar var, ben burada çok gördüm mesela 23 Nisan, Cumhuriyet bayramı kutlamayan hocalar veya başka daha dini inançlara daha bağlı olup ta diğer şeylere günah diye tabir eden hocalar veya çok aşırı biçimde milli bayramlara bağlı olup dini inançları hiç şey yapmayan, kötüleyen hocalar gördüm yani o sınıfın içinde hocanın elbet bir siyasi görüşü ve dini görüşü olacağı için*

çocuklarda çok farklı ailelerden geldiği için, o hocaların anlatabileceğini düşünmüyorum. Her aile kendi çocuğuna anlatmalıdır kendi dilince, yolunda yordamınca bu işi. Ya bence çok gereği yok yani o işin.” (Ölüm Kavramının Aile Eğitimi İçinde Verilmesinin Daha Verimli Olacağı Düşüncesi Teması).

Katılımcı 6. *“Bir şekilde anlatılması gerekir tabi ama hani direkt ders niteliğinde değil de hayat bilgisi dersi var malum ilkokulda “bir, iki, üç, dört” o arada bir yerde - nasıl sevgi, saygı vesaire gibi nerde nasıl hareket edildiği anlatıldığı gibi- aynı benzer şekilde olması gerekir diye düşünüyorum. Bir konu başlığı olarak direkt ders değil de, ders konusu olarak anlatılabilir diye düşünüyorum. Tabi ülkemizde de uygulanmalıdır bence kesinlikle uygulanmalı.” (Ölüm Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi Teması).*

Katılımcı 10. *“Ha bunun başlığı böyle olmaz ama atıyorum bir hayat bilgisi dersinde vesaire ya da o tarz bir şeyin içerisine yedirilerek, verilebilir.” (Ölüm Eğitimi Başlığının Değiştirilebilir Olması ve Farklı Ders İçerikleri ile Verilebilir Düşüncesi Teması).*

Katılımcı 10. *“Önce ebeveynlerde aydınlatılmalı bu konuda yoksa böyle bir şey gelebilir sonuçta dogmatik yaşayan, eski alışkanlıklarla adet, törelerle yaşayan halen yaşayan bir toplumuz. Ortadoğu kültürü böyle Türkiye’deki keza kültür çoğu anlamda böyle, genel anlamda. Bunun toplumsal bir şey olarak önce algılanması, daha sonra da çocuğun eğitimine yansıtılması gerekiyor diye düşünüyorum.” (Ülkemizde Ailelere Yönelik Ölüm Eğitimi Programları Olmalı Fikri Teması).*

Katılımcı 12. *“Ölüm eğitimi adı altında olması bana çok anlamsız geldi. Çünkü ölüm eğitimi, ilkyardım eğitimi gibi değil yani. İlkyardım nasıl yapılır şeklinde açıklarız mesela ilkyardım eğitiminde ama; ölüm eğitiminde nasıl ölüyoruz? nasıl ölmeyi mi? öğreteceğiz çocuklara, onun yerine ölmeden önce neler yapmalı bir insan? bunun eğitimi verilebilir, ölmeden önce hangi kitapları okumalıyız? hangi filmleri izlemeliyiz? nelerle gitmeliyiz? işte insanlığa faydalı olmak ve çocukları mutlu etmek gibi şeyler. Ölmeden önce bir insanın neler yapması gerekir bu ölmek konusundan tamamen korkarak kaçarak değil ama sonuçta biz çocukların hiç ölmeyecekmiş gibi sürekli öğrenmelerini, hep verimli olmalarını isteriz, çalışmalarını, üretmelerini isteriz, öyle olacak bireyler yetiştirmeyi isteriz. Ölüm eğitimi adı altında bir şey vermek gereksiz yere intihara sürükleyebilir yani ölüm eğitimi ismi bana yersiz geldi. İsmi değişse evet ama dediğim gibi şeyler anlatılmalı*

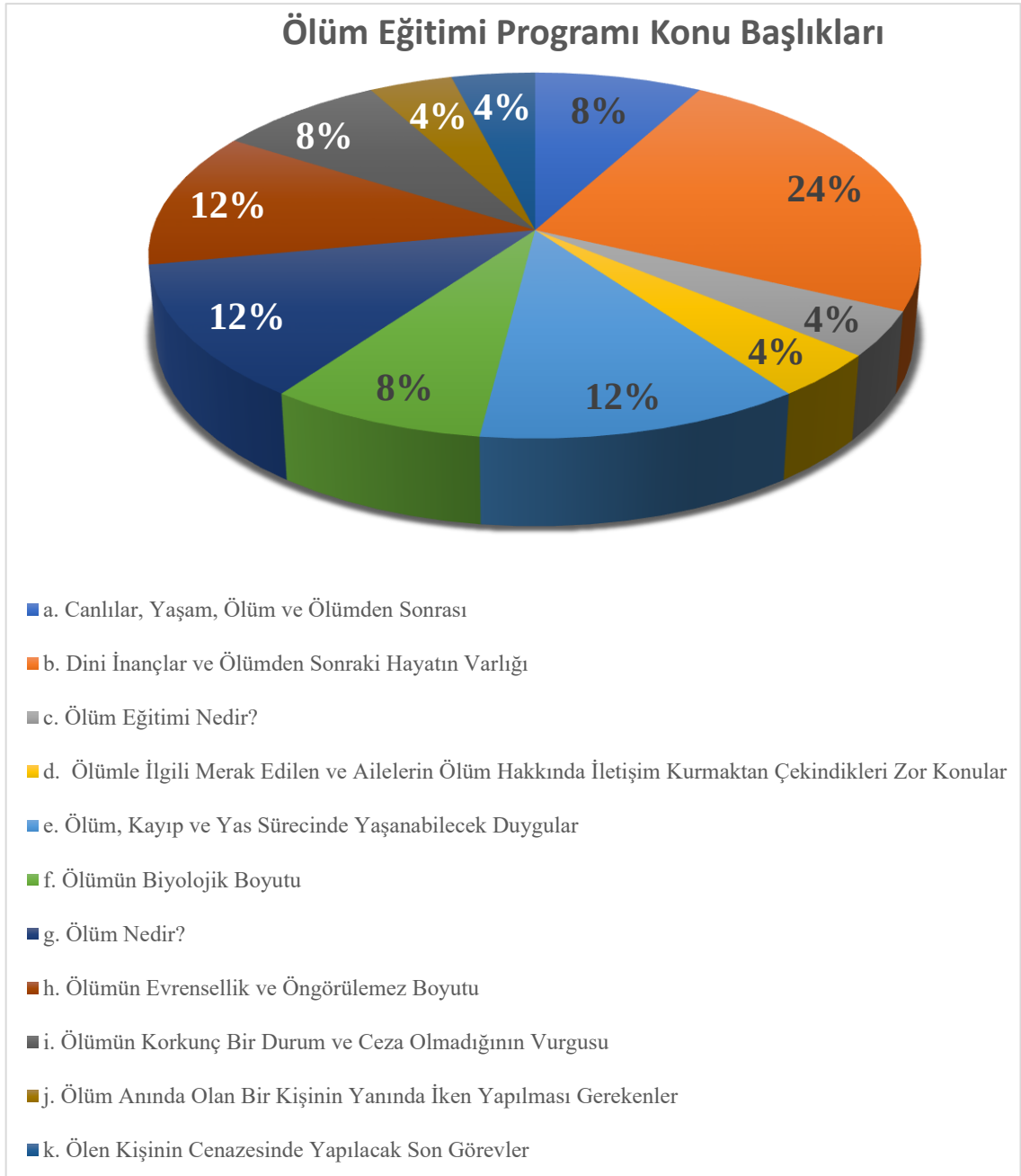
sonuçta muhtemelen zaten öyledir herhalde diye düşünüyorum ya da bir yakınımız öldüğünde bunu nasıl karşılamalıyız bunun üzerine mi sadece bu eğitim? bilemiyorum ama tabi onlarda olmayıversin.” (Ölüm Eğitimi Başlıklı Bir İsimle Programa Tepkili Yaklaşım Teması).

Katılımcıların ölüm eğitimi programlarına yönelik bakış açıları ve ülkemizdeki okullarda uygulanmasına dair fikirleri doğrultusunda inançlı katılımcılarda %67’si uygulansın, %25’i uygulanmasın ve %8’i kararsız şeklindeki sonuçlara ulaşılmıştır. Olumlu bakış açısı gözlemlenen katılımcıların çoğunlukla eğitimde yaş ve gelişim özelliklerinin önemine ve uzman kişiler tarafından eğitimin verilmesine değindikleri görülmüştür. Ateist katılımcılarda ise %50 uygulansın, %42 uygulanmasın ve %8’i kararsız şeklindeki sonuçlara ulaşılmıştır. Olumlu bakış açısı gözlemlenen katılımcıların çoğunlukla eğitimde yaş ve gelişim özelliklerinin önemine ve ölüm eğitimi başlığının değiştirilmesi ve farklı ders içeriklerinde verilmesine değindikleri görülmüştür. Kararsız kalan ve uygulanmasını istemeyen katılımcıların çoğunlukla ölüm kavramının aile içinde verilmesinin uygunluğunu ve din eğitimi içeriği ile verilir kaygısı yaşadıklarını belirttikleri incelenmiştir. Tüm katılımcılar göz önünde bulundurulduğunda, 24 kişiden yalnız 1 kişinin ölüm eğitimi programlarına ve yurt dışı çalışmalarına aşina olduğu ve diğer katılımcıların ölüm eğitimi programlarını ilk kez duydukları sonucuna ulaşılmıştır.

İnançlı yetişkinlerin uygulanmasını istedikleri ölüm eğitimi programlarının içeriğinde olmasını gerekli gördükleri konu başlıklarına dair görüşleri doğrultusunda 11 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 42’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 43’de belirtilmiştir.

Şekil 42: İnançlı yetişkinlerin uygulanabilecek ölüm eğitimi programının içeriğinde olmasını uygun gördükleri konu başlıkları

Şekil 43: İnançlı yetişkinlerin uygulanabilecek ölüm eğitimi programının içeriğinde olmasını uygun gördükleri konu başlıklarının yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde beşinci soru doğrultusunda on bir tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Dini İnançlar ve Ölümden Sonraki Hayatın Varlığı, Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular, Ölüm Nedir? Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu, Canlılar, Yaşam, Ölüm ve Ölümden Sonrası, Ölümün Biyolojik Boyutu, Ölümün Korkunç Bir Durum veya Ceza Olmadığının Vurgusu, Çocukların

Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konular, Ölüm Eğitimi Nedir? Ölüm Anında Olan Bir Kişinin Yanında İken Yapılması Gerekenler ve Ölen Kişinin Cenazesinde Yapılacak Son Görevler” dir. Katılımcılar tarafından “Dini İnançlar ve Ölümünden Sonraki Hayatın Varlığı” temasında ölümün bitiş olarak değil ikinci bir hayatın başlangıcının, orada sevdiklerimizle buluşulacağının, Allah inancı ile zamanı geldiğinde güzel bir yere gidileceğinin, ölümle ilgili sünnet ve kıssalardan örnekler verilebileceğinin belirtildiği, “Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular” temasında ölüm karşısında hissedilebilecek duygusal durumların farkına varılması ve bu durumun uzun sürmesi halinde yardım alınabilecek sosyal destek noktaların belirtildiği, “Ölüm Nedir?” temasında ölümün tanımın anlaşılır şekilde verilmesinin belirtildiği, “Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu” temasında her canlının öleceğinin, ölümün cinsiyete, yaşa ve statüye bağlı olmadan yaşanabileceğinin ve zamanının, şeklinin belli olmadığına belirtildiği, “Canlılar, Yaşam, Ölüm ve Ölümünden Sonrası” temasında canlıların yaşam döngüsü içinde doğum, yaşam, ölüm ve ölümünden sonrası yeni hayat kavramlarının verilmesinin belirtildiği, “Ölümün Biyolojik Boyutu” temasında yaşamsal fonksiyonların sonlanmasının belirtildiği, “Ölümün Korkunç Bir Durum veya Ceza Olmadığının Vurgusu” temasında çocuğun zihninde ölümü korku ve cezalandırıcı bir durum olarak oluşmasının engellenmesinin belirtildiği, “Çocukların Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konular” temasında çocukların Neden ölürüz? Ölümünden sonra bize ne olacak? şeklindeki ölümle ilgili birçok sorusuna cevap olacak konuların verilmesinin ailelerin ölüm hakkında iletişimine de destek olacağını belirtildiği, “Ölüm Eğitimi Nedir?” temasında ölüm eğitimi içeriğinde nelerin sunulacağını belirtildiği, “Ölüm Anında Olan Bir Kişinin Yanında İken Yapılması Gerekenler” temasında yakınımızın ölüm anında yanında bulunduğumuzda neler yapılması gerektiğinin belirtildiği ve “Ölen Kişinin Cenazesinde Yapılacak Son Görevler” temasında yakınlarımızın ölümünde yapılacak son görevlerin yerine getirilmesi ile psikolojik açıdan rahatlama oluşturacağını belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla “Dini İnançlar ve Ölümünden Sonraki Hayatın Varlığı” başlıklı konu temasına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Konu başlıkları olarak ise; doğumdan başlayarak böyle ufak ufak aşamalı gidilmeli direkt ölüm olarak değil de “işte doğduk, yaşadık, büyüdük ve öldük”*

diye basit şekilde olabilir. Ölüm ve ölümden sonrası hayat olarak da bir başlık olması taraftarıyım.” (Canlılar, Yaşam, Ölüm ve Ölümden Sonrası Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 12. “3 aşamalı olmalı açıkçası: 1) Dünyaya geliş, 2) Dünyada yaşayış, 3) Ölüm ve Ölümden sonra ne olacak? Bu şekilde 3 aşamalı olursa ve çocuğun anlayabileceği dilde olursa çok güzel olur.” (Canlılar, Yaşam, Ölüm ve Ölümden Sonrası Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı “1. “Şimdi ben inançlı bir insan olduğum için; yani böyle bir bitiş gibi filan anlatılmamalı kesinlikle. Bizim inancımızla örtüşen bir şekilde verilirse evet ben buna tarafım. Ama hani evet öldü, bitti gibi algılanırsa bu bence çok yanlış olur ve belki bunu kaldıramayabilir diye düşünüyorum. Çünkü dediğim gibi biz ölümü kabulleniyoruz “neden?” tekrar biz inandığımız için onunla tekrar karşılaşacağımızı, tekrar buluşacağımızı düşündüğümüz için belki daha çabuk kabulleniyoruz ama ona gitti, bitti falan dediğimiz zaman olmaz. İnançlı olduğumuz için evet ölüm var ama bizlerde bir gün öleceğiz ve sonuçta herkes bir gün ortak bir yerde toplanacak ve isteyen sevdikleri ile buluşabilecek gibi yaklaşılması taraftarıyım ama detayları filan daha sonraki süreçlerde çocuk kendisi kendi iradesi ile öğrenebilir diye düşünüyorum.” (Dini İnançlar ve Ölümden Sonraki Hayatın Varlığı Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 5. “Çünkü ben inançlı olarak tabi bunu söylüyorum: kötü bir şey olmadığını da çocuğa verebiliriz eğer bunun gerekliliklerini yaparsak yani ibadet edersek, inandığımız Allah yolunda bize verilen görev ve yetkileri yerine getirirsek ölüm çok güzel neden? çünkü hiç bitmeyecek bir güzelliğe doğru gideceğiz zamanı gelince, biz bunu ama yapamayız biz kesinlikle bunu kendimiz tercih edemeyiz. O yüzden bir ölümün tanımı, iki bunun herkesin başına her an gelebileceği, üç gidilen yerin güzel bir yer olduğu ama bizim tercih edemeyeceğimiz.” (Dini İnançlar ve Ölümden Sonraki Hayatın Varlığı Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 9. “Bence Allah’ın emirleri, Kuran-ı Kerim ölüm hakkında neler söylüyor? Cenabı Allah bize ölüm hakkında neler bildirmiş? bunlar ışığında olmalı yine söylediğim gibi. Yine Peygamber efendimizin hayatından, Sahabelerimizin hayatından ölümle ilgili olaylardan, kıssalardan bahsedilebilir yani.” (Dini İnançlar ve Ölümden Sonraki Hayatın Varlığı Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 3. “İlk önce konu başlığı olarak; ölüm eğitimi nedir diye bir konu olması.” (Ölüm Eğitimi Nedir? Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 3. “...ve neden ölüyor? neden ölüyoruz? ölümden sonra bizi nasıl bir hayat karşılayacak? şeklinde. Çünkü çocuğa ölümü anlatıyoruz ama hani çocuk bize soruyor ölüyoruz ama niye ölüyoruz biz? neden öldük? öldükten sonra ne olacak bize? hani bu gibi soruları anne babaların cevaplayamayacağı soruların konu başlıkları altında ölüm nedir? ölümden sonraki hayat nedir? neden ölürüz?” (Çocukların Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konuları Açıklama Teması).

Katılımcı 3. “...ve ölümün insanoğluna yaşattığı gerçek travmalar nelerdir, çocuklar üzerindeki travmalar nelerdir? gibi konu başlıkları olabilir.” (Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 4. “İnsanlarda yaşatabileceği duygusal durumlardan bahsedilebilir, yani çok ayrıntıya girmeden, çocukları çok endişelendirmeden, bu şekilde anlatılabilir diye düşünüyorum” (Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 10. “Ölümün normalleştirilmesi, bu ölüm kavramını her insanın yaşayabileceği, yaşandığında çok ciddi hani o üzüntü, kaygı, keder gibi duyguların yaşanabileceği, bu duyguları özellikle örneklem veya belki beden duyumu olarak; bedenimizde nerde hissedeceğimiz, ne kadar süre ile bu duyguları yaşamamızın normal olduğu hani süre anlamında, belli bir süreyi aştığımızda uzman yardımı veya etrafımızdaki yetişkinlerden, büyüklerimizden yardım almamız ve onlara anlatmamız gerektiği gibi maddeler olabilir. Etrafımızdaki sosyal destek noktalarını anlatabiliriz yani çocuklara öyle bir şeyde kimlerden bu konuda ölümü ve yas sürecini atlatmamızda kimlerin bize yardımcı olabileceği, o sosyal destekleri anlatabiliriz gibi.” (Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 4. “Ölümün biyolojik boyutundan bahsedilebilir.” (Ölümün Biyolojik Boyutu Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 8. “Birinci başlık ölüm nedir? bir kere insan onu bilmelidir yani, yanında bulunan ölmüş bir insanın ölmüş müdür, değil midir? diye bilmesi için yani kelime olarak

tanımını da aynı zamanda biyolojik açıdan da yani bir insan ölmek ne demektir? yani nasıl ölmüş kabul edilir bunu bilmesi lazımdır: mesela beyin ölümü nedir? tamamen ölmek nedir? efendim bu birinci başlığımız olmalı.” (Ölümün Biyolojik Boyutu Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 5. “Yakınların ölümü, önce ölüm nedir? tabi bana göre yer değişikliği olarak anlatılmalı, yok oluş olarak anlatılıyor yanlış yok olmayı anlamıyor çocuk çünkü. Yer değişikliği olarak anlatılmalı.” (Ölüm Nedir? Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 5. “...ikincisi yakın çevremizde bunun olabileceği, bunun yaşa bağlı, kişiye bağlı, cinsiyete bağlı, statüye bağlı olmadığı anlatılmalı.” (Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 7. “Mesela zaman konusu, şimdi çocuk ölüm deyince zamanını merak ederler. Zamanının olmadığı, şeklinin belli olmadığı, korkulmaması gerektiği, sadece eninde sonunda ölümün geleceği ve buna bizim nasıl hazırlanabileceğimiz anlatılabilir.” (Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 7. “...ama aynı zamanda korkulacak- özellikle korkulacak bir şey- olmadığı, çünkü bizde bazen ölüm her zaman korku verici, ceza gibi anlatıyorlar, ölümden korkuyorsun aslında bize ölüme nasıl hazırlanmamız gerektiği anlatılmalı ya belki bu eğitimde de olabilir.” (Ölümün Korkunç Bir Durum ve Ceza Olmadığını Anlatan Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 8. “İkinci başlığımız, ölüm anında ölen bir insanın yanında bulunduğumuz zaman nasıl davranmalıyız? böyle bir başlık mutlaka olmalıdır dediğim gibi bizim ilmi hal, dini kitaplarımızda “muhtasar” der yani ölmek üzere olanın başında yapılacak işler der, o kadar da güzel anlatılır ki yani insan mesela Kuran okunacağı zaman -yani ölmek üzere olan insana Kuran okunur -ama gözlerini kapattığı anda ölüm gerçekleştiği anda mesela cenaze yıkanana kadar Kuran bile okunmaz, hatalı...Bilmeyen insanlar burada bile hata yaparlar, doğru bildiklerini yanlış yapmış olurlar. Bu yönüyle ölmek üzere olan insan...” (Ölüm Anında Olan Bir Kişinin Yanında İken Yapılması Gerekenler Başlıklı Konu Teması).

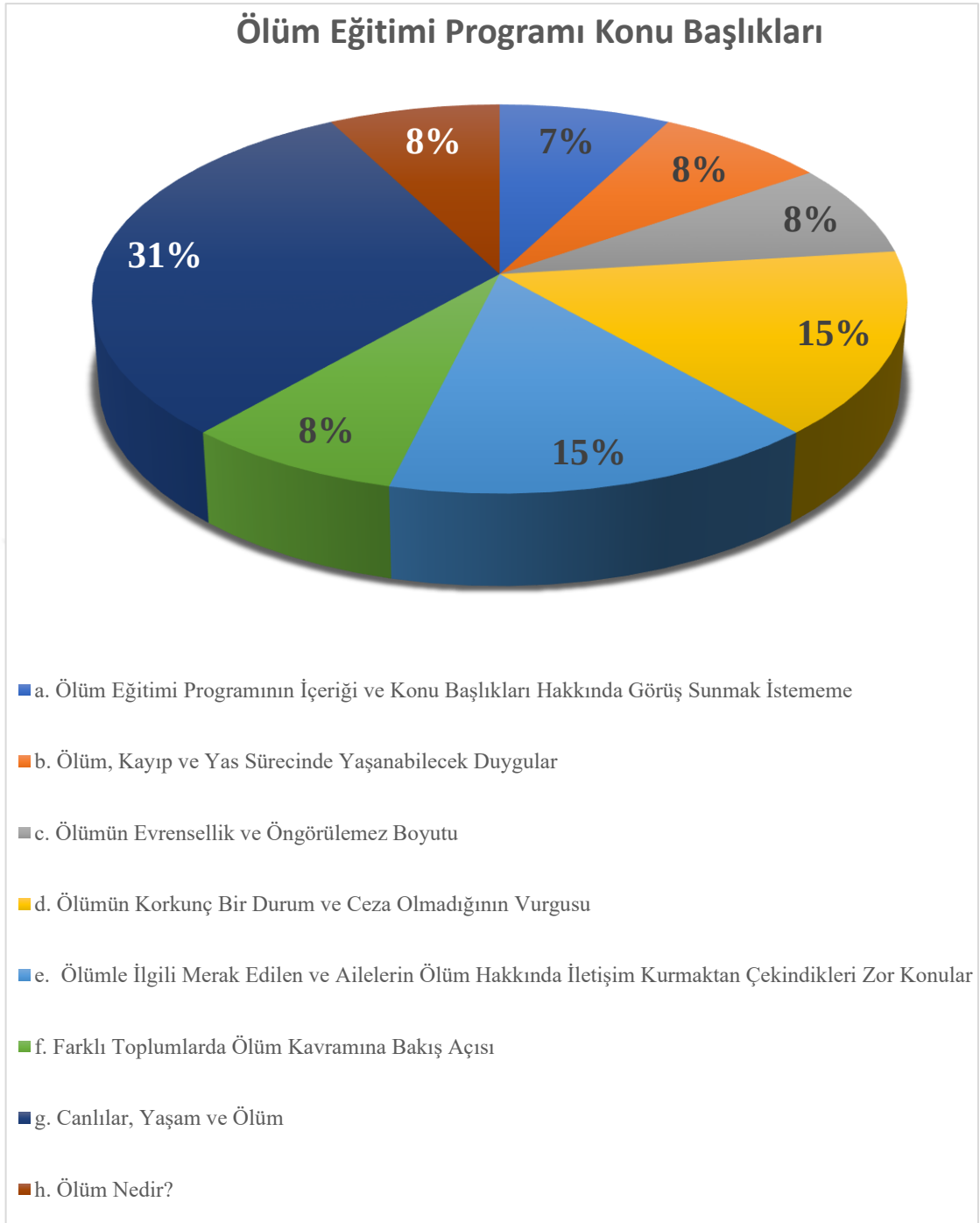
Katılımcı 8. “Diğer başlığımız; ölen insan o anda yani defin, cenaze, teşhis ve tekvin dediğimiz yani cenazenin hazırlanması, kefenlenmesi, mezara indirilmesi ki en yakın

insanlarda bile -işte eşimin dedesi vefat ettiğinde kendi çocukları var dokuz veya on tane yani- mezara inecek bir torunu ya da çocuğu çok olmadı ve eşimin babası en son söyleyince yani bizim orada yabancı derler yani damat sonuçta ben indim. Ya bunda da ne var? demek ki orada bulunanların çoğunun böyle bir bilgisi yok, eksikliği var, cesaret edemiyorlar. Yani bilselerdi oraya rahatlıkla iner, böyle bir görevde başında bulunmalıyım derlerdi, bu kısımda var. Bir de vefatından sonra yani ona bakışımız işte efendim ondan alacağımız dersler ve onunla bağımız ne ölçüde devam edecek çocuklar açısından da yani. Travmaya yol açacak şekilde değil de yani hem geride kalanların psikolojik açıdan rahatlaması hem dini açıdan görevlerini yerine getirmesi hem de ölmüş insanın inancımıza göre rahatlaması hani Peygamberimiz (s.a.v) ölü, geride kalanlardan dolayı azap görüyor, nasıl olur ya Resulullah? onlar çok ağlıyorlar, isyan ediyorlar, onların o ağlama, bağırma, çağırmalarından dolayı o da azap görüyor. Yani bunu da şu anlamda diyorum: Eğitimdeki bilgi bizi hem kendi açımızdan bizim ağlamalarımızı, isyanlarımızı, azaltacak hem de öleni rahatlatacak yani bu yönüyle bir de ölümden sonrası...Bu başlıklar altında mutlaka bir eğitim olmalı ama illaki kefen nasıl yapılır? yıkama nasıl yapılır? gibi bunları insanın bilmesi gerekemeyebilir. Çünkü Türkiye şartlarında zaten bununla alakalı görevlendirilmiş kamu kurumlarımız var mutlaka o işi birisi üstlenecek, yapacak ama dediğim gibi kamu görevlisinin o anda bulunamayacağı durumlarda evde bulunanlar nasıl davranacak bunun eğitimi mutlaka yapılmalıdır ve eğitim başlıkları da böyle olmalıdır.” (Ölen Kişinin Cenazesinde Yapılacak Son Görevler Başlıklı Konu Teması).

Ateist yetişkinlerin uygulanmasını istedikleri ölüm eğitimi programlarının içeriğinde gerekli gördükleri konu başlıklarına dair görüşleri doğrultusunda 8 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 44’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 45’de belirtilmiştir.

Şekil 44: Ateist yetişkinlerin uygulanabilecek ölüm eğitimi programının içeriğinde uygun gördükleri konu başlıkları

Şekil 45: Ateist yetişkinlerin uygulanabilecek ölüm eğitimi programının içeriğinde uygun gördükleri konu başlıklarının yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde beşinci soru doğrultusunda sekiz tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Canlılar, Yaşam ve Ölüm, Çocukların Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konular, Ölümün Korkunç Bir Durum veya Ceza Olmadığının Vurgusu, Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular, Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu, Farklı

Toplumlarda Ölüm Kavramına Bakış Açısı, Ölüm Nedir? ve Ölüm Eğitimi Programının İçeriği ve Konu Başlıkları Hakkında Görüş Sunmak İstememe” dir. Katılımcılar tarafından “Canlılar, Yaşam ve Ölüm” temasında yaşam nedir? doğa nedir? yok olmak nedir? sorularına cevaplar bulunarak, doğanın döngüsünde bitkiler ve hayvanlar üzerinden örnekler verilerek eğitimin verilmesinin belirtildiği, “Çocukların Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konular” temasında çocukların, Ölüm korkunç bir şey mi? Neden ölürüz? Tüm canlılar ölür mü? Öldükten sonra ne olacak? Ölen kişi nereye gidiyor? şeklindeki ölümle ilgili birçok sorusuna cevap olacak konuların verilmesinin ailelerin ölüm hakkında iletişimine de destek olacağının belirtildiği, “Ölümün Korkunç Bir Durum veya Ceza Olmadığının Vurgusu” temasında ölümle bedende acılı bir durum yaşanıp yaşanmadığının üzerinde durulabileceğinin belirtildiği, “Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular” temasında ölüm karşısında hissedilebilecek duygusal durumların farkına varılması ve bu durumun uzun sürmesi ve travmaya yatkınlık halinde yardım alınabilecek sosyal destek noktaların belirtildiği, “Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu” temasında çocuklara ölümü tüm canlıların yaşayacağının ve yaşam döngüsünün doğal bir süreci olduğunun verilmesinin belirtildiği, “Farklı Toplumlarda Ölüm Kavramına Bakış Açısı” temasında farklı dinlerde ve toplumlarda ölüm kavramına nasıl yaklaşıldığının verilmesinin belirtildiği, “Ölüm Nedir?” temasında doğada yaşam formlarında ölümün açıklanmasının belirtildiği ve “Ölüm Eğitimi Programının İçeriği ve Konu Başlıkları Hakkında Görüş Sunmak İstememe” temasında ise ölüm eğitimi programı içeriğine uzmanların karar verebileceğinin ve bu konuda fikri olmadığının belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla “Canlılar, Yaşam ve Ölüm” başlıklı konu temasına dahil olan kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Yani bunu eğitimciler bilir onun anlayacağı dil nedir? onun kaldırabileceği psikoloji nedir? onu analiz edecek kişi ben değilim, onu yönlendirebilecek kişi ben değilim ki ama yani tamam ölüm eğitimi verilsin. Ben çok detaylı konuşmak istemiyorum bu konuda.”* (Ölüm Eğitimi Programının İçeriği ve Konu Başlıkları Hakkında Görüş Sunmak İstememe Teması).

Katılımcı 3. *“Çocuğun duyguları mutlaka yer almalı, duygularını çocuğun ifade edebilmesi ve onlarla nasıl başa çıkmaya çalışabileceğine dair onu yönlendirici bir şey*

olmalı en önemlisi bu. Ölüm korkusundan çok, yakınlarımı kaybedersem bununla nasıl başa çıkabilirim. Çünkü bu benim için de bir travmaydı, özellikle ergenlik çağlarımda ölüm korkusu, korkunç yakınlarımı kaybedersem ne yaparım? ya bana bir şey olursa, ne olacak sonunda? gibi bir sürü, bir sürü sorular...O yüzden anlayabiliyorum, çocuklarımızda bununla cebelleşiyorlar. O yüzden ilk olması gereken konu başlığı; duygularım, duygularımla nasıl başa çıkabilirim?” (Ölüm, Kayıp ve Yas Sürecinde Yaşanabilecek Duygular Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 3. “Ölüm kavramını anlatmaktan çok evet bu herkesin başına gelebilir, bu hayatın olağan bir süreci, olmak zorunda bunu çocuk anlamalı.” (Ölümün Evrensellik ve Öngörülemez Boyutu Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 5. “Hani ölürken hissedilen duygu belki, acılı bir ölüm mü? ölmek acı verici bir şey midir? hani belki bedensel bir şey üzerinde durulabilir.” (Ölümün Korkunç Bir Durum ve Ceza Olmadığını Anlatan Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 3. “Ölüm korkulacak bir şey midir? Neden ölürüz? Her canlı ölür mü? bu gibi başlıklar olabilir şimdi aklıma gelenler.” (Çocukların Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konuları Açıklama Teması).

Katılımcı 5. “Öldükten sonra ne olacak? hani bu bence çocukların en çok merak ettiği şeylerden birisi budur: ölüyor ama o kişi nereye gidiyor? bu olabilir, bunun cevabı varsa eğer, hani bunun cevabı aranabilir.” (Çocukların Ölümle İlgili Merak Ettikleri ve Ailelerin Ölüm Hakkında İletişim Kurmaktan Çekindikleri Zor Konuları Açıklayıcı Başlık Teması).

Katılımcı 5. “Belki farklı toplumlarda ölüm nasıl karşılanıyor? onunla ilgili bilgiler olabilir. Farklı dinlerde nasıl anlatılıyor ölüm? onunla ilgili, o belki biraz üst sınıflarda olabilir.” (Farklı Toplumlarda Ölüm Kavramına Bakış Açısı Konusu Teması).

Katılımcı 6. “İnsan ölümünden öte, öncelikle bitkilerin dahi öldüğünü, hayvanların da öldüğünü anlatmak ve oradan çıkıp gelen bir süreç olması lazım hani birdenbire insanların ölümünden öte en azından hayvanların bir şekilde öldüğü, bitkilerin öldüğü anlatılabilirse en azından oradan da insana geçiş yapabilmeleri daha kolay olabilir diye düşünüyorum. Yani buna örnek evindeki ders kitaplarında hep oluyor ya Ayşecik,

Fatmacık falan filan onların işte kendi petleri “evcil hayvan” olabilir yine kedi, köpeği... İşte bir gün eve geliyorlar falan... yani bu şekilde olabilir. En azından evcil hayvanlarının bir şekilde öldüğünü görmeleri mesela ders kitabında bence uygun diye düşünüyorum, olabilir yani bu şekilde bir şey.” (Canlılar, Yaşam ve Ölüm Başlıklı Konu Teması).

Katılımcı 9. *“Ya en basiti mesela benim kendi düşünceme göre: 1.Doğa nedir? 2. Yaşam nedir? 3.Yok olmak ne demektir? Benim felsefeme göre; hiçbir şey yoktan var olmaz, vardan da yok olmaz hani bunu iyi anlatmamız gerekir. Ha ben kendi düşüncemle de o kısmı yani önce bir doğayı anlatmamız lazım, bu doğa nasıl oluşuyor? bu doğa da sadece işte konuşan biz insanlarız ama, bu doğada binlerce, on binlerce canlı var, çevre var, her şey var, buradan başlayıp anlatıp daha sonra da yaşam olgusunun onun kafasında nasıl durduğu ile ilgili, hani o da en başta dediğim gibi bizlerin ne söyleyeceğinden ziyade onlar ne düşünüyor? onlar bize ne soruyor? bu kısmı önemli bence.” (Canlılar, Yaşam ve Ölüm Başlıklı Konu Teması).*

Katılımcı 10. *“Dediğim gibi başta yaşamak nedir? doğal yaşam formları nelerdir? canlılar nasıl yaşarlar? gibi bu yaşam formunun içerisinde ölüm ne demektir? işte bu anlatıldıktan sonra evet burada peki ölüm ne demektir? deyip oradan anlatmak lazım basamak halinde.” (Canlılar, Yaşam ve Ölüm Başlıklı Konu Teması).*

Katılımcı 11. *“Mesela şey var mı bilmiyorum: biyoloji derslerinde veya fen derslerinde hani doğayı anlatırken bitkilerin döngüsünü nasıl anlatıyorlar? mesela bitkinin tohumdan çıkması, yaşaması ve sonra tamamen kuruması, ölmesi olayında mesela o bitki için ölüm kelimesini kullanıyorlar mı? hani bilmiyorum o noktada, bu çerçeve üzerinden, hep aynı şeyi tekrar ediyorum aslında ama bu çerçeve üzerinden gitmesi gerektiğini düşünüyorum, mikroorganizmaymış gibi yaşayan bir mikroorganizma ve onun süresinin dolması gibi.” (Canlılar, Yaşam ve Ölüm Başlıklı Konu Teması).*

Katılımcı 10. *“...yaşam formunun içerisinde ölüm ne demektir? işte bu anlatıldıktan sonra evet burada peki ölüm ne demektir?” (Ölüm Nedir? Başlıklı Konu Teması).*

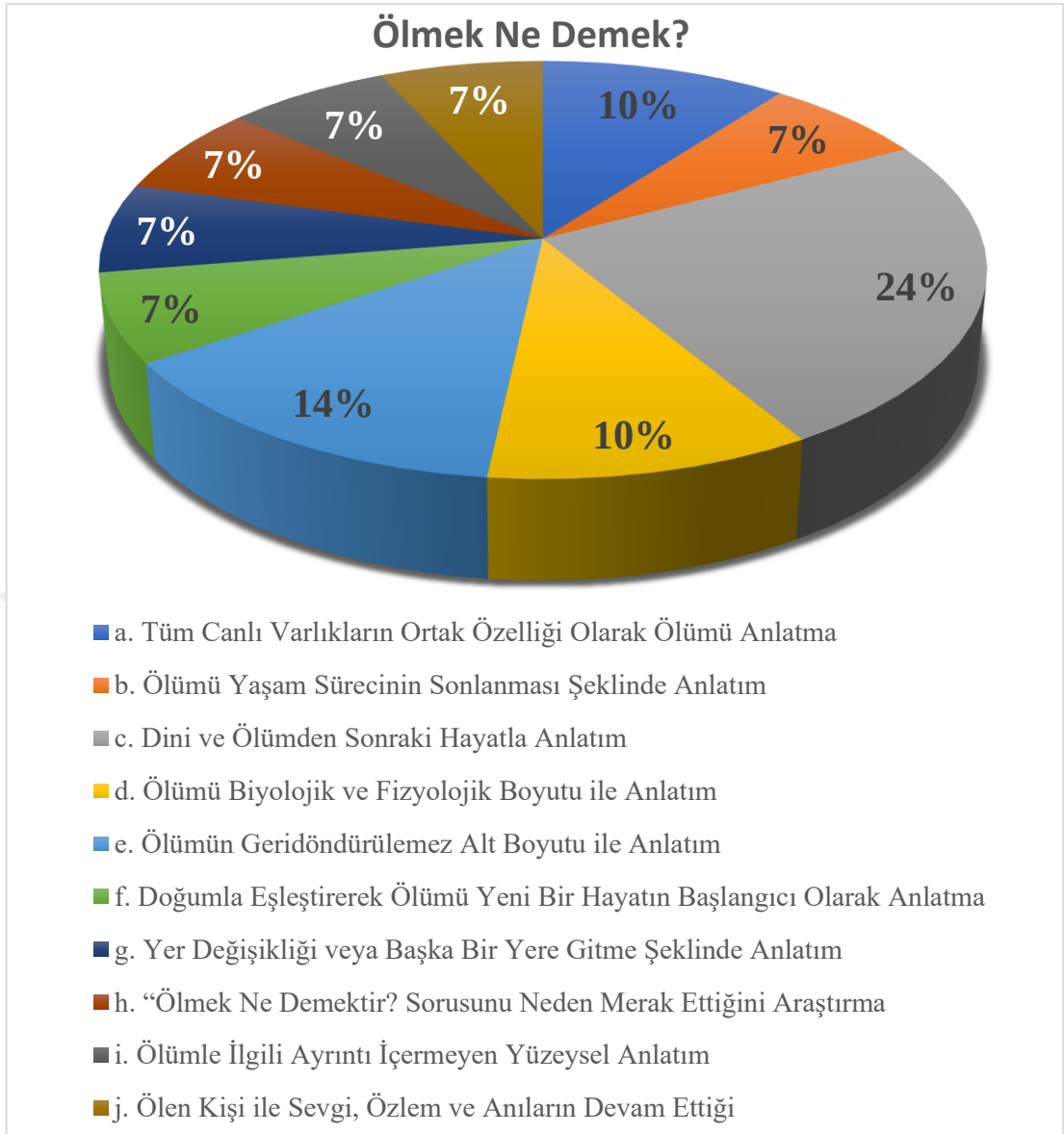
Katılımcıların ülkemizde uygulanabilecek ölüm eğitimi programının konu başlıkları ile ilgili görüşleri alındığında; inançlı katılımcıların %24’ü “Dini İnançlar ve Ölümünden Sonraki Hayatın Varlığı” başlıklı konu temasına dair görüşler belirtirken, ateist katılımcıların ise %31’i “Canlılar, Yaşam ve Ölüm” başlıklı konu temasına dair görüşler

belirtmiştir. Bu soruya dair görüşler, ölüm eğitiminin ülkemizde uygulanmasını düşünen katılımcılardan alınmıştır (6 ateist katılımcı ve 8 inançlı katılımcı).

İnançlı yetişkinlerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimde çocukları 4-8 yaşları arasında iken “Ölmek ne demektir?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda 10 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 46’da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 47’de belirtilmiştir.

Şekil 46: İnançlı yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölmek ne demek?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları

Şekil 47: İnançlı yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölmek ne demek?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamalarının yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde altıncı soru doğrultusunda on tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Dini ve Ölümünden Sonraki Hayat Üzerinden Anlatım, Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım, Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım, Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma, Ölümü Yaşam Sürecinin Sonlanması Şeklinde Anlatma, Ölümü Doğumla Eşleştirek Yeni Bir Hayatın Başlangıcı Olarak Anlatma, Yer Değişikliği veya Başka Bir Yere Gitme Şeklinde Anlatım, Ölmek Ne Demektir? Sorusunu Neden Merak Ettiğini Araştırma, Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım ve Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği” dir. Katılımcılar tarafından “Dini ve Ölümünden Sonraki Hayat Üzerinden Anlatım”

temasında ölümün yeni bir hayatın başlangıcı olarak tanımlandığı, ölümle Allah’a kavuşulacağının ve orada hep birlikte olunacağının belirtildiği, “Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatımı” temasında ölen kişinin bir daha geri dönemeyeceğinin ve o kişi ile bir daha görüşülemeyeceğinin belirtildiği, “Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım” temasında vücudun fizyolojik özelliklerini yitirmesinin ve yaşamsal fonksiyonların sonlanmasının belirtildiği, “Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma” temasında doğadan somut örneklerle, bitkiler, hayvanlar ve mevsimlerde doğanın değişimi ile anlatımın belirtildiği, “Ölümü Yaşam Sürecinin Sonlanması Şeklinde Anlatma” temasında yaşamın süresinin bitmesi şeklinde anlatımın belirtildiği, “Ölümü Doğumla Eşleştirerek Yeni Bir Hayatın Başlangıcı Olarak Anlatma” temasında anne karnından doğan bir bebeğin dünyaya gelmesi ve onu heyecanla bekleyen ailesinin olması gibi dünyanın da anne gibi gebe olduğu ve ölümle ikinci hayata doğurarak, Allah’a kavuşturduğunun belirtildiği, “Yer Değişikliği veya Başka Bir Yere Gitme Şeklinde Anlatım” temasında ölen kişinin başka bir yere gittiği, orada beklediği, onu görmenin, onunla konuşmanın mümkün olmadığı ama zamanı gelince o kişi ile buluşulacağının belirtildiği, “Ölmek Ne Demektir? Sorusunu Neden Merak Ettiğini Araştırma” temasında çocuğun bu soruyu sorma sebebinin araştırılarak cevaba göre ölümün açıklanmasının belirtildiği, “Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım” temasında net cümlelerle detaya inmeden anlatılıp, geçilmesinin belirtildiği ve “Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği” temasında ölen kişinin bizi terk etmediği, o kişiyi sevmeye devam edileceği, o kişiye sevginin gösterilmesi için dua edilip ve iyilik yapılabileceğinin belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla “Dini ve Ölümünden Sonraki Hayat Üzerinden Anlatım, Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım, Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım ve Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma” temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. “...işte ölen her ne ise o an için dediğim gibi herhangi başka bir canlı da ya da insan da olabilir. Hani bir çiçek öldü bitti evet o yaşam süresini bitirdi. Biz onu kuruttuk istemeden diyebiliriz bir çiçek için. Bir hayvan için öldü evet ama onun acısını çok böyle derinleştirmeden travmaya sürüklemeyecek şekilde onu yatıştırabiliriz. Bir insanın kaybettiği zaman da mesela babaanne, dede veya yakın bir arkadaşı vesaire

öldüğü zaman; evet şu an öldü.” (Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 10. *“Somut bir örnek veririm: ağacın yapraklarını gösteririm ona, yani ilkbaharda, yazın gibi onu resimlerle anlatabilirim; önce yeşil daha sonra o sonbaharda sararıp, dalından düştüğü yere, sonra toprağa karıştığı üzerinden somut bir örnekle ölümü bu şekilde anlatabilirim.” (Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma Teması).*

Katılımcı 1. *“Ölmek ne demek dediği zaman bir bitiş değil, evet şu an bitiyor. Biz onu bir daha göremeyeceğiz. Şu an onun için yaşam süresi bitti.” (Ölümü Yaşam Sürecinin Sonlanması Şeklinde Anlatma).*

Katılımcı 4. *“Ölüm yaşamın son bulmasıdır.” (Ölümü Yaşam Sürecinin Sonlanması Şeklinde Anlatma).*

Katılımcı 3. *“İlk önce bebek doğduğu vakit, nasıl biz mutlu oluyorsak bize kavuşuyorsa ve o geldiğinde biz mutluluklar, sevinçler yaşıyorsak; ölüm de Allah'a kavuşmaktır. Artık burada gebe bir dünya var, bu gebelikten çıkıp asıl hayata kavuşmaktır. Allah da orada bizi bekliyor. Orada bizi bekleyen birisi var. Bundan dolayı da dünyamızda bir annenin karnı gibi; bizi yaratan, var eden, senle bizi kavuşturan yaratıcı var bunun adı da Allah deyip; ölümü o şekilde anlattım.” (Dini ve Ölümünden Sonraki Hayatla Anlatım Teması).*

Katılımcı 11. *“Ölümün biraz daha aslında yeniden bir başlangıç olduğunu anlatmaya çalışabilirim, yani evet bir süre aramızda olmayacak ama hepimizin toplandığı, hepimizin bir arada olduğu uzun bir hayat yeniden başlayacak, o süreye kadar biz o insanları göremeyeceğiz ve konuşamayacağız, olmayacaklar, bu şekilde anlatırım.” (Dini ve Ölümünden Sonraki Hayatla Anlatım Teması).*

Katılımcı 12. *“Daha önceden sordu. Ben de Allah’a kavuşmak, yaratana kavuşmak diye anlattım. Zaten Allah kavramını daha önce anlatmıştım. Allah kavramını seni bize hediye eden yaratıcı olarak anlattım ve hediye eden bizi senden daha çok sevdiği için bize emanet etti şeklinde anlattım. O nedenle ölüm kavramını açıklamam da çok zor olmadı, o yaratıcıya geri dönüş oldu. Ne zaman döneceğiz? dedi, O istediği zaman dedim. Ne zaman ister? dedi, O bilir dedim. Orada siz de olacak mısınız? dedi, tabi ki Allah’ın*

izniyle biz de olacağız, orada kavuşacağız dedim ve orada sürekli eğlence var dedim.” (Dini ve Ölümden Sonraki Hayatla Anlatım Teması).

Katılımcı 2. *“Hani işte artık, insanın vücudunun artık çalışmaması, Beyninin çalışmaması, senin duymaması, görmemesi, senle bir daha konuşamaması. Mesela işte bak oğlum, onun vücudu artık bizim gibi çalışmıyor, o bizi görmüyor, duymuyor, onunla konuşmamız mümkün değil, bize cevap vermesi mümkün değil şeklinde. Herhangi bir film seyredip de bu filmdeki kişi öldü mü ne oldu? diye sorunca artık hiç ayağa kalkmayacak, artık kimseyle konuşmayacak şeklinde anlattım mesela.”* (Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 4. *“Mesela bir insanın artık yemek yiyememesi, nefes alamaması, bir çiçeğin büyümemesi, bir köpeğin havlayamaması, artık hareket edememesi ve yaşamın son bulmasıdır şeklinde örnekler vererek.”* (Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 9. *“Artık konuşamadığımız eğer bunu birine atfedeceksek mesela anneannem neden yok? dediğinde ben hani öldü dedim. Ölünce ne oldu? dedi. Artık konuşamadığını bizimle, yürüyemediğini, ölenlerin konuşamadığını, yürüyemediğini ya da bizimle iletişim kuramadığını bu şekilde anlattım.”* (Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 2. *“...ve bunun da geri dönüşsüz olması, yani bunun bir daha geri dönüşünün mümkün olmaması şeklinde anlatırım. Tabi bunun üzerine çocuğun bazı soruları oluyor: Peki tekrar geri gelecek mi? daha sonra gelecek mi? şimdi gidiyor, yani onu bir yere gitmek gibi algıladığı için çoğunlukla, o bizi duymayacak uzakta olmak gibi algıladığı için daha sonra gelecek mi? gibi soruları sık oluyor.”* (Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 11. *“Şimdi o insanla bir daha, bir arada olamayacağını, bir arada somut olarak olamayacağını anlatmakla başlamak en doğrusu. Hani hiç olmayacağını, hiçbir şekilde bir daha görüşemeyeceğimizi, konuşamayacağımızı anlatabilerek başlarım.”* (Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 3. *“Ben bunu çocuğuma birkaç sefer anlatmıştım. Şöyle anlatmıştık: Demin de anlattım gibi; bir çocuk anne karnında, ilk önce anne karnına geliyor, anne karnında*

büyüyor, anne karnından dünya hayatını kavuşuyor ve onu orada bekleyen anne babası var. Bu ölüm de aslında ona benzer. İlk önce bebek doğduğu vakit, nasıl biz mutlu oluyorsak bize kavuşuyorsa ve o geldiğinde biz mutluluklar sevinçler yaşıyorsak; ölüm de Allah'a kavuşmaktır.” (Doğumla Eşleştirek Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 5. *“Sormuştu bana: ben yer değişikliği olarak anlattım size de bahsettiğim gibi. Bir şeyin yer değiştirmesi olarak anlatılabilir: bir yerden bir yere gitmek gibi, işte atıyorum bir elma alınmalı o elma bir yerde tutulur şu an burada alınıp başka bir odaya götürülür şimdi burada şeklinde: biz onun orada olduğunu biliyoruz, kapıyı da kitleriz ama oraya gidemiyoruz. Ama orda mı elma? evet orda, yok oldu mu elma? hayır yok olmadı, nerde? diğer tarafta, ne yapıyor? duruyor, biz dokunabiliyor muyuz? hayır dokunamıyoruz, o bize gelebiliyor mu? hayır gelemiyor ama orada. O başka bir yerde biz ona dokunamayız o bize dokunamaz, ama onun orada olduğunu biliyor muyuz? evet biliyoruz, biz ne zaman onun yanına gideceğiz? zamanı geldiğinde.” (Yer Değişikliği veya Başka Bir Yere Gitme Şeklinde Anlatım Teması).*

Katılımcı 7. *“Ölmek başka bir yere gitti şeklinde anlatabilirim henüz 4.5 yaşında olduğu için; henüz bana böyle bir şey sormadı. Başka bir yere gitti ve ne zaman görüşeceğimizi bilmiyoruz diyebilirim.” (Yer Değişikliği veya Başka Bir Yere Gitme Şeklinde Anlatım Teması).*

Katılımcı 6. *“Hani o kişiyi niye sorduğunu sorgularım şayet bir kişi üzerindense.” (Ölmek Ne Demektir? Sorusunu Neden Merak Ettiğini Araştırma Teması).*

Katılımcı 8. *“Önce niye böyle bir soru sorduğunu sorarım. Mutlaka belki bir şey görmüştür, etkilenmiştir, ondan soruyor olabilir. Yani ondan aldığım cevaba göre derim yani ölmek...” (Ölmek Ne Demektir? Sorusunu Neden Merak Ettiğini Araştırma Teması).*

Katılımcı 6. *“...ama çok fazla nasıl öldü, şu an nerde, nerde duruyor? gibi sorularına girmeden uzaklarda derdim herhalde, ayrıntısını ona da anlatmazdım ve birkaç cümle ile geçiştirmek isterdim açıkçası. Yani hani net cümlelerle, başka konuya geçmek isterdim, birkaç net cümle ile cevaplayıp, başka konuya geçip ayrıntısını kurcalamasına izin vermezdim.” (Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım Teması).*

Katılımcı 8. “...çok da şeye de girmem: bir gün biz de öleceğiz, sen de öleceksin diye söylemem. Çok küçük çocuğa bunları bahsetmem ben.” (Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım Teması).

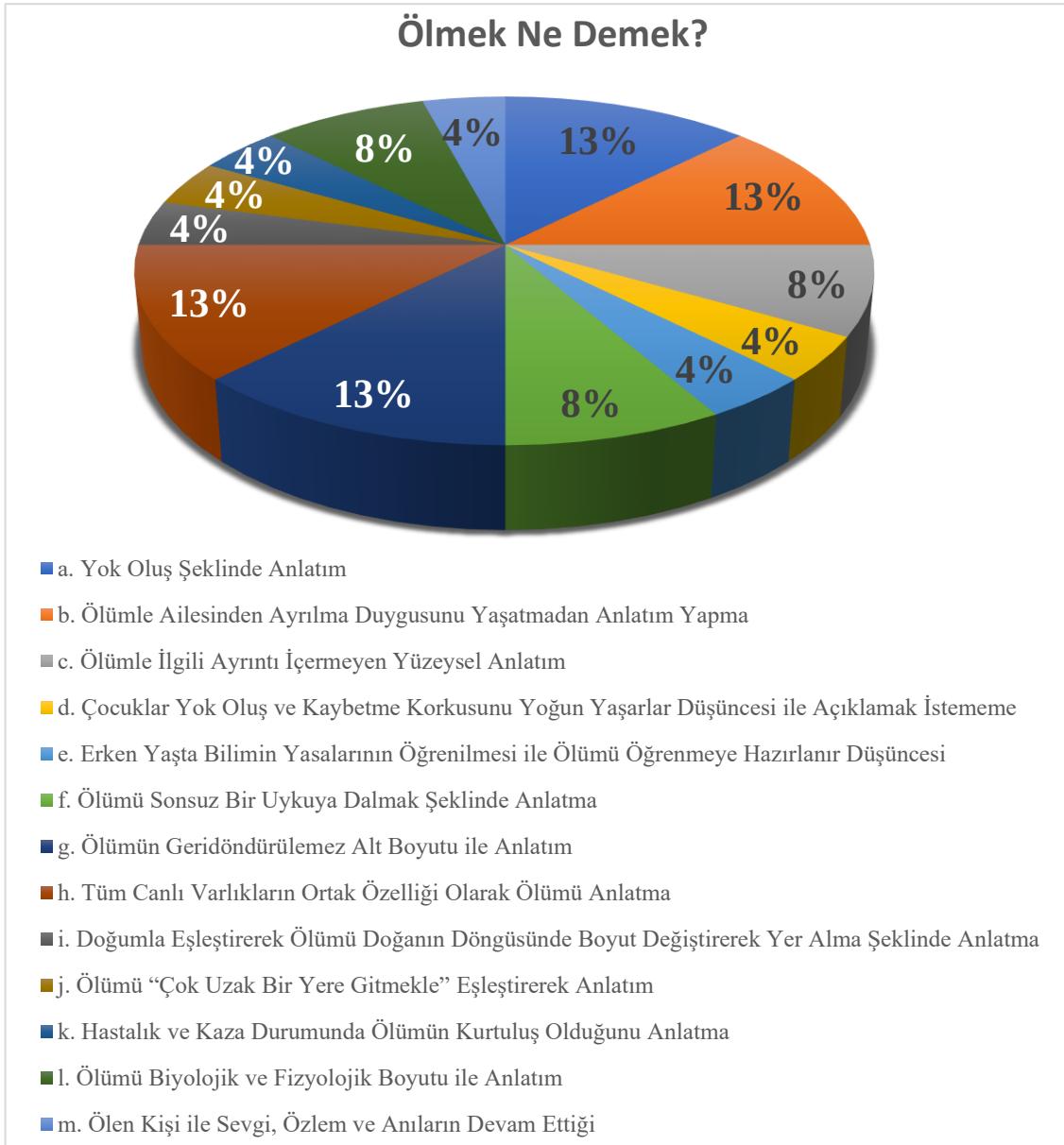
Katılımcı 6. “Hani onu bir daha görmeyeceklerini, özleyeceklerini ama ona uzaktan selam söyleyebileceklerini, onun için dua edebileceklerini, onun için birine iyilik edebileceğimizi -mesela ben öyle evde bir yardım kuruluşunun kumbarasını koyup, işte bugün hadi sadakamızı biz buna atalım ki bu yardımla sonra oyuncak alacak başka çocuklar diye eğittiğim gibi- onu da aynı şekilde ona buradan dua... Dua ki bu onun için hediye olur, bundan o haberdar olur, onu özleyeceğiz ama resimlerine bakacağız gibi...” (Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği Teması).

Katılımcı 7. “Ama her zaman işte o giden kişi çok yakınımızda bizi çok seviyor, bizi çok özlüyor, o konuda hiçbir şey değişmedi. Çünkü benim oğlum her zaman her akşam beni seviyor musun? diye soruyor, dedem beni seviyor mu? anneannem beni seviyor mu? diye sorar. Allah korusun bizlerden birini kaybederse de onu merak etmeye devam edeceğini düşünüyorum. Beni sevmediği için mi gitti? düşüncesine kapılacak çünkü. O konuyu tamamlamaya çalışırım: hayır seni her zaman seviyor ama başka bir yerde ve ne zaman görüşeceğimizi bilmiyoruz şeklinde.” (Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği Teması).

Ateist yetişkinlerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimde çocukları 4-8 yaşları arasında iken “Ölmek ne demektir?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda 13 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 48’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 49’da belirtilmiştir.

Şekil 48: Ateist yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölmek ne demektir?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları

Şekil 49: Ateist yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölmek ne demek?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamalarının yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde altıncı soru doğrultusunda on üç tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Yok Oluş Şeklinde Anlatım, Ölümle Ailesinden Ayrılma Duygusunu Yaşatmadan Anlatım Yapma, Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım, Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma, Ölümü Sonsuz Bir Uykuya Dalmak Şeklinde Anlatma, Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım, Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım, Küçük Çocuklar Yok Oluş ve Kaybetme Korkusunu Yoğun Yaşarlar Düşüncesi ile Bu Kavramı Açıklamak İstememe, Erken Yaşlarda Bilimin Yasalarını Öğrenen Çocukların İleriki Yaşlarda Ölümü Öğrenmeye

Hazırlanır Düşüncesi, Doğumla Eşleştirerek Ölümü Doğanın Döngüsünde Boyut Değiştirerek Yer Alma Şeklinde Anlatma, Ölümü “Çok Uzak Bir Yere Gitmekle” Eşleştirerek Anlatım, Hastalık ve Kaza Durumunda Ölümün Kurtuluş Olduğunu Anlatma ve Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği” dir. Katılımcılar tarafından “Yok Oluş Şeklinde Anlatım” temasında varoluş gibi yok oluşunda olduğunun ve sonsuza kadar yok olmak şeklinde belirtildiği, “Ölümle Ailesinden Ayrılma Duygusunu Yaşatmadan Anlatım Yapma” temasında çocukta ayrılık anksiyetesi oluşturmada, onu sarsmadan, ılımlı ve kabul edilebilir şekilde anlatılmasının belirtildiği, “Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım” temasında ölen kişi ile artık birlikte olamamak, ona sarılıp, onu öpememek, onunla konuşamamak ve onu bir daha görememek şeklinde anlatımın yapıldığının belirtildiği, “Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma” temasında yaşam döngüsünde hayat başladığı gibi bittiğinin, bitkilerin büyümesi gibi insanların da doğup, büyüüp ve öldüğünün belirtildiği, “Ölümü Sonsuz Bir Uykuya Dalmak Şeklinde Anlatma” temasında ölen kişinin sürekli uyuduğunu, sonsuza kadar uyuyacağını, toprağın altında olduğu için onunla birlikte olunamayacağını belirtildiği, “Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım” temasında vücudun fizyolojik özelliklerini yitirmesinin ve yaşamsal fonksiyonların sonlanmasının belirtildiği, “Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım” temasında öz cümlelerle detaya inmeden anlatılıp, geçilmesinin belirtildiği, “Küçük Çocuklarda Yok Oluş ve Kaybetme Korkusunu Yoğun Yaşarlar Düşüncesi ile Bu Kavramı Açıklamak İstememe” temasında 4-8 yaşlarındaki çocukların ayrılık kaygısı ile korku yaşayacakları düşüncesi ile ölümü anlatmak istememenin belirtildiği, “Erken Yaşlarda Bilimin Yasalarını Öğrenen Çocukların İleriki Yaşlarda Ölümü Öğrenmeye Hazırlanır Düşüncesi” temasında çocuğa bilimin temel yasalarının öğretilmesi ile hayata dair her şeyi kendisinin bulabileceğinin belirtildiği, “Doğumla Eşleştirerek Ölümü Doğanın Döngüsünde Boyut Değiştirerek Yer Alma Şeklinde Anlatma” temasında anne karnında oluşan hücrelerin ölümle dağılıp toprağa karışacağı ve başka yaşam formlarında bir kuşun, bir ağacın parçası olunacağını belirtildiği, “Ölümü “Çok Uzak Bir Yere Gitmekle” Eşleştirerek Anlatım” temasında ölen kişinin hiç görülemeyecek kadar uzak bir yere gittiğinin belirtildiği, “Hastalık ve Kaza Durumunda Ölümün Kurtuluş Olduğunu Anlatma” temasında ise ölümle çektiği acılarının son bulduğu ve yaşamının ona zorluk getireceğinin belirtildiği ve “Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği” temasında ise ölen kişiden uzakta olursa da birbirimizi hissetmeye devam

edilebileceğinin belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla “Yok Oluş Şeklinde Anlatım, Ölümle Ailesinden Ayrılma Duygusunu Yaşatmadan Anlatım Yapma, Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım ve Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma” temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. “*Yani bir varoluşla, yok oluş olduğunu bilecek.*” (Yok Oluş Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 3. “*Ölmek bizim sevdiklerimizden, sonsuza kadar uzak kalmamız, aslında şimdi ölmenin yok olmak olduğunu anlatmaya çalışırken...*” (Yok Oluş Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 12. “*Çürüyüp, gitmek yani çürüyüp gitti, yok oldu.*” (Yok Oluş Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 1. “*...yok olmanın belli bir zamanının olabileceğini kafasında süzecek, o anın şu an olmadığını bilecek ama yarın gidebilirim sözünü duymayacak, birlikteyiz ben seni bırakmayacağım, yanıdayım güvenini alacak, ama bir gün yani noktanın konabileceğini de fark edecek ama bunu dediğim gibi onlar için hayat toz pembe, her şey oyun, eğlence işte bunların arasına öyle bir sıkıştırmak lazım ki onun rüyasına girmeyecek, psikolojisini alt üst etmeyecek ve ılımlı bir şekilde...*” (Ölümle Ailesinden Ayrılma Duygusunu Yaşatmadan Anlatım Yapma Teması).

Katılımcı 8. “*Yani benim çocuğum geçen en son mesela şey soruyor: Benim bir tane abim vardı, ne oldu gibilerinden sorular vardı. Ben de abim vardı, hastaydı dedik, ne oldu peki dedi? doktora götürseydiniz dedi yani normal olarak. Dedim ya doktora götürdük, iyileşme dimi? dedi, iyileşmedi dedim, ee! peki ne oldu baba dedi? dedim öldü kızım yani, mesela senden büyük abim vardı, öldü. Peki neden öldü? dedi. Siz de ölecek misiniz? dedi. Dedim ki kızım herkesin zamanı geldiği zaman ölecek, kimse kalamaz bu dünyada. Ama sizin ölmenizi istemiyorum dedi, ya 4 yaşındaki bir çocuğa bu çok da anlatılır bir durum değil ama dedim kardeşin çok hastaydı, belki o zaman yaşadığında, yaşadığı zaman dedim daha büyük acılar çekecekti ve daha büyük zorluk yaşayacaktı.*” (Ölümle Ailesinden Ayrılma Duygusunu Yaşatmadan Anlatım Yapma Teması).

Katılımcı 1. “...çok hafif, naif sade cümlelerle konuşup; bir kere kafasında çözemeyecek hadi gel biz seninle bu konuyu dertleşelim uzun uzun konuşalım diyebileceğiniz bir konu da değil zaten onlar için.” (Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım Teması).

Katılımcı 5. “Ya çok sorgulamamıştı yani o yüzden hani biraz yüzeysel geçtik aslında ama bazen kızım mesela soruyor: saçınızda beyazlar var, ölecek misiniz? hani yaşılanıyorsunuz, ölecek misiniz? falan diyor yani biz de diyoruz ki evet bir gün öleceğiz, bir gün sen de öleceksin ama ölmek kötü bir şey değil; ayrılacağız yani hani öyle düşünüyoruz hatta şu anda bunları düşünmeyelim diyoruz. Hani şu anda bak mutluyuz, işte neden ölümü düşünüyoruz diyoruz? yani hani biraz geçiştirmeye çalışıyoruz açıkçası da yani sorduğu soruya cevap veriyoruz ama çok ayrıntılı değil.” (Ölümle İlgili Ayrıntı İçermeyen Yüzeysel Anlatım Teması).

Katılımcı 2. “Ya şöyle söyleyeyim: Şimdi çocuğa belli bir yaşa gelmeden bir kere herkes bir şeyin yok olmasından korkar, yani var olan bir şeyin... Yani çocuklarda annesini babasını kaybetmekten korkarlar. İşte bizde mesela sevdiğimiz bir şeyin; bu köpeğimiz olabilir, sevdiğimiz bir arkadaşımız olabilir, eşimiz dostumuz olabilir yani onunla iletişim kuramamaktan korkarız sonuç olarak. Ya burada da çocuğa açıklarken; 4-8 yaş arasında bir çocuğa ben bunun açıklanmasının çok doğru olmadığını düşünüyorum.” (Küçük Çocuklar Yok Oluş ve Kaybetme Korkusunu Yoğun Yaşarlar Düşüncesi ile Bu Kavramı Açıklamak İstememe Teması).

Katılımcı 2. “Ama ben çocuğa açıklarken; şu anda ben çocuğuma sonuç olarak, belli bir şekilde bilimin temel yasalarını öğretmeye çalışıyorum ve buradan yol alabileceğimi düşünüyorum yani, şey değil çocuğu bir şekilde hani ona hazırlamaya çalışıyorum. Çünkü gerçekten yüzleşmesi lazım, bana göre gerçek işte siz de şu anda bir tez çalışması yapıyorsunuz, bir şeyi ispatlamaya çalışıyorsunuz bu bir tez, aynı mantıkla ben de çocuğuma bunu öğretmeyi düşünüyorum.” (Erken Yaşlarda Bilimin Yasalarını Öğrenen Çocukların İleriki Yaşlarda Ölümü Öğrenmeye Hazırlanır Düşünce Teması).

Katılımcı 3. “...uyku üzerinden örnek vereceğim yine; çünkü ben bu kavrama sığınıyorum hep küçük oldukları için. Ölmek sonsuza kadar uyumak.” (Ölümü Sonsuz Bir Uykuya Dalmak Şeklinde Anlatma Teması).

Katılımcı 10. “Mesela öldüğü zaman birinin artık uyuduğunu, devamlı uyuduğunu hani artık bizimle beraber olmayacağını, işte toprağın altında olacağını...” (Ölümü Sonsuz Bir Uykuya Dalmak Şeklinde Anlatma Teması).

Katılımcı 3. “...sevdiklerimize bir daha sarılamamak, kardeşimizi görememek, anne babamızla konuşamamak, kötü bir şey; canımızın yanması belki ve bir daha oyuncaklarımızı görememek, onlardan ayrı kalmak gibi böyle anlatırım.” (Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 5. “Ölmek, artık birlikte olmamak diye yanıtlamıştım. Artık onunla beraber olmamak, ona sarılmamak, onu öpmemek diye anlatmıştım kızıma.” (Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 10. “Yani aramızda artık olmayacak diye yanıtlarım, bizimle olmayacak, bizim yanımızda olmayacak, artık bizimle olmayacak gibi o şekilde anlatırım.” (Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım Teması).

Katılımcı 4. “Ya sordular zaten sonuçta ölüm, ölmek ne demek dediler ve bir şekilde ben size dediğimi söyledim yani dedim ki; hayat bir şekilde başlıyor ve bitiyor ya bu sana, bana özel bir durum değil; nasıl bir tohum fidana, ağaca dönüyor, sonra kuruyup, ölüyorsa insanlarda bir şekilde doğar, büyür ve ölür, bu normal bir süreç.” (Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 11. “Sordu birkaç defa. Şimdi o hani bir insan üzerinden sormuştu yani dedim ki: her şeyde olduğu gibi her şey başlıyor, bir süresini yaşıyor ve daha sonra bitiyor.” (Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma Teması).

Katılımcı 4. “Ölüm ne demek? hani bir şekilde senin var olan, şu anki bütünlüğünün boyut değiştirmesidir. Çocuklara dediğim şey; sen annenden doğmadan önce ne olduğunu hatırlıyor musun? dedi hatırlamıyorum doğal olarak, ikisine de böyle oturduk, konuştuk. Bir şekilde nasıl annedeki işte bir şekilde yediği yemek, su da...hani bir şekilde senin hücrelerin birleşti, sen yavaş yavaş oluşmaya başladın. Bir şekilde öldükten sonra o hücrelerin dağılıp, başka bir şey olacak, hani o arada bazı çizgi filmler vardır. Buona falan filan onları izliyorlar ve dedim ki bir şekilde belki bir kuşa dönüşeceksin, kuşun bir parçası olacaksın, ağacın bir parçası olacaksın fiziki olarak böyle. Ha onun

dışında öldükten sonrası için de soruları oldu tabi ki.” (Doğumla Eşleştirerek Ölümü Doğanın Döngüsünde Boyut Değiştirerek Yer Alma Şeklinde Anlatma Teması).

Katılımcı 7. *“Evet benim çocuğum sordu ölmek ne demek diye zaten. Hiç göremeyeceğin, uzaklara gitmek diye anlatmıştım, 4 yaşında yani çok uzaklara gitmek, gitmek ama hani görebileceğin bir yere değil, bundan sonra hiç göremeyeceğin bir yere diye anlatmıştım. İlk sorduğunda bu şekilde anlatmıştım, daha sonra tabi büyüdükçe, bunun aşamaları farklılaşıyor.” (Ölümü Uzaklara Gitme Şeklinde Anlatım Teması).*

Katılımcı 8. *“...ama dedim kardeşin çok hastaydı, belki o zaman yaşadığında, yaşadığı zaman dedim daha büyük acılar çekecekti ve daha büyük zorluk yaşayacaktı yani onun yaşaması; senin gibi koşamayacaktı, belki konuşamayacaktı veya yemek yiyemeyecekti, senle oynayamayacaktı. Ee! bu seferde bunun varlığı daha çok kendine acı olarak gelecekti, yük olarak gelecekti şeklinde anlattım. Ben çünkü onun -daha önce benim bir köpeğim vardı ve traktör ezdi, onu veterinerine falan götürdük, veteriner artık kurtarılamayacak vaziyette dedi, tabi köpeği traktör ezdiği zaman çocuk da yanımdaydı, o zaman baba şimdi ne olacak? dedi. Dedim hastaneye götüreceğim, doktora götüreceğim kızım dedim. Doktora götürdük, çünkü nefes alamıyordu, bacağı kırılmış, şey olmuş- yani dedim kızım bak o bizim dedim eski köpeğimiz nasıl yaşaması mümkün değildi, yani çok acı içinde ağlıyordu, şey yapıyordu, çok ağlıyordu, onun için dedim o da öldü yani acıları son buldu, doğanın döngüsüne katıldı. Abinin dedim çok acıları vardı, çok acı çekiyordu ve öldü, bunlardan kurtuldu, şu an daha rahat yani yaşaması onun için acı içinde olacaktı diye anlatmıştım.” (Hastalık ve Kaza Durumunda Ölümün Kurtuluş Olduğunu Anlatma Teması).*

Katılımcı 9. *“En basiti, artık oğlum nefes alamayacağım, artık gözlerimi açamayacağım, artık ellerimi oynatamayacağım, artık senle oyun oynayamayacağım. Çünkü bunların hiçbirisi yok artık yaşamıyorum, nefes almıyorum hani kalbim artık atmıyor, en basiti ben bu şekilde anlatırım.” (Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım Teması).*

Katılımcı 10. *“...bizden uzakta olacağını ama bir şekilde bizi hissedeceğini vesaire, bizim onun varlığıyla beraber yaşamamız gerektiği gibi bir şekilde anlatmaya çalışırım.” (Ölen Kişi ile Sevgi, Özlem ve Anıların Devam Ettiği Teması).*

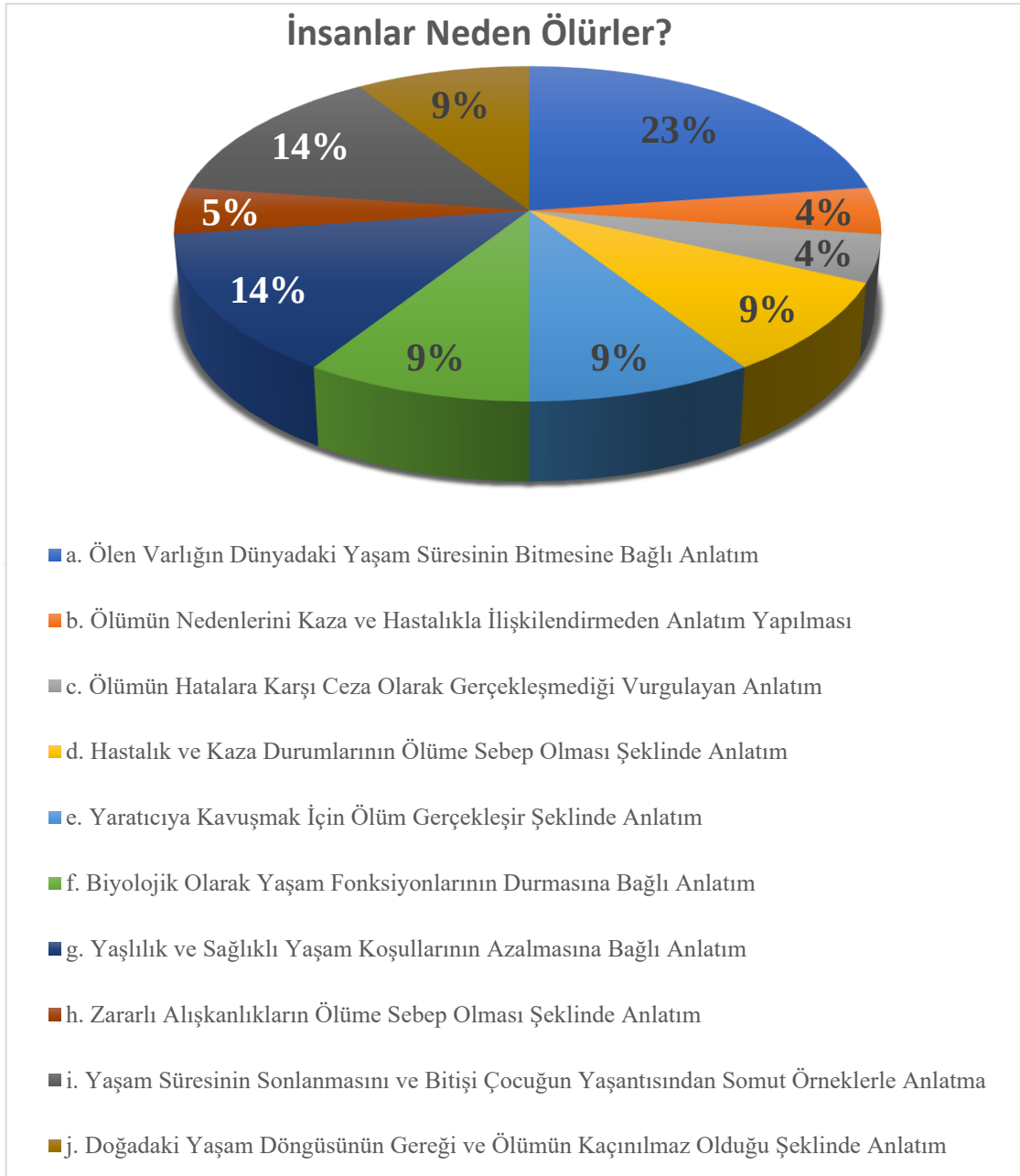
Katılımcıların çocukları 4-8 yaşları arasında iken “Ölmek Ne Demek?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda inançlı katılımcıların %24’ünün Dini ve Ölümden Sonraki Hayat Üzerinden Anlatım, %14’ünün Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım, %10’unun Ölümü Biyolojik ve Fizyolojik Boyutu ile Anlatım ve %10’unun Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma temalarına çoğunlukla vurgu yaptıkları görülmüştür. Ateist katılımcıların ise %13’ünün Yok Oluş Şeklinde Anlatım, %13’ünün Ölümle Ailesinden Ayrılma Duygusunu Yaşatmadan Anlatım Yapma, %13’ünün Ölümün Geridöndürülemez Alt Boyutu ile Anlatım ve %13’ünün Tüm Canlı Varlıkların Ortak Özelliği Olarak Ölümü Anlatma temalarına çoğunlukla vurgu yaptıkları görülmüştür.

İnançlı yetişkinlerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimde çocukları 4-8 yaşları arasında iken “İnsanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda 10 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 50’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 51’de belirtilmiştir.

Şekil 50: İnançlı yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasındayken “insanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları

Şekil 51: İnançlı yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “insanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamalarının yüzdelerik dilimleri

İnançlı bireylerde yedinci soru doğrultusunda on tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım, Yaşam Süresinin Sonlanmasını ve Bitişi Çocuğun Yaşantısından Somut Örneklerle Anlatma, Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım, Hastalık ve Kaza Durumlarının Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım, Yaratıcıya Kavuşmak İçin Ölüm Gerçekleşir Şeklinde Anlatım, Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım, Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz

Olduğu Şeklinde Anlatım, Zararlı Alışkanlıkların Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım, Ölümün Nedenlerini Kaza ve Hastalıkla İlişkilendirmeden Anlatım Yapılması ve Ölümün Hatalara Karşı Ceza Olarak Gerçekleşmediği Vurgulayan Anlatım” dır. Katılımcılar tarafından “Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım” temasında Allah’ın takdir ettiği bir sürecin olduğu, herkesin yaşayacağı zaman dilimi olduğu ve dolduğu zaman bu dünyadan gidileceğinin belirtildiği, “Yaşam Süresinin Sonlanmasını ve Bitişi Çocuğun Yaşantısından Somut Örneklerle Anlatma” temasında her şeyin bir gün bitebileceği ve belli bir süresinin olduğunu çocuğun yaşantısından örneklerle açıklanmasının (bitmiş çikolata kavanozu, yanan mum, kullanılmış defter, oyun oynama ve televizyon izleme süresi, pili biten oyuncaklar) belirtildiği, “Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım” temasında insanların sağlıklı yaşam koşullarında ya da çok yaşlanınca vücudunun güçsüz kaldığının belirtildiği, “Hastalık ve Kaza Durumlarının Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım” temasında insanların hastalanması ya da kaza geçirmeleri halinde ölebileceğinin belirtildiği, “Yaratıcıya Kavuşmak İçin Ölüm Gerçekleşir Şeklinde Anlatım” temasında insanların ahirette onları bekleyen Yaradan’a kavuşmak için öldüklerinin belirtildiği, “Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım” temasında fizyolojik olarak hayati yaşam organlarının görevlerini yerine getirememesi durumunda ölümün gerçekleştiğinin belirtildiği, “Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım” temasında doğanın içinde bir düzen olduğunun, her canlı türlerinin bir gün öleceğinin, ölmeden yaşamaya devam eden hiçbir canlının olmadığı ve her canlı yaşamaya devam ettiğinde dünyadaki kaynakların yeterli olamayacağının belirtildiği, “Zararlı Alışkanlıkların Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım” temasında kötü alışkanlıkların olmasının belirtildiği, “Ölümün Nedenlerini Kaza ve Hastalıkla İlişkilendirmeden Anlatım Yapılması” temasında “hastalandı öldü ya da kaza geçirdi öldü” tabirlerinin çocuğun zihninde bu durum herkes için geçerlidir şeklinde kodlanacağını belirtildiği ve “Ölümün Hatalara Karşı Ceza Olarak Gerçekleşmediği Vurgulayan Anlatım” temasında ise ölümün insanlar için cezalandırıcı bir durum olmadığı ve insanların hata yaptıkları için ölmeyeceğinin belirtildiği görülmüştür. İnancı katılımcıların çoğunlukla “Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım” temasına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Buradaki yaşam süresi onun için bitti. Yani bunu sadece hastalıkla veya her kaza geçirenin öldüğü şeklinde değil. Mesela trafik kazasında öldü bir yakınımız falan. Bunu onunla bağdaştırmaması için yani ben mesela “evet o kaza geçirdi öldü çünkü bu dünyadaki yaşam süresi onun için bitti ve o kişi ölüyor. Dünyadaki yaşam süresini tamamlayan ölür. Buradaki yaşamda yapacağı şeyleri biten insanlar herkesin, yaşam süresi farklı ve onun için bu dünyadaki yaşamı bitti diye söylerim. Dediğim gibi bazen hastalıkla, kazayla veya farklı şeylerle karşılaştığında mesela şu an virüs gündemde “virüsten dolayı öldü gibi veya hastalıktan dolayı öldü” söylemlerinde her virüs kapanın öleceği gibi değil de evet o da virüs kaptı, bu da virüs kaptı ama “A kişinin yaşam süresi bitti dolayısı ile o öldü ama diğerinin ise henüz yaşam süresi bitmediği için, belki biraz daha sağlıklı olduğu için” o yaşıyor gibi anlatırım.”* (Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 11. *“...bu da bir bitiştir, yani bitmesi gerekiyor yani o yaşanan bir olay akabinde olabilir, bunun neticesinde de olabilir ama bu süreç...Takdir edilen bir süreç var, herkesin yaşayacağı bir zaman dilimi var ve bu zaman dilimi onun için dolmuştur diye bu kadar diyebilirim. Çünkü daha derin giremeyiz gibi düşünüyorum. Bitti, onun için bitti, bu kadarmış şeklinde diyebilirim.”* (Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 12. *“Neden doğarlar? sorusuyla aynı. Allah böyle takdir etti dünyaya geldik ve zamanımız dolunca dünyadan gideceğiz. Yani bizim hepimizin burada bir vazifesi var, bir süreç yaşamamız gerekiyor ve görevlerimiz var; benim görevim insanlara psikolog olarak yardım etmek, annenin görevi insanları eğitmek, senin görevin de şimdilik çocukluk, ilerdekini bilmiyoruz ama görevimizi yapacağız.”* (Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 1. *“Yani bazen hastalandığı zaman, her hastalanınca öldüğünü düşünebiliyor çocuk mesela “hastalandı, hastaydı babaannen öldü veya hastaydı komşumuz öldü “diye söylendiğinde bu sefer de her hastalıkta ölüneceğini düşünebilir çocuk. Yani bunun sadece hastalıkla veya her kaza geçirenin öldüğü...”* (Ölümün Nedenlerini Kaza ve Hastalıkla İlişkilendirmeden Anlatılması Teması).

Katılımcı 2. *“İnsanlar yaptıkları bir hatadan dolayı veya bu şeyden dolayı ölmüyorlar oğlum derim.”* (Ölümün Hatalara Karşı Ceza Olarak Gerçekleşmediği Vurgulayan Anlatım Teması.)

Katılımcı 2. *“...yani insanlar ya bir hastalıktan ölür ya da bir kaza geçirip ölürlər gibi bu şekilde anlattım.”* (Hastalık ve Kaza Durumlarının Ölümüne Sebep Olması Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 5. *“Bu soruyu da sormuştu: ben de bunu bir somutlaştırmaya çalıştım. Önce dedim ki hastalıktan dolayı ölürlər, hastalanıp ölürlər, kazadan dolayı ölürlər.”* (Hastalık ve Kaza Durumlarının Ölümüne Sebep Olması Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 3. *“İnsanlar, Allah'a kavuşmak, bizi Yaradan'a kavuşmak için ölürlər. Biz anne baba olarak bir çocuğu bekliyorsak; bizi bekleyen Yaradan da bizi bekliyor. Bizi var eden Rabbimiz de bizi bekliyor. Ona kavuşup ona varmak için ölürlük biz derim yani aynı cevap olabilir.”* (Yaratıcıya Kavuşmak İçin Ölüm Gerçekleşir Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 4. *“İnsanların vücudunda bazı organları olduğunu zaten büyük ihtimalle o da biliyor 8 yaşında olduğuna göre. Bu organların artık çalışmaması. Mesela kalbimizin artık sağlıklı çalışmaması, ciğerlerimizin artık sağlıklı çalışmaması gibi durumlarda ölüm olayının gerçekleştiğini. Mesela kalbimiz durduğunda ölürlük, organlarımız sağlıklı çalışmadığı zaman ölürlük gibi bir açıklama yapmaya çalışırım.”* (Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 11. *“Neden ölürlük? aslında şöyle bir şey var: neden acırız? fizyolojik bir şey tamamen, soyuta girmeden. Neden elimiz kesildiğinde kanar? neden düştüğümüzde, ayağımızı burktüğümüzde kırılabilir? bu da bir bitıştır.”* (Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 5. *“Kendilerine iyi bakmadıkları için ölürlük, çok yaşlandıkları için ölürlük, çok uzun süre artık yaşadıkları, vücutları artık mikroplarla mücadele edemeyeceği için ölürlük, iyi beslenmedikleri için ölürlük diyerek çocuğun sağlıklı yaşam ve kaliteli yaşam şartlarına daha iyi uyum sağlayabilmesi için kalitesiz yaşam koşulları ile ölümü birleştirip anlatmıştım yani.”* (Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 8. “Yani bir önceki söylediğim gibi daha çok insan bak küçükken çok canlı, biraz yaşlanınca güçleri azalıyor, görmesi azalıyor, daha yaşlanınca gözleri hiç görmeyebiliyor, kulakları hiç duymayabiliyor, yani yaşamak ona artık zor oluyor. Bak çok yaşlandı mantıklı cevaplar vermemiz lazım ve uzak görmeli biraz da. Ölüm zaten bir yönüyle çok yakın, bir yönüyle çok uzaktır nereden bakarsan oradan görürsün. Yani çoğunlukla yaşlıların öldüğünü görüyorsak; yaşlılık dersin ve yaşlılık içinde tabirinde çok yaşlı diyebilirim. Çok yaşlı insanlar vefat ederler ki onlarda rahatlar. Çünkü çok acı çekiyorlar, hastalıkları vardı falan gibi bu şekilde izah ederim.” (Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım Teması).

Katılımcı 5. “...kötü alışkanlıkları olduğu için ölürlere gibi.” (Zararlı Alışkanlıkların Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 6. “Onu da en çok sevdiği- şu an aklıma geldi- bir çikolata kavanozu üzerinden açıklayabilirdim yani. Hani bunu bak çok seviyoruz, yiyoruz ve bitiyor. İşte çikolatayı yediğimiz, bitirdiğimiz gibi hayattaki bir şeyler de biter veya bugünlerdeki mesela kızımın böyle küçük mumları yakmak- akşamları oturma odasında ışığını kapatıp, mum yakıyoruz- bak bunun da eriyor gibi hatta ilk başta ağlamıştı niye bitti diye. Her şey bitebiliyor, bak deftere yazıyoruz şeklinde ona öyle açıklamıştım o an da: Bu deftere yazdıktan sonra, defter de bir müddet sonra bir taraftaki boyadığın işte resimler dolup, diğer taraftaki temiz sayfalar bitebiliyor, her şey biter, o da biter, yenisi gelir aynı şekilde insanların buradaki görevlerini tamamlayıp, öldüğünü; ama yeni yeni insanlar, yeni yeni büyüyen kişiler olup, onlarla tekrar arkadaş olabileceğimizi gibi o şekilde anlatıyorum somutlaştırmaya çalışarak.” (Yaşam Süresinin Sonlanmasını ve Bitişi Çocuğun Yaşantısından Somut Örneklerle Anlatma Teması).

Katılımcı 7. “Hani oyun oynarken bile belli bir süremiz var, televizyon seyrederken belli bir süremiz var, süre bitince kapatıyoruz. Bu dünyada kalma süresi bitti.” (Yaşam Süresinin Sonlanmasını ve Bitişi Çocuğun Yaşantısından Somut Örneklerle Anlatma Teması).

Katılımcı 10. “Bak bizim gözümüz var, kulağımız var vesaire gibi bunları çok kullandığımızda pilleri bitebilir yine aynı şeyden yola çıkarak; belli bir noktadan sonra içindeki o pil bittiğinde, insanlar ölür gibi oradan yola çıkarım. İnsanlar çok yaşlanabilirler ya da oyuncakları üzerinden anlatırım; pili bitebilir mesela pili bitmiş

insan gibi. Yani somut örnekler üzerinden, onun etrafındaki örnekler üzerinden giderim.”
(Yaşam Süresinin Sonlanmasını ve Bitişi Çocuğun Yaşantısından Somut Örneklerle Anlatma Teması).

Katılımcı 9. *“Her canlının ölümü yaşayacağını anlatırım. Aslında her insanın, her canlının ölümü yaşayacağını anlatırım sadece insanın da değil, hayvanların da -işte kedilerin, köpeklerin de hatta bitkilerin bile bir nevi- bu olayı yaşadığını anlatırım. Yani bunun olağan olduğunu, doğal olduğunu, bu dünyanın bir düzeni olduğunu; yani bunun içinde, bu dünyanın içinde olan bir düzen olduğunu anlatmaya çalışırım ve bunu herkesin yaşadığını, zamanı geldiğinde herkesin yaşadığını söylerim. Buna dediğim gibi hayvanların da bitkilerin de -ağaçların da- bu dünyadaki bütün canlıların bu olayı yaşadığını anlatırım. Ayrıca bu dünyaya gelen her canlı, her şekilde yaşamaya devam ederse, hani bu dünyanın bunu kaldıramayacağını söylerim yani bütün herkesin yaşadığında, bütün hayvanların yaşamaya çalıştığında, yaşanılmaz bir dünya haline gelir diye açıklarım.”* (Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 2. *“Her yaşayan veya canlı olan gördüğün her şey en sonunda ölüyor, onları başka bir şekilde ölmeden yaşayan kimse yok -ne bir hayvan ne de bir insan-...”*
(Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım Teması).

Ateist yetişkinlerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimde çocukları 4-8 yaşları arasında iken “İnsanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda 6 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 52’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 53’de belirtilmiştir.

Şekil 52: Ateist yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasındayken “insanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları

Şekil 53: Ateist yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “insanlar neden ölürlür?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamalarının yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde yedinci soru doğrultusunda altı tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım, Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım, Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım, Açıklamalarda “Biz İyiyiz, Sağlıklıyız” Mesajını İletme, Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım ve Ölüm Nedenlerini Yaşlılıkla İlişkilendirmeden Anlatım Yapma” dır. Katılımcılar tarafından “Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım” temasında yaşam döngüsü içindeki tüm canlıların doğum, yaşam ve ölüm sürecini yaşayacağını, mevsimlerdeki ve doğadaki değişimlerde de ölümün görüldüğü gibi insanların da öleceğinin ve yeni nesillerin doğacağını belirtildiği, “Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım” temasında insanların hastalanması ya da kaza geçirmeleri halinde ölebileceğinin belirtildiği, “Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım” temasında insanların sağlıksız yaşam koşullarında ya da çok

yaşlanınca vücudunun güçsüz kaldığının belirtildiği, “Açıklamalarda “Biz İyiyiz, Sağlıklıyız” Mesajını İletme” temasında ölüm hakkında konuşurken çocuğa sürekli biz sağlıklıyız, bizim bir şeyimiz yok, iyiyiz telkinin verildiğinin belirtildiği, “Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım” temasında hayati yaşam organlarının (kalbin durması) görevini yapamamasının belirtildiği ve “Ölüm Nedenlerini Yaşlılıkla İlişkilendirmeden Anlatım Yapma” temasında ise insanlar yaşlanınca ölümler tabiri ile çocuğun zihninde etrafındaki tüm yaşlı kişilerin öleceği şeklinde kodlanabileceğinin belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla “Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım” ve “Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölüme Sebep Olması Şeklinde Anlatım” temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 2. *“Ya niye doğdularsa o yüzden ölümler insanlar. Bana göre işte dünyanın oluşumu ile ilgili yüzlerce şey okudum, birçok şey izledim, sonuç olarak, niye doğuyorlarsa o nedenle ölüyorlar; şey düşünün yani mevsimsel bir şey gibi düşünün. Güller açılıyor, sonra çok güzel oluyorlar, ardından soluyorlar, yaprakları dökülüyor, sonra toprağa düşüyorlar, toprak onları organizmaya çeviriyor, tekrar biz o beslenmiş toprağa bir gül fidanı daha diktiğimizde; tekrar gül oluyor. Ya aslında bana göre; şey yok, hani doğada dönen bir döngü var; yağmur döngüsü, buhar döngüsü gibi...İnsan da bir döngü yani biz şu anda kimden oluştuğumuzu bilmiyoruz hangi topraktan, hangi elementten, hangi yerden...işte genetik bilimi var sonuç olarak, sizin baktığınız zaman yedi göbek öteden, bir dedenizin mavi gözlü olmasının nedeni ile mavi gözlü olabiliyorsunuz, bu tamam bilimsel bir şey düşündüğünüz zaman. Ya bu şekilde anlatabilirim ama bunun için de zaman lazım.”* (Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 6. *“Çünkü insanlar canlıdır. Canlılar ölüdür, fanidir, geçicidir. İnsanlar bu şekilde programlanmıştır, o şekilde...Nasıl ki ağaçlar, bitkiler gibi kendi gördükleri ile örneklendirmeye çalışarak anca anlatmaya çalışabilirim. Mesela nasıl ki bir soğan... Soğan bile canlıdır derim ona, soğan da neticede ağaçta yetişiyor veya neredeyse tarlada yetişiyor, tarla da yetiştikten sonra topluyoruz ama onu da bir kenara bıraktığımızda belli bir zaman sonra çürüyüp gidiyor, neticede insan da bir canlıdır, bitkiler de canlıdır,*

hayvanlarda canlıdır bir şekilde onlarda.” (Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 8. *“İnsanlar ölmesi gerektiği için ölürler derim yani birilerinin yaşaması için. ...şimdi insanlar herkes dünya üzerinde kalsa beslenemeyecekler... Aynı mevsimleri anlattığım gibi kış gelir, kış gider; yaz gelir, yaz gider; kış gelir...aynı dediğim gibi bak dedim benim annem babam vardı, babam öldü ben doğdum, sen büyüyeceksin ben öleceğim, senin çocukların olacak ve sen öleceksin senin çocuklarının çocukları olacak ve bu dedim hayat böyle, döngü devam edecek yani.” (Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım Teması).*

Katılımcı 12. *“...ve aynı zamanda doğanın kanunu insanlar ölürler, ölümsüz hiçbir canlı yoktur.” (Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım Teması).*

Katılımcı 5. *“...yaşlanınca ölebilirsin, yaşlılıktan dolayı ölebilirsin, vücudumuzu dedik hani bir sürü hücre var, bu hücrelerimiz zamanla ölüyorlar hani o yüzden yaşlılıktan dolayı ölüyoruz diye anlattık.” (Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım Teması).*

Katılımcı 10. *“Yaşlandıkları zaman, vücutlarını kaybederler gibi açıklarım, öyle bir şey olmuştu, muhabbetimiz olmuştu çocukla. Yani hani niye peki? falan gibi olmuştu, hani ben öldüğünü söylediğimde işte. Neden peki öyle oluyor? dedi. Bende şey dedim hani yaşlanırlarsa artık bizim gibi olamazlar, nefes alamazlar, hastalanırlar ve ardından da yaşayamayacakları için de ölürler şeklinde anlatmıştım. İşte yaşlanırlar insanlar, yaşlandıkları için bizler gibi olamazlar, biz de yaşlanacağız, hepimiz yaşlanacağız, yaşlandığımız zaman böyle rahat nefes alamayacağız, daha çok hastalanacağız, daha çok hastalanınca da artık nefes alamaz hale gelip, öleceğiz, hepimiz bu hayata son vermiş olacağız, uykuya geçmiş olacağız tarzında anlattım ben.” (Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım Teması).*

Katılımcı 4. *“Yine aynı şey gibi: dedik ya niye ölürler? Hani direkt ölüm sebebi; hastalanır ölür, trafik kazasında ölür, kaza olur ölür bir şekilde ölür.” (Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölümüne Sebep Olması Şeklinde Anlatım Teması).*

Katılımcı 5. *“Onu daha çok soruyor aslında kızım. Yani şey diyor: işte... ha biz ona şöyle söyledik: çok hasta olursan ölebilirsin, çok kötü bir hastalıksa ölebilirsin, işte kazada ölebilirsin...”* (Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölümüne Sebep Olması Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 9. *“Ölümün en nihayetinde bin bir türlü şeyi var: hastalık var, başına bir iş geliyor- oğlumun söylemine göre akıllı olsaydı da çukuru görseydi de düşmeseydi; kırmızı da geçmeseydi de araba çarpmasaydı vay! şoför iyi bir sürücü olup, trafik kurallarına uysaydı da o kişinin hayatına son vermeseydi- şeklinde biz hep bu şekilde anlatmaya çalıştık.”* (Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölümüne Sebep Olması Şeklinde Anlatım Teması).

Katılımcı 3. *“...ama mutlaka her sorduğu sorunun sonunda merak etme biz iyiyiz, bize bir şey olmayacak diye telkin ederdim. Çünkü bu sefer bir travmaya yol açmaktan çok korkardım her halde. Bize bir şey olmayacak, biz iyiyiz, insanlar da kendilerine iyi bakmadıkları için ölürlər gibi açıklamaya çalışırdım sanırım.”* (Açıklamalarda “Biz İyiyiz, Sağlıklıyız” Mesajını İletme Teması).

Katılımcı 5. *“...ama biz şu anda sağlıklıyız, bizim bir şeyimiz yok diye tekrar arkasından ekliyoruz.”* (Açıklamalarda “Biz İyiyiz, Sağlıklıyız” Mesajını İletme Teması).

Katılımcı 5. *“Aniden ölümler var ondan da bahsetmiştik hani birdenbire kalbimizde durabilir, hani o şekilde de ölen insanlar var.”* (Biyolojik Olarak Yaşam Fonksiyonlarının Durmasına Bağlı Anlatım Teması).

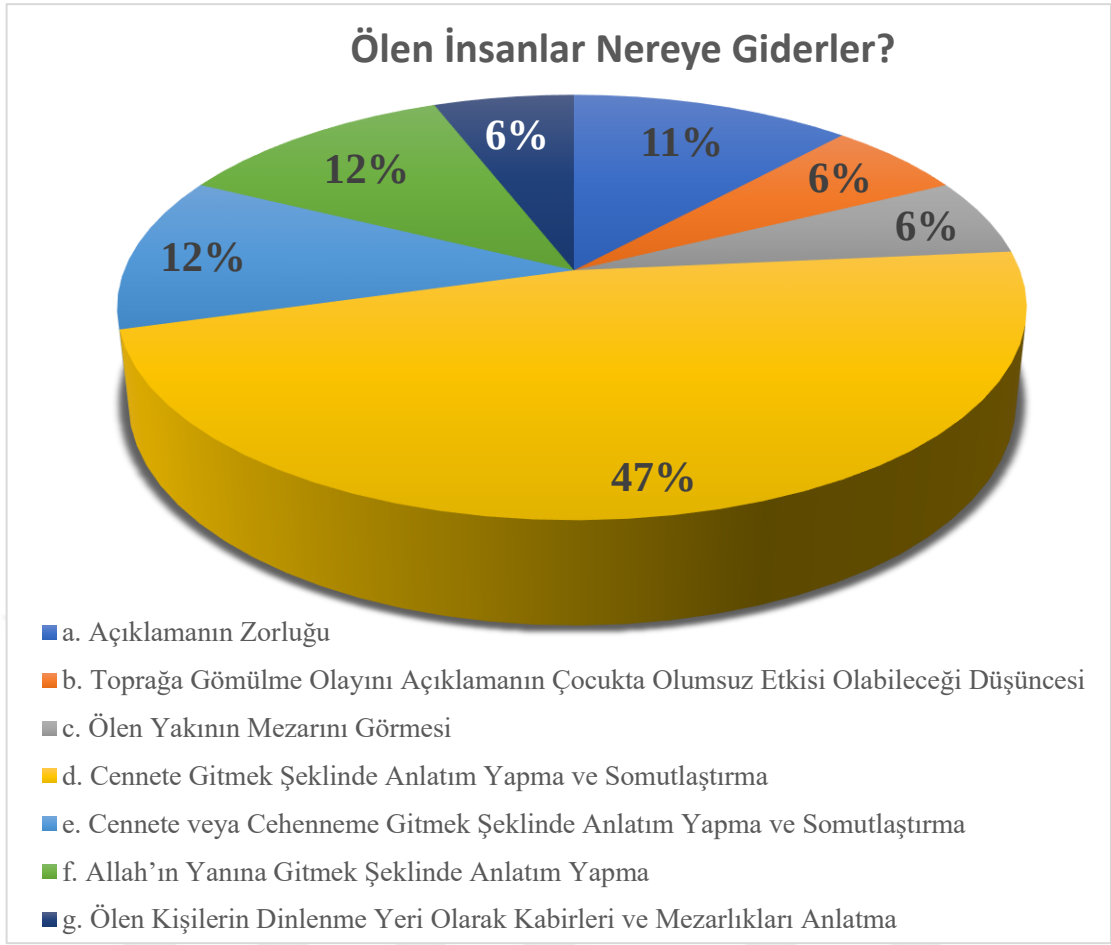
Katılımcı 11. *“İşte böyle bazen artık çok çok çok uzun zaman, yıllar geçince ölür. Peki ne zaman ölüyor insanlar? dedi. Ben de şimdi önce yaşlanınca diyecektim, bu sefer de hani yaşlanma, o zaman sen yaşlanma, babaannem yaşlı, anneannem yaşlı onlar da ölecek mi? diye soruları gelir diye çocukta bir kaygı oluşturmayaım diye. Ya dedim belirsiz olabiliyor bazen ama çok çok uzun yıllar sonra ölüyor insanlar dedim en son orada bağladık, çok çok uzun yıllar... Senin daha çok var dimi? dedi evet, ooo! çok çok çok var dedim, öyle kapattık.”* (Ölüm Nedenlerini Yaşlılıkla İlişkilendirmeden Anlatım Yapılması Teması).

Katılımcıların çocukları 4-8 yaşları arasında iken “İnsanlar neden ölürlər?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda, inançlı katılımcıların %23’ünün Ölen Varlığın Dünyadaki Yaşam Süresinin Bitmesine Bağlı Anlatım, %14’ünün Yaşam Süresinin Sonlanması ve Bitişi Çocuğun Yaşantısından Somut Örneklerle Anlatma ve %14’ünün Yaşlılık ve Sağlıklı Yaşam Koşullarının Azalmasına Bağlı Anlatım temalarına çoğunlukla vurgu yaptıkları incelenmiştir. Ateist katılımcıların ise %35’inin Doğadaki Yaşam Döngüsünün Gereği ve Ölümün Kaçınılmaz Olduğu Şeklinde Anlatım ve %31’inin Hastalık veya Kaza Durumlarının Ölümüne Sebep Olması Şeklinde Anlatım temalarına çoğunlukla vurgu yaptıkları incelenmiştir. Ateist katılımcıların çocuklarına ölümle ilgili açıklamalarının içinde “biz iyiyiz, biz sağlıklıyız” mesajını ilettikleri görülmüştür.

İnançlı yetişkinlerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimde çocukları 4-8 yaşları arasında iken “Ölen insanlar nereye giderler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda 7 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 54’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 55’de belirtilmiştir.

Şekil 54: İnançlı yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye gider?” sorusuna yönelik açıklamaları

Şekil 55: İnançlı yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye gider?” sorusuna yönelik açıklamalarının yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde sekizinci soru doğrultusunda yedi tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma, Cennete veya Cehenneme Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma, Allah’ın Yanına Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma, Açıklamanın Zorluğu, Toprağa Gömülme Olayını Açıklamanın Çocukta Olumsuz Etkisi Olabileceği Düşüncesi, Ölen Yakınının Mezarını Görmesi ve Ölen Kişilerin Dinlenme Yeri Olarak Kabirleri ve Mezarlıkları Anlatma” dır. Katılımcılar tarafından “Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma” temasında ölen insanların cennete gideceğinin, orada güzelliklerle karşılaşılacağı (parklar, bahçeler, çikolatadan ırmaklar, Legolardan evler), sevdikleriyle orada buluşulacağı ve istediği her şeyin gerçekleşeceğinin belirtildiği, “Cennete veya Cehenneme Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma” temasında dünyada iken iyilikler yapıldığında Allah’ın mutlu olduğu ve sürpriz olarak cennete gitmenin, orada her istediğinin yerine getirildiği ama kötülükler yapıldığında

Allah'ın mutsuz olduğu ve küçük bir ceza olarak cehenneme gitmenin belirtildiği, “Allah'ın Yanına Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma” temasında ölen insanların Allah'ın yanına gittiğinin, orada buluşulup ve hep birlikte yaşanılacağıının belirtildiği, “Açıklamanın Zorluğu” temasında çocuklarla ölüm hakkında konuşurken açıklanması en zor kısım olmasının belirtildiği, “Toprağa Gömölme Olayını Açıklamanın Çocukta Olumsuz Etkisi Olabileceği Düşüncesi” temasında yakını ölen bir çocuğın ölen insanların toprağa gömüldüğünü öğrendikten sonra ismindeki Toprak kelimesinden bile hoşlanmamasından dolayı gömölme olayından çocuklar olumsuz etkilenebilir düşüncesinin belirtildiği, “Ölen Yakının Mezarını Görmesi” temasında çocukların yakınlarının mezarını görmesinden dolayı etkilenip etkileneceği konusunda doğru olan nedir sorusunun belirtildiği ve “Ölen Kişilerin Dinlenme Yeri Olarak Kabirleri ve Mezarlıkları Anlatma” temasında ise ölen insanların kabirlerde dinlendiklerinin ve kavuşmak için beklediklerinin belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla cennete giderler şeklinde anlatım yaptıkları ve cennet kavramını somutlaştırdıkları sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“İşte en zor kısım bu.”* (Açıklamanın Zorluğu Teması).

Katılımcı 10. *“Bu zor bir soru yani...”* (Açıklamanın Zorluğu Teması).

Katılımcı 1. *“Çocuk direkt “şu an nereye gitti dediği zaman” işte gömölme olayında çocuk belki travma yaşar mı yaşamıyor mu? o çocuğın duygusal olması, algısı tabi bunları anlatabilmek, o çok nasıl olur açıkçası ben de bilmiyorum. İşte “gömölme olayının” çocuklarla çok paylaşılmaması gerektiğinden bahsediyor uzmanlar “toprak, gömölme” gibi -hani az önce de bahsettiğim öğrencimdeki gibi- Ya işte bu süreçte aslında söylenecek en zor şey bu. Ben de onda açıkçası şunu mu? nasıl söylemek gerekiyor? işte cennete gitti demek mi doğru olur, işte toprağa gömüldü falan demek mi ama çocuğın bunu çok kabul edemeyeceğini söylüyor uzmanlar. Mesela az önce bahsettiğim öğrencimin kendi ismindeki Toprak kelimesini bile dillendirmek istemiyor yani kendi isminin bile çağırılmasından bile hoşlanmıyor toprak olduğu için. Çünkü babanı işte bu toprağa gömdük diye, mezarına götürdüklerinde böyle bir olaya şahit olmuş. İşte o durumu yaşadıktan sonra açıkçası ben de işte daha öncesinde olsaydı evet toprağa gömüldü falan gibi ifade kullanırdım ama bu olayı yaşadıktan sonra toprağa gömüldü olayını söylemeyi tercih etmem. Bunun yerine belki geçici bir yere konuldu gibi söylenebilir mi toprak ifadesini kullanmadan biz onu şimdi ebedi bir yere koyduk şeklinde*

belki biraz daha büyüdüğü zaman toprağa gömüldü olayı ile karşılaşabilir. Mesela bir kuşu, bir balığı öldüğü zaman alıp onu toprağa koyduğumuz zaman onu kabullenmesi belki daha mı kolay olur, açıkçası onu çok fazla yaşamadım şeylerimde bilemiyorum. Hangisi daha iyi yaklaşmak... öğrencimde bunu yaşadığım için benim de aklımda bu ikilem oluşturdu. Daha öncesinde ise direkt toprağa gömüyoruz derdim ama şimdi çocuk acaba bir travma yaratır mı yaratmaz mı o konu beni de biraz endişelendiriyor açıkçası, çok net şudur diyemiyorum.” (Toprağa Gömülme Olayını Açıklamanın Çocukta Olumsuz Etkisi Olabileceği Düşüncesi Teması).

Katılımcı 1. “Nasıl demek gerekiyor veya işte toprağa girdi mesela biz kızımda ölümü anlatırken çok fazla şey yaşamadık. Geçen yıl babaannesini kaybettik. Belki ne kadar doğruydı bilmiyorum ama babası ile beraber mezara kadar babası götürmüş onu. Ben o arada yoğunum ilgilenememiştım. Mezarını göstermiş babaannen işte burada yatıyor falan gibi. Kızım da hani “neden burada yatıyor, neden öldü?” olayına hiç gitmedi, sormadı. Bilmiyorum kaçındığı için mi? yani çok kabul etmekte zorlandı gibi de gelmedi. Büyük bir travma da yaşamadı. Hani bilemiyorum doğru mu yaptık? orası yanlış mıydı? o konuyu açıkçası ben de çok bilemiyorum. Ama böyle bir şeye şahit oldu.” (Ölen Yakının Mezarını Görmesi Teması).

Katılımcı 4. “Evet çocukların en çok sorduğu ve merak ettiği sorulardan birisi. E tabi ki ben İnançlı bir insan olduğum ve çocuğumu rahatlatmak için şöyle söylüyorum: Ölen insanların cennete gideceğini, orada sonsuz nimetlerle, güzelliklerle beraber olacağını söylerim ama çok hani ayrıntıya girmeden zaten; dediğim gibi çocuklara hani kısa ve net yanıtlar verdiğinizde onlar çok da sorgulamıyorlar aslında.” (Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma Teması).

Katılımcı 6. “...orada güzel bir yerde bizi bekliyorlar böyle bahçe gibi düşün, yazlık gibi düşün ya da sevdiği bir piknik alanı gibi o tür güzel bir şey gibi... Hani Kuran’daki cennet tabirleri var ya, insanları şey yapmak için Rabbimiz diyor ya: altlarından ırmaklar akan, cennetler diye yani Allah bize somutlaştırıyorsa ben de ona somutlaştırırım. Güzel bir bahçede, parkta falan ama biz de işte aynı şekilde o yaşa gelince gideceğiz ya da o vakit dolunca gideceğiz gibi anlatırdım bekleme kısmındaki yeri de böyle olumlu, sevdiği bir park üzerinden bir resim yapmaya çalışırdım zihninde.” (Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma Teması).

Katılımcı 8. “Yani ölen insanlar, bizim çevremizde genelde iyi insanlar ölüyor, biz iyiyiz, onlar da iyi, seviyorsan iyi insanı sevmişsindir, iyi insanlar hepsi çok güzel bir yere “cennet” adındaki bir yere giderler, dünyadan daha güzel, her istediğinin verildiği, gençleştiği, hani o dinimizin tarif ettiği cenneti tarif ederim. Kabirden bahsetmem, o zaten bilinen bir şey, çocuk da biliyor, insanların mezarlığa gönderildiğini. Muhtemelen onun kastettiği de işte yani o hissediyorsa, biliyorsa nerededir diye düşünüyor. Ölen nerededir diye soruyorsa, tamamen ruhu yoktur diye demiyordur yani mutlaka öyle bir duygusu vardır. Cennetin güzelliklerinden bahsederek, oraya gitti derim yani. Cehenneme gitmek tabirini de muhtemelen çok uzun süre kullanmam, bahsetmem. Çünkü sevap ve günahı henüz bilmeyen bir çocuk için, günden bahsetmek, cehennemden bahsetmenin çok anlamı olmayacağını düşünüyorum.” (Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma Teması).

Katılımcı 9. “Daha yeni yeni nereye gittiğini sormaya başladı işte ölenlerin, nerde olduğunu. Sadece daha yeni cennet kavramından başladım yani anlatmaya, cennetten bahsetmeye başladım. Oğlum bunu sordu bana bu sene. Ben cennete gittiğini söyledim, cehennemden bahsetmedim sadece cennetten bahsediyorum şu anda. Cennetin çok güzel bir yer olduğunu, oraya gittiğini, orada bizi beklediğini yakınlarımızın mesela - anneannesi ve babaannesi de vefat etti, dedesi de- bizi orada beklediklerini, orada buluşacağımızı, orada çikolatadan ırmakların olduğunu, oğlum legoları çok seviyor; legodan evlerin olduğunu, çok legoların olduğunu, oranın güzel bir yer olduğunu ve orada olacağımızı, oraya gideceğimizi, ölenlerinde orada bizi beklediğini söylüyorum, cennetten bahsediyorum.” (Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma Teması).

Katılımcı 3. “Şimdi biz orada şöyle anlatmıştık: Cehennem ve Cennet olayını anlattık ama hani böyle katı veya kötü anlamda değil. Şimdi dünyaya gelen bir bebek var ve bu bebek büyüyor, konuşuyor, yürüyor vesaire gibi yani biz bu çocuğun ihtiyaçlarını karşılıyoruz. Şimdi bizi mutlu ettiği sürece bir bebek, bir çocuk, biz onun isteklerini yerine getiriyoruz ama kızdırdığı vakit bizden bir şey istese bile kabul etmiyoruz. İşte biz dünyada Allah’ın emirlerini, Peygamber efendimizin sünnetini yerine getirirsek; nasıl bir çocuk anne babasını mutlu ediyorsa, biz de Allah’ı mutlu ederiz ve bundan dolayı da Allah bizi orda bir sürprizle karşılayacak, bu sürprizin ismi de cennettir. Neler var cennette? niye cennete gidiyoruz? cennet nedir? diye soruyor: cennet nasıl ki sen burada

anne babanla huzurlu mutlu bir yaşam sürüyorsan aynı şekilde cennet diye bir mekan var ve bu mekanda yine biz aynı şekilde annen, sen, ben oturup orada bu sefer sen bizden değil Allah'tan isteyeceksin. Neden peki? Çünkü sen bizi üzmedin, sevdiklerini üzmedin, kötülük etmedin, kimseye karşı gelmedin, insanlara hep iyi davrandığın için Allah'ı mutlu ettin ve orada ne istersen "çikolata mı, dondurma mı, oyuncaklar mı istiyorsun, ne istersen" Allah yerine getiriyor. Çünkü onu mutlu ettiğimiz için, aynı şu anda nasıl bizi anne baba olarak mutlu ediyorsan ve isteklerini yerine getiriyorsak o da aynı şekilde. Peki üzdüysek; eğer Allah'ı üzdüysek ne olacak? o zaman da diyoruz ki nasıl biz sana anne baba olarak ufak bir ceza verip; buna karşı bir şey yapıyorsak, Allah da bize bak sen benim dediklerimi yapmadın, insanlara kötülük ettin, arkadaşlarını sevmedin, onlara vurdun, onları dövdün, kırdın ben de sana ufak bir ceza vereceğim bu cezanın yeri de cehennem dedik, bu şekilde anlattık." (Cennete veya Cehenneme Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma Teması).

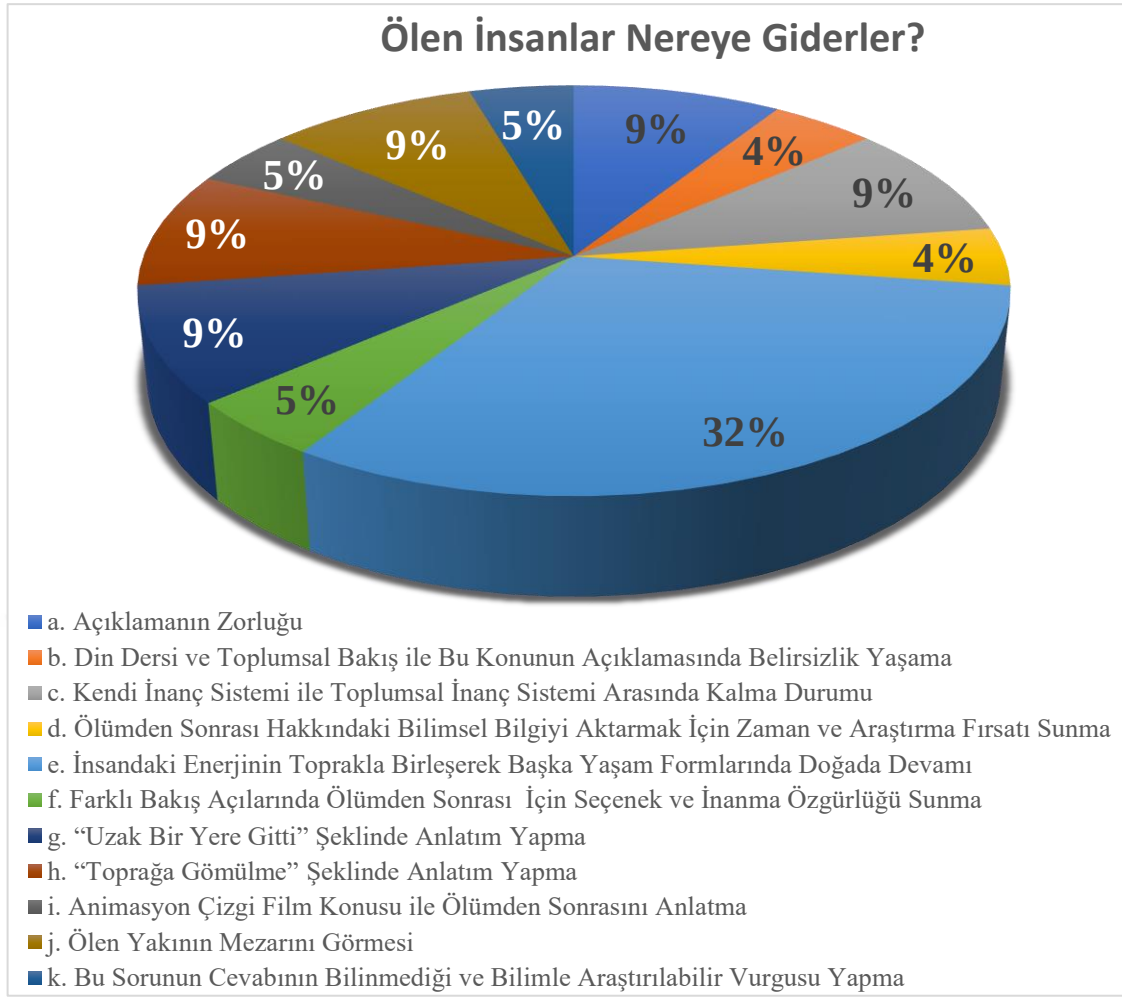
Katılımcı 5. *"Bu soruyu sorduklarında ben kesinlikle Allah'ın yanına giderler diye cevap veriyorum. Çünkü bizi yaratan Allah'tır diye anlatıp, en sonunda ona gideceğiz, hep beraber de orada buluşacağız, kesinlikle birbirimizi bırakmayacağız, hep beraber yaşayacağız diye anlatıyorum ve giden insanların da onun yanında yer aldığını söylüyorum." (Allah'ın Yanına Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma Teması).*

Katılımcı 11. *"Ölen insanlar, diğer ölen bütün insanlarla beraber, bekletilen ama bizim görmediğimiz, bizim duymadığımız; nasıl Allah inancını verirken, Allah'ı somutlaştırıp, gösteremiyorsak, baktığımız her şeyde onu görüyoruz ya da işte duyumsuyoruz ya da hissediyoruz diyorsak, ölüm anında da bizim görmediğimiz, bir alemi anlatabilirim belki- hani bu alemi anlamasını çok beklemiyorum- ama bir yerdeler ve bizim görmediğimiz bir yerdeler ve hep birlikteler, biz de o süre dolduktan sonra onlarla gene bir arada olacağız ama biz göremeyeceğiz. Eğer somutlaştırmak gerekiyorsa; oraya kabirler ve mezarlar girebilir, onların cesetlerinin en güzel dinlenebileceği yerin orası olduğunu anlatılabilir ancak o şekilde anlatabiliriz diye düşünüyorum." (Ölen Kişilerin Dinlenme Yeri Olarak Kabirleri ve Mezarlıkları Anlatma Teması).*

Ateist yetişkinlerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimde çocukları 4-8 yaşları arasında iken “Ölen insanlar nereye giderler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda 11 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 56’da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 57’de belirtilmiştir.

Şekil 56: Ateist yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye gider?” sorusuna yönelik açıklamaları

Şekil 57: Ateist yetişkinlerin çocuklarının 4-8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye gider?” sorusuna yönelik açıklamalarının yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde sekizinci soru doğrultusunda on bir tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı, Kendi İnanç Sistemi ile Toplumsal İnanç Sistemi Arasında Kalma Durumu, Açıklamanın Zorluğu, “Uzak Bir Yere Gitti” Şeklinde Anlatım Yapma, “Toprağa Gömülme” Şeklinde Anlatım Yapma, Ölen Yakının Mezarını Görmesi, Farklı Bakış Açılarında Ölümden Sonrası İçin Fikirlerle Seçenek ve İnanma Özgürlüğü Sunma, Animasyon Çizgi Film Konusu ile Ölümden Sonrasını Anlatma, Bu Sorunun Cevabının Bilinmediği ama Bilimle Araştırılabilir Vurgusu Yapma, Türkiye’deki Din Dersi ve Toplumsal Bakış ile Bu Konunun Açıklamasında Belirsizlik Yaşama ve Ölümden Sonrası Hakkındaki Bilimsel Bilgiyi Aktarmak İçin Çocuğa Zaman ve Araştırma Fırsatı Sunma” dır. Katılımcılar tarafından “İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam

Formlarında Doğada Devamı” temasında ölen kişilerin moleküllerinin toprakla doğaya karışarak, canlıların büyümesine, gelişmesine fayda sağlamaya devam etmesinin belirtildiği, “Kendi İnanç Sistemi ile Toplumsal İnanç Sistemi Arasında Kalma Durumu” temasında çocuğa “ölümden sonra bitiş, yok oluş var” demek onu korkutacağı için istemeden de olsa cennet konusuna değinileceğinin belirtildiği ve toplumsal inanç sisteminden dolayı Türkiye’de insanlara “ölünce toprak olacaksın, böcek olacaksın” demenin mümkün olmadığının belirtildiği, “Açıklamanın Zorluğu” temasında ölümle ilgili en zor soru olmasının belirtildiği, “Uzak Bir Yere Gitti” Şeklinde Anlatım Yapma temasında ölen kişinin artık görülemeyecek kadar uzak bir yere gittiğinin belirtildiği, “Toprağa Gömülme” Şeklinde Anlatım Yapma temasında ölen kişinin toprağın altına girdiğinin belirtildiği ve ölmüş vücudun çürüyüp, zarar vermemesi için toprağa gömüldüğünün belirtildiği, “Ölen Yakının Mezarını Görmesi” temasında çocuğun ölen kişiyi merak etmesi durumunda onun toprakta olduğunun ve mezarına götürülerek orada olduğunun belirtildiği, “Farklı Bakış Açılarında Ölümden Sonrası İçin Fikirlerle Seçenek ve İnanma Özgürlüğü Sunma” temasında çocuğa farklı toplumlardan, farklı inançlardan ve dinlerden örnekler sunulurken; ölüm ve ölümden sonrasının bilinmediğinin ama farklı fikirlerle seçeneklerin olduğunun ve istediğine inanabileceğinin belirtildiği, “Animasyon Çizgi Film Konusu ile Ölümden Sonrasını Anlatma” temasında konusu ölümle ilgili olan animasyon çizgi filmin çocukla birlikte izlenerek, ölümden sonrası için film üzerinden açıklama yapıldığının belirtildiği, “Bu Sorunun Cevabının Bilinmediği ama Bilimle Araştırılabilir Vurgusu Yapma” temasında sorgulanan bu problemin cevabının araştırılabileceği, bilimle bulunabileceğinin belirtildiği, “Türkiye’deki Din Dersi ve Toplumsal Bakış ile Bu Konunun Açıklamasında Belirsizlik Yaşama” temasında katılımcının çocuğunun din dersi almasına ve duaları öğrenmesi hakkında yorum yapamadığını ama sorgulamaya, eleştirmeye başladığı anda kendi düşünce tarzı ile çocuğuna destek olacağını belirttiği ve “Ölümden Sonrası Hakkındaki Bilimsel Bilgiyi Aktarmak İçin Çocuğa Zaman ve Araştırma Fırsatı Sunma” temasında ise çocuğun gelişimsel olarak ergin bir yaşa ulaşınca kadar ölümden sonrası ile ilgili bilimsel bilgiyi araştırıp, okumasına olanak sağlanmasının ve zaman tanınmasının belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla “İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı” temasına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her bir temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“İşte o konu biraz karışık yani...”* (Açıklamanın Zorluğu Teması).

Katılımcı 5. “İşte bu çok zor bir soru.” (Açıklamanın Zorluğu Teması).

Katılımcı 1. “...kökten kabullenme var toplumsal bir süreç, onu sadece oradan sıyırıp çıkaramıyorsunuz. Bence ne yazık ki din kültürü dersleri var ve ne yazık ki din kültürü seçmeli bir ders değil, çocukların hayatlarına yansıyor. Benim kızım şu an sınava girecek din kültürü dersinden sorularla cevaplarla alacağı puanlarla girecek o yüzden çok bu tarz şeylere açıklama yapamadım ben onlara. Çünkü bunları bilmesi ve düşünmesi için zaman var “dua etmediğimi, işte Tanrı’dan bahsetmediğimi” bilir dikkatini çekmiştir. Ama onun dışında ben ona herhangi bir düşünebileceği, yönlendirilebileceği, kendi kararlarını alabileceği zamana gelene kadar herhangi bir yorum yapmadım. Çünkü o duaları ezberlemesi gerekiyor, uygulamaları bilmesi gerekiyor. Sonrasında eleştirmeye başladığı zaman zehir zemberek şeylerle ben yanında olacağım zaten. Ama ne yazık ki şu anda bu konuda fazla yorum yapamıyorum.” (Türkiye’deki Din Dersi ve Toplumsal Bakış ile Bu Konunun Açıklamasında Belirsizlik Yaşama Teması).

Katılımcı 1. “Tamam iki farklı ayırım var: standart olarak cennet kelimesi malum, ağızlarda her daim, yani çocuk işte ölenler cennete gider, bundan sonra orada olur, orada herkes buluşur vesaire bir söylem olmak zorunda ya da az önce bahsettim bence nettir detaylandırılmayacak net bir şekilde izah ediyor kendisini nokta, yani bitiş, son yani. O çocuğa direkt a! ben öldüm, bitti, son ya da başka bir şey yok demek; onu daha çok strese, hüzne, probleme koyar yani. Onun dışında çocuk sorsa evet bundan sonra ne olacak? ne yazık ki ve ne yazık ki o standart cennet mevzusu konuşulacak yani. Evet ılımlı anlatımsa ılımlı anlatım bana göre.” (Kendi İnanç Sistemi ile Toplumsal İnanç Sistemi Arasında Kalma Durumu Teması).

Katılımcı 2. “...işte annesi babasını kaybeden bir bireye mesela yani 70-80 yaşındaki bir adama işte annen yeniden böcek olacak, toprak olacak demek yani Türkiye toplumunda çok mümkün şeyler değil. İşte onun acısını paylaşıyoruz, sevgimizi paylaşıyoruz, onun ne hissettiğini anlamaya çalışıyoruz sadece düşündüğümüz zaman. Bugün mesela bir virüsün mutasyonundan bahsediyoruz ama Türkiye’de kimse evrime inanmıyor yani ama işte herkes mutasyona inanıyor, çok değişik bir şey. İşte virüs mutasyon geçirmiş, İngiltere’de yayılmış diyorsunuz ama evrime inanmıyorsunuz. Yani inanmıyorsunuz derken aslında ispatlanmış bir şeyi kabul etmiyor, yani birçok çevre. Burada da ayrı bir çelişki var, yani bu inananlar içinde çelişki var, belki şey içinde. Çünkü dünyanın sırlarının çözülmesi için daha çok bilimsel araştırmaya ihtiyaç var, yani

3 boyutlu kısmın, uzayın derinliklerinin çözülmesinin ihtiyacı var yani baktığınız zaman çok ciddi araştırmalara ihtiyacı var, bugün hala bir yere seyahat edemiyoruz mesela bugün bir Mars'a gitmeniz 10-11 sene sürüyor düşündüğünüzde zaman, bunların kısılması ile birlikte, işte uzay otobanları falan ortaya çıktı. Bunlarla birlikte bence bunlar çözülecek ama insanın inanmak gibi bir ihtiyacı var yani düşündüğünüz zaman çünkü aklıyla çözemediği şeylere eğer inanmazsa insan sorgulamakla belki akıl hastası haline gelebilir o nedenle çoğu insan kolay yolu tercih ediyor, birçok bilim insanı ise doğru bildiğimiz hiçbir şeye inanmamayı tercih ediyor ve bütün bu gelişmeler işte şu anda sesimi kaydettiğiniz tüm cihazlar bile o bilim insanlarının bu asla olmaz denilen şeylere inanmaması ile ortaya çıkan şeyler.” (Kendi İnanç Sistemi ile Toplumsal İnanç Sistemi Arasında Kalma Durumu Teması).

Katılımcı 2. “Nereye giderler, işte nereden geldilerse oraya giderler. Bugün yaklaşık üç yüz bin yıldır doğal bir denge var insanlar dönüyorlar, geliyorlar, geri gidiyorlar. İşte dünyanın 5-6 milyar yıllık tarihini düşündüğün zaman, 2.5 milyar yıldır insanlar var ve hepsi şu anda bizim bastığımız, ektiğimiz, kokladığımız, bina yaptığımız, orman yaptığımız şeylerin üzerinde varlar yani. İnsanlar bir yere gitmiyor, bedenler bir yere gitmiyor ve bana göre ruhlarda bir yere gitmiyor. Çocuğa nasıl yanıtlarsınız diye sormuştunuz; yani şimdi şöyle bakın, şimdi büyüklerle, çocuklara verilecek yanıtlar birbirinden farklı tabi ki ama ben şeyden yanayım; bir insan bazı soruların cevabını bir yetişkin olarak, vermesi ayrı bir şey, çocuk olarak vermesi ayrı bir şey ve bu yüzden biraz süre lazım. Çünkü şöyle: yani insan 30 yaşına kadar beyin hücreleri büyüyor yani düşündüğünüz zaman ve her gün mantığımız gelişiyor. Mantığınız geliştikçe şeyi fark edersiniz: matematik problemlerini daha iyi çözdüğünüzü, bir şeyi daha iyi aklınızda tuttuğunuzu ha 30 yaşından sonra da ölmeye başlıyor bu beyin hücreleri, sonuç olarak aşağı doğru ivmeleniyorsunuz. Çocuğun da gelişiminde ya en azından ergin olabileceği seviyeye kadar bu tarz soruların cevabı için hani çocuğun seçme hakkı ile birlikte okumasını yönlendirmek lazım. Bilimsel olarak; bir şeyleri görmesi, alt yapısını alması lazım.” (Ölümden Sonrası Hakkındaki Bilimsel Bilgiyi Aktarmak İçin Çocuğa Zaman ve Araştırma Fırsatı Sunma Teması).

Katılımcı 3. “Ölen insanlar, doğamıza dönerler; doğamıza katkı sağlamak için, toprakla birleşirler. Çünkü onlar yine aslında doğamızda olurlar, tamamen yok olmayız

ama uyurken doğayla birlikte uyumuş oluruz.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Var Olmaya Devam Etmesi Teması).

Katılımcı 6. “...ama şöyle de bir şey de vardır diye de anlatırım hani enerji diye bir şey var. Yani neticede bitmiyor yani, enerji hiçbir zaman bitmez, yani biz öldükten sonra da belki de bir toprağa girdikten sonra başka bir canlının yaşamasına da vesile oluyoruz neticede en nihayetinde biyolojik olarak en azından. Buradan yola çıkarak bir anlatım yaparım kendisine, hani ben öldüğüm zaman bile en azından benim başımda duran ağacın içine can olmuş oluyorum diye bir anlatım yaparım mesela, o şekil söyleyebilirim. Topraktan sonra da belki de bir bitkiye can oluruz, başka bir hayvanın beslenmesine vesile oluruz diye anlatabilirim, o şekil anlatırım.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Var Olmaya Devam Etmesi Teması).

Katılımcı 8. “Tekrar doğaya karışıklarını söylerim onlara. Biz sizinle beraber mesela yaprakları topluyoruz, ne yapıyoruz? ağacın dibine koyuyoruz ve ağaçlara da gübre oluyor ve ağaçlar bize meyve veriyorlar, meyveleri tekrar biz yiyoruz, tekrar doğaya geri dönüyor, biz dedim onu işiyoruz, sıçıyoruz ve tekrar doğaya dedim geri dönüyor bunlar. Doğan insanlarda öldüğü zaman tekrar doğaya geri dönüyorlar böyle aynı insanlar da dedim: insanlarda çoğalıyor, insanların yani annelerin babaların meyveleri dedim çocukları oluyor, çocuklarını yetiştiriyorlar annelerin babaların görevleri bittikten sonra ölüyorlar ve tekrar doğaya geri karışıyorlar, sen çocuklarınla devam ediyorsun bu sefer.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Var Olmaya Devam Etmesi Teması).

Katılımcı 10. “Toprağa diyorum. Toprağa gidiyorlar ve toprakta yaşamaya; toprakta çiçek, bitki olarak yaşamaya devam ediyorlar diye anlatıyorum ben. Mesela işte köpeği öldü ya da dedesi...mezarlığa gittiğimiz de oldu, dedim bak bu çiçek işte aslında deden burada yattığı için bu çiçek burada çıktı, doğadaki bütün çiçekler; insanlar ya da hayvanlar toprağa karışıkları için daha çok olurlar, daha da çoğalırlar şeklinde anlattım ben.” (İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Var Olmaya Devam Etmesi Teması).

Katılımcı 4. “Ya orada dedik ki; herkes farklı şeylere inanıyor, öldükten sonrası ile ilgili kimsenin hiçbir deneyimi yok açık açık söylediğimizde buydu hani. Öldükten sonra ne olduğunu bilmiyoruz, herkes farklı şeylere inanıyor; kimisi Hindistan’da dedik mesela

öldükten sonra başka bir bedende yeniden dünyaya geldiklerine inanıyorlar; bazıları cennet veya cehennem diye iyiye cennete, kötüye cehenneme gideceğine inanıyor; kimisi hiçbir şeye inanmıyor, sadece toprak olup, tamamen doğaya karışacak ve kendinden geriye bir şey kalmayacağına inanıyor. Farklı alternatifleri sunduk hani o arada işte izledikleri çizgi filmlerden, ya okudukları kitaplardan örnekler verdik. Ölümün ne olduğunu? bilmiyoruz, ölümden sonra ne olduğunu? da bilmiyoruz ama bir sürü alternatif var. Sen kendini nasıl mutlu hissedeceksen ona inan benim açık açık dediğim o idi. Ölümden sonra nasıl olmasını istiyorsan, ona inan.” (Farklı Bakış Açılarında Ölümünden Sonrası İçin Fikirlerle Seçenek ve İnanma Özgürlüğü Sunma Teması).

Katılımcı 5. *“Nereye giderler? Yani kuzeninin babasını sorduğunda çok uzağa gittiğini söylemiştim hani çok uzak, artık göremeyeceğimiz bir yere gittiğini söylemiştim. Yani öyle uyudu falan demedik tabi, bir daha uyanmayacak falan demedik. Onların farkında çünkü artık hani. Ama artık onu göremeyeceğimiz bir yere gittiğini söylemiştik.”* (“Uzak Bir Yere Gitti” Şeklinde Anlatım Yapma Teması).

Katılımcı 6. *“Aynı şekilde söylerim yani ölen insanlar; toprağa gömülür hani bizim adetlerimize göre böyledir derim. İnsanoğlu da eğer toprağa gömülmediği müddetçe, çürür, kokar ve netice etrafa bu sefer zarar vermeye başlar bu nedenle toprağa gömülür, toprağa gömülmesi neticesinde de başka bir canlının yaşamasına vesile olur diye anlatırım.”* (“Toprağa Gömülme” Şeklinde Anlatım Yapma Teması).

Katılımcı 12. *“Toprağın altına, toprağa girer, toprağa gömerler insanlar onu bizde derdim.”* (“Toprağa Gömülme” Şeklinde Anlatım Yapma Teması).

Katılımcı 7. *“...ilk başta göremeyeceğin çok uzak bir yere gitmek gibi anlatmıştım hani yani böyle bir şey. Bizim bilemediğimiz başka bir boyuta yani göremeyeceğimiz, ulaşamayacağımız... Açıkçası ben Coco isimli bir film vardı, onu izlettim. Orada böyle güzel bir şekilde anlatıyor: işte çocuk gidiyor, tekrar geliyor falan. O Coco filmini, orada çok anladı ve bunu çok kabul etti. Çünkü yakın zamanda çocuğumun da... Eşimin ailesi tarafından işte görüştüğümüz insanlar ölmüştü, eniştemiz vefat etti ve o çocuğunda babası idi oğlumun yaşlarında birlikte konuşurken anlamlandıramamışlardı. Eee ben film izlettim yani biraz daha rahat anlayabilsin diye. Orada da bir başka boyut meselesi vardı hani o bana hoş gelmişti. Filmin üzerinden anlattım kısacası, farklı boyutlar arası gidiyormuşsun gibi yani aslında hiçbir yere gitmiyor ama sadece göremiyorsun gibiydi*

zaten filmin konusu da. O şekilde bir şey anlatmıştım.” (Animasyon Çizgi Film Konusu ile Ölümden Sonrasını Anlatma Teması).

Katılımcı 9. *“Oğlum sormuştu bana yani 4 yaşındaydı. Eşimin babaannesini kaybetmiştik, nereye gitti dedi bu? dedik artık yok, tamam da nereye gitti? anladım orayı yok artık biliyorum orayı. Çünkü artık gelmiyor, bana bir şey almıyor, para vermiyor, zaten oradan çok muzdaripti, iyi bir paradan olmuştu. Toprağa gitti dedik hatta daha sonra işte 7 yaşındaydı, bir ölüm yıldönümünde mezara onu da götürdük, dedik ki burada.” (Ölen Yakının Mezarını Görme Teması).*

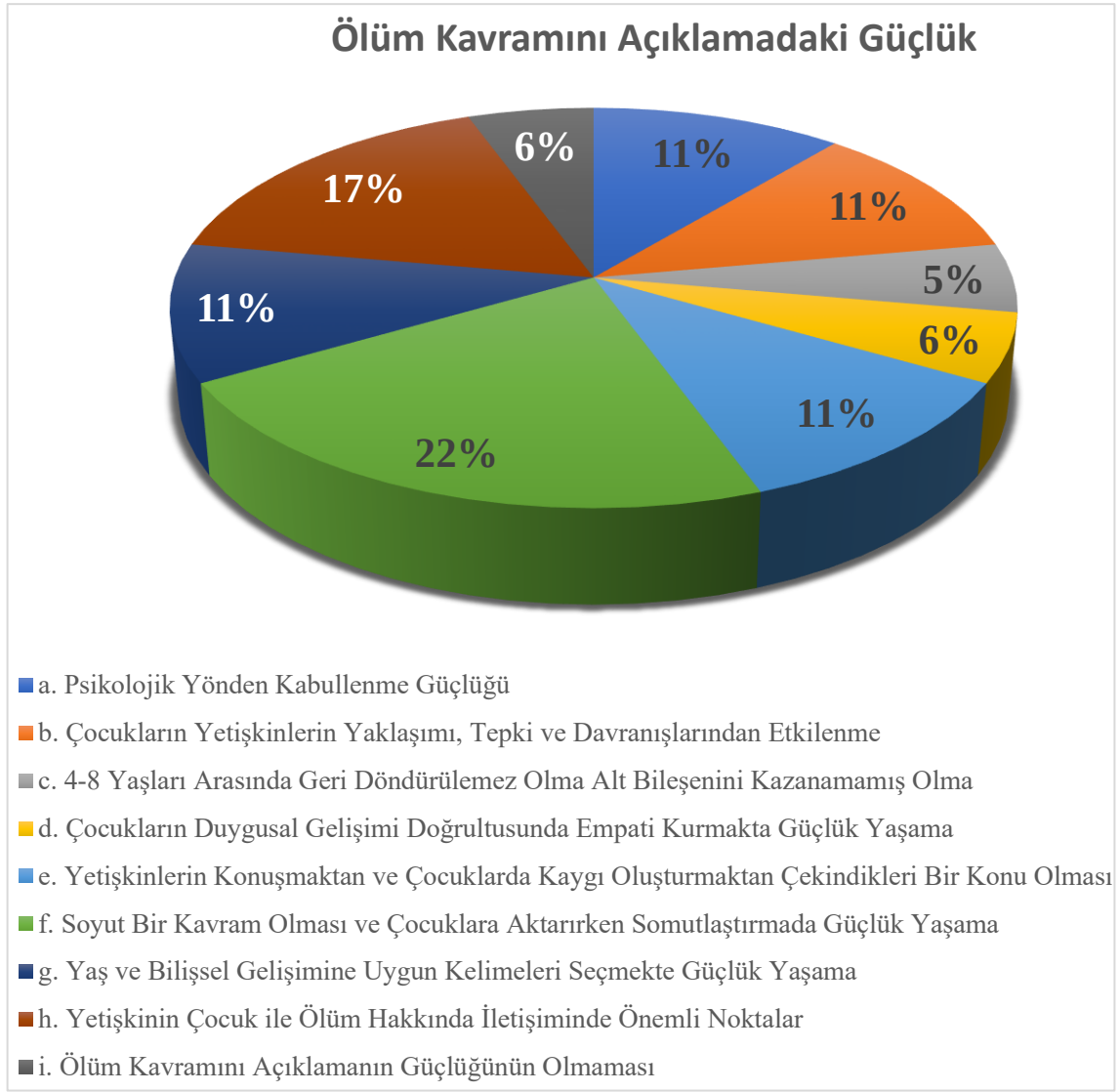
Katılımcı 11. *“Bunu babacığım kimse bilmiyor. O yüzden ben de bilmiyorum. O bir soru işareti ama sen yarın bir gün eğer bilim insanı olursan belki sen çözebilirsin deyip buradan bile bilime onu subliminal mesaj vermeye çalışırım ona.” (Bu Sorunun Cevabının Bilinmediği ama Bilimle Araştırılabilir Vurgusu Teması).*

Katılımcıların çocukları 4-8 yaşları arasında iken “Ölen insanlar nereye giderler?” şeklindeki sorusuna yönelik açıklamaları doğrultusunda, inançlı katılımcıların %47’sinin Cennete Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma, %12’sinin Cennete veya Cehenneme Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma ve Somutlaştırma ve %12’sinin Allah’ın Yanına Gitmek Şeklinde Anlatım Yapma temalarına çoğunlukla vurgu yaptıkları incelenmiştir. İnançlı katılımcıların genel olarak bu soruya dini öğeler üzerinden cevaplar verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ateist katılımcıların ise %32’sinin İnsandaki Enerjinin Toprakla Birleşerek Başka Yaşam Formlarında Doğada Devamı temasına çoğunlukla vurgu yaptıkları incelenmiştir. Ateist katılımcıların diğer temaları incelendiğinde birbirinden bağımsız yönde geliştiği ve ortak noktalarda çok buluşulmadığı görülmüştür.

İnançlı yetişkinlerin 4-8 yaşlarında iken çocuklarına ölüm kavramını anlatmanın güçlüğüne dair görüşleri doğrultusunda 9 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 58’de sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 59’da belirtilmiştir.

Şekil 58: İnançlı yetişkinlerin 4-8 yaşları arasındaki çocuklara ölüm kavramını açıklamada yaşadıkları güçlükler

Şekil 59: İnançlı yetişkinlerin 4-8 yaşları arasındaki çocuklara ölüm kavramını açıklamada yaşadıkları güçlüklerinin yüzdelik dilimleri

İnançlı bireylerde dokuzuncu soru doğrultusunda dokuz tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama, Yetişkinin Çocuk ile Ölüm Hakkında İletişiminde Önemli Noktalar, Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü, Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme, Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olması, Ölüm Kavramını Açıklarken Yaş ve Bilişsel Gelişimine Uygun Kelimeleri Seçmekte Güçlük Yaşama, 4-8 Yaşları Arasında Ölüm Kavramının Geri Döndürülemez Olma Alt Bileşenini Kazanamamış Olma, Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama ve Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğü'nün Olmaması”dır.

Katılımcılar tarafından “Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama” temasında hem ölümün hem de ölümden sonrasında bahsedilecek dini kavramların da soyut olmasının inançlılar açısından daha zor olduğunun, o yaşlarda her şeyi somut olarak algılayabildikleri daha çok görselleştirmeye ihtiyaç duydukları için soyut kavramları kazanmakta güçlük yaşayabileceklerinin, o yaşlarda çocuğun düşünce yapısında soyut düşünme anlayışının henüz gelişmemesinden anlatmakta zorlanılacağına belirtildiği, “Yetişkinin Çocuk ile Ölüm Hakkında İletişiminde Önemli Noktalar” temasında günümüzde yetişkinlerin çocukları ölüm kavramından çok uzak tuttukları ya da çocukların zihinlerini kelimelerle doldurmaya çalıştıklarının görüldüğü ama yaşatılması gerektiği, mezar ziyaretleri ile aşinalıklarının artacağına belirtildiği, yakın ölümlünde çocuklara ölüm olayının mutlaka kesin bir dille, net şekilde açıklanmasının gerekli olduğu ve küçücük bebeğin dahi ebeveyn ölümünü hissettiğini ve yokluğundan dolayı hırçınlık, üzüntü yaşadığına şahit olmasının belirtildiği ve çocukların ölüm kavramını çizgi filmlerden ya da farklı yollardan yanlış şekilde öğrendikleri bu yüzden ölüm kavramının verilmesi ile çocuğun yanlış öğrenmesi engellenmiş olur ki bu durumda “ölüm kavramını anlatmak ve ölüm eğitimi seçenek değil, zorunluluktur” düşüncesinin belirtildiği, “Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü” temasında ölümün zor bir kavram olması, ölüm olayını yetişkinler bile zor atlatıp, kaldıramazken çocukların da kabullenmesinin kolay olmadığının belirtildiği ve çocukların çok yakınlarının ölümünü zihinlerinde oturtamadıkları, kabullenmek istememeleri olduğunun belirtildiği, “Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme” temasında yetişkinlerin ölüm olayına bakış açıları ve ölümü kabullenmede yaşadığı güçlükten, çocukların da aynı şekilde etkilendiğinin belirtildiği ve yetişkinlerin ölüm olaylarına aşına olma durumlarının hem yetişkinin ölümle ilgili konuşmalarını hem de çocuğun sorularını etkilediğinin belirtildiği, “Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olması” temasında ölüm konusunun, yetişkinlerin dahi konuşmaktan çekindikleri acı verici bir durum olduğunun, ölümün anlatımı ile çocukta endişe, korku uyandırma kaygısının yaşandığının belirtildiği ve toplumdaki “korumacı yaklaşım” anlayışı ile çocukları üzmemekten, ölümden etkilenmelerinden endişe duyulduğunun belirtildiği, “Ölüm Kavramını Açıklarken Yaş ve Bilişsel Gelişimine Uygun Kelimeleri Seçmekte Güçlük Yaşama” temasında çocuğa ölümle ilgili kavramları aktarırken, onun zihninde nasıl şekilleneceğinin bilinmemesi, onun yaşına ve düşünce yapısına uygun kelimeleri

seçerken çok dikkatli olunması gerektiğinin belirtildiği, “4-8 Yaşları Arasında Ölüm Kavramının Geri Döndürülemez Olma Alt Bileşenini Kazanamamış Olma” temasında o yaşlarda çocukların ölümü gitmek şeklinde algıladıkları ve geri gelebileceğini düşündükleri için ölümü net olarak anlamalarının zor olduğu ve daha büyük yaşlarda anlamlandırabileceklerinin belirtildiği, “Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama” temasında yetişkinlerin ölüm kavramını verirken, çocuğun duygusuna, dünyasına katılamadığı, onun yaşına inemediği ve onun gibi düşünemediği zaman zorluk yaşandığının belirtildiği ve “Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğü Olmaması” temasında ise ölüm kavramının açıklanmasında değil çocuğu anlamakta ve onun diline inebilmekte güçlüğü olduğu ve bu konuda güçlük var ise her konunun açıklanmasında güçlük yaşanabildiğinin belirtildiği ve herhangi bir konu çocuğa açıklanabiliyorsa, ölümde aynı şekilde çocuğun dilinden açıklanabilir düşüncesinin belirtildiği görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla “Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama” ve “Yetişkinin Çocuk ile Ölüm Hakkında İletişiminde Önemli Noktalar” temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Ya güçlüğü sadece 4-8 yaş değil, biz bu kavramı her şekilde yaşıyoruz sonuçta güç bir kavram yani biz yetişkinler için de hiç kolay bir kavram değil. Hani bizler de bu travmatik dönemleri yaşadık, yaşıyoruz da. Bizler bile çok zor kabullenirken, şimdi 4-8 yaş arasının çok rahat kabullenmesini tabi ki beklemiyorum açıkçası. Bu çok böyle afaki bir şey, çok uç bir şey olur yani. Şimdi bu çok basit bir şey falan gibi değil, çok zor bir şey sonuçta bir insanı kaybediyorsunuz -dediğim gibi biz gerçekten inançlı olmasak-bunu kabullenmekte bizler bile çok güçlük çekiyoruz. Ben dediğim gibi depremde yaşadığım bu olaylar beni aylarca psikolojik anlamda bayağı bir şey yapmıştı, sıkıntılar yaşadım ki bunu çocuğun kabullenmesi tabi ki kolay bir şey değil. O yüzden hani güç olması bundan dolayı zaten ölüm zor bir kavram güç bir kavram, bizler bile bunları çok zor kaldırırken çocuğun kaldırması tabi ki kolay değil o anlamda güç diye düşünüyorum.”* (Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü Teması).

Katılımcı 11. *“Kabullenmeyişleri olabilir. Kabullenemezler çocuklar bunu. Bir çocuğa annesini bir daha asla göremeyeceğini anlatamazsınız. Nedenini sorgular, neden ben? der ya da neden annem? der. Onun yokluğunu hani doldurabilecek bir şey*

bulamayacağınız için ancak o zorluğu, ancak o şekilde anlatırsınız ve büyük bir insanın bile kabullenişinde zorlandığı bir gerçeği çocuğa anlatmak bu anlamda çok zor olur, yani bir daha hiç olmamasının nedenini çok net ifade edemezsiniz. Orada şeye bile girebilir yani aslında inanç noktasındaki kaymaları yaşıyoruz ya neden onu bizden aldı? Allah neden onu bizden aldı? ya da işte bu ben mi olmalıydım? gibi. Zor yani en zor kısmı kabullenilmeyecek oluşudur. Çünkü aklında bir yere oturtamaz onu, suçlayabilir, kendini suçlayabilir, etrafındaki yaşayan diğer insanları suçlayabilir. Hiç kimseyi suçlamadan, kendisini suçlamadan, bunun olabilirliğini kabul edecek zamana kadar; işte bu yaş grubunun çok bunu oturtabileceğini düşünmüyoruz ki büyük insanlarda bile biliyorsunuz çok uzun bir süreçten geçiyor ondan sonra ancak kabul edebiliyorlar. Sadece en güzel, en doğal olan ölümler için mesela işte babaanne, dedeler, yaşları artık gelmiştir, yaşayacakları ömür bitmiştir, bu biraz daha kabul edilebilir bir şeydir; buradan giderseniz ama daha henüz küçücük bir çocuğa annesi ya da babası ya da kardeşinin ölümünü çok net anlatamazsınız, kabul edemeyeceği için en zor kısmı budur diye düşünüyorum.” (Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü Teması).

Katılımcı 1. *“Size zor gelen bir şeyi çocuğa açıklaması da zor oluyor. Her konuda bu böyle. Diyelim ki kritik bir durum var bunda da öyle acaba nasıl başlasam, giriş yapsam nasıl anlatsam hani zaten beynimizde kendimizin de güçlendiğimiz konuda onlar da güçlük yaşıyor çünkü çocuklar yetişkinlerin aynası. Bizler hangi konuda güçlük yaşıyorsak çocuklarda o güçlüğü yaşıyor aslında. İfade anlamında da kabullenme anlamında da yani biz eğer bu konuyu gerçekten güç şey yaptıysak; bu ister istemez çocuğumuza da yansıyor. Davranışlarımız aslında bir nevi armut dibine düşüyor. Bu bizim olaya bakış açımız çocuğumuzu da etkiliyor, sadece ölüm değil her şeyde her konuda böyle. Hayata bakış açımız çocuğumuzu bir şekilde etkisi altına alıyor.” (Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme Teması).*

Katılımcı 8. *“Ölümle alakalı verilecek cevaplarımız daha çok, çevremizde bunu ne kadar gördüğümüz ve ne kadar bu olaylarla karşı karşıya kaldığımızla ilgilidir. Hem bizim konuşmalarımızı hem de çocuklarımızın sorularını etkiliyor. Bu yaşa kadar çok fazla birinci derece akrabasını kaybetmemek bizim ölüm tecrübemizi azalttı ama şunu söyleyeyim: yani mesleğim icabı ile o kadar çok cenazeye katılıyorum ki artık ölüm bana gayet normal geliyor, yakınlarımızdan da birini kaybettiğimiz zaman imanımızın da bunda büyük etkisi var şüphem yok ama çok fazla cenazeye katılmak işte dediğim gibi*

travmalarımızı azaltıyor yani.” (Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme Teması).

Katılımcı 2. *“Şimdi ölüm kavramında çocukların, bir insanın hayatından tamamen kaybolmasını kabul edemiyor sanırım çocuklar. Yani bu konuda derin, detaylı bilğim yok ama kendi bakış açımda; çocuklar ölen kişinin, bir yere gitmiş gibi, bir yere giden kişiden çok farklı düşünmüyorlar bence yani o kişi işte mesela biz Antep'teyiz Antep'ten kalkıp İstanbul'a gitmesi ile ölmesi arasında çok büyük farklılık düşünmüyor gibi geliyor çocuklar bana. Çünkü onun bir şekilde gelebileceğini düşünüyor, sonuçta işte İstanbul'daki bir akrabası veya Almanya'da akrabası orda da çok az görüyor, ölen kişiyi de görmüyor yani o açıdan çok bir fark yok ama gelebilme ihtimali var diye düşünüyor çocuklar bence. Yani ne kadar “tamam anladım ölen kişi geri gelmiyor” diyen çocuk bile o kişinin geri gelme ihtimalini bile düşünüyor, bundan dolayı ölümü tam net anlaması herhalde 9,10 ve 11 yaşlarında filan oluyor. Belki o yaşlarda bile olmayıp daha sonra oluyor olabilir çocuğun gelişimine göre; 12'li ve 13'lü yaşlarda net oturuyordur diye düşünüyorum. Çocukların ölümle ilgili sık soru sormalarının nedeni; bunun, ölümün tam bir geri dönmeme olduğunu tam algılamamalarından diye düşünüyorum. Yani bir gitme gibi algılıyorlar, giden tekrar gelebilir diye düşünüyorlar nasıl gittiyse öyle gelir diye düşünüyorlar.” (4-8 Yaşları Arasında Ölüm Kavramının Geri Döndürülemez Olma Alt Bileşenini Kazanamamış Olma Teması).*

Katılımcı 3. *“Ölüm kavramının en büyük güçlüğü; o an o çocuğun duygusuna hakim olabilmektir. Eğer o çocuğun duygusuna hakim isek o zaman hiçbir sorun kalmaz. Ama hakim olamazsak onun düşüncelerine, biz de aynı şekil düşünemezsek, çok zor. Yani istediğin gibi anlat çocuğa, anlatamazsın çünkü o çocuk beyninde seni sildi, sana karşı sorduğu soruları sen düzgün cevaplamadın, tersledin, ittin, karşı cevaplar verdin yani biz anne babalar olarak düşünelim. Mesela benim kızımın babaannesi vefat etmişti geçen sene -babaannesi dediğimiz bakıcısı biz ona öyle diyoruz- sorguladı bizi: Baba babaannem nerde dedi? biz ona gitti demedik, uykuya daldı demedik, biz o zaman o çocuğun duygusuna, hislerine inerek; bak kızım babaannen artık bu dünyadan göç etti, bizim inancımıza göre, bizi var eden Allah'ın huzuruna gitti orda bir ahiret var, ahirette cennete gitti ve biz de bir gün oraya gideceğiz, biz de öleceğiz, sen de yaşayacaksın, çocukların olacak -Allah ömür verirse, hayırlı ömürler versin- ve bundan sonraki süreçte sen de oraya gideceksin işte bu zaman zarfı içerisinde babaannen bizi orada bekliyor,*

kapıyı açtı bizi bekliyor cennetine, yine orada oyunlar oynayacağız, kardan adam yapacağız, yemekler yapacağız, eğleneceğiz, bu şekilde bizi tekrar bir hayat bekliyor. Eğer sen güzel bir çocuk olursan, bak babaannen çok iyi bir insandı Allah onu cennetine aldı. Allah'ta seni babaannenin yanına götürür, seni onunla kavuşturur dedim. Gerçekten mi baba dedi evet kızım dedim. Tamam o zaman dedi ben bundan sonra bir iyilik yapayım dedi. Burada ki zorluk; çocuğun duygusuna inebilmek, onun yaşına inip, onun gibi düşünebilmek.” (Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama Teması).

Katılımcı 4. *“Yani, bu sadece çocuklara değil hani yetişkinlerin bile konuşmaktan çok çekindiği, insanı yaralayan bir soru. Çocuklara da anlatırken tabii ki doğru bir şekilde anlatıp anlatmamak insanda çekince yaratıyor yani çocuğumu acaba endişelendirir miyim? onun kafasında farklı şeyler oluşmasına neden olur muyum? ona doğru bir şekilde bunu aktarabiliyor muyum? bunları düşünüyor insan.” (Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olma Teması).*

Katılımcı 10. *“Valla biz genel olarak “korumacı yaklaşıma” sahip bir toplumuz herhalde, çocukların çok etkileneceğini düşünüyoruz galiba yani onları aşırı üzmemekten korkuyoruz genel olarak gibi geliyor. Hani bunu sadece kendi şahsım adına değil de biraz da ailem, hani belki diğer ailelerden, etrafımdan yola çıkarak konuşuyorum bu şekilde. Onları çok fazla üzmemekten, korkuyoruz galiba, onun için hep bunu öteliyoruz tabi işin içinde yine somut, soyut kavramlar var ama onları üzmemekten korkuyoruz galiba.” (Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olma Teması).*

Katılımcı 5. *“Soyut olması, tek güçlüğü bu bence. Soyut olması yani soyut olduğu için gösteremiyorsun, inançsız olsaydım bence daha kolaydı -hani siz hem inançlı hem inançsızları madem çalışıyorsunuz- çünkü yok olup gidiyorsun derdim yani sonrası yok. Şimdi sonra bir hayatın başlaması yeniden canlanma, ruhlar alemi, cennet cehennem, Allah'ın varlığı bir sürü soyut kavram var orada bunları anlatıyoruz, yani soyut olması en zor tarafı bence yani.” (Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Teması).*

Katılımcı 6. “En baştaki şey aslında yine somut dönemler ve soyut düşünemiyorlar, her şeyin daha böyle kendileri için anlamlandırıp dünyası üzerinden. Burada bir şeyi söylemek istiyorum: Bir arkadaşımın yaşadığı üzerinden cevap vereyim. Arkadaş anaokulu öğretmeni, kızını da bir kreşe göndermiş, çünkü kendisi MEB’de bir anaokulunda ve daha büyük yaştaki çocuklarla çalışıyor 5-6 yaş gibi. Gönderdiği yerde de çocuk 2,5 -3 yaşlarındayken kızına değerler eğitimi verilirken biraz daha yanlış cümleler kullanılmış, işte Kuran’ın çarpacağından bahsedilmiş, Kuran ve Elif cüzlerini bile belden aşağıya koyarsan çarpabilir, işte ona uygun davranmazsan çarpar tarzı kelimeler söylenmiş. Bir gün abisi kavga etmiş, abisi o an 10 yaşındaymış, almış elif cüzünü çantasından, götürmüş abisinin odasına koymuş, kapıyı kapatmış, sabahta kalkınca “nerene çarptı, nerene çarptı” diyormuş abisine. Bunu anlattığında aslında gülmüştük ama bir anlamda da dehşete düşmüştük yani o çocuk çarpma kelimesini somutlaştıramamış dünyasında, soyut kavramı algılamamış ve o nasıl düzeltilir üzerinden konuşmuştuk. Aynen bunun gibi kafasında yanlış bir kavram oluşmasını da istemem, öyle korkular, kaygılar büyütmesini de istemem. Ama şu filmlerde de melek oldu, uçtu gibi bazı çizgi filmlerde falan da var “Adisebaba” diye mesela şey var hani orada böyle uçtu, sonra geldi, öldüğü halde annesi ona değnekle yardım etti, öyle bir sihirli bir şey gibi de kafasında oluşmasını istemem. Nasıl somutlaştırırım hiç bilmiyorum ama çok zor işte yani, somutlaştırmak çok zor yine dediğim gibi park, bahçe böyle bir bekleme yeri gibi bir şey söyledim. Çünkü onlar somut düşünüyorlar, çok görselliğe dayalı, hayal olarak kurabileceğim şeyi ben acaba anlatabilecek miyim? ben söyleyeceğim ama o onu öyle anlayacak mı? kendi dünyasında o nokta da çok zor bir şey. Bence soyut bilemedikleri için henüz çok zor.” (Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama Teması).

Katılımcı 7. “Ya şimdi onun düşünce yapısı içinde hani soyut kavramları anlayış gelişmemiş ya ona anlatmak, idrak edip etmediğini anlamak da zorluk çekerim ben kendi bilğim dahilinde. Orada zorluk yaşarım yoksa hani her şeyi öğretmenin bir yöntemi illaki vardır. Ama o yöntemi kendim henüz netleştirmedığım için onun anlayıp, anlamadığını tam kavrayamam diye düşünüyorum, orada zorluk yaşarım. Hatta bir tane kitapta da okumuştum. Anneanesi mi? anneanesiydi herhalde vefat ettiğinde babası ona şöyle yapıyor: Karpuz çekirdeklerini veriyor eline veya başka bir meyvenindi tam hatırlamıyorum. Bahçede, cenazeden geldikleri zaman, anneannemi toprağın altına gömdüler diyor o orada ne yapacak diyor. O çekirdekleri ise işte bahçede toprağın altına

gömdü ve her gün sulayacaksın, her gün ziyaret edeceksin diyor babası. Ondan sonra her gün suluyorlar, suluyorlar, suluyorlar. Belli bir zaman sonra oradan, tabi ki tohumun çıktığını, yeşerdiğini görüyor. A! diyor bak böyle oluyor: işte anneannene de biz her gün dua edince o toprağın altında, gittiği yerde çok mutlu oluyor, sen nasıl suyu döktüğünde bitki büyüdüyse, biz de dua ettikçe o orda daha güzel daha güzel yerlere gitmeye başlıyor. Ölümü bu şekilde hatırla her zaman diyor, kayıp değil o aslında bizim için bir vesiledir diyor. Aklımda o örnek de var ama onu ben oğluma herhalde şu an anlatamam diye düşünüyorum, tohumu eksem de bir anlama gelecek mi? onun için bilmiyorum. Ama bu bahsettiğim kişi orada ölümden hiç korkmadığını, aslında anneannesine de faydalı olduğunu düşündüğünü hatırlayarak söylemişti. Kendi çocuklarına da o şekilde eğitim verdiğini anlatıyor hatta çok yakın zamanda okudum bunu. Onu da düşünüyordum doğru bir yaklaşım mıdır? değil midir? Bu tez çalışması üstüne geldi, birazcık daha irdeleyeceğim bu konuyu.” (Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama Teması).

Katılımcı 8. *“Söylediklerimizi farklı düşünmesi, zihninde farklı yorumlaması belki de hani bağlandığı kişi olarak, yaşlı deyince direkt aklına dedesinin gelmesi, babaannesinin, anneannesinin gelmesi endişemiz bu olur. Yani söyleyeceğimiz her bir cümlemin, onun zihin dünyasında kimi kastettiğini bilemeyebiliriz, vereceğimiz cevap da yani onu kaybetme duygusuna itebilir onu, bundan dolayı cevap verirken, bu endişeyi taşıyım. Bu endişeyi taşıdığımdan dolayı, yani mümkün mertebe dediğim gibi yani karşılığını direkt göreceği kelimeleri kullanmam işte: hasta diyoruz, başımız ağrıyor, neyin var, hastasın diyecek, evet hastayım diyeceğim, bu sefer diyecek ki hasta ölmüştür, ölüyor, acaba babam ölecek mi? diye düşünebilir diye endişe ederim. Yani bizim çocuklara anlatmada en zorlanacağımız kısımlar budur. Dediğim gibi bunlarda da mümkün mertebe onun talep ettiği kadar cevap veririm, daha fazla cevaba girmemeye çalışırım.” (Ölüm Kavramını Açıklarken Yaş ve Bilişsel Gelişimine Uygun Kelimeleri Seçmekte Güçlük Yaşama Teması).*

Katılımcı 9. *“Güçlüğü şöyle yani kendi yaşadığımdan öne çıkararak söylüyorum, daha öncesinde hiç hani yaşamadığım için çocuklarla bu konuyla ilgili hiç iletişim kurmadığım için; kendi çocuğumla birebir artık bu yaşta, 6 yaşında konuşmaya başladık. Zorluğu şöyle yani ağzınızdan çıkan her şeyi çok dikkatli söylemeniz gerekiyor. Çünkü bu Allah’a olan yaklaşımını, dinine olan yaklaşımını etkiliyor bir taraftan; üzüyor, hüzünleniyor*

mesela sizden ayrılmak istemiyor hani sen ölme diyor. Ya onun yaşına indirmek çok zor, bunu anlatmak için çok zor yani. Hani nereden neyi kırpsam, işte nasıl hafife indirsem ki bu olayı anlasa modundasınız ve bu sizi zora sokuyor anlatırken. Hem ölüm olayını anlasın istiyorsunuz, bilsin istiyorsunuz, idrak etsin. Çünkü o yaştaki bu soruları soruyor bize çocuk. Hem öğrensin istiyorsunuz hem de dininden, cenabı Allah'tan soğumasın istiyorsunuz ama bakıyorum ki hani şey yapacak hemen böyle Allah niye ki, niye öldürüyor ki? yani bu cümlelerin sonu şeye geliyor hani kötü biri mi yoksa? çocuğun kafasında bu şekilde şekillendiğini fark ettim yani. Ben ona o kadar güzel bunu anlatmalıyım ki hani olağan bir şey olduğunu şu an ben anlatmaya çalışıyorum oğluma inşallah biraz daha büyüdüğünde hani bunun bir son, yok oluş, son oluş olduğunu da anlayacak. Dediğim gibi onun yaşına indirip, bir şeylerden soğutmadan anlatmak zor olanı. Çocuğum olana kadar ölüm konusunda eksik olduğumu fark ettim, çocuğum ne zaman ki bana bu soruları sormaya başladı ben farkına vardım olayın.” (Ölüm Kavramını Açıklarken Yaş ve Bilişsel Gelişimine Uygun Kelimeleri Seçmekte Güçlük Yaşama Teması).

Katılımcı 8. “...yani çocukları da bunlardan çok uzak tutmamak lazım, en azından mezarlıklara ziyaretlere götürmek lazım çocuk eğitimi açısından, mezar taşlarını okumak lazım bak bu yaşta vefat etmiş gibi. Yani çocuk bunu bile bilmeli demek ki 50 yaşında vefat eden varmış, 60 yaşında da... Bunu doğal karşılayacak, çok fazla böyle şeyler yaşadıkten sonra ölüm ona çok zor gelmeyecek, bu zamanın insanı çocukları ölüm kavramından çok uzak tutuyorlar daha doğrusu yani sadece zihin dünyalarını kelimelerle doldurmaya çalışıyorlar, bence yaşatmalı yani yaşatıldığı zaman birçok şeyin hallolacağına inanıyorum.” (Yetişkinin Çocuk ile Ölüm Hakkında İletişiminde Önemli Noktalar Teması).

Katılımcı 10. “...ama gerekli mi? gerçekten ölüm deneyimi yaşamış bir çocuk için, kayıp yaşayan bir çocuk için gerekli yani “onlara onlar için kıymak” diye tabir ediyorum ben bunu. Onlara kendileri için, onların yine iyilikleri için onlara kıymamız gerekiyor bu noktada. Çünkü geri dönülemez bir işin içinde. Ölüm işin içine girdiği zaman, bunun geri dönüşü yok, bunu kesin bir dille, onlara üzme pahasına olursa da olsun anlatmamız net bir şekilde ifade etmemiz gerekiyor, kıymamız gerekiyor yani onlara. Aslında burada benim yaşadığım şöyle bir örnek vardı aklıma gelen: Benim büyük dayımın oğlu, eşini trafik kazasında kaybetmişti. İki tane çocukları kaldı geriye, bunlardan bir tanesi küçük

olan 6 ya da 7 aylıktı kendi annesine bırakmıştı kuzenim eşi öldükten sonra bakımı için kendi bakamayacağından dolayı. Eve -eşi kapalıydı vefat eden eşi tesettürlüydü - gelen misafirlerden kapalı olanlar, kendi babaannesine geldiklerinde işte, orada oturlurken hiçbir problem yok ama onlar evden çıkacak olduklarında bebek, 7 aylık bebek,-sanki annesi gibi sanırım annesi de kapalı olduğu için- evden çıkmak üzereyken kapalı misafir, müthiş bir ağlama krizine giriyormuş, ya ben bunu direkt görmedim ama hani bakımını yapan babaanne akrabamız olduğu için ondan duymuştum, böyle ilginç, değişik bir olay yaşamıştık mesela tabi bu çok uzun seneler önceydi, şu anda o kız büyüdü, başka bir üvey annesi var şu anda ama o 7 aylık dönemde iken böyle bir olay yaşamışlardı, evden çıkarken ağlama krizlerine giriyordu, o gelen misafir gittiğinde, ilginç ve acı bir olay.” (Yetişkinin Çocuk ile Ölüm Hakkında İletişiminde Önemli Noktalar Teması).

Katılımcı 12. “Açıkçası çocuklar zaten ölüm kavramını, çizgi filmlerden ya da benzeri yerlerden öğreniyor ama saçma sapan bir şekilde ve yanlış bir şekilde öğreniyor. Aslında ölüm kavramını vermek, çocuklara bilgi vermekten ziyade yanlış öğrenmelerini engellemek ve doğruyu anlatmakla alakalıdır, bu da bu ölüm kavramını anlatmanın ve ölüm eğitiminin aslında bir seçenek değil, zorunluluk olduğunu önümüze çıkartıyor. Bu nedenle ölüm kavramını anlatma ve bunun eğitimi çok önem arz ediyor.” (Yetişkinin Çocuk ile Ölüm Hakkında İletişiminde Önemli Noktalar Teması).

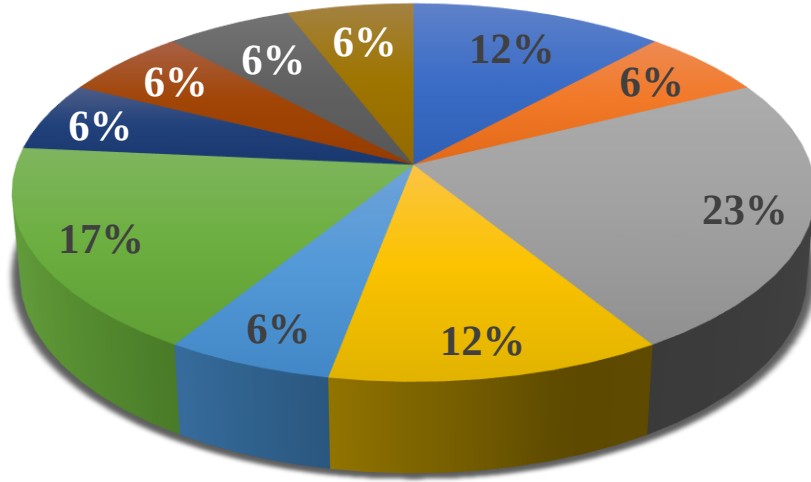
Katılımcı 12. “Şimdi şöyle, güçlüğü yoktur. Şöyle yoktur: çocuk... nasıl anlatsam? güçlük çocuğun diline inebilmektir ama bunu bildiğiniz sürece sorun yok. Biz bir yemeği, yemeğin tadını, bir oyunu, çocuğun diline inemiyorsak onları da açıklayamayız. Yani burada ölüm kavramı değil, çocuğa açıklamayı bilmeme de problem vardır, ölüm kavramından ziyade çocuğun merak ettiği herhangi bir şeyi de açıklayamıyorsa insan, çocuğun dilini bilmiyor demektir ama çocuğun dilini biliyorsa, herhangi bir şeyi açıklıyorsa, burada ölüm kavramını da o açıklamaların içerisine koyabilmek çok da zor değildir. Yani burada bir güçlük söz konusu değildir. Güçlük sadece çocuğun dilinden konuşabilmek, onu anlayabilmektir; bu güçlük zaten varsa her alanda vardır, ölüm kavramı ile alakası yoktur.” (Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğünün Olmaması Teması).

Ateist yetişkinlerin 4-8 yaşlarında iken çocuklarına ölüm kavramını anlatmanın güçlüğüne dair görüşleri doğrultusunda 10 tema oluşmuştur. Bu temalar Şekil 60'da sunulmuştur. Her temaya ait yüzdelik hesaplamaları Şekil 61'de belirtilmiştir.

Şekil 60: Ateist yetişkinlerin 4-8 yaşları arasındaki çocuklara ölüm kavramını açıklamada yaşadıkları güçlükler

Ölüm Kavramını Açıklamadaki Güçlük

- a. Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü
- b. Türkiye’de Dini Boyuttan Ayırarak Evrim Teorisi Üzerinden Çocuğa Aktarmanın Güçlüğü
- c. Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olması
- d. Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama
- e. Çok Meraklı ve Sorguladıkları Dönemde Oldukları için Yetişkinlerin Yetersiz Kalması
- f. Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğü’nün Olmaması
- g. Ebeveynlerin Ölüm Kavramını Açıklamada Kendilerini Yetersiz Görmeleri
- h. 4-8 Yaşları Arasında Biyolojik Boyutunu Anlamlandırmayı Kazanamamış Olması
- i. Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama
- j. Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme

Şekil 61: Ateist yetişkinlerin 4-8 yaşları arasındaki çocuklara ölüm kavramını açıklamada yaşadıkları güçlüklerin yüzdelik dilimleri

Ateist bireylerde dokuzuncu soru doğrultusunda on tema oluşmuştur. Bu temalar sıklık sırasına göre “Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olması, Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğü’nün Olmaması, Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü, Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama, Türkiye’de Ölüm Kavramını Dini Boyuttan Ayırarak Evrim Teorisi Üzerinden Çocuğa Aktarmanın Güçlüğü, Çok Meraklı ve Sorguladıkları Bir Dönem İçerisinde Oldukları İçin Yetişkinlerin Yetersiz Kalması, Ebeveynlerin Ölüm Kavramını Açıklamada Kendilerini Yetersiz Görmeleri, 4-8 Yaşları Arasında Ölüm Kavramının Biyolojik Boyutunu

Anlamlandırmayı Kazanamamış Olması, Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama ve Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme” dir. Katılımcılar tarafından “Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olması” temasında ölüm konusunun, yetişkinlerin dahi konuşmaktan çekindikleri acı verici bir durum olduğunun, ölümün anlatımı ile çocukta endişe, korku uyandırma kaygısının yaşandığının belirtildiği ve ebeveynlerin ölüm karşısında çocuklarının üzülmelerini istememeleri belirtildiği, “Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğünün Olmaması” temasında çocuğun yaşantısından ve doğadan örneklerle, sorularına anlaşılır cevaplar vererek, yaşamın doğal akışı içinde olağan bir durum olduğunun verilmesi ile güçlüğünün olmadığının belirtildiği, “Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü” temasında çocukların sevdikleri yakınlarının ölümünü istemeyecekleri, onlardan ayrılmak istemedikleri için terk edilme kaygısı ile kabullenmede zorlanacaklarının belirtildiği, “Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama” temasında o yaşlarda soyut düşünme becerilerinin oluşmaması, kelime dağarcıklarının yeterince artmadığının ve yetişkinlerin açıklamalarında kelimelerin de yetersiz kalabileceğinin belirtildiği, “Türkiye’de Ölüm Kavramını Dini Boyuttan Ayırarak Evrim Teorisi Üzerinden Çocuğa Aktarmanın Güçlüğü” temasında evrim kavramının çocuğa aktarılabilmesi için çocuğun zamanla düşünmeyi, sorgulamayı, mevcut eğitim sisteminin dışına çıkması gerektiğinin ve Türkiye’de ölüm gerçeğinin bilimsel anlatımının yapılmasının zor olduğunun belirtildiği, “Çok Meraklı ve Sorguladıkları Bir Dönem İçerisinde Oldukları İçin Yetişkinlerin Yetersiz Kalması” temasında o yaşlarda sürekli soru sorma eğiliminde oldukları ve cevapların onlara yeterli gelmediği için soruların devamlılığının belirtildiği, “Ebeveynlerin Ölüm Kavramını Açıklamada Kendilerini Yetersiz Görmeleri” temasında ebeveynlerin çocukla ölüm hakkında iletişim konusunda ne bildiği ile ilgili olduğu için nasıl anlatılacağına bilinmemesi durumunda zorluk olabileceğinin belirtildiği, “4-8 Yaşları Arasında Ölüm Kavramının Biyolojik Boyutunu Anlamlandırmayı Kazanamamış Olması” temasında o yaştaki çocukların biyoloji bilgilerinin sınırlı olduğu düşüncesinin belirtildiği, “Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama” temasında ölümün duygusal yönünün olması itibariyle anlatımının güçlendiğinin belirtildiği ve “Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme” temasında ise yetişkinlerin ölümü anlatmanın güç olduğunu çocuğa

hissettirdiklerinde, çocuğun da korkulacak bir durum diye düşünmesine sebep olduğunun belirtildiği görülmüştür. Ateist katılımcıların çoğunlukla “Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olması” ve “Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğü’nün Olmaması” temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri sonuncuna ulaşılmıştır. Her temaya ait ham veri örnekleri aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 1. *“Yüksek yani zor; açıklamak zor, anlamaları da zor. Çünkü anlamak istemeyecekler, reddedecekler, çocuk standart anneye babaya ilgi, sevgi, alaka ve muhtaçtır. Bilinç altında, psikolojisinde de bu vardır. Evet çocuk asla annesinin babasının ölmesini istemez, zaten 5 ve 6 yaşında büyüyünce doktor olacaktır, bize ev alacaktır, araba alacaktır ve hiç ayrılmayacaktır öyle psikoloji var onlar da. Yani dolayısıyla “hayır siz gitmeyin, siz giderseniz ben ne yaparım? ben nasıl yaşarım? nasıl yerim, içerim, gezerim, büyürüm? ben ne olsa size bağımlıyım, muhtacım psikolojisinde olduğu için hayır onlar gitmemeli, gidemez yani şeklinde düşündükleri için güç.” (Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü Teması).*

Katılımcı 8. *“Annesini babasını kaybetmekten korkmaktır büyük ihtimalle. Çünkü ölümü anlattığın zaman bir şeyin kaybolup bir daha hiç gelmeyeceğini anlattığınız zaman bir çocuğun aklına ilk önce annesi babası geliyor çünkü en yakın çevresinde olan onlar. Onların ölmesini ve terk edilmek istemiyor, terk edilme korkusu oluyor çocukların birçoğunda, terk edilmekten korkuyorlar büyük ihtimalle, onun için sıkıntı olabiliyor.” (Ölüm Kavramını Psikolojik Yönden Kabullenme Güçlüğü Teması).*

Katılımcı 2. *“Ya şöyle söyleyeyim: 4-8 yaşındaki çocuk... İki çocuğum var, bağımlılık geliştiriyor yani bir kere anneye, babaya. Şimdi gece uyanıyor, anne diyor, korkarsa baba diyor. İşte ben evde olmadığım zaman çocuk babam nerede diyor, işte süt emeceği zaman annem nerede diyor. Ya bu da evriminin, gelişiminin çok doğal bir sonucu. Çünkü şey düşünün: bir hayvan, doğaya bırakırsanız eğer, annesi mesela bir kuş getirip ağzına kumuyorsa çocuğunun, o birey ölüyor yani. Çünkü DNA yaşamak ister, yani sürekli olarak bir yaşam döngüsü içerisinde olmak ister, sürekli ölmek ister, devam etmek ister. Çünkü genetiğinizde, kendi benliğinizi yeni nesillere aktarmak gibi bir şeyiniz vardır. Bu işte somon balığı içinde böyledir, insan için de böyledir. Niye çocuk sahibi olmak isteriz, işte kime benziyor soruları sorulur bu çocuk kime benziyor, işte bana benziyor, soyum, neslim devam ediyor hikayesi. Bütün genetik kodlarımızda şey var hani, bütün bugüne kadar soyu tükenmiş bütün hayvanlar dahil, insan da dahil soyunu devam*

ettirme izlenimi söylüyor. Yani evrim kavramını bir çocuğa açıklayabilmeniz için bir kere hani biraz yol alması, biraz düşünme, sorgulamayı Türkiye eğitim sisteminin dışına çıkmayı öğrenmesi lazım. Çünkü gerçekten okuyan, sorgulayan bireylerin yani bugün işte uzaydaki mevcut gelişmeleri takip eden bireyin bunları görmesi lazım bu çok güç bir kavram. Neden çünkü çocuk sürekli olarak bir şey içerisinde, kodlar ona veriliyor, işte soruyor çocuk diyor ki baba ezan okunuyor; ne şimdi Türkiye laik bir ülke? işte bunun bana gelmemesi lazım diyemiyorsunuz çocuğa veya baba arkadaşım işte Allah dedi, Kuran dedi bu ne demek? yani eğer bir şeye maruz kalmasaydı anlatabilirdik kolay bir şekilde ama Türkiye zaten kimliğinden tutun da kişinin doğumundan ölümüne kadar her şeyine karar veren bir ülke. Bu nedenle Türkiye’de işte çocuğa ölüm gerçeğini anlatayım, bilimsel olsun falan biraz güç işler. Çözüm şu: Ben nasıl işte inanan bir ailenin çocuğu olarak; nasıl bilimi keşfettiysen? çocuğumda eğer gerçekten bilime meraklıysa, kendisinin de bunu keşfetmesi gerekir. Paylaştığımız şeylerde özellikle ben hiçbir baskı yapmıyorum hani inanabilir, inanmayabilir ama yol gösteriyorum, yöntem gösteriyorum yani çok ciddi belgesel izletiyorum çocuğuma; dünyayı algılasın, sorgulasın, İsveç’teki, Norveç’teki bir çocuk nasıl matematik sözlüğü okuyorsa, o da okuyabiliyor; ben de aynı kitaplara ulaşabiliyorum. Bir şekilde zaten birey bana göre eğer dünyaya açıksa; bunları çözebilir ama ailesi bence bir insanın çok etkili hayatı boyunca yani aile bir şekilde belli kodlarla görüyor-kimseyi kınamıyorum- mesela ben şey bir insanım her türlü insanla karşılaşan bir avukatım, yani insanların yaşadıklarını ve ailelerini sorgulamıyorum, yargılamam da onlara saygı duyarım. Onlar inanabilir, inanmayabilir tek beklediğim şey onlardan da, benimle aynı şeyi hissetmeleri, yani benim bulduğum yolu saygı ile karşılamaları, ona saygı duymaları, başka bir şeyimiz yok yani.” (Türkiye’de Ölüm Kavramını Dini Boyuttan Ayırarak Evrim Teorisi Üzerinden Çocuğa Aktarmanın Güçlüğü Teması).

Katılımcı 2. “Ya nasıl 4 yaşındaki bir çocuğa işte kabir azabı anlatılmazsa işte sen bu şekilde öleceksin, ben senden ayrılacağım. Çünkü ayrılan çocuk şeyden korkar. Korku insanın hislerinden bir tanesi, 5 temel hissimizden birisi korkudur. Korku ile bir insana her şeyi yaptırabilirsiniz. Onu canlı bomba da yapabilirsiniz, onu çok iyi bir öğrenci haline de getirebilirsiniz, onu bir psikopat haline de getirebilirsiniz. Ben çocuğumun korkularından beslenmek istemiyorum.” (Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olma Teması).

Katılımcı 9. “...bir de hani şimdi ismin kendisi de ağır ya zaten bir kere başta bir sıfır yenik başlıyorsun ya arkadaş ölümü anlatacağım ne kadar zor bir şey; ne söylesen? elli kere düşünmek zorunda kalıyorsun, hani konunun kendinin ağırlığıyla da ilgili. Yoksa mesela biz çocuğumuza o bedenin ona ait olduğunu çok daha basit anlatmıştık ve hala öyledir yani 3 yaşından beridir şu ana kadar onun izni olmadan biz anne ve babası dahil onu öpemeyiz, onun izni, onayı olacak yani hani daha basit anlatmıştık ama işte ölüm hani kelime olarak, cümle olarak ağır bir şey ya, onun bir ağırlığı çöküyor zaten üzerimize; düşün düşün bir şeyler bulmaya çalışıyorsun hani bazen yanlış oluyor, bazen eksik davranıyoruz, bazen doğru oluyor ama sanki isimle ilgili, ağır geliyor, ağır gelince de zaten üzerimize tonlarca yük binmiş oluyor yani. Yoksa daha basit bir şey olsa elbette ki daha basit anlatılabilir ama bu daha ağır geliyor yani, onunla ilgili daha çok, darlamasının sebebi o bizi. Şu anda bile konuşurken gerim geriliyorum yani ölüm ya ne kadar şey... garip bir konu.” (Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olma Teması).

Katılımcı 10. “Güçlüğü onların da üzüleceğini düşünmek. Bizim de en çok karşılaştığımız mesele; biz şimdi, işte onların büyükleri olarak, ebeveynler olarak üzülüyoruz herhangi bir ölüm haberini aldığında ya da şahit olduğumuzda üzülüyoruz ve çocukların da üzülmesini istemediğimiz için... Çünkü yaşamayı en çok onlar hak ediyor, çocuklar hak ediyor. Canlının geleceği nokta tabi ki ölüm ama çocuğun geleceği noktayı erkenden görmesi, korkutucudur diye düşündüğümüz için tabi ki onların da üzülmesini istemediğimiz için biraz zorluk yaşıyoruz yani. Biraz da o tartışmadan kaçıyoruz yani, o sohbetten.” (Yetişkinlerin Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olma Teması).

Katılımcı 11. “Evet yani güçlük oluyor. Ölüm kaygısı başlıyor ve daha o yaşta o da şeyi fark ediyor acaba biri ölürse, onu görememek kaygısı yani küçük yaşta da işte çocuğa bunu anlatmak eğer kafasında yoksa böyle bir soru hani hiç böyle bir olgusu yoksa da durduk yere ha 4 yaşa gelen çocuklara örneğin okulda müfredatta da olduğunu varsayalım anaokulunda 4 yaşındaki çocuklara müfredatta bu eğitim var vereceğiz demek biraz da böyle hani akıllarına getirmek gibi olur. Çocuk da buna hani hazır değilse ters etkilenir diye düşünüyorum. Bana sorduğun işte sen ne zaman öleceksin falan diye ben de oooo! çok çok çok uzun yıllar var ölmeye deyip öyle geçiştirdim onu.” (Yetişkinlerin

Konuşmaktan ve Çocuklarda Kaygı Oluşturmaktan Çekindikleri Bir Konu Olma Teması).

Katılımcı 3. “Güçlüğü, çocukların soyut kavramlara aşına olamaması, kelime haznesinin çok fazla gelişmiş olmaması, bazı kelimelerle açıklamaya çalışırken onları dahi bilemeyebilirler çünkü.” (Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarıırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama Teması).

Katılımcı 9. “Daha soyut olması ile ilgili sanki, yani hani bazen öyle şeyler oluyor ki - başta da demiştim ya hani- Türkçe’imiz bu konuda daha sığ bir dil hani insan beyninde gezen her şeyi cümlelere dökmekte biz zorlanıyoruz.” (Ölümün Soyut Bir Kavram Olması ve Çocuklara Aktarıırken Somutlaştırmada Güçlük Yaşama Teması).

Katılımcı 3. “Sonsuz bir soru sorma döngüsü içinde olmaları, çünkü asla tatmin olmazlar, aklıma gelenler bunlar.” (Çok Meraklı ve Sorguladıkları Bir Dönem İçerisinde Oldukları İçin Yetişkinlerin Yetersiz Kalması Teması).

Katılımcı 4. “Valla bence bir güçlüğü yoktu. Yani çünkü çocuğı korkutarak bir şey anlatmadım ben, gayet süreceği yani elindeki arabayı aldım mesela çocuğın bizim oğlanın, ya işte pili biten bir arabayı örnek gösterdim, ölüm bu bak pili doldurdum, gitti bir süre sonra bitti, yapacak bir şey yok; ya süreç budur, olay bu. Sen başlangıcı veya sonu değıl arada eğlendiğın süreci düşün, ondan keyif almaya bak. Bizimle de öyle hani biz de bir gün öleceğiz, genç öleceğiz, yaşlı öleceğiz daha genç öleceğiz belli değıl ama önemli olan bizim ölmemiz değıl; bir şekilde ayrılacağız bunu bilin ama bir şekilde birbirimizden ayrılana kadarki süreci en iyi şekilde, en verimli şekilde geçirelim, en keyif alacak şekilde geçirelim. Bizim mottomuz budur yani. Biz hep birlikteyken eğlenmeye bakarız. Çünkü ben sürekli seyahatteyim yani bana her şey olabilir, buna hazırlamak lazım.” (Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğünün Olmaması Teması).

Katılımcı 7. “...ve ben kesinlikle bunun korkulacak bir şey olduğunu düşünmediğim için; kendim de ona üzüldüğümde bile işte onun mutlu olunacak taraflarını anlatmaya çalışarak, onun korkmamasını sağlamaya çalıştım bu meseleden hani kendi çocuklarımla ilgili. Doğal bir süreç olduğunu anlatmaya çalıştım, doğadan örnek vererek anlatmak çok daha basit geldiğı için her zaman yani onu işte taklit ederek... Yani aslında tamam güç ama hani böyle bir yol kat ettikten sonra aslında çok güç de değıl, çocuklar zaten

bizden çok daha rahat anlıyorlar her şeyi, bize göre. O yüzden hani doğru anlatınca aklındaki soruların hepsine cevap verince güçlüğü de ortadan kalkıyor aslında. Sadece cevap vermek gerekiyor korkmadan bence.” (Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğünün Olmaması Teması).

Katılımcı 12. *“Yoktur güçlüğü bence kolay anlıyorlar bunu diye düşünüyorum. Çünkü ölmek te hani bizim ana dilimizi öğrenmek gibi bir şey, vücudun bir anadili yani yaşıyoruz, ölüyoruz ve çocuklarda bunun çok çabuk anlıyorlar diye düşünüyorum.” (Ölüm Kavramını Açıklamanın Güçlüğünün Olmaması Teması).*

Katılımcı 5. *“Ya bu aslında sizin ne bildiğinizle alakalı belki de yani öncesinde belki biraz daha bu konuda nasıl verebilirim diye bir bilgi sahibi olursak, olduğunuz zaman, daha iyi anlatabiliyorsunuz ama hiç bilmeden yani sizin bildiğinizde yanlış çıkabiliyor çünkü hani hiç bilmeden ya da birinden duyduğu bir şekilde öğrenirse onu düzeltmekte çok zor olabiliyor. Yani öyle... Şöyle zorluğu; bizim ne bildiğimizle ilgili, yani biz de belki düzgün bir şekilde bilsek hani nasıl anlatacağımızı biz bilsek, öncesinde anlatmak kolay ama biz belki çok iyi bir şekilde bilmediğimiz için anlatmak bazen zor olabiliyor. Ya belki biz de çok fazla bilgi sahibi olmadığımız içindir yani hani aslında sizinle böyle konuşmak biraz benim kendimi sorgulamamı da sağladı hani yani bu tez üzerine görünce ilk başta, tezin konusunu görünce ya doğru yapıyor muyuz acaba? hani böyle mi yapmalıyız? nasıl anlatmalıyız? yani bizim inandığımız doğru mu? hani onu da sorguluyorum.” (Ebeveynlerin Ölüm Kavramını Açıklamada Kendilerini Yetersiz Görme Teması).*

Katılımcı 6. *“Güçlüğü şudur; şimdi o yaştaki çocuklarda neticede biyoloji vesaire gibi bilgi yok en nihayetinde yani. Sadece belki hani bitkilerin, hayvanların da bizim gibi bir canlılar olduğunu bilebiliyorlar anca oradan yola çıkarak, bir anlatım yapılabilir ama onun haricinde hani biyoloji bilmedikleri için en nihayetinde anlatım zor olur.” (4-8 Yaşları Arasında Ölüm Kavramının Biyolojik Boyutunu Anlamlandırmayı Kazanamamış Olma Teması).*

Katılımcı 6. *“...tabi işin bir de duygusal boyutu var, neticede cansız varlıklar üzerinden konuşmuyoruz, canlı varlıklar üzerinden konuşuyoruz, hani biraz da duygusal boyutu olmasından dolayı diyebilirim.” (Çocukların Duygusal Gelişimi Doğrultusunda Empati Kurmakta Güçlük Yaşama Teması).*

Katılımcı 7. *“Yani oldukça güç tabi. Önce insan korkuyor ne şekilde anlatacağım diye? yani güç olduğu için de biraz düşünüyorsun, hani biz biraz çok düşünerek, bütün her şeyini anlatmaya çalışıyorsun ama onun güç olduğunu çocuğa hissettirirsen, o bundan korkuyor.”* (Çocukların Yetişkinlerin Yaklaşımı, Tepki ve Davranışlarından Etkilenme Teması).

Katılımcıların 4-8 yaşları arasında çocuklara ölüm kavramını açıklamanın güçlüğü konusunda görüşleri alındığında inançlı katılımcıların çoğunlukla %22’si ölümün soyut bir kavram olması ve çocuklara aktarırken somutlaştırmada güçlük yaşandığını belirtmiştir. Ateist katılımcıların ise çoğunlukla %23’ü ölümün, yetişkinlerin konuşmaktan ve çocuklarda kaygı oluşturmaktan çekindikleri bir konu olması yönüyle güçlük yaşandığını belirtmiştir. İnançlı katılımcıların aynı zamanda yetişkinin çocuk ile ölüm hakkında iletişiminde önemli noktalar konusuna değindikleri görülmüştür.

5. TARTIŞMA

5.1. Yetişkinlerin Ölüm Kavramına Yönelik Görüşleri

Bu bölümdeki sorulara verilen cevaplar doğrultusunda temalar oluşturulmuştur. Oluşan bu temaların ortak ve ayrılan noktaları üzerinden yorumlanmış ve diğer çalışmalarla tartışılmıştır. Ateist ve inançlı bireylerin kendi ölüm algılarına göre ölüm kavramını nasıl tanımladıkları sorusunun sonucunda ortak tek bir noktaya ulaşılmıştır. Bu tanım ise ölümü biyolojik ve tıbbi boyutu ile tanımlama olmuştur. Bu nedenle ölümün tanımları arasındaki biyolojik ölüm tanımı herkes tarafından kabul edilmiş, genel geçerliliği bilimsel olarak kanıtlanmış, somut, gözle görülebilir ve test edilebilir dayanaklara dayanmış olmasına bağlı olarak yapılmış olduğu varsayılabılır. Her iki katılımcı grubun aynı zamanda ölümün tanımı metaforunda yaşamın sona ermesi teması ile ortak bir temada buluştukları incelenmiştir. Slaughter' e (2005) göre yetişkinler için ölüm kavramı karmaşık ve çok değişkenli bir yapıda olmakla birlikte; sosyal, kültürel geleneklerin, inançların, kişisel ve duygusal konuların, dini öğretilerin ve kavramsal anlayışların bir bütünü oluşturmaktadır. Ancak kesin ve doğru ölüm kavramında yetişkinler için ölüm tanımlamasında temel olarak biyolojik bir olay olarak görüldüğü, yaşamın son aşaması, kaçınılmaz, geri döndürülemez ve bedensel yaşam fonksiyonlarının yetersizliği ile oluşan bir durum olarak görülmektedir.

Ateist ve inançlı bireylerin ölüm kavramını tanımlama da ayrıldıkları noktalar da ise; sonsuzluk ve ölümden sonra yaşamın devam etmesi şeklinde dini inançlar doğrultusunda tanımlamalara ve yok oluşa bağlı mutlak son, doğadaki yaşam döngüsünün aşamalarından birisi ve insandaki enerjinin toprağa karışarak başka bir formda doğada var olmaya devam etmesi şeklinde tanımlamalara ulaşılmıştır. Bu durumda yetişkinin ölüm kavramına bakış açısının dini inançlardan, ölüm ve yaşama yüklenen anlamlardan etkilendiği düşünülebilir. Erdoğan ve Özkan'a (2007) göre ölüm yaşamın önemli bir aşaması ve hayatla ölüm birbirine bağlıdır. Kişinin doğumu ve ölümü birey tarafından kontrol edilemeyen bir olay olmakla birlikte dünyadan ayrılma tarzı, bireyin yaşam felsefesiyle ilgilidir. Ölüme bakış açısı yaşantı ve davranışlar üzerinde etkiler bırakır. Ölüm algıları farklı inanışlar ve farklı dinlere göre değişiklik göstermektedir. Sezer ve Saya' ya (2009) göre ölüm kavramının anlamı yetişkinlerde çocuk ve ergenlerden farklıdır. Çünkü kişinin inanç sisteminden, kültürel geçmişinden, yaşam biçimi, ölümle

ilgili duygularından ve ölüme yönelik bakış açısından etkilenir. Tanhan ve Arı'nın (2006) yaptığı çalışmada iki farklı programda öğrenim gören bir grup üniversite son sınıf öğrencilerinin ölüme yönelik yükledikleri anlamları araştırmak için “Sizce ölümün anlamı nedir?” şeklinde tek soruluk açık uçlu form verilmiştir. Yanıtlar doğrultusunda öğrencilerin ölüme yönelik yükledikleri anlamları yansıtan ifadeler bulunmuştur. Araştırma sonucunda; katılımcıların %63.2'si “ölümü yeni bir hayatın başlangıcı”; %10.5'i “mutlak son”; %8.8'i ise “başka bir formda yeniden yaşama dönmek” şeklinde tanımlamıştır.

Ateist ve inançlı bireylerde yakın ilişki içerisinde oldukları tanıdıklarının ölüm olayı içinde yer alma durumları ve bu ölüm olayının ne olduğu sorusunun sonucunda bir tema dışında tüm temaların ortak noktada bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda yaş standartlarına göre tüm katılımcıların yaş ortalaması 37.55 olması itibari ile de ölüm olayı ile karşılaşma ihtimallerinin yüksek olduğu ve yaşın artması ile yaşanan ölümleri daha doğal karşıladıkları düşünülebilir. Çınar (2017) yas ve dindarlık arasındaki ilişkiyi belirlemek için yaşları 19-40 arasında değişen grupla yaptığı çalışmasında; katılımcıların yaşı arttıkça yas puanlarının düştüğü bulunmuştur. Seyhan (2015) yaptığı çalışmada ilk yetişkin, orta yaşlı ve yaşlıların ölüm kaygıları ile dua tutumları arasındaki ilişkiyi incelemek üzere yaptığı çalışmada yaşlı bireylerin ölümü daha çok deneyimledikleri için genç bireylere göre ölüm kaygısını daha az yaşadıkları ve ölüm kaygısının bireyin hayatında süreç olması yönüyle gençlerin yaşlılara göre çok sevdiği yakının ölmesi, ölümcül hastalık ve kazaları yaşamamış olmaları yönüyle ölüm kaygısını tecrübe edemedikleri için yaşadıkları düşünülmüştür. Tüm katılımcılarda çocukluk çağından itibaren genç ya da yaşlı ölümü, yakın tarihlerde ya da geçmiş deneyimlerinde, trajik ya da beklenen ölüm olayları ile birçok kez karşılaştıkları ya da ölen kişinin son anlarına şahit olma durumları yaşadıkları görülmüştür. Yaşanan yakın ölümü ile ilgili soruda yetişkinlerin bu olayı ayrıntılı anlatmalarının altında ölüm olayının duygusal yönüne ve ölen kişi ile kurulan bağın boyutuna bağlı olduğu söylenebilir. Hökelekli' ye (2008, s:51) göre ölüm olayının şekli kadar ölen kişi ile kurulan bağın yas sürecini etkilemektedir. Bu durumda bu bağın boyutu, ölüm algımız, dini inanç veya inanç eksikliğimiz, ölen kişinin yaşı, ölüm şekli ve zamanı şeklindeki gibi etkenlerden dolayı yas sürecini nasıl ifade ettiğimizi ve duygusal yoğunluğunu etkiler. Sami'nin 2019'da travmatik kayıplara bağlı ölümler yaşayan ateist ve inançlı bireylerin yas sürecindeki ve sonrasındaki tutumlarını karşılaştırdığı çalışmasında; her iki gruptaki bireylerin ölen kişi ile kurdukları bağın,

kaybın şekli ve kayıp zamanının yas tepkilerini etkilediğini bulmuştur. Aynı şekilde Çınar (2017) ve Cesur'un (2012) yaptıkları çalışmalarda da ölen kişinin yakınlık derecesi göre yas artmaktadır. Her iki katılımcı grupta da yakın ölümü birçok kez yaşanmış olup trajik, ani, beklenmedik ölüm olayı ile karşılaştıkları görülmektedir. Bu durumda ölüm olaylarından daha çok etkilendikleri düşünülebilir. Cesur (2012)'de yaptığı çalışmada kayıp sayısının ve ölüm nedeninin (ani hastalık, doğal afet, terör, cinayet, trafik kazası gibi) travmatik yas belirtileri ve travma sonrası büyüme üzerine etkisi olduğu görülmüştür.

Ateist ve inançlı bireylerin tanık oldukları ölüm olayı sonrasında akıllarına gelen ilk şeyin ne olduğu konusunda ortak düşüncede dört temaya ulaşılmıştır. Buradaki temalardan kabullenme temasında kendi içinde farklılık olduğu görülmüştür. İnançlı kişilerin kabullenme süreci dinsel inançlara sığınarak ölümü olumlama şeklindedir. Ateist bireylerde ise bu süreç doğadaki yaşam döngüsünün bir aşaması olarak olağan görülmesidir. Bu farklılığın sebebi ateist bireylerin ölümden sonraki yaşama ve o yaşamda tekrar buluşmaya yönelik inanca sahip olmadıkları için olabilir. Sami'nin (2019) yaptığı çalışmanın sonuçları ile benzerlik bulunmuştur. Bu çalışmaya göre kişinin inanç durumu ne olduğu fark etmeksizin sevdiği bir kişinin ölümü onu derinden sarsmakta ve ortak tepkilerde bulunmaktadır. Lakin inançlı ve ateist bireyler arasındaki temel farkın ölüm sonrası hayatta tekrar karşılaşma düşüncesi olmakla birlikte inançlı bireylerin yas tepkilerinin patolojik boyuta ulaşmasını engellemiş ve yas tepkileri içinde dini öğeler yer almıştır. Ortak temalardan ölen kişiye duyulan özlem, anıların canlanması, yalnızlık hissetme teması ile katılımcıların yaşadığımız dünyada onu bir daha göremeyecek olmak ve yaşanmış hatıraların hatırlanması olabilir. Işık (2015, s: 137) ölen kişi ile yaşanan bir anı ile özlem, anıların canlanması, üzüntü, ağlama ve ölüm olayının hatırlanmasına bağlı acı hissetme durumları ortaya çıkar. Diğer ortak temalar ise ölen kişinin dünyada bıraktığı güzel izlerin olması ve ölen kişinin ardından yaşanılmış hayatı analiz ederek çıkarımda bulunma şeklindedir. Aynı zamanda inançlı bireyler de ölümlü olmayı hatırlama ve ölümden sonraki yaşama hazırlıkla dünyada güzel iz bırakmanın önemi görülmektedir. Bu durumda da ölen kişi üzerinden ölümü hatırlayarak, hayatında öncelik vermesi gerektiğine inandıklarının sorgulamasının yapıldığı düşünülebilir. Sami'nin (2019) çalışmasına göre yakın ölümü sonrasında katılımcıların çoğunluğu aile ilişkilerinde daha hassas ve yapıcı ilişkiler kurmaya başlamıştır. Lakin inançlı bireylerin sevdiklerinin ölümü ile ölümlü olduklarını hatırlayarak, ateist bireylere göre hayata ve ölümden sonraki

yaşama daha hassas olmalarını etkilemiştir. Ateist ve inançlı bireylerin ölüm sonrasında akıllarına gelen ilk şeyin ne olduğu konusunda ayrıldıkları noktalar ise, ateist katılımcılardan bazılarının ölüm sonrasında yaşadıkları “o artık yok, neden o?” şeklindeki soruları ve öfke durumlarının sebebi Tanrı, inanç ve ölüm sorgulamaları yaparak ölümü kabullenmede zorluk yaşama olabilir. İnançlı katılımcılarda ise dinsel inançlara sığınma, dua ve ölümün Allah’tan geldiğine yönelik teslimiyetleri ile ölümü daha kolay kabul edebildikleri düşünülebilir. Sami (2019) ateist ve inançlı bireylerle yaptığı çalışmada ölüm sonrasında inançlı bireylerin en çok desteği dinden aldıkları, ölümden sonraki yaşamda kavuşma düşüncesi ile teselli buldukları ve ölümden sonrasında Allah varlığına dair bir sorgulamaya gitmedikleri; ateist bireyler ölümü yok oluş olarak gördükleri, ölümden sonra hayata karşı olumsuz bakmaya başladıkları, Allah’ın varlığı sorgulamalarını çocuk yaşlarda yaptıklarını ve daha önceden bu sorgulamaları bitirdiklerini belirtmişlerdir. Şayet bir Allah’ inanmış olsalardı onun adaletini sorgulayacaklarını ifade etmişlerdir. Ateist bireyler aynı zamanda sevdikleri insanı bir daha görememenin duygusu ile inançlı bireylere göre yas sürecinin daha zorlu geçtiğini belirtmiştir. Umberson (2016, s:239) yetişkinlerin yas süreçlerinde kayıpla baş etmek için dini inançlara ve maneviyata yönelme önerilmektedir. İnançlı katılımcılardan bazıları ve 1 ateist katılımcı ölen kişinin ardında bıraktıkları açısından değerlendirme yaptıkları görülmektedir. Bu durumda genel olarak tüm katılımcıların genç ve ani beklenmedik ölümden daha çok etkilendikleri ve bu süreci daha zor kabullendikleri düşünülebilir. Özçetin (2000) yaşlı ölümü veya uzun süre hastalık durumu yaşamış kişilerin ölümü üzerine anlamlı ve süreli yas yaşamamakla birlikte bu ölümle geride kalanlar ile ölen kişinin kurtuluş yaşadığı düşünülmekte ve rahatlama olarak görülmektedir. Genç ve erkek ölümlerinde ise farklı tepkiler ile karşılaşılmakta ve ölen kişinin bekar ya da evli, çocuklu ya da çocuksuz olması bile geride bıraktıkları açısından farklı yorumlanarak; bekar olması ve arkasında bakıma muhtaç eşi ve çocuklarının olmaması daha kabul edilebilir olmaktadır. Sami (2019) çalışmasında ateist ve inançlı her iki katılımcı grupta da ölüm daha çok yaşlı bireylerle ilişkilendirilmekte ve genç ölümünün erken olduğu düşünülmektedir. Aynı şekilde Çınar (2017) ve Cesur (2012) çalışmaların da olduğu gibi kaybın yaşı arttıkça yas sürecinin ve travmatik yasin azaldığı; Ayaz (2011) kaybın genç olması ile yasin travmatik boyutta olduğu bulunmuştur.

Ateist ve inançlı yetişkinlerin yaşadıkları ölüm olayının etkileri konusunda dört ortak temaya ulaşılmıştır. Katılımcıların genel olarak ölüm karşısında ilk duygusal tepkileri yas

sürecinin aşamalarından üzüntü, şok ve inkar olmuştur. Aynı zamanda ateist katılımcıdan ikisinde yas sürecinde öfke ve pazarlık aşamalarından geçtiği görülmektedir. Ateist katılımcılardan bir kişi ölüm olayının üzerinden uzun seneler geçmiş olsa da o kişiyi hatıralarında canlı tuttuğu ve halen etkisinin derin olduğunu belirtmiştir. İnanç sisteminin ne olduğu önemsiz olmaksızın herkesin yakın ölümü karşısında ölen kişiye olan yakınlık, kaybın ani olması, kaybın şekli ve kaybın zamanı açısından ortak tepkiler verdiği düşünülebilir. Sami (2019) yaptığı çalışmada ani ölümlerin karşısında tüm katılımcıların ilk anda “şok olmak, ağlamak, donup kalmak, inanamamak, ne yapacağını bilememek” gibi ortak duygusal ve davranışsal tepkiler verdikleri görülmüştür. Aynı zamanda ölen kişi ile yaşanmış anıların, kaybı hatırlatması açısından duygusal tepkilerin oluşmasında etkili olduğu görülmüştür.

Hem inançlı hem de ateist katılımcılar da ölüm olayı sonrasında ilk şok etkisini atlattıktan sonra kabulleniş sürecine girdikleri görülmektedir. İnançlı bireylerin kabullenme süreçlerinde inançları; ateist bireylerin ise zamanla alışma sürecine girmeleri etkili olmuştur. Aynı zamanda her iki katılımcı grubunda da etkilenme durumu yaşamama ve ölümü olağan karşılama yaklaşımı gösteren katılımcılar ortaya çıkmıştır. İnançlı bireylerdeki etkilenmeme durumunun altında ahiret inancına sığınarak ölümü kavuşma olarak gördükleri düşünülebilir. Aynı zamanda inançlı bir katılımcının kırsalda büyüdüğü için çocukluğundan itibaren birçok yaşlı ölümüne şahit olduğunu ve bu duruma alışık olduğunu belirtmiştir. Çınar (2017) çalışmasında kırsal kesimde yaşayanların kentte yaşayanlara göre yas puanları karşılaştırıldığında anlamlı bir farklılık tespit edilmemekle birlikte kırsalda yaşayanların yas puanlarının daha düşük olduğu bulunmuştur. Panagiotaki, Nobes, Ashraf ve Aubby (2015) tarafından yapılan çalışmada kültür değerlerin özellikle de kent ya da köyde yaşamaya bağlı deneyimlerin çocukların ölümle ilgili düşüncelerini etkilediği sonucuna varılmıştır.

Ateist bireylerde ise birçok yakın ölümüne şahit olduğu ve yaşam döngüsünün tamamlanabilmesi için ölümün şart olduğunu belirtmiştir. Ateist katılımcıların etkilenme durumunun altında yatan sebebin ölümü yok oluş ve doğanın bir dengesi olarak görmesi olabilir. Hayata bakış açısında olumlu değişim temasında da aynı şekilde inançlı bireylerdeki ölümün etkisi dini inançlar doğrultusunda maneviyatı artırma üzerinde olmuştur. Ateist bireylerde ise hayatta iken sevdiklerinin değerini bilmek üzerine etkili olmuştur. Her iki katılımcı grupta ortak temalar olsa da inançlı bireylerde dini öğelere

bağıllık göze çarpmaktadır. Bu durumda inançlı bireylerin yas sürecinin etkilerini azaltmak için dinsel temalara sığındıkları; ateist bireylerin ise kayıp sayısı arttıkça duruma alışma ve duyarsızlaşma şeklinde savunma mekanizması geliştirdikleri, ölümü kabul etme zorunluluğu içerisinde oldukları ve zamanın akışında alışma sürecine girerek atlattıkları düşünülebilir. Sami (2019) ateist katılımcıların inançlı katılımcılardan farklı olarak yakın ölümü sonrasında dini öğeler yerine sosyal çevre ve “kayıbı konuşmak, anılardan kaçmak ve yaşam devam ediyor düşüncesi” gibi bazı davranışsal savunma mekanizmalarından destek almıştır. Çınar (2017) kayıp birey üzerinde “duygusal, fiziksel, düşünsel, davranışsal” etkiler bırakmaktadır. Ateist katılımcılardan iki kişi çocukluk çağında yaşamış oldukları yas sürecinde ölümle ilgili merak ettikleri sorulara ailelerinden gereken cevapları alamadıklarını belirtmiştir. Ölümle ilgili sorgulamalarına karşılık ailelerinin aşırı tepkileri ile karşılaştıklarını ve bununla ilgili düşünme diyerek geçiştirildiklerini belirtmişlerdir. Hatta bir katılımcı Müslüman bir aileden geldiğini, çocuklukta yaşadığı kayıpla ilgili inanç sorgulamaları yaşamaya başladığını ve ailesinden büyük bir tepki alarak merak ettiği sorulara cevap alamadığını belirtmiştir. Buradan hareketle tezimde yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını nasıl anlattıklarını araştırmak için yola çıkarken; geçmiş çocukluk deneyiminde ölümle merak edilen soruların cevapsız kalmasının etkilerinin halen daha günümüzde yaşandığını görmek bu konunun önemi üzerine düşünmenin gerekli olduğu sonucuna varılabilir. Sevinç’e göre (2019) Türk kültüründe yas ve kaybın yaşandığı ailelerde özellikle çocuklar söz konusu olunca ölümü saklama, ölüm hakkında konuşmama, çocukların sorularının geçiştirilerek cevapsız kalması söz konusudur. Aytekin’e göre (2008) çocuk edebiyatında ölüm teması çalışmasında 19. Ve 20.yy başındaki çocuk kitaplarındaki ölüm temasında çocuklar manevi betimlemeleri kabule yönlendirilerek yetişkinlerin yazdıklarına asla itiraz edemedi boyun eğmek durumunda kalıyorlardı. Lakin günümüzdeki tablonun farklılaşarak; çocukların ölümü- kendisinin ve başkasının ölümünü- sorguladıkları ve bunu bilinçli olarak yaptıkları görülmektedir. Çünkü çocukların artık sorgulayıcı oldukları ve sorularına sessiz kalınmasını istememektedir. Ölüm çocuk dünyasında bugün dünden daha az saklı kalmış görünmektedir.

5.2. Yetişkinlerin Ölüm Kavramının Çocuklara Öğretilmesine Yönelik Görüşleri

Bu bölümdeki sorulara verilen cevaplar doğrultusunda temalar oluşturulmuştur. Oluşan bu temaların ortak ve ayrılan noktaları üzerinden yorumlamış ve diğer

alışmalarla tartışılmıştır. Ateist ve inançlı bireylere çocukların eēitimleri sürecinde ölüm kavramının anlatılmasına yönelik görüşleri alındıēında inançlı bireylerden bir kişi dışındaki tüm katılımcılar ölüm kavramına yer verilmesi görüşünde toplanmıştır. O kişi ise sadece ölüm ve kayıp deneyimi yaşamış çocuklara verilmesi yönünde bir görüş bildirmiştir. etin (2015) aileler çocuklarına ölüm deneyimi yaşamadan, ölüm kavramını açıklama ihtiyaı duymamaktadır. McGovern ve Barry (2000) alışmasındaki İrlandalı ebeveynlerin ve ēretmenlerin oluřturduēu iki grupta da çocuklara ölüm kavramının, ölümle karşılaşmadan önce verilmesi gerektiēi desteklenmesine raēmen iki grupta da erkek katılımcıların ölüm kavramı hakkında iletişim kurmanın rahatsız edici olduēunu belirtmişlerdir.

Ateist bireylerde ise iki kişi dışındaki tüm katılımcılar ölüm kavramının çocuklara anlatılması görüşünde toplanmıştır. O iki kişi ise hayatın içinde ölüm kavramının özellikle verilmesinin bir anlamı olmadıēını belirtmiştir. Tüm katılımcıların ölüm kavramının verilmesi yönünde birleşmesinin sebebi çocuklarının bir şekilde çevrelerindeki gözlemleri (evcil hayvan ölümü, çizgi filmlerde ve haberlerde şahit oldukları ölüm gibi) lm fark ettikleri ve sorgulama yaşlarında ailelerine direkt sormaları olabilmektedir. Aytekin'e göre (2008) ocuklar ölüm konusunu anlamlandırmakta zorlandıkları için ölümle ilgili merak ettikleri soruları yetişkinlere sorarlar. Yalom' a göre (2008) ocuklar hayatın içinde ölümlü olmanın işaretlerini (hayvan ölümü, sararmış düşmüş yapraklar, büyük anne ve baba ölümü, yas tutan yetişkinler, mezarlıklar gibi) gözlemler. Kılıç'a göre (2013) ocuklar ölüm konusundan ne kadar uzak tutulursa tutulsun ölümle en sık izledikleri çizgi filmlerdeki ölüm sahnelerinde tanışmaktadır. Aynı zamanda Yrkoēlu'na göre (2004) ocuklar sokakta grdēu bir kuşun, kedinin, bceēin veya sineēin ldēne tanık olabilmekte ve büyüklerinin konuşmalarını dinleyerek, ölüm haberlerini duyarak ölümü algılamaya çalışırlar. Ayrıca ateist ve inançlı katılımcılarda ortak olarak ölüm kavramının aile içinde doēal ve gerçekçi anlatımının çocuklarda oluşabilecek travma ve yanlış ölüm algılarını engellediēi düşünülmektedir. Tümlü (2013) alışmasında çocukların ölüm konusunda bilgi alma kaynaēının oēunlukla televizyon olduēu sonucuna ulaşılmıştır. İkinici kaynak olarak ise erkek çocuklarında aile; kız çocuklarında ise gözlemler olarak ortaya çıkmıştır. Bilgi alma kaynaklarında ise eēitim ve ēretmenlerin çok etkili olmadıēı bulunmuştur. Ayrıca ortak temalardan bir diēeri de evcil hayvan ölümüne tanık olmuş ocuēun hassasiyetine saygı gösterilmesidir. Wong (2019) tarafından yapılan bu çalışmada 5

yaşındaki Çinli çocuklara Zippy isimli evcilleştirilmiş bir sopa böceğinin ölümünün hikayesi öğretmen tarafından okunup, çocuklara ölümle ilgili resim çizmeleri söylenir. Bu durumda çocukların yakın akrabaların ve evcil hayvanın kaybında üzüntü, korku ve ölüm kaygısına yönelik duygularını tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Sevinç (2019) çalışmasında incelenen resimli okul öncesi kitaplarının ölümü daha çok yakın akraba ve evcil hayvan kaybını konu ettiği için gerçek yaşamı yansıttığı görülmüştür. Ji, Cao ve Han (2017) çalışmasında evcil hayvan deneyiminin ölüm algısı üzerinde önemli bir etkisi bulunmamasına rağmen evcil hayvan deneyimi olan çocukların, olmayanlara göre biraz daha iyi puan aldıkları görülmüştür. Webb (2003) bazı çocukların evcil bir hayvanı öldüğünde, ölüme yönelik ilk tecrübeleri yaşamış olur.

Farklı temalarda ise inançlı katılımcıların çocukların ölüm kavramına hazır olması ve olası ölüm deneyimi yaşama ihtimali olabilecek çocuklar için ölüm kavramını anlatmanın gerekliliği vurgusu yapılmıştır. Bu durumda ailelerin çocuklarının ilk kez ölümle karşılaştıklarında şok ve travma yaşamalarını önlemek istedikleri düşünülebilir. Koytak (2008) çalışmasında ebeveynlerin çocukları ile ölüm konusunu paylaşabilme becerisi ile çocuğun ölümü kavrama düzeyi arasında pozitif yönlü ve çocuğun ölüm kaygısı düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı ilişkiye rastlanmıştır. İnançlı bireylerden bir katılımcının çocukluğunda yaşamış olduğu çok sevdiği yakın ölümünde; ailesinin ölümü sakladığı, sadece kolu kırık denilerek yıllarca avutulmaya çalışıldığını ve 7 yıl boyunca o kişiyi aradığını, geri dönmesini beklediğini belirtmiştir. Bu durumda ailenin çocuklarını ölümün soğuk yüzünden korumaya çalışırken aslında çocuklarında uzun süreli psikolojik etkiler (hayal kırıklığı, terk edilmişlik, kabullenememe) ve travma riski oluşturdukları söylenebilir. Çetin (2015) annelerle yaptığı çalışmasında annelerin mevcut ölüm kaygıları ve korkuları arttığı oranda çocukları ile ölüm konusunda iletişim kurmaktan kaçındıkları ortaya çıkmıştır. Çerçel'e (2015) göre çocuklar da yasın evrelerini yaşar ve yetişkinler gibi yas tutarlar. Önemli olan ise bilgi edinerek, çocukta süregelen şekilde görülen davranış ve duygu değişimleri için uzman desteği alınmalıdır. Slaughter'e (2005) göre çocukların ölüm anlayışlarını ilk inceleyen psikanalitik yaklaşımla çalışan araştırmacıların çalışmalarında; çocuklara göre ölüm duygusal bir olaydır ve ayrılığa bağlı olarak üzüntü, kaygı ve korku gibi duygusal tepkiler gösterebilirler. Yetişkinlerden oldukça farklı olan ölüm anlayışları sebebiyle de çocukların duygusal tepkileri daha yoğundur. Elkind (1977) yetişkinin çocuğu ile ölümü konuşmasında uygun iki durum vardır. Birisi televizyonda görerek ya da benzeri şekilde çocuğun ölümü merak etmesi ya da ikinci durum ise sevilen

birinin kaybı, gerçek bir ölüm olduğunda yetişkinlerin tutumu ve davranışları çocuğun deneyimlemediği birçok iletişimi ortaya çıkarır. Mesela büyük anne veya büyük baba öldüğünde genelde neşeli, enerjik olan baba bir süreliğine sessizleşip, donuklaşabilir. Bu durumda çocuk ona bir şey söylenmese bile sevdiklerinin davranışlarındaki farklılıktan olumsuz bir şeylerin olduğunu hisseder. Çocuğa bilgi verilmezse öfke ve hayal kırıklıkları oluşur ve çocuk hayal gücünde kötü düşüncelere maruz bırakılmıştır. Köylü 'ye (2004) göre bazı yetişkinler küçük çocukların ölümü anlamadıkları için üzülmediklerini düşünerek onları şanslı görmekte ve açıklama yapmağı gereğı duymadan, onların yalnız ve terk edilmiş duygusuna kapılmalarına sebep olabilmektedirler. Callanan'a göre (2014) büyükler tarafından bir konunun özellikle çocuklara uygun olmadığı, konuşulmaması ve bilinmemesi gerektiğı düşünülmesine rağmen ipuçlarını yakalayan çocukların konuya karşı daha çok ilgi duymalarına ve saklanan şeyi daha çok merak etmelerine neden olmaktadır. Akıman'a göre (2011) ölümü konuşmaktan kaçınmak veya olabildiğince gizlemeye çalışmak, çocuğun güven duygusunu derinden sarsar. Kıvılcım ve Doğan'a göre (2014) toplumsal algı düzeyinde ölüm, yas gibi acı veren durumlardan çocukların uzak tutularak, korunması gerektiğı ve yas tutamayacak kadar küçük oldukları şeklinde yanlış inanışlar söz konusudur.

Çocuklara ölüm kavramını anlatma yaşı olarak her iki katılımcı grupta büyük çoğunluğu çocuğun ölümle ilgili merak ettiğı soruları olduğunda ve bunu öğrenmek istediğinde anlatılmasının uygun olacağını belirtmiştir. Bu durumda yetişkinlerin çocuklarında endişe uyandırmak ve sadece sorulan sorular üzerinden anlatarak kafa karışıklığına sebep olmak istememeleri olabilir. Çerçel (2015) ve Yıldız'a göre (2004) çocuk ölümle ilgili bir soru sorduğunda varsayımlarda bulunmamak adına "ne sorduğunu, neyi öğrenmeye çalıştığını ve bu konuda ne bildiğini" anlamak ilk amaç olmalı ve neyi soruyorsa ona yönelik "az ve öz" bilgi vermek ikinci amaç olmalıdır. Böylece aileler çocuklardaki yanlış anlamaları, korku ve kaygı durumlarını keşfetmiş olacaktır. Göka (2009, s:239) ve Acar' a göre (2005) anne ve babaların çocuklarına ölüm kavramı öğretirken; sorularını önemsemesi, sorularına cevap verirken kısa, net ve dürüst açıklamalar yapması, her canlının sonunda bir gün ölebileceğini uygun dille anlatabiliyor olması üzerinde durması gereken önemli noktalar. Çünkü çocuğun kafası karışabilir, ölümle ilgili korku ve endişeye kapılabilir. Her iki katılımcı grupta yaş kriteri olarak çoğunlukla işlem öncesi dönemi kapsayan yaşlar belirtilmiştir. Bu durumda katılımcıların çocukları sıklıkla bu dönem itibari ile çok meraklı ve sorgulayıcı olabildikleri ve ölümle

ilgili merak ettikleri sorularını yönelttikleri düşünülebilir. Kula (2017) çalışmasında erken çocukluk döneminde, çocukların özellikle merak çağında olduğu için ölümle ilgili sorular sormasına, ölüm hakkında konuşmalarına izin verilmesi ve ölümün uzak tutulması gereken bir konu gibi düşünülerek tabulaştırılmaması gerektiği anlatılmıştır. Çerçel (2015) okul öncesi dönemi kapsayan 3-6 yaş arası çocukların gözlemleri ile en az bir kere sokakta ölmüş bir hayvana şahit olduğu, ölümle ilgili bir haber duyduğu veya oyunlarında ölüymüş gibi davrandığı düşünülürse, sıklıkla bu yaşlarda ölüm hakkında sorular sormaya başladığı görülmektedir. Yıldız (2004) 2-5 yaşları arasındaki çocuklarda dil gelişimi tamamlandığı için dili güzel şekilde kullanabilirler ve yaşadıkları kayıpla ilgili duygularını rahatlıkla ifade edebilirler. Kastenbaum (2000, s:3) küçük çocukların daha erken yaşlarda bile ölüm kavramına ulaşmak için çabaladıkları görülmektedir. Aynı zamanda Piaget'in bilişsel gelişim kuramına göre çocuklara ergenlik dönemi içinde tam olarak soyut kavramları -aynı şekilde ölüm kavramını- anlayabildikleri görüşü hakimdir. Lakin küçük yaştaki çocukların ölümle ilgili tam ve yeterli bilgiye sahip olmasalar dahi, ölüm olgusuna dair bir şeyler duymaları, bilmeleri ve hissetmeleri de gerçektir. Slaughter (2005) işlem öncesi dönemde çocuklar ölümün geçici ve geri döndürülebilir bir durum olduğunu düşünmektedir. İlk beş ve altı yaşları civarında ölümün geri döndürülmezliğini kavramaya başlar. Slaughter ve Griffiths, (2007) ilk olarak, okul öncesi dönemde çocuklar ölümü kabul ederler. Bu dönemdeki çocuklar henüz yaşam ve ölümün temel biyolojik boyutuna ulaşmamış olsa da gözlemledikleri insan davranışlarına göre ölüm hakkındaki bilgileri anlamlandırmaya çalışır. Slaughter ve Lyons (2003) yaptığı çalışmasında 3-6 yaşlarındaki çocuklara iki hafta boyunca yaşam ve beden hakkında biyolojik bilgiler öğretildikten sonra çocukların ölümü algılama düzeylerinin geliştiği görülmüştür. Slaughter (2005) biyolojinin halk bilgisi teorisi ile yapılan çalışmalardan aktardığına göre 4-6 yaş arası çocukların biyolojik olarak önce insan vücudunu anlamaya başladığını ve ilk kez bu yaşlarda vücudumuz hakkında mantık yürüterek “yaşam kavramını” psikolojik yönü ile değil de biyolojik boyutu ile açıkladığı görülmüştür. Çocuklar bedeni yaşam makinesi olarak gördükleri zaman vücuttaki herhangi bir hasar sonucu yaşamın sona erip ölümün gerçekleşeceğini bilebilmektedirler. Tümlü (2013) 5-12 yaş çocukların çizdikleri resimlerine ölümü yansıtmaya şekillerinin incelendiği çalışmasında 5-6 yaşlarındaki çocukların animistik düşüncenin etkisi ölüm algıları resimlerine yansiyarak, çizimlerinde hayali canavarlar, çizgi film kahramanları ve iskelet olduğu görülmüştür. Aydın (2015) 48-72 ay grubu çocuklarla yaptığı çalışmasında 60-72 ay grubu ölüm kavramına ilişkin

bölümlerde ölümün “evrensel, kaçınılmaz, geri döndürülemez, öngörülemez ve biyolojik boyutunu” belirten cevapları 48- 59 ay grubuna göre daha belirgin söylemişlerdir. Panagiotaki ve ark. (2018) 4-11 yaşlarındaki İngiliz çocuklarla yetişkinlerin ölümü anlama gelişim süreçleri incelendiğinde; çocukların ölümün temel ve genel hatlarını 4-5 yaş gibi erken zamanda anladıkları, ölümün kaçınılmazlık, evrensellik ve nedensellik bileşenlerini anlamaları yaşla birlikte biyolojik boyuta geldiği ve doğrusal bir gelişim modeli izlediği bulunmuştur. Wong (2019) çalışmasında 5 yaşındaki çocukların ölüm anlayışlarının oluşmasında ilk olarak ölümün biyolojik, psikolojik ve metafizik kavramlarını anladıkları için bu yaşlarda ebeveynler ve öğretmenlerin hikayeler üzerinden ya da ölümle ilgili merak ettiği soruları aktif şekilde cevaplayarak ölüm hakkında iletişim kurmaya geçebilecekleri ortaya çıkmıştır. İnançlı katılımcılar diğer gruptan farklı olarak yaş kriterinde somut işlemler dönemi de belirtilmiştir. Katılımcılara göre bu yaş grubunda ölüm kavramının daha net anlaşılacağı düşünülebilir. Erden (1999) çalışmasında incelediği 64 yayının birçoğunda gelişimsel süreç açısından çocukların ancak 9 yaşına geldiklerinde ölümü gerçek anlamı ile kavrayabildikleri sonucuna varmıştır. Slaughter (2005) somut işlemler döneminde çocuklar tüm canlıların öleceğini ve ölümün geri döndürülemez olduğunu anlamakla birlikte yaşamsal döngünün doğal bir parçası olarak içsel nedenlerle olabileceğini anlamlandıramamaktadır. Tanhan ve Arı’nın (2009) aktardığına göre okul öncesi dönemdeki çocukta ölüm olgusu bir son değil, ölümden sonra bir geri dönüş beklentisi oluşmakla birlikte 6-9 yaş arası çocuklarda ölüm bir son olarak algılanmaya başlar ama halen daha ölümün son olmaması yönünde beklenti içindedirler ve ölüm nedenleri sadece dışsal etkenlere bağlı görülmektedir. 9-10 yaş arası çocuklarda ise ölüm biyolojik bir süreç olarak algılanmaktadır. Ateist katılımcı grupta işlem öncesi dönemden sonra en çok soyut işlemler dönemi kriteri olarak görülmektedir. İnançlı katılımcılardan bir kişi de soyut işlemler dönemi diye belirtmiştir. Hatta ateist katılımcılardan bir kişi çocuk reşit olduğu zaman bile bu konunun netlik kazanacağını belirtmiştir. Genel olarak katılımcılar burada ölümün soyut bir kavram olması yönüyle açıklanırken somutlaştırmanın zor olacağı düşüncesi ile soyut işlemler döneminde çocukların yetişkin gibi anlayabileceğini düşünebilmektedirler. Slaughter (2005) soyut işlemler döneminde çocuklar yetişkinlerin ölümü kavrama düzeyine benzer şekilde, ölümün kaçınılmaz, evrensel ve bedensel işlevlerin sonlanması ile gerçekleşmiş olduğunu kavrayabilmektedir. Bayer (1989) çalışmasında soyut düşünme becerisinin sağlıklı çocukların ölümü kavrayış düzeyini etkilediği; uzun süreli hastalığı olan çocukların ve

özellikle yaşça büyük erkeklerin ölümü kavrayış düzeyinde ölümü kaçınılmaz olarak gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Toksoy (2005) ebeveyn kaybı yaşamış ergenlerle yaptığı çalışmasında uyum düzeylerinde cinsiyette anlamlı farklılık çıkmış ve erkeklerin kızlara göre daha yüksek uyuma sahip olduğu bulunmuştur. Yılmaz (2011) 8-13 yaş grubu ile yaptığı çalışmasında, bilişsel gelişim düzeyi ile ölümü kavrama düzeyinde anlamlı bir fark olduğu ve soyut gelişim dönemindekilerin ölüm kavrama puan ortalamalarının somut işlemler döneminde olanlara göre daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılmalıdır sorusunun cevapları doğrultusunda her iki katılımcı grupta da canlılar, yaşam ve canlıların ortak özellikleri konuları içinde somut örneklerle anlatma, çocuğu iyi tanımak ve ölümü anlatırken empati kurabilmek, ölüm hakkında açık iletişim kurmanın önemi, ölümün geri döndürülemez olduğunun vurgusunun yapılması ve bu konuyu anlatmanın zor olduğu düşüncesi temaları ile ortak paydada buluştukları görülmüştür. Her iki grupta katılımcıların ölümü canlılar ve yaşam üzerinden anlatmak gerektiğini savunmalarının sebebi çocukların yaşamında karşılaştıkları örnekler üzerinden somutlaştırarak anlatmanın daha kolay olacağı düşüncesi olabilir. Nguyen ve Gelman (2002) 4-6 yaşlardaki çocukların ölüm kavramını kavrayış düzeylerini ve ölümün alt bileşenlerinin kazanılmasını “bitki temaları” odağında inceleyerek üç deney yaptığı çalışmasında, 6 yaşındaki çocukların ve kısmen de olsa 4 yaşındaki çocukların alt bileşenleri anladığı, evrensellik boyutunun bitkiler ve hayvanlar için aynı geçerlilikte olduğunu ve yapay cansız nesneler için geçerli olmadığını gösterdikleri bulunmuştur. Bitki ölümleri ile hayvan ölümleri karşılaştırması deneyinde çocukların ölüm kavramlarını hayvanlar üzerinden daha kolay anlayıp, çözebildikleri, 4 ve 6 yaşın bitkileri biyolojik canlı bir varlık olarak anlamaya başladıkları en erken yaş olduğunu, bitki ve hayvan ölümlülüğünü ve ölüm kavramını anlamada ciddi gelişmelerin görüldüğü kritik yaş aralığı olduğu belirtilmiştir. Ji, Cao ve Han (2017) çalışmasında 4-6 yaş arası Çinli çocukların canlı-cansız varlıkların ölümü konusundaki farkı büyüdükçe daha doğru anlayabildikleri ve hayvanların ölümünü bitkilerinkinden daha iyi anladıkları bulunmuştur. Slaughter ve Lyons (2003) çalışmasında küçük çocuklara “yaşam, insan vücudu, yaşamsallığın devamı için beden işleyişi” hakkında eğitim verildikten sonra çocukların daha gelişmiş ölüm kavrayış düzeyleri olduğu görülmüştür. Katılımcılarda ölüm hakkında iletişimde net ve açık olmanın, çocukla empati kurabilmenin önemi düşünceleri konunun zor, doğru ve dürüst açıklamanın çok mühim olduğunu

düşündüklerinden olabilir. Ji, Cao ve Han (2017) çalışmasının öncesinde Çin kültüründe ölüm kavramının tabu olması sebebiyle yetişkinlerin çocuklarla ölüm hakkında konuşmaktan zorlandıkları ve medyanın ölüm kavramı hakkında uygunsuz, gerçekçi olmayanları yansıtmaları ile çocuklarının yanlış yönlendirilmesiyle ölümle ilgili korku, baskı ve suçluluk duyguları hissetmelerine yol açtığı görülmektedir. Aynı zamanda da ölüm konusu kapatılmaya çalışıldıkça çocuklarda merak duygusunun arttığı ve psikolojik travma yaşandığı görülmüştür. Gutiérrez ve ark. (2020) Meksika'daki çalışmadaki katılımcı çocukların özellikle Avrupa ve Amerika'da akranları ile yapılan çalışmaların sonuçlarından farklı olarak bilişsel ve duygusal ölüm anlayışları kazanmak için erken yaşlardan itibaren ölüm konusunda kültürel uygulamalar ile sosyalleştikleri vurgulanmıştır. Kula (2017) çalışmasında çocukların sorularının etkin bir şekilde dinlenmesi ve çocuk merkezli bir yaklaşımla sakin, yapıcı, az-öz, destekleyici bir dil kullanılarak sabırla cevap verilmesi gerektiğini anlatmıştır. Katılımcılar çocuklara ölüm anlatılırken geri döndürülemezlik bileşenin vurgusunun yapılacağını belirterek çocukların ölen kişi ile beklentiye girmesini engellemek istedikleri düşünülebilir. Ji, Cao ve Han (2017) çalışmasındaki 4-6 yaş arası çocuklar ölüm kavramının alt bileşenlerini kendi yaş grupları içinde değişken ama yaşla büyümeye bağlı şekilde belirli sırada (uygulanabilirlik, evrensellik, geri döndürülemezlik, nedensellik, işlevsizlik) kazanırlar. Panagiotaki, Nobes, Ashraf ve Aubby (2015) 4-7 yaşları arasında İngiliz ve Pakistanlı çocuklarla yapılan çalışmada ölümün geri döndürülemezlik alt bileşenin ilk nedensellik bileşenin ise son kazanıldığı, Pakistanlı Müslüman çocukların geri döndürülemezlik bileşenini İngiliz grubu çocuklarından daha önce kazandıkları görülmüştür. Hopkins (2014) ilkokula devam çocuklardan 4-5 yaş grubu ölümün alt bileşenlerinden ilk önce geri döndürülemezlik bileşenini anladıkları; 10-11 yaş grubunda geri döndürülemezlik bileşeninin diğer yaş gruplarından farklı olarak daha anlamlı ve gelişmiş bir düzeyde anlaşıldığı görülmüştür. Ellis ve Stump (2000) ebeveyn ve ebeveyn olmayan katılımcılarla yaptığı çalışmasında kişilere “size göre çocuklarda ölümün hangi yaşlarda kalıcı, geri döndürülemez olduğunu anlarsınız?” sorulmuş ve ebeveynler, ebeveyn olmayanlara göre geri döndürülemezlik bileşeninin çocuklarda daha erken yaşlarda geliştiğine inandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca medeni durum değişkeni açısından, evli bireylerin bekar bireylere göre çocuktaki ölüm algısının daha erken kazanıldığına inandıkları incelenmiştir.

Katılımcıların ayrıldıkları noktalarda ise inançlı grubun dinsel inançlar doğrusunda anlatım ve dini soyut kavramların anlatımında da dikkat edilmesi gereken noktalar temalarına değindikleri; ateist katılımcılar ise doğa bilimleri açısından ölümü anlatma ve ölümün özel bir durum olmadığı vurgusu temalarına değindikleri görülmüştür. Burada yetişkinlerin çocuklarına ölümü aktarırken ölüm ve ölümden sonrasına bakış açısının etkili olduğu düşünülebilir. Panagiotaki ve ark. (2018) çalışmasında ebeveynlerin eğitim, sosyo-ekonomik düzeyleri, din ve öbür dünya inançları gibi değişkenlerinin çocukların ölüm algısı üzerinde etkisinin olduğu bulunmuştur. Wong (2019) 5 yaşında Çinli çocuklarla yapılan çalışmada batı kültüründen etkilenmiş ve Budizm, Taoizm, Hristiyanlık gibi üç dinin baskın olduğu Hong Kong şehri seçilmiştir. Bu durumda Çin’de ölen atalara saygı ve bağlılıkları gereği yapılan mezar temizleme uygulamasının çocukların ölüm kavramını etkilediği ve ölümün çocuklar tarafından anlaşılmasında hem kültürel hem de dini fikirlerin etkisine ulaşılmıştır. Tümlü (2013) Kastamonu, Diyarbakır ve Eskişehir’deki 5-12 yaşları arasındaki çocukların resimlerinde ölümü nasıl yansıttıkları incelendiğinde, resimlerde en fazla “dini öğeler ve şiddet”; en az da “sembolik öğeler” temaları görülmüştür. Kastamonu ve Eskişehir’de ki çocukların resimlerinde dini öğeler kapsamında; cenaze töreni, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem kavramları varken Diyarbakır’da yaşayan çocuklarda şiddet teması içinde silah, kan, terör, gasp, cinayet ve trafik kazası gibi kavramlar gözlemlenmiştir. (Seibert, Drolet ve Fetro, 2003, s: 88) çocuğun ölüm hakkında sahip olduğu bilginin içeriğindeki dini, ruhsal, kültürel alt yapı aslında ailesinin sahip olduğu dini, ruhsal, kültürel değerlerdir. Erdoğan ve Özkan (2007) ölümle ilgili edinilen bilgilerin kısmen öğrenme sonucu olduğu bilinmekle birlikte ölüm algısı kültürden kültüre ve farklı dini inançlara göre de farklılık göstermektedir. Çetin (2015) yetişkinlerden ebeveynlerin “sonluluk” kavramına bakış açısı ne ise çocukları da aynı şekilde bu düşünceleri içselleştirebilmektedir. Furman (1974) dini ve felsefi kavramlar çocuklara anlatılırken, ölüm olgusuna yönelik bilgiler dini açıdan verildiğinde soyut düşünme becerisindeki sınırlı kapasite sebebiyle çocuklarda kafa karışıklığına ve korku duygusuna neden olabileceğini düşünmektedir. Köylü (2004) yetişkinlerin ölümü açıklarken yaptıkları yanıtlardan biri de ölen kişinin çok iyi birisi olduğu için “Allah onu kendi yanına aldı” cümlesi olabilmektedir ve çocuğun acısını dindirmek için söylenen bu söz aslında Allah’ın iyi insanları erken yaşta öldürdüğü ilişkisi kurmasına neden olur. Callanan (2014) çocukların ölüm konusundaki düşünceleri şekillenirken hem bilişsel gelişimleri

aktif rol almakta hem de sosyo-kültürel deneyimler ve dini inançlar etkilidir. Katılımcılardan alınan görüşlerde çocuklara ölümü anlatma yollarından “nesnelerin yerlerini değiştirerek” örneklerle anlatım, masallarla anlatım, tarihteki Türk büyükleri üzerinden anlatım, animasyon çizgi filmlerle anlatım şekilleri görülmüştür. Tahta F., Tahta K. ve Dernek (2015) ölüm olgusuna değinen çocuklara yönelik yayın ve hikayeleri incelediğinde çocukların çok sevdiği “Pamuk Prenses ve Uyuyan Güzel” masallarında ölen ve uzun bir uykuya dalan prensesin canlanması ile olumsuz yansıtımlar yaptığı düşünülmektedir. Aynı zamanda mutlu son için hep kötü kahramanların ölmesi ile ölümün sadece kötüler için olduğu algılanır. Şen (2016) Sevim Ak’ın yazdığı çocuk romanlarındaki ölüm kavramı incelediği çalışmasında romanlarda ölümün tam merkezde yer almaması çocuğu korkuya, umutsuzluğa düşürmeden yaşamın saf gerçekliği ile sunulduğu, ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğu karakterle özdeşim ve empati kurularak okurların kabul edebileceği şekilde sunulmuştur. Romanlarda ölümün “uyku, ayrılık, yolculuk gibi metaforlarla” eşleştirilmemesinin önemli bir özellik olduğu düşünülmektedir. Sevinç (2019) çocuklarla ölüm kavramı konusunda iletişime geçerken kitapların kolaylık sağlaması düşüncesi ölüm konusunu ele alan okul öncesi kitapları incelendiğinde; ölümü akraba ve evcil hayvan kaybı ile vererek gerçek yaşamı yansıttığı, karakterler üzerinden okura baş etme stratejileri sunduğu, ölüm anı çizimlerinin olmadığı, çoğunlukla alt bileşenlerden “nedensellik ve işlevsizlik” öğelerine yer verildiği, ölüm karşısında en sık verilen tepkilerin “üzüntü ve özlem” duygusu olduğu görülmüştür. Ji, Cao ve Han (2017) çalışmasında çocukların ölüm kavramını anlamlandırabilmeleri için resimli kitaplardan ve evcil hayvan besleme gibi deneyimlerden faydalanabilmelerinin önemi belirtilmiştir. Bridgewater, Menendez ve Rosengren (2021) çalışmasında çocukların animasyon çizgi filmlerdeki ölümle ilgili sorularının, genel olarak ölümle ilgili merak ettikleri sorulara benzediğini ve animasyon çizgi filmleri çocukların ebeveynleri ile birlikte izledikleri için ölüm hakkında ebeveyn -çocuk iletişimine yarar sağlaması düşünülmemesine rağmen çok az ebeveynin çocukları ile ölüm hakkında konuşmak için bu fırsatı değerlendirdiği ortaya çıkmıştır. Bu soru kapsamında inançlı katılımcılar ayrıca çocuğun yaş, bilişsel gelişim düzeyinde detay içermeden anlatılması gerektiğini ve yetişkinlerin ölümü anlatırken yaptıkları hatalı söylemlere değindikleri görülmüştür. Burada katılımcıların kendi yaşantılarından ve çocukları ile iletişimlerinden yola çıktıkları düşünülebilir. Yıldız (2004) ölümle ilgili çok fazla bilgi çocuğun anlamasına engel olup, karmaşa oluşturur ki önemli olan çocuğun düzeyine uygun, dengeli bir

iletişim kurmaktır. Kula (2017) alışmasında erken çocukluk döneminde özellikle yaş grubu, bilişsel ve duygusal gelişim özellikleri doğrultusunda çocuğa ölümün anlatılmasına vurgu yapmıştır. Aynı zamanda çocuklara ölüm anlatılırken, ileride uyku bozuklukları ve hastalanmaktan korkma yaşanmaması için ölümün asla “uyku ve hastalık” durumları ile bağdaştırılmadan geri dönüşü olmayan kalıcı bir gerçek olarak anlamalarına yardımcı olunması gerektiği vurgulanmıştır. Yıldız (2004) lmn uyku ile karıştırılarak uyku problemlerine, ölen kişinin uzağa gitmiş olması şeklinde algılanması ile ayrılık kaygısı ve terk edilmişlik duygusuna, hasta olmakla ölüm bağdaştırılırsa her hasta olanın öleceği endişesi taşımasına ve yaşlı insanlar ölür bilgisi almışsa genç birinin ölümünü duyduğunda şaşırabilir ve güvenini kaybetmesine neden olur. Kıvılcım ve Doğan (2014) sıklıkla çocuklara ölen kişi için “ok uzağa gitti, derin bir uykuya daldı ya da çok hastaydı öldü” şeklinde yanıtıcı ifadeler kullanılmaktadır.

Katılımcıların lm eğitimi programlarına yönelik bakış açıları ve ülkemizdeki okullarda da uygulanmasına dair fikirleri alındığında; tüm katılımcılardan yalnız bir kişinin ölüm eğitimi programlarına aşına olduğu görülmüştür. O kişinin mesleğinin psikolog olması yönüyle, bu durumun ilgili olduğu düşünülebilir. Bölükbaşı Macit ve Tümlü (2019) Yurtdışındaki lm eğitimi programlarının uygulanması geçmiş yıllara dayanmasına rağmen, ülkemizde bu konunun daha çok yeni olduğu görülmektedir. Ateist ve inançlı katılımcılardan her iki grupta da ölüm eğitimi programlarının ülkemizde uygulanmasına yönelik görüşlerde  bölüm göze çarpmaktadır. Uygulanmasına olumlu bakış açısı, kararsızlık yaşama ve uygulanmasın düşünceleri ortaya çıkmıştır. İnançlı katılımcıların %67’si uygulanсын ve %25’i uygulanmasın şeklinde görüş belirtirken, %8’i ise kararsız olduğunu belirtmiştir. Ateist katılımcıların ise %50’si uygulanсын ve %42’si uygulanmasın şeklinde görüş belirtirken, %8’i kararsız olduğunu belirtmiştir. İnançlı katılımcılar ölüm eğitimi programlarının olumlu olabileceğini ve ailelere iletişimde kolaylık sağlayacağı konusunda en olumlu tutuma sahiptir. Ateist katılımcıların ise ölüm eğitimi programların din dersi içinde verilebilir kaygısı yaşamaları, biyoloji eğitimi varken ölüm eğitimine gerek olmadığı, ölümün aile içinde verilmesi gerektiği konuların ağır basması ile çocuklarının ölümle ilgili bir eğitim uygulamasına maruz kalmalarını istemedikleri düşünülebilir. Mok, Lee ve Wong (2002) lm eğitimi ile bireyin ölüm olgusu karşısında farkındalığı artmakta, ölüm kaygısı azalmakta, ölüme karşı olumlu tutumlar geliştirmekle birlikte yaşamla ilgili olumsuzluk düşünceleri değişmektedir. (Kawagoe, 2000) lm eğitimi ile bireylerin ölüm algısı

belirlenerek, eğitimle bireyin ölüm gerçeği ile uyumlu hale gelerek büyüme ve gelişmesinin sürdürülmesi amaçlanmaktadır. Bölükbaşı Macit ve Tümlü (2019) ülkemizde ölüm eğitimi çalışmalarının çok yeni ve yeterli olmadığı görülmektedir. Çalışmaların çoğunlukla kayıp ve yas sürecine yöneliktir lakin günümüzde “doğal afetler, terör, şiddet, savaş ve kazalar” sonucu ölüm olaylarına tanık olunduğu için ölüm eğitimlerinin etkili uygulanmasının önemi artmıştır. Köylü (2004) çocukların ölüm kavramını anlama şekillerinin önemi kadar, ölüm eğitimleri de o kadar önemlidir. Ölümü yok saymak, kabullenmemek çözüm olmayacaktır. Ölümden çocukların yetişkinlerden daha çok etkilenecekleri düşünüldüğünde, ölüm eğitimine yönelik gereken çaba gösterilmelidir. Sezer ve Saya (2009) çalışmasında yurt dışında uygulanan ölüm eğitimlerinin faydaları göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’deki çocuklara da uyarlanıp, müfredatta yapılandırılmasına vurgu yapılmıştır. Macit ve Tümlü (2019) kayıp ve yasa deneyimi olmuş çocuklara yardım sunan ve okullarda çalışan psikolojik danışmanlara ölüm eğitimi semineri verilerek öncesini ve sonrasını inceledikleri çalışmanın sonucunda; mesleki yetersizlik hisseden danışmanların eğitim sonrasında mesleki yeterliliklerinin arttığı, mesleki gelişimlerine destek olduğu, eğitim öncesinde çocukların ölümle ilgili merak ettikleri sorularını cevaplamayı sakıncalı bulan, kayıp ve yas yaşamayanlara ölümle ilgili bilgi vermenin onları korkutur inancının eğitim sonrasında değiştiği ve kayıp deneyimi olsun olmasın her çocuğa bilgi vermenin gerekliliğini düşündükleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca eğitimle danışmanların yas, kayıp ve ölüm vakaları ile çalışmaya hevesli oldukları, eğitimin öncesinde farklı düşünenler sonrasında kayıp deneyimi olsun olmasın tüm çocukların okul ortamında “ölüm eğitimi” alması gerekliliğini belirttikleri ortaya çıkmıştır. McGovern ve Barry (2000) İrlanda’daki okullara müfredatın içinde ölüm eğitimi programlarının dahil edilmesi konusunda ebeveynlerin ve öğretmenlerin fikirleri alındığında; uygulamanın her iki grup tarafından da desteklendiğine, ölüm eğitiminin sadece ebeveyn sorumluluğunda kalmaması fikri öğretmenler tarafından daha kabul edici olduğuna, İrlanda temel eğitimine ölüm eğitimini entegre etmek için ebeveyn ve öğretmenlerin desteğini almanın atılacak ilk adım olduğu fikrine ulaşılmıştır. Lee, Lee ve Moon (2009) çalışmasında 5-6 yaşları arasındaki çocuklardan deney grubuna 11 eğitsel etkinlikten oluşan ölüm eğitimi programı uygulanmış ve kontrol grubuna ölüm eğitimi verilmemiştir. Uygulama öncesinde gruplarda anlamlı farklılık yokken, uygulama sonrasında deney grubunda ölümün alt bileşenlerinden beş kategorinin puanlarının anlamlı derecede yüksek çıktığı, kontrol

grubunda öncesi ve sonrası puanlarda fark olmadığı ve çocuklara gelişim dönemlerine özel ölüm eğitimi vermenin gerekliliğinin bulunmuştur. Ji, Cao ve Han (2017) çalışmasında çocukların okuldaki eğitimlerinde “ölüm eğitiminin” yer almasının önemi belirtilmiştir. Rodríguez Herrero ve ark. (2020) İspanya’da çeşitli okullarda görev yapan öğretmenlerle yapılan çalışmanın sonucunda, ölüm eğitimine yönelik orta derecede olumlu tutum sergilendiği; yaşlı öğretmenlerin ölüm eğitiminin uygulanmasına olumlu tutum gösterdikleri; danışman ve rehber öğretmenlerin ölüm eğitimine yönelik en olumlu tutuma sahip olduğu; kendilerini ateist olarak belirten öğretmenlerin ölümün eğitime dahil edilmesinde en olumlu tutuma sahip oldukları ve Katolik olanlarla aralarında anlamlı bir fark olduğu; dini okullarda çalışan öğretmenlerin, dini olmayan okullarda çalışanlara göre daha olumlu tutumları olduğu; özel okullarda çalışanların, devlette çalışanlara göre olumlu tutumla ilgili yüksek puanlar aldığı; kadınların, erkeklere göre daha olumlu tutum gösterdiği ve okulun kırsal ya da kentte olmasının sonuçları etkilemediği bulunmuştur. Ölüm eğitimi programlarına sıcak bakan katılımcılarda ortak görüş olarak eğitimin çocukların yaş ve gelişim özelliklerine göre uzman kişiler tarafından verilmesi göze çarpmaktadır. Alisic (2011) çalışmasında Hollanda’da 17 öğretmenin travma sonrasında çocuklara destek olmada zorluk yaşadıkları ve okul psikoloğuna yönlendirme yaptıkları ortaya çıkmıştır (akt. Dyregrov ve ark., 2013). Cullinan (1990) çalışmasında öğretmenlerin %87’sinin öğrencilerin yaşadıkları kayıpla ilgili duygularını dinlerken rahat olduklarını; %64 kederle ilgili konuşurken doğru kelimeleri seçememekten endişe duyduğunu; %46’sı da çocuklara yardımcı olması için okul psikolojik danışmanına yönlendirdiğini belirtmiştir. King-McKenzie (2011) ve Rowling ve Holland (2000) okullarda çocuklara ölüm, kayıp ve yas süreçleri ile ilgili destek sağlayabilecek en nitelikli kişilerden birisinin okul psikolojik danışmanı olduğu kabul edilmektedir. Tanhan (2013) ölümle yüzleşme her insan için geçerli iken mesleği gereği ölüm, kayıp ve yas süreci ile çalışan uzmanlar için oldukça önemlidir. Psikolojik Danışma ve Rehberlik öğretmenleri işleri gereği sıklıkla bu konularda rehber olabilmektedir. Sevinç (2019) çalışmasında okul öncesi dönemi çocukları ile ölüm hakkında iletişime geçerken kitapların kolaylık sağlayacağı düşüncesi doğrultusunda, ölümle bir şekilde karşılaşmış çocuklarla çalışan ve bibliyoterapi tekniği kullanan terapistlere yardımcı olacağı sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca iki katılımcının görüşleri doğrultusunda Türkiye’de ölüm eğitimi programlarının tüm öğretmenlere yönelik yas sürecindeki öğrencilere yardımcı olması konusunda ve ailelere yönelik eğitim fikirleri

ortaya çıkmıştır. Kayıp yaşamış kederli çocuklara, tüm okul personeli ve özellikle öğretmenlerin nasıl yaklaşması gerektiğini bilmemeleri, çocuklarla ölüm hakkında konuşurken kendilerini huzursuz hissetmeleri ve konuyla ilgili eğitimlerinin yetersiz olması açısından bakıldığında çocukların normalleşme süreçleri de uzayabilmektedir (Dyregrov ve ark., 2013; Galende, 2015; Kellehear ve O'Connor, 2008; McGovern ve Barry, 2000; Papadatou ve ark., 2002). Jones, Hodges ve Slate (1995) ebeveynlere yönelik verilen ölüm eğitimi çalışması sonucunda, ebeveynlerin ölüm, kayıp ve yas konuları hakkında bilgilerinin arttığı ve ölüm deneyimi karşısında destek sunabilmek için daha iyi olduklarına dair inançlarının arttığı görülmüştür.

Katılımcıların Türkiye’de uygulanmasına olumlu baktıkları, ölüm eğitimi programı içeriğinde olmasını düşündükleri başlık konularında çoğunlukla ortak temaların olduğu görülmüştür. Bu eğitimde çocukların ölümü ve ölümün alt bileşenlerini anlamasını kolaylaştırmak, ölümün korkulacak bir durum olmadığını vurgulamak, kayıp ve yas sürecinde yaşanabilecek duygulara hazırlık olmayı öğretmek ve ailelerin çocukları ile ölüm hakkında iletişimine destek olmalarını sağlamak amacıyla hem çocuklarını hem de kendilerini rahatlatmak istedikleri düşünülebilir. Yapılan çalışmalarda yetişkinlerin çoğunda çocuklarda ölümle ilgili bilgilerin olmayacağı, onların yas ve keder duygularını yaşayamayacaklarına dair yanlış inanışları olduğu (Deaton ve Berkan, 1995; Higgins, 1999; Shoen, Burgoyne ve Schoen, 2004) ya da ölümle ilgili bir olay olduğunda çocuklarını koruma düşüncesi ile konu hakkında bilgi vermeye gönülsüz, isteksiz oldukları görülmüştür (Takeuchi ve ark., 2003). Ama çocuklar bir şekilde aile yakınlarından birinin, akranlarından ya da öğretmenin kaybı ile karşılaşabilir ve örneğin yakın çevresinden birinin kaybında yas tepkileri göstererek, baş etme stratejilerini henüz geliştiremedikleri görülmektedir (Cohen ve Mannarino, 2011). Yakın kaybı ile ebeveynde kendi yası ile baş etmeye çalışmakta, duygusal zorlanmalar yaşamaktaki bu esnada çocuklarının yas sürecini fark etmede ve ölüm hakkında doğru bilgiyi vermede eksikliklik yaşayabilmektedir (Deaton ve Berkan, 1995; Lowton ve Higginson, 2003; Papadatou ve ark. 2002). Çocuklar için aileden sonra ikinci güven kaynağı okul bu süreçte devreye girebilmekte (Holland, 1993) ve çocukların zamanın çoğunluğunu okulda geçirdikleri düşünüldüğünde, kayıp, yas, travma sonrasında normalleşme sürecine destek olması açısından okullar kritik konumdadır (Dyregrov, Dyregrov ve Idsoe, 2013; Lowton ve Higginson, 2003). Tanhan (2007) aktardığına göre farklı alanlarda ilgilenilen ölüm eğitimi üç boyutta uygulanabilmektedir: İlki din görevlilerinin temel dini inançlar

doğrultusunda sunduğu; ikincisi ölüm olayları ile karşılaşan meslek gruplarına özel bilgilendirici bilgilerin verildiği; üçüncü ise kayıp ve yas süreçleri karşısında bireye başa çıkma stratejileri yardım etmeyi amaçlayan ölüme hazırlayıcı boyutu şeklindedir. Ölüm eğitimi programları şekillerine bakıldığında; kişilerin yaşadıkları ölüm kaygısı ve korkusunu azaltan (Wass, 2004), kişisel gelişimlerine destek sunan ve bilgi eksikliklerini gideren (Harrawood, Doughty ve Wilde, 2011), okullarda müfredatın içinde yer alan ölüm eğitimi programları ve ailelere, uzmanlara yönelik kısa eğitim çalışmaları, seminerler olabilmektedir (Wass, 2004). İnançlı katılımcıların ateist katılımcılardan farklı olarak dini inançlar ve ölümden sonraki hayatın varlığı üzerine bir başlık olması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda inançlı bireylerin ölümle dini kavramları eşleştirdikleri ve çocuklarının da bu şekilde öğrenmesini istedikleri düşünülebilir. Köylü (2004) çalışmasında yurt dışında ABD ve birçok batı ülkelerinde, örgün eğitimde okullarda, hastanelerde uzmanlar ya da din görevlileri tarafından danışmanlık şeklinde ölüm eğitiminin verildiğini; uygulanacak eğitimin kimin verdiğinden çok önemli bazı hususları göz ardı etmemesi gerektiği üzerinde durmuştur. Çünkü Köylü'ye göre söz konusu çocuk olduğunda, zihinsel ve duygusal gelişim dönemleri çerçevesinde ölüm hakkında doğru bilgi sunulmalı, acısını ve hüznünü paylaşmasına fırsat tanınmalı ve inançlarına yönelik de hareket edilmelidir. (Harrawood ve ark. 2011) ölüm eğitiminin bireylere katkı sağlayabilmesi adına ölüm eğitimi programlarının amaçlarının net bir şekilde belirlenmesi ve çocuklara yönelik eğitimde, uzmanların çocukların gelişimsel ölüm algısı süreçlerini öğrenmesi gerekmektedir.

Çocukların 4-8 yaşları arasındaki iken ölümle ilgili en çok merak ettikleri sorularını (Ölüm nedir? İnsanlar neden ölürler? Ölen insanlar nereye giderler?) yönelttiklerinde ateist ve inançlı katılımcıların açıklamalarında ortak temalarda buluştukları ve ayrıldıkları noktada ise inançlı katılımcıların dini öğeler ve ölümden sonraki hayatın varlığı doğrultusunda anlatım yaptıkları; ateist katılımcıların ise yok oluş ve enerjinin toprakla birleşerek, başka yaşam formlarında doğada var olmaya ve fayda sağlamaya devam ettiği şeklinde anlatım yaptıkları incelenmiştir. Bu durumda yetişkinlerin ölümle ilgili düşünceleri, inanç sistemleri, yaşadıkları yakın ölüm deneyimleri, kültürel yapıları gibi değişkenlerin ölüm hakkında çocukları ile iletişimde etkili olduğu düşünülebilir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta soruların asla cevapsız kalmaması, yanlış söylemlerle geçiştirilmemesi, çocuğun gelişim özellikleri doğrultusunda açık, net bir iletişim kullanılabilmesidir. Köylü (2004) çocukların ölüme bakış açılarını ve tepkilerini

inceleyen psikologlara göre çocukların ölümle ilgili merak ettikleri konularda üç temel ögenin aydınlatılmasına vurgu yapılmıştır: 1) Ölüm nedir? 2) İnsanlar neden ölürlür? 3) İnsanlar öldükten sonra ne olur? Bu sorulara doğru ve yeterli cevapları verebilmek için öncelik sabırlı, iyi ve etkin bir dinleyici olabilmek ve gereğinden fazla bilgi, detay vermekten kaçınmaktır. Burada evcil bir hayvanın ölümünden yola çıkarak, somut örnekler verilebilir. Yıldız (2004) çocuklar neyin söylendiğini veya neyin söylenmediğiyle ilgili mesajları rahatlıkla yakalayabilen iyi gözlemcilerdir. Bu durumda iletişimden kaçınılması endişe uyandırmakla birlikte çok fazla bilgi de anlam karmaşası oluşturur ki önemli olan ise çocuğun düzeyine uygun, dengeli bir iletişim kurabilmektir. Çetin'in (2015) Grollman'dan aktardığına göre ebeveynlerin çocukları ile iletişiminde ölüm kelimesinin tabu sayılmaması, doğal bir gerçeklikle doğadan örnekler vererek, açılıp solan çiçekler, sonbaharda dökülen yapraklar gibi doğanın döngüsünün bir parçası şeklinde ölüm anlatılabilir ve ayrıca ölen kişi için “ayrıldı, göçtü, bizi bıraktı” gibi mecazi ifadeler tercih edilmemelidir. Sezer ve Saya (2009) yetişkinlerin ölüm kavramına yükledikleri anlam çocukluk ve ergenlik dönemlerinden farklılıklar gösterir ki ölüm olgusuna bakış açısı, ölümü çağrıştıran duygulardan, kişinin inanç sisteminden, kültürel öğelerden ve yaşam şekillerinden etkilenir. Çetin (2015) yetişkinin ölümle yüzleşmekten kaçınma eğilimi, gelecek nesillere ölüm hakkında iletişim kurmasını etkileyecek ve ebeveynin yaşadığı ölüm korkusu çocuğuna da yansımış olacaktır. Wahl (1992, s: 27) klinik çalışmaların bulgularında çocuklar için sadece “insanlar nereden geliyor?” sorusu değil aynı zamanda “insan nereye gidiyor?” sorusunun da merak uyandırdığı belirtilmiştir. Kahraman (2012) çalışmasında somut işlemler dönemindeki çocukların soyut kavramları (Allah, Melek, Cennet ve Cehennem) nasıl algıladıkları incelendiğinde; çocukların soyut kavramlara yükledikleri anlamlarda ailelerinin etkisinin önemine vurgu yapılmıştır. Kılıçaslan (2013) 10-12 yaş grubu çocukları ile yaptığı çalışmasında, bazı çocukların aile, çevre ve bilgi yetersizliğinden dolayı soyut kavramları somutlaştırarak algıladıkları; çocuklara soyut kavramlarla ilgili sorularına tatmin edici cevaplar verildiğinde doğru şekilde algılayabildikleri, ifade edebildikleri bulunmuştur. Katılımcıların insanlar neden ölürlür? sorusunun açıklanmasında biyolojik boyutu ile anlatım yapma temasının 3 kişi tarafından belirtilmiştir. Daha çok dışsal nedenler, dini ve yaşam döngüsü şeklinde anlatımlar yapıldığı görülmüştür. Vlok ve de Witt'in (2012) çocukların ölüm olgusunun nedenini “yaşamsal nedensellik ve naif biyoloji teorisi” kullanarak açıkladıklarını kanıtlamak istediği çalışmasında; çocukların ölüm sebebini

açıklarken dışsal sebepleri (silahla vurulma, zehirlenme gibi) belirtseler de ölüm nedenini içsel ve biyolojik yönde açıklayan çocukların vücudun ve organların işlevi ile ilgili biyoloji bilgilerine sahip oldukları görülmüştür. Aynı zamanda 5-6 yaşları arasındaki çocukların ölümün psikolojik boyutundan ayrı biyolojik boyutunu daha iyi anladıkları, yaşamın sürdürülebilmesi için bedenin işlevlerine devam etmesi gerektiğini ve vücudu yaşam makinesi gibi düşündükleri gözlemlenmiştir. Katılımcılardan ölen insanlar nereye gider? sorusunu açıklarken kullandıkları anlatım şekillerinde çocukların ölen kişinin mezarını görme, kabirlerin anlatımı ve toprağa gömülme olaylarına değindikleri görülmüştür. Hatta inançlı bir katılımcının yaşadığı bir anısı olarak toprağa gömülme olayının çocukların olumsuz etkileneceği düşüncesini belirtmiştir. Kaytez (2020) ölüm haberi verilen çocuğa, cenaze törenine katılma konusunda ısrarcı olunmamalı ve çocuk kendini hazır hissettiğinde, mezarı ziyaret etmek istediğini söyleyebilir. Araştırmalara göre çocukların cenaze törenlerine katılmasına dair farklı görüşler olmasına karşın çocuğun ölümü kabullenmesi açısından cenaze törenine katılması faydalı bulunarak, 7 yaş ve sonrasının uygun olduğu vurgulanmıştır. Sezer ve Saya'nın (2009) Saler ve Skolnick'den (1992) aktardığına göre çocukluk döneminde ailesini kaybetmiş kişiler, ölüm sonrasındaki yas, ritüellere katılamamış ise ileriki yıllarda suçluluk duygusu, depresyona yatkınlık ve genel depresyon düzeyleri yüksek bulunmuştur. Ancak bu dönemde cenaze törenine katılan, öfkesini ifade edebilen, ölen ebeveynin resmini gören, mezar ziyaretleri yapan ve ölen ebeveyni ile ilgili hikayeler dinleyen çocukların ileriki dönemlerde depresyon yaşama ihtimalinin daha düşük olduğu görülmüştür. Hopkins (2014) 4-11 yaşları arasındaki çocuklarla yaptığı çalışmasında 6-11 yaş grubu çocukların çoğunun ölümün alt bileşenlerinden beş kategoriye de çeşitli derecelerde anladıkları ve "nedensellik" bileşenini en son anlayabildikleri görülmüştür. 10-11 yaş grubunda geri döndürülemezlik bileşenin diğer yaş gruplarından daha gelişmiş düzeyde anlaşıldığı, yaşam ve ölüm hakkındaki fikirlerin oluştuğu, sorgulamaların başladığı gözlemlenmiş ve ölümün bir son olmadığı, ölümlerin öbür dünyada yaşayabileceği düşüncesinden hareketle ölümden sonraki hayata inancı olan yeni düşünme şekli geliştirdikleri gözlemlenmiştir. Yang ve Soyeon (2017) çalışmasında 5-6 yaş çocuklarının ölümle ilgili çizimlerinin incelenmesi ile çocuğun ölümü korku, kaygı, üzüntü, yalnızlık gibi olumsuz duygularla ilişkilendirdiği; 5-6 yaş çocukların bilişsel gelişim düzeyinde ölümü ve yası anladıkları, sosyo-kültürel değişkenlerin burada etkili olduğu ve çizimlerin ortak ana temalarında "ölümün nedenleri, ölümü durdurma çabaları ve ölümden sonraki süreç" gibi durumları

içerdiği bulunmuştur. Panagiotaki ve ark. (2018) küçük çocuklar, ölümün geri döndürülemezlik, sonlanma ve vücudun işlevsizliğini boyutunu anlamada iyi oldukları; yaşın artması ile özellikle 10-11 yaşları arasında çocukların çoğunda ölümün açıklanmasında biyolojik boyutundan daha çok “doğüstü, ruhani, dini” gibi metafiziksel boyutuna yer verdikleri, yani ölümle ilgili hem biyolojik hem de dini fikirlerin bir arada oluştuğu bulunmuştur.

4-8 yaşları arasındaki çocuklara ölüm kavramını anlatmanın güçlüğü nedir sorusunda katılımcılardan 4 kişi dışındaki tüm katılımcılar güçlük yaşadıklarını belirtmiştir. Güçlük durumu iki boyutta incelenmiştir. İlki yetişkinin ölüm kavramını açıklarken kendi yaşadıkları zorluklar olan; ölümün psikolojik olarak kabulünün zor oluşu, çocukların yetişkinlerin yaklaşımından, tepkisinden etkilenmeleri, yetişkinlerin çocuklarında kaygı oluşturmaktan çekinmesi, ölümün soyut bir kavram olması yönüyle somutlaştırmada zorluk yaşama, çocuklarla empati kurmada güçlük, çocuğun yaş ve gelişim dönemine uygun kelimeleri seçmede zorluk, ebeveynin kendini yetersiz görmesi gibi görüşler belirtilmiştir. Çocuklar açısından ise; 4-8 yaşları arasında çocukların geri döndürülemezlik alt bileşenini ve ölümün biyolojik boyutunu algılamayı kazanamamış olması, çok meraklı ve sorguladıkları için sorularının bitmemesi şeklinde görüşler belirtilmiştir. Sosyo-kültürel açıdan ise ateist bir katılımcı tarafından Türkiye’de ölüm kavramını dini boyuttan ayırarak evrim teorisi üzerinden çocuğa aktarmanın güç olduğu belirtilmiştir. Bu durumda 4-8 yaşları arasındaki çocuklara ölüm kavramını anlatmanın güçlüğüne yetişkinlerin kendilerini bu konuda yetersiz görmeleri, bununla ilgili bir eğitim almadıkları ve bu konu üzerinde farkındalıkları olmadığı düşünülebilir. Ayrıca çocuklarını ölümün duygusal yönünden korumak istedikleri ve onlara anlatırken yanlış söylemlerle zarar vermek istemedikleri düşünülebilir. Webb (2003) her açıdan ölüm olayı hem yetişkinler hem de çocuklar için başa çıkması zor bir durumdur. Göka (2009, s:227) ölümün algılanması yetişkin açısından bile güç iken, çocukların da ölümü kavramaları aynı şekilde güçlüğü ve karmaşıklığa sebep olacaktır. Bu da çocukların gözünden ölüme bakış açısını sorgulama ve anlama girişimleri merak konusudur. Puolimatka ve Solasaari (2006) ölüm hayatın içinde kaçınılmaz bir gerçeklik olduğu için çocuklara eğitimin içinde ölümle ilgili bilgi verilmesi göz ardı edilemez. Çocuğun zihnindeki ölüm kavramına yönelik soruları ciddi cevaplar hak etmektedir ki yetişkin tarafından sorusu ötelenen çocuk cevapları bulmak için başka kaynaklara yönelecektir. Bu durumda hem dini hem de dini olmayan açıklamalar yaparak gerçekliği sunulabilir. Koytak (2008) çalışmasında

ebeveynin ölüm konusunu çocuğu ile paylaşabilme becerisi ile çocuğun ölümü kavrama düzeyi arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Çetin (2015) çalışmasında annelerin ölüm korkularının arttığı oranda çocukları ile ölüm konusunda iletişim kurmaktan kaçındıkları bulunmuştur. Aydın (2015) çalışmasında 48-72 ay çocuk grubunda ölüm ve doğum olgusunu anlamlandırma düzeylerini incelediğinde yaşa bağlı geliştiği 48-59 aylık çocuklarla 60-72 aylık çocuklar arasında farklılıklar olduğu bulunmuştur. Tahta, Tahta ve Dernek (2015) çalışmasında çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile içinde bulunduğu gelişim dönemlerine ve yaşlarına göre farklılıklar bulunduğu; ailenin tutumu, eğitim, medya, televizyon, çizgi film, gelenek-görenekler ve inanç şekilleri gibi değişkenlerin yakın ölümündeki yası etkileme ve yönlendirmede öneminin büyük olduğu vurgulanmıştır. Yas ve kayıp süreçlerinde ise erken çocukluk döneminde ölümü kavrayış düzeyinin belirgin olmaması ile birlikte çocukların daha çok ayrılık anksiyetesi yaşadığı, okul çağı ve ergenlik döneminde ise ölüm kavramının sosyal ilişkilerine ve kimlik gelişimine ket vuracak bir durum olarak algılandığı belirtilmiştir. Akdaş (2017) çocuğun zihnindeki ölüm kavramının beyaz perdeye nasıl yansıdığını, Psikoanalitik kuram çerçevesinde incelediği çalışmasındaki iki filmde de ölüm kavramının çocuk tarafından algılanma şekli Freud'un "çocuklar ölümü gitmiş olmak" şeklinde algılar düşüncesi ile eşleştğini ve çocuklar farklı cinsiyet, karakter ve yaşayış biçimine sahip olsalar da her iki filmde de ölmek "gitmiş olmak" şeklinde algılanıp, çocuk kahramanlar ölümü reddeden, ölüme karşı duran profil çizdikleri incelenmiştir. Ellis ve Stump (2000) çalışmasında ebeveynlerin ölüm deneyimi karşısında fizyolojik ve psikolojik durumlara karşı hazırlıklı olabilmek için çocukların bilişsel gelişim dönemi özellikleri hakkında eğitim ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Slaughter ve Griffiths (2007) çalışmasında çocukların ölümle ilgili yeni bilgileri içselleştirebilmesi için öncelikle ölüm kaygısını azaltmak olmalıdır sonucu ile çocuklarla ölüm ve ölmek üzerine biyolojik boyutu ile konuşmak, ölüm korkusunu hafifletir düşüncesini desteklemektedir. İnançlı katılımcıların bu soruda farklı olarak yetişkinin çocukla ölüm hakkında iletişiminde önemli noktalar teması kısmında bir katılımcı anısını paylaşmış ve bebeklerin dahi ebeveyn kaybını, yas sürecini yaşadığını belirtmiştir. Kıvılcım ve Doğan (2014) bebekler ölümü ayrılıkla özdeşleştirerek, ayrılık ve kayıp durumlarında "yatıştırılamayan ağlama nöbetleri, ebeveyni arama, diğer yetişkinlerin yatıştırma çabalarını reddederek, protesto etme, umutsuzluk, üzüntü ve kaygı" şeklinde tepkiler sergileyebilmektedirler.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma Türkiye’de yaşayan, 4-9 yaşları arasında çocukları olan ateist ve inançlı yetişkinlerle yürütülmüştür. Verilerin analizi sonucunda ateist ve inançlı katılımcıların görüşlerinde ortak ve ayrıldıkları noktalardaki temalara ulaşılmıştır. Araştırmada katılımcılara ilk bölümde yönetilen sorularda görüşleri alındığında; inançlı katılımcıların çoğunluğunun ölümü sonsuzluk ve yeni bir hayatın başlangıcı, ateist katılımcıların ise çoğunlukla ölümü mutlak yok oluş ve başka yaşam formlarında doğada var olmak olarak tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ölümün tanımı metaforunda her iki katılımcı grubun yaşamın sona ermesi teması ile ortak noktada buluştukları incelenmiştir. İnançlı katılımcılar ölüm metaforunda çoğunlukla dini öğeler, yaşamın değerlendirilmesi, yeni hayata hazırlık şeklinde görüşler belirttikleri tespit edilirken; ateist katılımcılar ise doğadaki yaşam döngüsünün gereği, bedenin yaşamsal faaliyetlerini sürdürememesi ve bilinmeyene yolculuk etmek şeklinde görüşler belirtmişlerdir. Tüm katılımcıların yakın ölümünü yaşadıkları ve yaşanan ölüm olaylarının etkilerini hissettikleri sonucuna varılmıştır. İnançlı katılımcıların çoğunlukla dinsel inançlara sığınarak ölüm hakkında olumlu düşüncelere sahip oldukları ve kabul sürecine girdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ateist katılımcıların ise çoğunlukla ölen kişinin artık olmayacağı düşüncesine bağlı ayrılık, anıların canlanması, özlem ve yalnızlık hissiyatı yaşadıkları ve ölümle ilgili sorgulamalar yaptıkları görülmüştür. İnançlı katılımcıların çoğunlukla ölüm olayından sonra dinsel inançlar doğrultusunda maneviyat dünyalarını geliştirmeye yönelik etkisi görülürken; ateist katılımcılar da ise yas sürecinin aşamalarını daha yoğun yaşadıkları, ölüm karşısında zamanla duyarsızlaşma ve ilk şoku atlatıp, alışma ve kabullenme sürecine girdikleri görülmüştür. Katılımcılardan üç kişinin, çocukluğunda yaşadığı ölüm olayı karşısında ailelerinden yeterli desteği alamadıkları ve ölümle ilgili merak ettikleri sorulara cevap alamadıklarını belirttikleri görülmüştür. Tüm katılımcıların ölüme ve yaşadıkları ölüm olaylarına bakış açılarının, çocuklarına ölüm kavramını açıklama şekillerini etkiledikleri görülmüştür.

Araştırma sorularının ikinci bölümünde ise ölüm kavramının çocuklara öğretilmesi konusunda inançlı katılımcılardan bir kişi dışındaki tüm katılımcılar ölüm kavramının çocuklara mutlaka anlatılmalıdır görüşünü savunmuştur. Bir kişi ise sadece ölüm ve kayıp deneyimi yaşayan çocuklara anlatılmalıdır şeklinde belirtmiştir. Ateist katılımcıların %83’ü çocuklara ölüm kavramının anlatılması görüşünü savundukları %17’si ise

çocuklara ölüm kavramı anlatılmamalıdır şeklinde görüş belirtmişlerdir. İnançlı katılımcılardan çoğunlukla ölüm kavramının verilmesi gereken yaş kriteri için çocuğun merak ettiği soruların varlığında ve işlem öncesi dönem yaşlarını belirtirken, ateist katılımcılar ise çoğunlukla çocuğun merak ettiği soruların varlığında, işlem öncesi dönem ve soyut işlemler dönemlerine vurgu yaptıkları incelenmiştir. Çocuklara ölüm kavramının nasıl anlatılması gerektiği konusunda inançlı katılımcıların çoğunlukla yaş, bilişsel gelişim özellikleri doğrultusunda detay içermeyen anlatılması ve ölüm hakkında iletişimde açık ve net olmanın önemine değinerek, canlılar ve yaşam konusu üzerinden somut örneklerle anlatılması üzerinde durdukları görülmüştür. Ateist katılımcılarda ise çoğunlukla doğa bilimleri açısından, canlılar ve yaşam konusu üzerinden somut örneklerle anlatılması görüşü ortaya çıkmıştır. İnançlı katılımcıların ölüm eğitimi programlarının ülkemizde uygulanmalı mıdır? sorusuna yönelik görüşleri alındığında %67'si uygulansın ve %25 uygulanmasın şeklinde görüş belirttikleri, %8'inin ise kararsız olduğu incelenmiştir. Uygulansın görüşünü belirten katılımcılar, eğitimin uygulanma şekli ve uzman kişiler tarafından verilmesine vurgu yapmışlardır. Ateist katılımcıların ise %50'si uygulansın ve %42'si uygulanmasın şeklinde görüş belirttikleri ve %8'inin ise kararsız olduğu incelenmiştir. Uygulansın görüşünü belirten katılımcılar tarafından, eğitimde yaş ve gelişim özelliklerinin ve ölüm eğitimi başlığının değiştirilerek farklı ders içeriklerinde verilmesinin önemine vurgu yapılmıştır. Kararsızlık yaşayan ve uygulanmasın görüşünü belirten ateist katılımcıların ise, ölüm kavramının ailede verilmesinin daha uygun olduğunu, biyoloji eğitimi varken ölüm eğitimine gerek olmadığı ve ölüm eğitiminin din eğitimi içinde verilebilir kaygısı yaşama temalarına değindikleri görülmüştür. Aynı zamanda tüm katılımcılardan yalnız bir kişinin ölüm eğitimi programlarına aşina olduğu görülmüştür. Ölüm eğitimi başlıklarında inançlı katılımcıların çoğunlukla dini inançlar ve ölümden sonraki hayatın varlığı konusunu belirtirken, ateist katılımcılar ise canlılar, yaşam ve ölüm konusunu belirtmişlerdir. Yetişkinlerin çocuklarının ölümle ilgili merak ettikleri sorulara verdiği yanıtlar incelendiğinde; “ölüm nedir?” sorusunun açıklamasına göre inançlı katılımcıların çoğunlukla dini ve ölümden sonraki hayatla anlatım, ölümün geri döndürülemez alt boyutu ile anlatım, ölümü biyolojik ve fizyolojik boyutu ile anlatım ve tüm canlıların ortak özelliği olarak ölümü anlatma temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri incelenmiştir. Ateist katılımcıların ise yok oluş şeklinde anlatım, ölümle ailesinden ayrılma duygusu yaşatmadan anlatım yapma, ölümün geri döndürülemez alt boyutu ile

anlatım ve tüm canlıların ortak özelliği olarak ölümü anlatma temalarına dahil edilen kavramları belirttikleri incelenmiştir. “İnsanlar neden ölürlür?” sorusunun açıklamasına göre inançlı katılımcıların çoğunlukla ölen varlığın dünyadaki yaşam süresinin bitmesine bağlı anlatım, yaşam süresinin sonlanmasını çocuğun yaşamından somut örneklerle anlatım ve yaşlılık, sağlıklı yaşam koşullarının azalmasına bağlı anlatım temalarına değindikleri, ateist katılımcıların ise çoğunlukla yaşam döngüsünün gereği ve ölümün kaçınılmaz olduğu şeklinde anlatım, hastalık ve kaza durumlarına ve yaşlılık, sağlıklı yaşam koşullarının azalmasına bağlı anlatım temalarına değindikleri görülmüştür. “Ölen insanlar nereye giderler?” sorusunun açıklanmasında inançlı katılımcıların %47’sinin cennete gitmek şeklinde anlatım yaparak cennet kavramının somut örneklerle verildiği görülmüştür. Ateist katılımcılarda ise %32’si ölümle insandaki enerjinin toprakla birleşerek başka yaşam formlarında doğada devamı şeklinde anlatım yapıldığı görülmüştür. Ölüm kavramının çocuklara açıklanmasında yaşanan güçlüklerle yönelik görüşler temalarında inançlı katılımcıların çoğunlukla ölümün soyut bir kavram olması ve çocuklara aktarırken somutlaştırmakta güçlük yaşadıklarını belirtirken, ateist katılımcılar ise çoğunlukla ölüm kavramını konuşmaktan ve çocuklarda kaygı oluşturmaktan çekindikleri bir konu olarak görmeleri sebebiyle güçlük yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Bu araştırmanın sonuçlarına dayanarak şu önerilerde bulunulabilir:

- Ölüm kavramının yaş, kayıp deneyimi, sosyo-kültürel yapı ve inanç sistemleri gibi değişkenlerden etkilendiği araştırmalarda görülmüştür. Bu çalışmada yetişkinlerin inanç sistemi açısından çocuklarına ölüm kavramını nasıl açıkladıkları incelenmiştir. Diğer çalışmalarda ise Türkiye’deki sosyo-kültürel farklılıklara göre ölüm kavramının çocuklara nasıl aktarıldığı araştırılabilir. Yaşam yerlerine göre; kırsalda yaşayan kişilerle kentte yaşayanların, çocuklarına ölüm kavramını anlatma biçimleri ve çocukların ölüm kavramını anlayış düzeyleri karşılaştırılabilir. Türkiye ile farklı ülkelerdeki ebeveynlerin ölüm kavramını anlatma biçimleri ve çocuklarının ölümü kavrayış düzeyleri karşılaştırılarak, araştırılabilir.

- Bu araştırmaya ek olarak inançlı ve ateist yetişkinlerin çocuklarına ölümü nasıl açıkladıkları incelenirken, çocuklarının ölümü kavrayış düzeyleri de araştırılabilir. Farklı

yaş dönemlerindeki çocukların ölümü kavrama düzeyleri ile ilgili çalışmalar yapılabilir. Nicel ve karma araştırma yöntemleri ile çalışma genişletilerek, araştırmalar yapılabilir.

- Türkiye'nin genç bir nüfusa sahip olması yönüyle çocuklar ve ergenlerin bir şekilde haberlerde kaza, doğal afetler, hastalık gibi olaylara rastladıkları düşünüldüğünde; özellikle de günümüzde Covid-19 gibi küresel bulaşıcı bir hastalıkla iç içe yaşanırken, haberlerde sürekli ölümlere şahit olan, yakınlarında kayıp yaşayan çocuklar ve ergenler ölüm konusundan ne kadar uzak tutulabilir ki? Bu sebeple ebeveynlerin çocuklarına ölüm kavramını ve yakın kaybını açıklama şekilleri, çocuğun ölüm kavramını doğru biçimde anlaması ve yas sürecini rahat atlatabilmesi adına büyük bir önem arz etmektedir. Ölüm kavramının farklı yaş dönemlerindeki çocuklara doğru ve uygun şekilde anlatılması yöntemleri üzerine daha çok araştırmalar yapılabilir. Bu konuda ebeveynlere ve çocuklara uzmanlar yardımı sunan destek merkezleri kurulabilir.

- Ülkemizdeki farklı yaş grubu çocuklarında ölüm kavramını algılama düzeylerinin ve yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını anlatma biçimlerinin incelendiği çalışmalar daha geniş kitlelere ulaşılarak yapılabilir.

- Yetişkinlerin çocukluk çağında iken, ölümle ilgili merak ettikleri sorulara cevap alamamasına ve sevdiği bir yakının ölümü saklanmasına bağlı yaşadıkları çocukluk çağı travmaları incelenebilir.

- Ebeveynlere yönelik seminer, söyleşi gibi etkinliklerle ölüm deneyimi yaşamış ve yaşamamış tüm çocuklara ölüm kavramının anlatılması gerektiğine yönelik farkındalık çalışmaları yapılabilir.

- Yurt dışında uygulanan ölüm eğitimi programların etkililiği göz önünde bulundurularak, Türkiye'de halen daha çok yeni olduğu için ölüm eğitimine yönelik çalışmalar arttırılmalıdır. Ölüm eğitimi programlarına yönelik farkındalık çalışmaları yapılmalıdır.

- Ülkemizde halen ölüm eğitimi programlarının bilinirliğinin az olması sebebiyle; okullarda müfredatın içinde uygulanmasına yönelik ebeveynlerin bakış açılarını belirlemek adına daha çok çalışmalar yapılmalıdır.

- Türkiye’de özellikle ebeveynlere yönelik ölüm eğitimi programları uygulanabilir. Bu durumda ebeveynlerin ölüm kavramının yaş gruplarına göre gelişimsel özelliklerini, nasıl anlatılması gerektiğini, yaşanan yakın kaybında verilmesi gereken tepki ve desteklerin eğitimini alarak, çocuklarına yardımcı olmaları beklenir.

- Çalışmamızda da vurgulandığı gibi ölüm eğitimi uygulayacak kişilerin bu konuda uzmanlaşmış olması önem arz etmektedir. Okullarda müfredatın içinde uygulanacak ölüm eğitimi programlarını sunabileceği düşünülen Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık öğretmenlerinin gerek üniversite eğitimlerinde gerekse katıldıkları ölüm eğitimi seminerleri ile yeterli donanıma sahip olmaları gerekmektedir.

- Okullarda uygulanabilecek ölüm eğitimi programların içeriğinin disiplinler arası bir çalışma ile standardize bir çerçevede hazırlanarak; farklı yaş grubu çocukların gelişimsel özellikleri doğrultusunda sunulabilir.

- Aynı zamanda tüm öğretmenlere yas sürecindeki öğrencilerine destek olma konusunda eğitimler ve seminerler verilebilir.

- Türkiye’de okullarda ölüm eğitimi programlarının uygulanmasına yönelik ebeveynlere anket çalışması yapılarak, gönüllü velilerin çocuklarına ölüm eğitimi programları uygulama ve memnuniyet sonuçlarını ölçme şeklinde pilot çalışmalar yapılabilir.

- Ölüm eğitimi programının içerik taslağı disiplinler arası ekip çalışması ile hazırlanmalı ve ebeveynlerin de fikirlerine başvurulabilecek çalışmalara yer verilebilir.

- Ebeveynlere çocuklarının ölümle ilgili merak ettikleri sorular karşısında; geçiştirme, gizleme, konudan uzak tutma tutumları ya da yanlış söylemlerle anlatım yapma durumlarında olumsuz sonuçlarla karşılaşabilecekleri konusunda bilgilendirici seminer, söyleşi, toplantı ve kamu spotları sunulabilir.

- Yakın kaybı yaşayan yetişkinlerin baş etme mekanizmaları geliştirebilmeleri ve çocuklarına yas sürecinde yardımcı olabilmeleri adına belediyelerin bünyesindeki aile danışmanlığı merkezlerinde ölüm, kayıp, yas süreci yardım birimleri ve ücretsiz destek hattı oluşturulabilir.

SON SÖZ:

İ. Katılımcı 3. “Ülkemizde de uygulansın ben uygulanması taraftayım. Çünkü ben o zaman ölümü öğrenmiş olsaydım yıllarca beklemezdim kapıyı.”

“... yani orada bir kandırmaca yaptılar aslında ailemiz.... Çünkü ölmedi ki amcam, ölmedi, bana kargoda gönderdi ama amcama ulaşamıyorum. 7 yıl boyunca aradım.... “O yüzden bize o zaman deseler ki; “evet amcan öldü”, ve güzel bir şekilde anlatmış olsalardı, ben o hayal kırıklığını yaşamamış olacaktım, yıllar boyu onu aramayacaktım, her bir yere baktığımda onu görmeyecektim, hiçbir zaman ona baktığım zaman yolda, arabada, dışarda, telefon çaldığında...”

A. Katılımcı 3. “Çocuğun duyguları mutlaka yer almalı, duygularını çocuğun ifade edebilmesi ve onlarla nasıl başa çıkmaya çalışabileceğine dair onu yönlendirici bir şey olmalı en önemlisi bu. Ölüm korkusundan çok, yakınlarımı kaybedersem bununla nasıl başa çıkabilirim. Çünkü bu benim için de bir travmaydı, özellikle ergenlik çağlarımda ölüm korkusu, korkunç yakınlarımı kaybedersem ne yaparım? ya bana bir şey olursa, ne olacak sonunda? gibi bir sürü, bir sürü sorular...O yüzden anlayabiliyorum, çocuklarımızda bununla cebelleşiyorlar. O yüzden ilk olması gereken konu başlığı; duygularım, duygularımla nasıl başa çıkabilirim?”

İ. Katılımcı 12. “Açıkçası çocuklar zaten ölüm kavramını, çizgi filmlerden ya da benzeri yerlerden öğreniyor ama saçma sapan bir şekilde ve yanlış bir şekilde öğreniyor. Aslında ölüm kavramını vermek, çocuklara bilgi vermekten ziyade yanlış öğrenmelerini engellemek ve doğruyu anlatmakla alakalıdır, bu da bu ölüm kavramını anlatmanın ve ölüm eğitiminin aslında bir seçenek değil, zorunluluk olduğunu önümüze çıkartıyor. Bu nedenle ölüm kavramını anlatma ve bunun eğitimi çok önem arz ediyor.”

KAYNAKLAR

- Acar, G. (2005). “Çocuklara Ölümü Nasıl Anlatmak Gerekir?”, https://www.psikonet.com/cocuklara-olumu-nasil-anlatmak-gerekir_nedir-209.html Erişim Tarihi: 27.01.2021.
- Akar, E. (2007). Bertrand Russell’da Ölüm ve Ölümsüzlük Problemi (Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir*.
- Akdaş, C. (2017). “A AY” VE “BAL” Filmlerinde Çocuğun Ölüm Kavramını Nasıl Anlamlandırdığı Üzerine. *Kesit Akademi Dergisi*, 3(7), 316-336.
- Akıman, H. (2011). “Ölüm Çocuğa Nasıl Anlatılmalı?” http://www.tavsiyeeediyorum.com/makale_7539.htm Erişim Tarihi: 27.01.2021.
- Aksu, T. ve Okçay, H. (2010). Yaşam Dönemlerine Göre Ölüm Algısı ve Hemşirelik Yaklaşımı. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 5(14), 113-126.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., ve Yıldırım, E. (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (6. Baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Ayan, S. ve Memiş, U. A. (2012). “Erken Çocukluk Döneminde Oyun”, *Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilim Dergisi*, 14(2), 143-149.
- Ayaz, T. (2011). The Contributory Roles of Attachment Styles, Coping and Affect Regulation Strategies on Bereavement. (Yüksek Lisans Tezi). *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.
- Aydın, İ. Y. (2015). 48-72 Aylık Çocukların Doğum ve Ölüm Kavramlarını Algılamalarının Gelişimsel Açından İncelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul*.
- Aytekin, H. (2008). Çocuk Edebiyatında Ölüm Teması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 89-102.
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 231-274.
- Barrett, H. C., ve Behne, T. (2005). Children's Understanding of Death as The Cessation of Agency: A Test Using Sleep Versus Death. *Cognition*, 96 (2), 93–108.
- Bayer, L. L. (1989). Sağlıklı ve Kronik Hastalığı Olan Çocukların Ölüm Kavramları. (Yüksek Lisans Tezi). *İstanbul Üniversitesi, Çocuk Sağlığı Enstitüsü, İstanbul*.

- Becker, E. (1973). *The Denial of Death*. New York: The Free Press.
- Bertan, M., Haznedaroğlu, D., Koln, P., Yurdakök, K. ve Güçiz, B. D. (2009). Ülkemizde Erken Çocukluk Gelişimine İlişkin Yapılan Çalışmaların Derlenmesi, (2000-2007), *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 52, 1-8.
- Bowlby J. (1980). *Attachment and Loss: Sadness and Depression* (VOL: III). New York: Basic Books.
- Bölükbaşı Macit, Z. ve Tümlü, C. (2019). Temel Eğitim Düzeyinde Çalışan Psikolojik Danışmanlar İçin Okullarda “Ölüm Eğitimi”. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 1571-1589.
- Brent, S. B., ve Speece, M. W. (1993). “Adult” Conceptualizations of Irreversibility: Implications for The Development of the Concept of Death. *Death Studies*, 17(3), 203–224.
- Bridgewater, E., Menendez, D., ve Rosengren, K. S. (2021, July-September). Capturing Death in Animated Films: Can Films Stimulate Parent-Child Conversations about Death? *Cognitive Development*, 59, 101063. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2021.101063>
- Callanan, M. A. (2014). Diversity In Children’s Understanding Of Death. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 79(1) 142-150.
- Cesur, G. (2012). Yetişkinlerde Travmatik Yasın ve Travma Sonrası Büyümenin PsikoSosyal Belirleyicileri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Cicirelli, V. C. (1998). Personal Meanings of Death in Relation to Fear of Death. *Death Studies*, 22(8), 713–733.
- Cohen, J. A., ve Mannarino, A. P. (2011). Supporting Children with Traumatic Grief: What Educators Need to Know. *School Psychology International*, 32(2), 117-131.
- Corr, A. C. ve Balk, E. D. (Editors), (2010). *Children’s Encounters With Death, Bereavement and Coping*. New York: Springer Publishing Company.
- Corr, A. C., Corr, D. M. ve Nabe, C. M. (2006-2009). *Death and Dying, Life and Living*. (Sixth edition). Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
- Cullinan, A. L. (1990). Teachers' Death Anxiety, Ability to Cope with Death, and Perceived Ability to Aid Bereaved Students. *Death Studies*, 14(2), 147-160.

- Çerçel, H., (2015). “Çocuklarla Ölümü Konuşmak”, <https://kortopsikoloji.com/dergi/cocuga-olum-nasil-anlatilir> Erişim Tarihi: 27.01.2021.
- Çetin, N. (2015). Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması. (*Yüksek Lisans Tezi*). Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çınar, M. (2017). Yas Psikolojisi: Yas ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, 12(2), 57-74.
- Çobanlı, C. ve Salt, A., (2001); *Dharma Ansiklopedisi*, (1. Baskı). İstanbul: Dharma Yayınları,
- Deaton, R., ve Berkan, W. (1995). *Planning and Managing Death Issues in The School*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Doğan, M., (1982), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Birlik Yayınları.
- Dülger, K. (2014). Ölüm Kaygısının Ölüm Anlamları, Baş Etme Stilleri ve Bağlanma Stilleri ile İlişkisinde Ölümlülük Farkındalığının Biçimlendirici Rolü. (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dyregrov, A. (2000). *Çocuk, Kayıplar ve Yas: Yetişkinler İçin El Kitabı* (Çev. G. Güvenç). (1. Basım). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Dyregrov, A., Dyregrov, K., ve Idsoe, T. (2013). Teachers' Perceptions of Their Role Facing Children in Grief. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 18(2), 125-134.
- Elkind, D. (1977). Life and Death: Concepts And Feelings in Children. *Day Care and Early Education*, 4 (3), 27-29.
- Ellis, B. ve Stump, J., E. (2000). Parents' Perceptions of Their Children's Death Concept. *Death studies*, 24(1), 65-70.
- Erden, G. (1999). Çocuklarda Ölüm Kavramının Gelişimi ve İntihar Girişimleri. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 6(1), 41-51.
- Erden, G. (2002). Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım. *Kriz Dergisi*, 10(1), 19-27.
- Erdoğan, M. Y. ve Özkan, M. (2007). Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14(3), 171-179.

- Evans, E. M. (2001). Cognitive and Contextual Factors in The Emergence of Diverse Belief Systems: Creation Versus Evolution. *Cognitive Psychology*, 42(3), 217–266.
- Feifel, H. (1990). Psychology and Death: Meaningful Rediscovery. *American Psychologist*, 45(4), 537–543.
- Fogarty, J. A. (2000). *The Magical Thoughts of Grieving Children: Treating Children with Complicated Mourning and Advice for Parents*. Baywood Publishing Company.
- Galende, N. (2015). Death and Its didactics in Pre-school and Primary School. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 185, 91–97.
- Geçtan, E. (2007). *Varoluş ve Psikiyatri*, (7. Basım). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Goldman, L. (2009). *Great Answers to Difficult Questions about Death, What Children Need to Know*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Göka, E. (2009). *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi* (1.basım), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gutiérrez, I. T., Menendez, D., Jiang, M. J., Hernandez, I. G., Miller, P., ve Rosengren, K. S. (2020). Embracing Death: Mexican Parent and Child Perspectives on Death. *Child Development*, 91(2), e491-e511.
- Gürkan, T. (2009). *Erken Çocukluk Dönemi ve Okul Öncesi Eğitim*, Şefik Yaşar (Ed.), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güven, G. ve Azkeskin, K. E. (2018). *Erken Çocukluk Eğitimi ve Okul Öncesi Eğitim*. İbrahim H. Diken (Ed.), Erken çocukluk eğitimi içinde (s: 2-50). Ankara: Pegem Akademi.
- Haçerlioğlu, O., (1978); *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitapevi, C.5, İstanbul.
- Harrawood, L. K., Doughty, E. A., ve Wilde, B. (2011). Death Education and Attitudes of Counselors-in-Training Toward Death: An Exploratory Study. *Counseling and Values*, 56(1-2), 83-95.
- Harris, P. L., ve Koenig, M. (2006). Trust in Testimony: How Children Learn About Science and Religion. *Child Development*, 77(3), 505–524.
- Higgins, S. (1999). Death Education in The Primary School. *International Journal of Children's Spirituality*, 4(1), 77-90.

- Hoffman, S. I. ve Strauss, S. (1985). The Development of Children's Concepts of Death. *Death Studies*, 9(5-6), 469-482.
- Holland, J. (1993). Child Bereavement in Humberside Primary Schools. *Educational Research*, 35(3), 289-297.
- Hopkins, M. (2014). The Development of Children's Understanding of Death. (*Doctorate Thesis*). University of East Anglia, Faculty of Medicine and Health.
- Hökelekli, H. (2008). *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji ve Din*. (Basım 1). İstanbul: Dem Yayınları.
- Işık, Z. (2015). *Sen Öldün Ben Büyüdüm Annesi Babası Ölen Yetişkinler Üzerine* (1.Basım). İstanbul: Açılım Kitap.
- Jones, C. H., Hodges, M., ve Slate, J. R. (1995). Parental Support for Death Education Programs in The Schools. *The School Counselor*, 42(5), 370-376.
- Kahraman, F. (2012). İlköğretim 4. ve 5. Sınıf Öğrencilerinde Allah, Melek, Cennet ve Cehennem Kavramlarını Anlama Düzeyi (Ahmetli Gazi İlköğretim Okulu Örneği). (*Yüksek Lisans Tezi*). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Kalter, N., Lohnes, K. L., Chasin, J., Cain, A. C., Dunning, S. Ve Rowan, J. (2003). The Adjustment of Parentally Bereaved Children: Factors Associated with Shortterm Adjustment. *Omega: Journal of Death and Dying*, 46 (1), 15-34.
- Kane, B. (1979). Children's Concepts of Death. *The Journal Of Genetic Psychology*, 134(1), 141-153.
- Karaca, F. (2000). *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 62-80.
- Kastenbaum, R. (2000). *The Psychology Of Death*. (3rd edition). New York: Springer Publishing Company.
- Katayama, A. (2002). Death Education Curriculums for Elementary Schools in Japan. *Illness, Crisis & Loss*, 10(2), 138-153.
- Kawagoe, H. ve Kawagoe, K. (2000). Death Education in Home Hospice Care in Japan. *Journal of Palliative Care*, 16(3), 37-45.
- Kaytez, N. (2020). Ölüm ve Çocuk Üzerindeki Etkileri. *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(3), 171-176.

- Kellehear, A., ve O'Connor, D. (2008). Health-Promoting Palliative Care: A Practice Example. *Critical Public Health*, 18(1), 111–115.
- Kenyon, B. (2001). Current Research in Children's Conceptions of Death: A Critical Review. *Omega—Journal of Death and Dying*, 43, 63-91.
- Kılıç, M. (2013). *Gerçek yaşam tadında: Gelişim Dönemleri 4, Yaşam döngüsü-Ölüm* (1.Baskı), Ankara: Pegem Akademi.
- Kılıçaslan, Z. (2013). 10-12 Yaş Grubu Çocuklarda Dinî ve Ahlakî Kavramların Algılanma Biçimleri (Bolu-Dörtdivan Merkez Şehit Orhan Yalçın İlköğretim Okulu Örneği). (*Yüksek Lisans Tezi*). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Kıvılcım, M. ve Doğan, D. G. (2014). Çocuk ve Ölüm. *Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi*, 21(1), 80-85.
- King-McKenzie, E. (2011). Death and Dying in The Curriculum of Public Schools: Is There a Place? *Journal of Emerging Knowledge on Emerging Markets*, 3(1), 510-520.
- Knight, K. H., ve Elfenbein, M. H. (1993). Relationship of Death Education to The Anxiety, Fear, and Meaning associated with Death. *Death Studies*, 17(5), 411-425.
- Koocher, G. P. (1973). Childhood, Death and Cognitive Development. *Developmental Psychology*, 9 (3), 369-375.
- Koytak, N. S. (2008). 7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması. (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koyuncu, A. (2008). Okul Öncesi Çocukların Din Eğitiminde Annenin Rolü ve Karşılaştığı Güçlükler. *Yüksek Lisans Tezi*. Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köylü, M. (2004). Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve “Ölüm Eğitimi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(17), 95-120.
- Kula, M. N. (2017). Erken Çocukluk Dönemindeki Çocuğa Ölümü Anlatmak. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(2), 301-314.
- Kübler, RE. (1997). *Ölüm ve Ölmek Üzerine* (Çev.B. Büyükal). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Kübler_Ross, E. (1983). *On Children and Death*. New York: MacMillan.

- Kürkçüoğlu, B. Ü. (2012). *0-6 Yaş Arası Çocukların Temel Gelişimsel Özellikleri: Fiziksel ve Sosyal-Duygusal Gelişim*, İbrahim H. Diken (Ed.), Erken Çocukluk Eğitimi, Ankara: Pegem.
- Ji, Y., Cao, Y., ve Han, M. (2017). An Investigation on 3-6-Year-Old Chinese Children's Perception of "Death". *Universal Journal of Educational Research*, 5(2), 203-208.
- Lansdown, R., ve Benjamin, G. (1985). The Development of The Concept of Death in Children Aged 5–9 Years. *Child: Care, Health & Development*, 11(1), 13–20.
- Lee, J. O., Lee, J. & Moon, S. S. (2009). Exploring Children's Understanding of Death Concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251–264.
- Longman-Metro *Active Study Dictionary of English* (1983), Longman Group, England.
- Lowton, K., ve Higginson, I. J. (2003). Managing Bereavement in The Classroom: A Conspiracy of Silence? *Death Studies*, 27(8), 717-741.
- Marshall, M. N. (1996). Sampling For Qualitative Research. *Family Practice*, 13(6), 522-526.
- Matalon, T. H. (1998). The Relationship Among Children's Conceptualization of Death, Parental Communication About Death, and Parental Death Anxiety. (*Doctoral Dissertation*) Fordham University, The Graduate School of Education, New York.
- McGovern, M. & Barry, M. M. (2000). Death Education: Knowledge, Attitudes, and Perspectives of Irish Parents and Teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-333.
- Mehmedoğlu, Y. (2009). Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi. (3. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mete, Otlu, B., ve Aysan, F. (2017). Okul Psikolojik Danışmanlarının Krize Müdahalede Kullandıkları Başa Çıkma Stratejileri: İzmir İli Örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(2), 459-478.
- Mok, E., Lee, W. M. ve Wong, F. K. (2002). The Issue of Death and Dying: Employing Problem-Based Learning in Nursing Education. *Nurse Education Today*, 22(4), 319-329.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73(1), 3-27.
- Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar I-II. Cilt* (5. Basım). İstanbul: Yayın Odası.
- Nguyen, S., P. ve Gelman, S., A. (2002). Four and 6-Year Olds' Biological Concept of Death: The Case of Plants. *British Journal of Developmental Psychology*, 20(4), 495-513.

- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. (1986). Children's Perception of Various Determinants of The Death Concept as a Function of Intelligence, Age, and Anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology*, 15(2), 120-126.
- Orbach, I. ve Glaubman, H. (1979). Children's Perception of Death as a Defensive Process. *Journal of Abnormal Psychology*, 88(6), 671-674.
- Oruç, C. (2013). Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(8), 971-987.
- Özçetin, A. (2000). Diyarbakır Bölgesinde Yas ve Din İlişkisi. *Düşünen Adam Dergisi*, 13(1), 12-18.
- Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323- 343.
- Panagiotaki, G., Hopkins, M., Nobes, G., Ward, E., ve Griffiths, D. (2018). Children's and Adults' Understanding of Death: Cognitive, Parental and Experiential Influences. *Journal of Experimental Child Psychology*, 166, 96-115.
- Panagiotaki, G., Nobes, G., Ashraf, A. ve Aubby, H. (2015). British and Pakistani Children's Understanding of Death: Cultural and Developmental Influences. *British Journal of Developmental Psychology*, 33(1), 31-44.
- Papadatou, D., Metallinou, O., Hatzichristou, C., ve Pavlidi, L. (2002). Supporting The Bereaved Child: Teacher's Perceptions and Experiences in Greece. *Mortality*, 7(3), 324-339.
- Puolimatka, T., ve Solasaari, U. (2006). Education for Death. *Educational Philosophy and Theory*, 38(2), 201-213.
- Rank, O. (2020). *Doğum Travması*. (3. Basım). (Çev. Sabir Yücesoy). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ritchie, S. Willer, B., Vugrinovich, D., ve Liliedahl, E. (2008). Standart 3: Teaching. A Guide to The NAEYC Early Childhood Program Standard and Related Accreditation Criteria. https://www.naeyc.org/sites/default/files/globally-shared/downloads/PDFs/accreditation/early-learning/standards_assessment_2019.pdf Erişim Tarihi: 29.01.2021.
- Rodríguez Herrero, P., de la Herrán Gascón, A., Pérez-Bonet, G., ve Sánchez-Huete, J. C. (2020). What do Teachers Think of Death Education? *Death studies*, 44(1), 1-11.
- Rowling, L., ve Holland, J. (2000). Grief and School Communities: The Impact of Social Context, a Comparison Between Australia and England. *Death Studies*, 24(1), 35-50.

- Safier, G. A. (1964). A Study in Relationships Between the Life and Death Concepts in Children. *Journal of Genetic Psychology*, 105, 283-294.
- Sağır, A. (2014). *Ölüm Sosyolojisi*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Sami, S. (2019). Travmatik Kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olan ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması (Nitel Bir Çalışma). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sevinç, G. (2019). Ölüm ve Bibliyoterapi: Okul Öncesi Dönemde Faydalanılabilecek Çocuk Kitaplarına Yönelik bir İçerik Analizi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 9(55), 1213-1246.
- Sezer, S. (2012). Yaşamın Anlamı Konusuna Kuramsal ve Psikometrik Çalışmalar Açısından Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 45(1), 209-227
- Sezer, S. ve Saya, P. (2009). Gelişimsel Açından Ölüm Kavramı. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 151-165.
- Schoen, A. A., Burgoyne, M., ve Schoen, S. F. (2004). Are The Developmental Needs of Children in America Adequately Addressed During The Grief Process? *Journal of Instructional Psychology*, 31(2), 143- 148.
- Schonfeld, D. J. ve Smilansky, S. (1989). A Cross-Cultural Comparison of Israeli and American Children's Death Concepts. *Death Studies*, 13(6), 593-604.
- Seibert, D. ve Drolet, J. C. ve Fetro, J. V. (2003). *Helping Children Live With Death and Loss*, Illinois: Southern Illinois University Press.
- Seyhan, B. Y. (2015). Ölüm Kaygısı ve Dua Tutumu Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, 10(2), 863-882.
- Silverman, P. R., Weiner, A. ve El-Ad, N. (1995). Parent-Child Communication in Bereaved Israeli Families. *Omega: Journal of Death and Dying*, 31 (4), 275- 293.
- Slaughter, V. (2005). Young Children's Understanding of Death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.
- Slaughter, V. ve Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525-535.

- Slaughter, V., Jaakkola, R., ve Carey, S. (1999). Constructing a Coherent Theory: Children's Biological Understanding of Life and Death. In M. Siegal, & C. Peterson (Eds.), *Children's Understanding of Biology and Health 4*, (71 – 96). Cambridge: Cambridge University Press.
- Slaughter, V., ve Lyons, M. (2003). Learning About Life and Death in Early Childhood. *Cognitive Psychology*, 46 (1), 1-30.
- Smilansky, S. (1987). *On Death: Helping Children Understand and Cope*. New York: Peter Lang.
- Sönmez, V., ve G. Alacapınar, F. (2011). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Speece, M. W. (1995). Children's Concepts of Death. *Michigan Family Review*, 1(1), 57-69.
- Speece, M. W. ve Brent, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*, 55(5), 1671-1686.
- Speece, M. W., ve Brent, S. B. (1996). *The Development of Children's Understanding of Death*. In C. A. Corr & D. M. Corr (Eds.), *Handbook of Childhood Death and Bereavement* (p. 29–50). Springer Publishing Co.
- Subaşı, M., ve Okumuş, K. (2017). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 419-426.
- Şen, E. (2016). Çocuk Edebiyatında Bir Yaşam Gerçekliği Olarak Ölüm Olgusu Üzerine Bir İnceleme (Sevim Ak Örneği). *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 14-23.
- Tahta, F., Tahta, K. ve Dernek, S. (2015). Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(1).
- Takeuchi, H., Hiroe, T., Kanai, T., Morinobu, S., Kitamura, T., Takahashi, K., ve Furukawa, T. A. (2003). Childhood Parental Separation Experiences and Depressive Symptomatology in Acute Major Depression. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 57(2), 215-219.
- Tamlyn, B. D. W. D. (1997). An International Survey of Death Education Trends in Faculties of Nursing and Medicine. *Death studies*, 21(2), 177-188.
- Tanhan, F. (2007). Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Tanhan, F. (2013). Ölüm Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olmaya Etkisi, *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 184-200.
- Tanhan, F. ve Arı, F. (2006). Üniversite Öğrencilerinin Ölümüne Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygı Düzeyleri. *Yüzüncüyıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(3), 44-55.
- Tanhan, F., Arı İnci, F. (2009). *Ölüm Eğitimi* (1.Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Thalbourne, M. A. (1996). Belief in Life After Death: Psychological Origins and Influences. *Personality and Individual Differences*, 21(6), 1043-1045.
- Toksoy, Ş. E. (2005). Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Etkileri. (*Yüksek Lisans Tezi*). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Toran, M. (2012). *Çocukluğun ve Erken Çocukluk Eğitiminin Tarihi ve Kuramsal Temelleri*, N. Avcı ve M.Toran (Editörler), Ankara: Eğiten Yayıncılık (s: 1-19).
- Tüfekçi Akcan, A. (2018). *Erken Çocukluk Eğitimi ve Tarihsel Gelişimi*, İ. Ulutaş ve S. Demiriz (Editörler), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, (s: 1-36).
- Tümlü, C. (2013). 5-12 Yaş Aralığındaki Çocukların Ölüm Algısını İfade Biçimlerinin İncelenmesi. *İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya*.
- Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.02.2021
- TürkçeBilgi (2021). “Evrensel nedir?”, <https://www.turkcebilgi.com/evrensel> Erişim Tarihi: 11.01.2021
- TürkçeBilgi (2021). “Evrensellik nedir?”, <https://www.turkcebilgi.com/evrensellik> Erişim Tarihi: 11.01.2021
- Umberson, D. (2016). *Ebeveynin Ölümü*, (Çev. Ö. Çağlar Aksoy), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vaden, V. C., ve Woolley, J. D. (2011). Does God Make It Real? Children’s Belief in Religious Stories from The Judeo-Christian Tradition. *Child Development*, 82(4), 1120–1135.
- Vlok, M. ve de Witt, M. W. (2012). Naive Theory Of Biology: The Pre-School Child’s Explanation Of Death. *Early Child Development and Care*, 182(12), 1645–1659.
- Wahl, C. W. (1992). “*Ölüm Korkusu*”, *Ölümün Anlamı*. (Çev. Doğan Özkan). İstanbul: Merkür Yayıncılık.
- Waller, T. ve Davis, G. (2014). *An Introduction Early Childhood* (Third Edition), London: Sage Pub.

- Wass, H. (2004). A Perspective on The Current State of Death Education. *Death Studies*, 28(4), 289-308.
- Webb, N. B. (2003). Play and Expressive Therapies to Help Bereaved Children: Individual, Family and Group Treatment. *Smith College Studies in Social Work*, 73(3), 405-422.
- Wiener, L. S., Best, A., ve Pizzo, P. A. (1994). *Be a Friend: Children Who Live with HIV Speak*. Morton Grove, IL: Albert Whitman.
- Willis, C. A. (2002). The Grieving Process in Children: Strategies for Understanding, Educating, and Reconciling Children's Perceptions of Death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221-226.
- Wong, M. (2019). Chinese Preschool Children's Understanding of Death. *Early Years*, 38, 1-16.
- Yalom, I. (2008). *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek*. (Çev. Z.İ. Babayiğit). (1.Basım). İstanbul: Kalcı.
- Yang, S. ve Park, S. (2017). A Sociocultural Approach to Children's Perceptions of Death and Loss. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 76(1), 53-77.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6.Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, A. (2004). Çocuk, Ölüm ve Kayıp. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 125-144.
- Yılmaz, S. (2011). Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu. (Doktora Tezi). Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Yörükoğlu, A. (2004). *Çocuk Ruh Sağlığı*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Zorba, F. (2018). Ölüm ve Ölmekle İlgili Çok Yönlü Değerlendirme Envanteri'nin (ÖÇDE-F) Türkiye Geçerlilik Güvenirlik Çalışması. (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

EKLER

Ek 1. Görüşme Formu

Değerli Anne ve Baba;

Bu araştırmanın amacı, inançlı ve ateist yetişkinlerin çocuklarına (4 ila 8 yaşları arasında iken) ölüm kavramını nasıl açıkladıklarını ve ölüm eğitim programlarına bakış açılarını belirlemektir. Araştırma Doç. Dr. Erhan ALABAY danışmanlığında yürütülmekte olan yüksek lisans tez çalışmamdır. Araştırmada kimlik bilgileriniz gizli tutulacaktır. Aşağıdaki sorulara içtenlikle cevap verdiğiniz ve araştırmamıza katıldığınız için teşekkür ederim.

Yüksek Lisans Öğrencisi Sermin YILDIZ

Demografik Bilgiler

Cinsiyetiniz: () Kadın () Erkek Yaşınız:

Öğrenim Durumunuz: () İlkokul ve altı () Ortaokul () Lise
() Ön Lisans () Lisans () Lisans üstü

Mesleğiniz:

Medeni Durumunuz: () Evli () Bekar

Kendinizi İnanç Sisteminize Göre Nasıl Değerlendirmektesiniz?: () İnançlı () Ateist

Çocuğunuzun Cinsiyeti: () Kız () Erkek

Çocuğunuzun Yaşı:

Mülakat Soruları

Bölüm I. Ölüm Kavramına Yönelik Görüşler

1. Size göre “ölüm” nedir? Nasıl tanımlarsınız, kısaca açıkla mısınız?
Aşağıda yer alan ifadeyi size uygunluğuna (sizin bakış açınıza) göre tamamlayacak şekilde “ölüm” kavramını bir nesneye/ objeye veya zihinsel bir imgeye benzeterek, gerekçesi ile birlikte açıklayınız.

Ölüm.....gibidir/benzer.
Çünkü.....
2. Yakın ilişki içerisinde olduğunuz bir tanıdığınızın (anne, baba, kardeş, teyze, dayı, yeğen, büyükanne, büyükbaba gibi) “ölüm” olayı içerisinde yer aldınız mı?
3. Yakın çevrenizde yaşadığınız/duyduğunuz veya bir şekilde tanık olduğunuz “ölüm” olayı sonrasında aklınıza gelen ilk şey ne olurdu?

4. Yakın çevrenizde yaşadığınız/duyduğunuz veya bir şekilde tanık olduğunuz “ölüm” olayının sizin üzerinizdeki etkileri neler olur?

Bölüm II. Ölüm Kavramının Çocuklara Öğretilmesine Yönelik Görüşler

1. Çocukların eğitimleri sürecinde “ölüm” kavramına yer verilmeli midir?/ ölüm kavramı anlatılmalı mıdır? Neden?
2. Çocuklara “ölüm” kavramı sizce kaç yaşından itibaren öğretilmelidir/anlatılmalıdır? Neden?
3. Çocuklara “ölüm” kavramı sizce nasıl öğretilmelidir/anlatılmalıdır?
4. Çocuklara okullarda müfredatın içinde “ölüm” kavramının geliştirilmesine yönelik “ölüm eğitimi” adı altında bir eğitim verilmesini nasıl değerlendirirsiniz? Sizce “ölüm eğitimi” ülkemizdeki okullarda da uygulanmalı mıdır? Neden?

Ölüm Eğitimi: Öğrencilere “Ölüm” konusu hakkındaki bilgileri ve duyguları öğreten bir eğitim programıdır.

5. Çocuklara yönelik “ölüm eğitiminin” içeriğinde (konu başlıkları/uygulama basamakları) neler yer almalıdır?
6. Çocuğunuzun, 4 ila 8 yaşları arasında iken “ölmek ne demek?” şeklindeki sorusunu nasıl yanıtlarsınız?
7. Çocuğunuzun, 4 ila 8 yaşları arasında iken “insanlar neden ölürler?” şeklindeki sorusunu nasıl yanıtlarsınız?
8. Çocuğunuzun, 4 ila 8 yaşları arasında iken “ölen insanlar nereye giderler?” şeklindeki sorusunu nasıl yanıtlarsınız?
9. 4-8 yaşları arasındaki küçük çocuklara “ölüm” kavramını açıklamanın güçlüğü nedir?

Ek 2. Etik Kurul Onayı

Evrak Tarih ve Sayısı: 24.12.2020-E.44835

T.C.
SAĞLIK BİLİMLERİ ÜNİVERSİTESİ
Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu

Sayı : E- 46418926-050.01.04
Konu : Araştırma Projesi Değerlendirme Raporu
(20/501)

Sayın Doç.Dr. Erhan ALABAY

Kurulumuza değerlendirilmek üzere sunulan, 20/501 kayıt numaralı, "*Ateist ve İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarına Ölüm Kavramını Anlatma Biçimlerinin İncelenmesi*" başlıklı proje önerisi kurulumuzun 11.12.2020 tarihli toplantısında değerlendirilmiş ve etik açıdan uygun bulunmuştur. İlgili kurul kararı Ek'te sunulmuştur.

Bilgilerinize rica ederim.

Prof. Dr. Fatih GÜLTEKİN
Başkan

Ek:Kurul Kararı

Belge Doğrulama Kodu : *BENU46VYR* Pin Kodu : 83732

Belge Takip Adresi : http://ebys.sbu.edu.tr/enVision/Validate_Doc.aspx?V=BENU46VYR

Adres: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Kampüsü, Tıbbiye Cad. No:38 Selimiye
Telefon: 0216 346 36 38 Faks: 0216 346 36 40
Elektronik ağ: <http://sbu.edu.tr>
Kep Adresi: sbu@hs01.kep.tr

Bilgi için: Ayşe OKUTAN
Unvanı: Mühendis

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

T.C.
SAĞLIK BİLİMLERİ ÜNİVERSİTESİ
HAMİDİYE BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

Toplantı Tarihi : 11/12/2020

Toplantı Sayısı : 2020/27

Karar Sayısı : 27/28

Kurulumuza değerlendirilmek üzere sunulan, Doç.Dr. Erhan ALABAY'ın sorumlu araştırmacı ve Sermin YILDIZ'ın yardımcı araştırmacı olduğu, 20/501 kayıt numaralı, "*Ateist ve İnançlı Yetişkinlerin Çocuklarına Ölüm Kavramını Anlatma Biçimlerinin İncelenmesi*" başlıklı proje önerisi kurulumuzun 11.12.2020 tarihli toplantısında değerlendirilmiş ve etik açıdan uygun bulunmuştur.

Aslı Gibidir

e-imzalıdır

Prof. Dr. Fatih GÜLTEKİN
Başkan

Prof. Dr. Günseli GÜVEN POLAT
Başkan Yardımcısı

Prof. Dr. Kadriye ÖNEŞ
Etik Kurul Üyesi

Prof. Dr. Nesrin KARAMUSTAFALIOĞLU
Etik Kurul Üyesi

Prof. Dr. Mahfuz ELMASTAŞ
Etik Kurul Üyesi

Prof. Dr. Hüseyin Avni BALCIOĞLU
Etik Kurul Üyesi

Doç.Dr. Papatya KELEŞ
Etik Kurul Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Arzu Kader HARMANCI SEREN
Etik Kurul Üyesi

Doç.Dr. Yasemin AYDIN KARTAL
Etik Kurul Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Faruk Berat AKÇEŞME
Etik Kurul Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Şükriye TÜRKOĞLU
Etik Kurul Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Banu BAYRAM
Etik Kurul Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Elif GÜLTEKİN
Etik Kurul Üyesi

13/12/2020 Mühendis

Ayşe OKUTAN

Evrakı Doğrulamak İçin : http://ebys.sbu.edu.tr/enVision/Validate_Doc.aspx?V=BEND46EPJ

Bu belge 5070 sayılı Elektronik İmza Kanununun 5. Maddesi gereğince güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

T.C.
SAĞLIK BİLİMLERİ ÜNİVERSİTESİ
HAMİDİYE BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

Evrakı Doğrulamak İçin : http://ebys.sbu.edu.tr/enVision/Validate_Doc.aspx?V=BEND46EPJ

Ek 3. Gönüllü Onam Formu

Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu

Araştırma Projesinin Adı: Ateist ve İnancı yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını anlatma biçimlerinin incelenmesi.

İnancı ve ateist yetişkinlerin çocuklarına ölüm kavramını nasıl verdiklerini ve ölüm eğitim programlarına bakış açılarını belirlemek üzere planlanan bu çalışmaya davet edilmiş bulunmaktasınız. Bu araştırma Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Yüksek Lisans Programı'nda Doç. Dr. Öğretim Üyesi Erhan ALABAY ve Sermin YILDIZ tarafından yürütülmektedir. Bu çalışma, araştırma amaçlı olarak aynı zamanda yüksek lisans tezi kapsamında gerçekleştirilecektir.

Çalışma hakkında tam bir bilgi sahibi olduktan ve sorularınız cevaplandıktan sonra eğer çalışmaya katılmak isterseniz sizden bu formu sözlü olarak onaylamanız istenecektir.

Gönüllü olarak sizden iki adet görüşme formu sorularını cevaplandırmanız istenmektedir. Sorumluluğunuz soruları size en uygun gelen düşünceler ile sözlü olarak cevaplayarak tamamlamanızdır. Çalışmaya katılmak tamamen gönüllülük esasına bağlıdır ve size katılımınız karşılığında herhangi bir ödeme yapılmayacaktır. Herhangi bir yaptırım olmadan çalışmaya katılmayı reddedebilir, istediğiniz zaman çalışmadan çekilebilirsiniz. İlgili mevzuat gereğince gönüllünün kimliğini ortaya çıkaracak kayıtlar gizli tutulacaktır, kamuoyuna açıklanmayacaktır; araştırma sonuçlarının yayımlanması halinde dahi, gönüllünün kimliği gizli kalacaktır.

Araştırma konusuyla ilgili ve gönüllünün araştırmaya katılmaya devam etme isteğini etkileyebilecek yeni bilgiler elde edildiğinde gönüllü veya yasal temsilci zamanında bilgilendirilecektir. Araştırmaya katılımınızı sebep bildirmeden istediğiniz zaman sonlandırabilirsiniz.

Araştırmada sizden beklenen soruları cevaplandırmanız için öngörülen süre 25-30 dakikadır. Araştırmaya yaklaşık 20 kişinin katılması planlanmaktadır. Sizden elde edilen bilgiler tamamen bilimsel amaçla kullanılacaktır.

Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formundaki tüm açıklamayı okudum. Bana, yukarıda konusu ve amacı belirtilen araştırma ile ilgili yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı tarafından yapıldı. Araştırmaya gönüllü olarak katıldığımı, istediğim zaman gerekçeli veya gerekçesiz araştırmadan ayrılabileceğimi biliyorum.

Söz konusu araştırmaya, hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın kendi rızamla katılmayı kabul ediyorum.

Gönüllü Katılımcı:

Ad:

Soyad:

Araştırmacı:

Ad:

Soyad:

